

**Gminny
Ośrodek
Kultury**

SZLAKI TURYSTYCZNE ZIEMI ŚWIECKIEJ

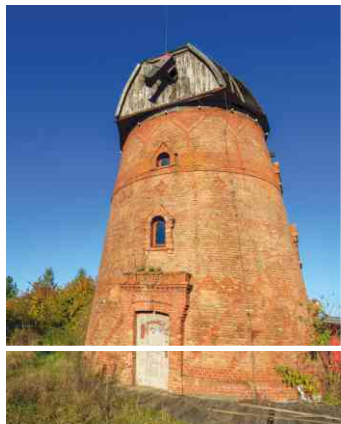
PIESZE

ROWEROWE

WODNE

SZLAKI TURYSTYCZNE **ZIEMI ŚWIECKIEJ**

OSIE 2020

SZLAKI TURYSTYCZNE ZIEMI ŚWIECKIEJ

Praca zbiorowa pod redakcją Józefa Malinowskiego

Autorzy rozdziałów: Mariusz Chudecki, Józef Malinowski, Marek Mieszała, Daniel Siewert, Ewelina Szumigaj

Korekta: Eugenia Kortas, Elżbieta Malinowska, Józef Malinowski

Opracowanie mapy szlaków: Daniel Siewert (Wdecki Park Krajobrazowy)

Autorzy zdjęć: Archiwa Nadleśnictwa Trzebciny, Towarzystwa Przyjaciół Dolnej Wisły, ks. prof. Jana Walkusza, Wdeckiego Parku Krajobrazowego, Internet (autorzy i strony pobrania pod zdjęciami), Bartosz Adamczyk, Krzysztof Bieńkowski, Eugeniusz Cherek, Mariusz Chudecki, Mariusz Deinowski, Marek Głowacki, Józef Malinowski, Maciej Soldenhoff, Halina Spychalska, Adam Szarafin, Małgorzata Szulta, Piotr Szumigaj

Opracowanie projektu i wniosku do LGD Gminy Powiatu Świeckiego: Karolina Powierża

Projekt okładki: Marcin Libecki

Zdjęcia na okładce: Bartosz Adamczyk, Józef Malinowski, Piotr Szumigaj

Skład i druk: Studio M&M GRAPHIC, tel. 52 332 46 90, www.mmgraphic.pl

Nakład: 3500 egz.

Wydawca:

Bractwo Czarnej Wody
ul. Rynek 2, 86-150 Osie

Współwydawca:

**Gminny
Ośrodek
Kultury**

Gminny Ośrodek Kultury w Osiu
ul. Rynek 2, 86-150 Osie

Partner:

POWIAT ŚWIECKI

© Wszelkie prawa zastrzeżone / All rights reserved

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”. Instytucja Zarządzająca PROW 2014-2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Publikacja opracowana przez Bractwo Czarnej Wody współfinansowana jest ze środków Unii Europejskiej w ramach poddziałania 19.2 „Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność” objętego PROW 2014-2020.

Spis treści

I. Charakterystyka geograficzna Ziemi Świeckiej	5
II. Przyroda Ziemi Świeckiej	11
1. Roślinność	11
2. Ochrona przyrody	11
3. Wdecki Park Krajobrazowy	12
4. Zespół Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą	16
III. Zarys historii Ziemi Świeckiej	21
IV. Kultura ludowa Ziemi Świeckiej	36
V. Szlaki turystyczne Ziemi Świeckiej	
1. Wstęp	53
2. To warto wiedzieć podczas samodzielnego zwiedzania	54
3. Węzły szlaków turystycznych	56
4. Opis szlaków turystycznych	66
A. Szlaki związane z Wdeckim Parkiem Krajobrazowym i jego otoczeniem	
– <i>Pieszy im. Alfonsa Hoffmanna – żółty</i>	66
– <i>Pieszy Partyzantów AK – niebieski</i>	78
– <i>Pieszy Stu z nieba – czerwony</i>	87
– <i>Pieszy Cisów Staropolskich – zielony</i>	92
– <i>Pieszy Ścieżynka Zagłoby – czarny</i>	97
– <i>Pieszy im. Zagłoby-Zyglera – czerwony</i>	100
– <i>Pieszy Klubu Turystów „Wszędołazy” – niebieski</i>	103
– <i>Pieszy Harcerzy Światowida – niebieski</i>	106
– <i>Pieszy Piętaszków – żółty</i>	109
– <i>Pieszy łącznikowy – zielony</i>	111
– <i>Pieszy im. Pawła Gackowskiego – żółty</i>	113
– <i>Pieszy im. Kazimierza Sulistawskiego – czarny</i>	116
– <i>Pieszy „Wokół Jeziora Kałębie” – niebieski</i>	120
– <i>Rowerowy im. ks. dr. Bernarda Sychty – zielony</i>	122
– <i>Rowerowy „Na tropach II RP” – czarny</i>	134
– <i>Rowerowy Borowej Ciotki – czarny</i>	141
– <i>Rowerowy Śliwicki – czarny</i>	146
B. Szlaki związane z Nadwiślańskim Parkiem Krajobrazowym i jego otoczeniem	
– <i>Pieszy Nadwiślański – zielony</i>	148
– <i>Pieszy Dolnej Wisły – czarny</i>	152
– <i>Pieszy „Na Diabelce” – czarny</i>	157
– <i>Pieszy im. ks. dr. Władysława Łęgi – niebieski</i>	162
– <i>Pieszy Mestwina – niebieski</i>	166
– <i>Pieszy im. Fryderyka Chopina – żółty</i>	170
– <i>Wiślana Trasa Rowerowa – pomarańczowa tablica</i>	172

- Rowerowy „Po Dolinie Dolnej Wisły” – czarny	192
- Rowerowy Grzymisława – zielony	206
- Rowerowy „Dookoła Doliny Dolnej Wisły” – zielony	214
C. Szlaki łączące parki krajobrazowe	
- Rowerowy Świecie – Czersk – czerwony	218
- Rowerowy Grudziądz – Tuchola – żółty, od Tlenia zielony	225
- Rowerowy Napoleona – niebieski	232
D. Szlaki południowej części powiatu	
- Pieszy Zamkowy – czarny	235
- Rowerowy Euro Route – tablica biało-zielona	237
- Rowerowy Brdy – niebieski	241
E. Szlaki wodne	
- Kajakowy Wisły	246
- Kajakowy Wdy	255
- Kajakowy Mątawy	264
- Kajakowy Prusiny	267
F. Szlaki poza powiatem świeckim	
- Pieszy „Po poligonie Heidekraut” – czerwony	269
- Pieszy Jezior Kociewskich – czerwony	272
5. Ciekawe miejsca poza szlakami	277
6. Szlaki Ziemi Świeckiej – podsumowanie	284
7. Wybrana bibliografia rozdziału V	287

I. CHARAKTERYSTYKA GEOGRAFICZNA ZIEMI ŚWIECKIEJ (POWIATU ŚWIECKIEGO)

Józef Malinowski

1. Położenie

Powiat świecki leży w północnej części województwa kujawsko-pomorskiego. Graniczy w naszym województwie z powiatami: tucholskim (gminy Śliwice, Cekcyn i Lubiewo) i bydgoskim (gminy Dobrcz i Koronowo) po lewej stronie Wisły, chełmińskim (miasto i gmina Chełmno oraz gmina Unisław), grudziądzkim oraz Grudziądzem (miasto na prawach powiatu) i bydgoskim (gmina Dąbrowa Chełmińska) po prawej stronie Wisły; w województwie pomorskim z powiatami: starogardzkim (gminy Osiek i Smętowo Graniczne) i tczewskim (gmina Gniew) na lewym brzegu Wisły oraz z powiatem kwidzyńskim (gmina Sadlinki) na jej prawym brzegu.

Powiat świecki jest największym w województwie (1474 km²) spośród 19 powiatów ziemskich, w liczbie ludności (ponad 99 tys. osób) ustępuje tylko Bydgoszczy oraz powiatom inowrocławskiemu i bydgoskiemu. Jest jednak w grupie powiatów słabo zaludnionych (67 os/ km² – prawie dwa razy mniej niż średnia wojewódzka).

Mapa nr 1. Gminy powiatu świeckiego i sąsiednie. Opr. Bartosz Adamczyk

Administracyjnie powiat świecki obejmuje gminy: Bukowiec, Dragacz, Drzycim, Jeżewo, Lniany, Nowe, Osiek, Pruszcz, Świecie, Świekatowo i Warlubie.

Pod względem fizyczno-geograficznym Ziemia Świecka leży (w uproszczeniu) w pasie nizin, na terenie Borów Tucholskich (Równiny Tucholskiej), Wysoczyzny Świeckiej (Równiny Świeckiej) i Doliny Dolnej Wisły.

Skrajne punkty powiatu to: na północy narożnik granicy na północ od jeziora Piaseczno (gmina Osiek), na południu brzeg Wisły koło Grabowa (gmina Świecie), na wschodzie środek Wisły (tak biegnie granica), na północny wschód od Nowego (gmina Nowe) i na zachodzie okolice Janiej Góry (gmina Świekatowo). Daje to rozciągłość po około 50 km w obie strony (z północy na południe i ze wschodu na zachód). Szerokość geograficzna (dla Świecia około 53,4°N) wskazuje wysokość Słońca nad horyzontem w południe – największą w dniu przesilenia letniego (22 czerwca) 60° i najmniejszą w dniu przesilenia zimowego (22 grudnia) 13°. Na podstawie długości geograficznej (dla Świecia około 18,4°E) wnioskujemy, że górowanie Słońca (największa wysokość w ciągu doby) przypada około godziny 11.46 (12.46 czasu letniego).

4.1. Morena denna i czołowa. Obszar powiatu po raz ostatni pokryty był lądolodem około 20 tysięcy lat temu. Potem trwał intensywny proces jego topnienia. Przymarznęte do spodu lodowca oraz znajdujące się w jego wnętrzu i na powierzchni skały osadzały się, tworząc morenę denną. Buduje ją najczęściej glina zwałowa.

Morena denna, otoczona przez obniżenia, tworzy wysoczyznę morenową; na opisywanym terenie płaską lub falistą. Jej zróżnicowanie jest wynikiem nierównomiernego osadzania, częstego występowania zagłębień typu wytopiskowego (czyli po stopionych martwych lodach – bryłach lodu oderwanych od czaszy lodowej) lub niszczenia w okresie lodowcowym i później. Występuje ona zwartymi obszarami w obrębie Wysoczyzny Świeckiej (okolice Jeżewa, Laskowic, Świecia oraz Lniana, Drzycimia, Świekatowa, Pruszcza). „Wyspy” morenowe, otoczone przez sandry, występują np. wokół Osia oraz w rejonie Warlubie-Bzowo.

Na wysoczyźnie pomiędzy Przysierskiem a Gródkiem oraz koło Pruszcza wznoszą się wały, wzgórza i pagórki moreny czołowej, usypanej z gliny zwałowej przed czołem topniejącego lądolodu. Mają one od 5 do nawet 25 metrów wysokości względnej (czyli tyle „wystają” ponad otoczenie).

4.2. Sandry. Zajmują głównie północną część powiatu świeckiego oraz tereny wzdłuż Wdy i Mątwy. Ich powstanie związane jest z topnieniem lądolodu. Zostały one utworzone przez rzeki i strugi wód roztopowych, osadzające materiał wynoszony z lodowca. Cała powstająca równina, zbudowana z piasków i żwirów, jest lekko pochylona w kierunku biegu wód, czyli u nas na południowy wschód. Budowę wewnętrzną sandru można poznać np. na skarpach Zatok w najszerszej części Zalewu Żurskiego.

Często spotykanymi na sandrze formami wypukłymi są wydmy. Zostały one usypane przez wiatr już po ustąpieniu lądolodu. Obecnie są one utrwalone przez roślinność. Zobaczyć je można choćby po obu stronach Wdy koło Starej Rzeki czy w okolicy Pruskich.

Wśród form wklęsłych na sandrach najważniejsze są doliny rzeczne. Wda rozcina sandr na głębokość do ponad 20 metrów. W wielu miejscach jej doliny występują strome zbocza. Szczególnie dobrze jest to widoczne w okolicach Starej Rzeki. Nawet część mniejszych rzek i strumieni płynie w głębokich do kilkunastu metrów dolinach.

Do form wklęsłych występujących na sandrach zalicza się również rynny polodowcowe. Są to podłużne, często głębokie obniżenia, wyrzeźbione jeszcze przez wody płynące pod lądolodem, a więc pod znacznym ciśnieniem. Rynny są w części zajęte przez jeziora (np. Piaseczno) lub wykorzystywane przez rzeki (w dwóch prostopadłych rynnach płynie Sobina).

Najbardziej typową formą wklęsłą na sandrze są zagłębienia wytopiskowe. Ich powstanie związane jest z wytapianiem martwych lodów, czyli brył lodowych, które pozostały po lądolodzie, zagrzebane w jego osadach. W cieplejszym klimacie nastąpiło stopienie lodu i powstanie obniżeń. Występują liczne drobne, kolisty lub owalne zagłębienia o głębokości do kilku metrów, wypełnione wodą – tzw. „oczka” (np. Radolinek, Trzebucze, Rybno). Tam, gdzie jeziora zanikły, powstały później łąki, często śródleśne.

Zróżnicowanie skał budujących sandr i wysoczyznę morenową znajduje swoje odbicie w krajobrazie. Równinę sandrową pokrywają przeważnie lasy sosnowe, podczas gdy morenę denną zajmują w głównej mierze pola uprawne.

5. Doliny rzeczne

Dolina rzeczna to podłużne obniżenie utworzone wskutek niszczącej działalności wody płynącej.

5.1. Dolina Dolnej Wisły. Największa polska rzeka stanowi wschodnią granicę całego Kociewia. Jej dolina powstała w liczącym miliony lat obniżeniu, zasypanym częściowo przez osady polodowcowe. W nich, po zaniku lądolodu, zaczęły płynąć do Bałtyku i kształtować dzisiejszą dolinę wody z terenu dzisiejszej Polski.

Dolina Dolnej Wisły ma szerokość od kilku do kilkunastu kilometrów (w rozszerzeniach zwanych basenami – u nas to Basen Świecki/Chełmiński i Basen Grudziądzki – i jest zagłębiona na kilkadziesiąt

metrów w powierzchni morenową. Zbocza doliny są często strome, rozcięte przez różnej wielkości dolinki erozyjne (powstałe w wyniku niszczenia podłoża przez spływającą wodę) lub tworzące osuwiska (po oberwaniu skarpy).

W zboczach i dnie doliny Wisły można zauważyć schodkowato ułożone spłaszczenia, czyli terasy rzeczne. Powstają one w wyniku podmywania brzegów doliny oraz wcinania się rzeki w dno. Dziewięć teras wiślanych występuje na różnej wysokości nad lustrem wody.

Dno doliny – równina zalewowa z korytem rzeczny – pokryte na powierzchni bardzo żyznymi glebami powstałymi z osadów rzecznych ma krajobraz rolniczy. Jego częścią są też ziemne wały przeciwpowodziowe.

5.2. Dolina Wdy. Na terenie powiatu świeckiego Wda płynie najpierw na południe (od Błędna do Przechowa), potem ogólnie na wschód. Pierwszy odcinek to jej własna dolina, w drugim płynie w dnie doliny Wisły.

Szerokość samej doliny Wdy jest niezbyt duża i waha się w jej górnej części od 100 do 300 metrów. Znaczna jest jej głębokość – rzeka wcina się w otaczający sandr nawet ponad 20 metrów, szczególnie w okolicach Starej Rzeki.

Na całej tej długości Wda tworzy liczne meandry (zakola), czyli przerzuca się z jednej strony dna doliny na drugą. Dzięki temu po stronie wklęsłej zakola, gdzie szybko płynąca woda podcina brzeg, występują strome zbocza, a po stronie wypukłej, gdzie prąd jest słaby, w związku z czym niesiony przez rzekę materiał osadza się, leżą podmokłe łąki. Te dwa elementy – skarpa i naprzeciw łąka – występują na przemian w zależności od kierunku wygięcia zakola.

W dolinie Wdy między Gródkiem a Przechowem występuje osiem teras rzecznych, oddzielonych od siebie kilkumetrowej wysokości progami. Na takiej terasie leży Diabelski Kamień. Terasy możemy obserwować, poruszając się szosą przez dolinę Wdy w Tleniu (np. od zbiorowej mogiły ze strony Osia do kaplicy).

Na Wdzie powstały trzy jeziora zaporowe, związane z jej przegrodzeniem przez tamy – Żurskie (o bardzo zróżnicowanej linii brzegowej), Gródeckie (przypominające szerszą rzekę) i Kozłowo.

Głęboko wcięte w otaczający teren są też doliny dopływów Wdy – Prusiny, Sobiny i Ryszki oraz uchodzących do Wisły Mątawy i Wyrwy, jednak ich rola w rzeźbie terenu jest wyraźnie mniejsza, choćby ze względu na wielkość tych rzek.

6. Klimat Ziemi Świeckiej

Obszar Ziemi Świeckiej jest przejściowy między chłodniejszymi i wilgotniejszymi Borami Tucholskimi, a cieplejszym i suchszym południem. Średnia temperatura roczna wynosi 7-8°C. Lato jest raczej ciepłe (w lipcu 17,5-18,5°C), zima dość chłodna (styczeń i luty od -3 do -5°C). Suma opadów rocznych jest mniejsza niż średnia dla kraju i wynosi około 460-550 mm, z wyraźną przewagą w półroczu ciepłym (kwiecień-wrzesień). Okres wegetacyjny (ze średnią temperaturą dobową ponad 5°C) trwa 210-215 dni. Przeważają wiatry z kierunku zachodniego, na ogół słabe lub umiarkowane.

Ze względu na znaczną lesistość północno-zachodniej części powiatu świeckiego roślinność odgrywa dość dużą rolę w kształtowaniu klimatu lokalnego. Las zmniejsza dobowe i roczne wahania temperatury, łagodzi temperatury skrajne. Latem ze względu na zacielenie, większą wilgotność oraz osłonę od wiatru, temperatura w lesie jest niższa, zimą zaś wyższa niż na otwartej przestrzeni. Największe różnice występują latem, najmniejsze w miesiącach zimowych. Las hamuje siłę wiatru, oddziałuje na rozkład opadów (większe są od strony wiejącego wiatru), łagodzi skutki ulew, wstrzymuje parowanie i opóźnia topnienie śniegu.

Mniejszy wpływ na klimat lokalny mają wody powierzchniowe. Większe zbiorniki wodne zwiększają siłę wiatru, a w okresie ciepłym działają ochładzająco na tereny przyległe.

7. Wody powierzchniowe Ziemi Świeckiej

Ziemia Świecka leży w całości w obrębie lewej części dorzecza Wisły. Większe ciekі spływają przeważnie w kierunku południowym lub południowo-wschodnim ku dawnej pradolinie Wisły (którą płynęły wody polodowcowe), zgodnie z nachyleniem terenu ukształtowanym w epoce lodowcowej. Sieć cieków jest nierównomierna.

Główne rzeki to: Wisła (w granicach powiatu świeckiego 69 km), Wda (około 58 km w powiecie), Mątawa 59 km oraz dopływy Wdy, wpadające do niej w gminie Osie: Prusina 29 km (w powiecie 8 km), Sobina ponad 22 km i Ryszka powyżej 20 km (w powiecie około 8 km).

Wisła od Gruczna płynie na północny wschód, by koło Grudziądza skrócić na północ. Szerokość koryta rzeki wynosi od 400 do 450 metrów, przeciętna głębokość 3-5 metrów, a średni spadek niewielki – około 0,19‰ (czyli na długości 1 kilometra poziom wody obniża się o 19 cm), gdyż rzeka wpływa na wysokości około 25 m n.p.m., a wypływa na 12 m n.p.m. Średni przepływ na wysokości Świecia to około 1000 m³/s.

Największy dopływ Wisły na Ziemi Świeckiej to Wda (Czarna Woda). Na nasz teren wpływa koło leśnictwa Błądno na wysokości około 80 m n.p.m., a opuszcza je, uchodząc do Wisły w pobliżu zamku w Świeciu na wysokości w przybliżeniu 21 m n.p.m. Tak więc na odcinku 58 kilometrów spadek lustra wody wynosi 59 metrów (czyli nieco ponad 1‰). Kręty bieg rzeki i znaczny spadek wykorzystano do budowy elektrowni wodnych w Żurze i Gródku.

Szerokość rzeki wynosi przeważnie kilkanaście metrów, głębokość do 2 metrów. Stan i przepływ wody we Wdzie są przeważnie wyrównane, średni przepływ wynosi przy ujściu około 15 m³/s.

Ciekawie płynie drugi dopływ Wisły – Mątawa. Jej bieg ma kształt litery „U”, co sprawia, że jej początek jest odległy zaledwie o 12 km od końca. Od jeziora Udzierz aż poza wieś Święte, czyli w przybliżeniu przez połowę swojej długości płynie w kierunku południowym. W tej części jej spadek to przeciętnie 2‰, co wykorzystano choćby w Borowym Młynie (początkowo tartak, dziś elektrownia). Potem na krótkim odcinku kieruje się na wschód, a po wpłynięciu na dno doliny Wisły skręca ogólnie na północ i towarzyszy naszej największej rzece do Nowego. Na ogół jest wąska, dopiero w dolinie Wisły ma do 10 m szerokości.

Na terenie powiatu świeckiego jest sporo jezior, choć jeziorność (stosunek powierzchni jezior do całego obszaru) jest prawie dwukrotnie mniejsza niż dla całego Pojezierza Pomorskiego. Dziewięć z nich ma ponad 50 ha. Są to: Radodzierz 240 ha, Stelchno 151 ha, Łąkosz 77,5 ha, Branickie Duże 75 ha, Laskowickie (szkucznie przedzielone na Lipieńskie i Zamkowe) 72,5 ha, Zaleskie 65 ha, Ostrowite 57,5 ha, Błądzimskie i Świekatowskie po 51 ha. Z tej grupy pięć jezior leży w południowo-zachodniej części powiatu, dwa w środkowej i dwa w północno-wschodniej. Nasze jeziora są pochodzenia polodowcowego. Największe z nich (Radodzierz, Stelchno) to jeziora morenowe, o urozmaiconej linii brzegowej, powstałe w obniżeniach moreny dennej. Jeziora rynnowe – często długie i wąskie, o sporej głębokości (typowe to niewymienione wyżej Deczno i Piaseczno) – leżą w rynnach polodowcowych. Najliczniejsze są małe jeziora wytopiskowe; utworzyły się w zagłębieniach po bryłach martwego lodu.

Nasze jeziora są raczej płytkie. Średnia głębokość tych bardziej znanych wynosi od 2 do 5 metrów. Najgłębsze są Błądzimskie 34,2 m, Deczno 12,8 m, Piaseczno 11,7 m, Stelchno 10,3 m i Radodzierz 9,5 m.

Powierzchnia jezior zmniejsza się wskutek wypłykania i zarastania. Np. nasze jezioro Miedzno w ciągu 100 lat zmalało z 56 do kilku hektarów, czyli dziesięciokrotnie. O tym, że bezpośrednio po ustąpieniu lądolodu jezior było dużo więcej, świadczą występujące u nas równiny torfowe oraz bagna.

W wyniku spiętrzenia wody na Wdzie w Żurze, w Gródku i Kozłowie powstały sztuczne zbiorniki – Żurski o powierzchni 440 hektarów i głębokości maksymalnej 15 metrów, Gródecki 96 ha, do 11 metrów głębokości oraz niewielki Kozłowo.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

1. Choiński A., *Katalog jezior Polski, część pierwsza: Pojezierze Pomorskie*, Poznań 1991.
2. Chudecki M., Malinowski J., *Szlakami prof. Alfonsa Hoffmanna i ks. dr. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, Bractwo Czarnej Wody, Wdecki Park Krajobrazowy, Osie 2013.
3. Drozdowski E., *Środowisko geograficzne regionu świeckiego* [w:] red. Jasiński K., *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa-Poznań-Toruń 1979.
4. Malinowski J., *Charakterystyka geograficzna Kociewia* [w:] Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 1, Wdecki Park Krajobrazowy, Bractwo Czarnej Wody, Osie 2016.
5. Malinowski J., *Kociewie Południowe – kraina wód* [w:] Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 2, Wdecki Park Krajobrazowy, Bractwo Czarnej Wody, Osie 2017.
6. Malinowski J., *Kociewie Południowe – kraina wód* [w maszynopisie, Osie 2017].
7. Zb. red. Pająkowski J., *Przyroda Ziemi Świeckiej*, Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, Świecie 1998.

II. PRZYRODA ZIEMI ŚWIECKIEJ

Józef Malinowski, Daniel Siewert, Ewelina Szumigaj

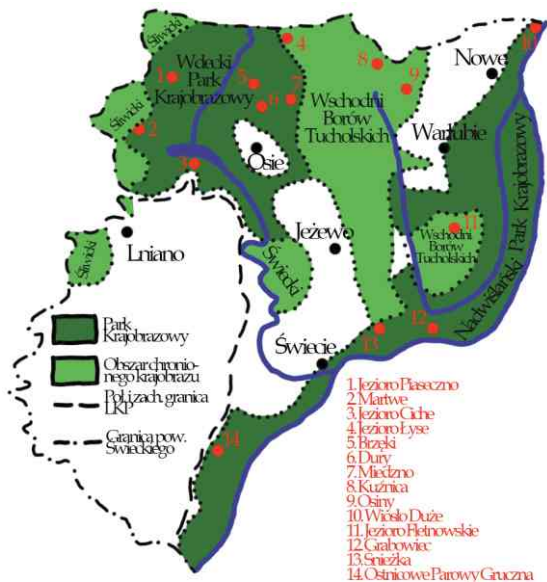
1. Roślinność (Józef Malinowski)

Lesistość powiatu świeckiego wynosi 35,5% i jest dużo wyższa, niż województwa (23,5%) i Polski (29,6%). Szczególnie mocno zalesione są gminy Osie, Warlubie i Jezewo. Jeśli dla gminy Osie wziąć pod uwagę łącznie gęstość zaludnienia (26 os/km²) i lesistość (73%), to znajduje się ona w pierwszej dziesiątce gmin w kraju o podobnych charakterystykach. Główne typy lasów w regionie to (w uproszczeniu): 1) bory sosnowe (największy obszar, głównie z sosną zwyczajną); 2) bory mieszane (gł. sosnowo-dębowe, ale też z brzozą, topolą i osiką); 3) grądy (wielogatunkowe lasy liściaste, z grabem i dębem oraz lipą, klonem, bukiem), w tym zboczowe na stokach dolin Wisły i Wdy; 4) łągi (lasy liściaste w dnie dolin rzecznych, z wierzbą, olszą, jesionem, wiązem i topolą); 5) olsy (lasy bagienne z olszą czarną, wierzbą i brzozą); 6) dąbrowy (lasy dębowe).

Do zbiorowisk nieleśnych w naszej części Kociewia należą: a) wydmowe z trawami wydmuchrzyca i piaskownicą; na sandrach i w dolinach rzek; b) wodne (grzybień biały, grązel żółty, moczarka) i szuwarowe (trzcina, oczeret, pałka wodna); c) torfowiskowe w wielu miejscach podmokłych (rosiczka, mech torfowiec, żurawina, wełnianka) i d) murawy kserotermiczne (ciepłolubne) na zboczach doliny Wisły (miłek wiosenny, wężymord stepowy, ostnica Jana).

Spory obszar, głównie na południu regionu, porastają rośliny synantropijne, czyli związane z człowiekiem, przede wszystkim uprawne. Grunty orne zajmują wysoczyzny morenowe i dolinę Wisły, a łąki i pastwiska dno doliny Wisły i polany leśne.

2. Ochrona przyrody (Józef Malinowski)

Mapa nr 3. Ochrona przyrody w powiecie świeckim. Na bazie mapy w: Zb. red. Pająkowski J., Krajobrazy Ziemi Świeckiej, Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, Świecie 2001. Opr. Bartosz Adamczyk

Park krajobrazowy – obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne, kulturowe (wytworzone przez człowieka) i krajobrazowe, z ograniczoną działalnością gospodarczą. W powiecie świeckim znajdują się dwie takie formy ochrony, obie utworzone w 1993 roku. Prawie w całości w regionie leży **Wdecki Park Krajobrazowy**, zajmujący jego północno-zachodnią część. Lewobrzeżny pas wzdłuż Wisły, szerokości od kilkuset metrów do 14 km, zajmuje **Nadwiślański Park Krajobrazowy**, wchodzący w skład Zespołu Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą. Oba są opisane poniżej.

Rezerwat przyrody – obszar zachowany w stanie naturalnym lub niewiele zmienionym, o szczególnych wartościach przyrodniczych, naukowych, kulturowych lub krajobrazowych. Na terenie powiatu świeckiego utworzono dotychczas 14 rezerwatów – po cztery leśne i torfowiskowe, dwa krajobrazowe oraz wodny, florystyczny (roślinny), faunistyczny (zwierzęcy) i stepowy. Po pięć takich obszarów znajduje się w obu parkach krajobrazowych – Brzęki, Dury, Miedzno, Jezioro Piaseczno i Jezioro Ciche we Wdeckim oraz Ostnicowe Parowy Gruczna, Śnieżynka, Grabowiec, Jezioro Fletnowskie i Wiosło Duże w Nadwiślańskim. Poza parkami trzy rezerваты leżą na północy powiatu (Jezioro Łyse, Kuźnica i Osiny), jeden (Martwe) na północnym zachodzie. Wszystkie są opisane przy parkach oraz na trasach szlaków turystycznych.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy – obszar cennego widokowo krajobrazu naturalnego i kulturowego. Na terenie powiatu powstały trzy zespoły – Dolina rzeki Ryszki, Dolina rzeki Sobińskiej Strugi i Rzeka Prusina. Krótko opisano je przy właściwych szlakach.

Natura 2000 – sieć obszarów ochrony przyrody w Unii Europejskiej, cennych i zagrożonych w skali całej Europy.

W powiecie świeckim leżą części dwóch obszarów specjalnej ochrony dzikich ptaków – Dolina Dolnej Wisły oraz Bory Tucholskie.

W naszym regionie znajdują się też trzy specjalne obszary ochrony siedlisk – Sandr Wdy (krajobraz połodowcowy), Krzewiny (głównie torfowiska, zarastające jeziora, bory i lasy bagienne) oraz Zamek Świecie (zimowisko nietoperza mopka).

Pomnik przyrody – twór przyrody ożywionej lub nieożywionej o dużej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej. Mamy ich w powiecie sporo ponad 200. Do najciekawszych należą głaz narzutowy „Diabelski Kamień” koło Leosi, skupisko drzew w parku dworskim w Laskowicach i dąb „Jan Kazimierz” w Bąkowie. Przy szlakach opisanych jest wiele tego typu obiektów.

Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie – teren o wielu cechach naturalnej przyrody, na którym występują różne ekosystemy. Chroni się w nim przyrodę, racjonalnie użytkuje jej zasoby, prowadzi badania naukowe oraz edukację ekologiczną. Łączy różne formy ochrony, w tym parki krajobrazowe i rezerваты. Obejmuje północną i zachodnią część powiatu.

Leśny Kompleks Promocyjny „Bory Tucholskie” – tworzy go pięć nadleśnictw, w tym trzy z powiatu świeckiego: Dąbrowa, Osie i Trzebciny. Do podstawowych zadań LKP należą: zachowanie lub odtwarzanie naturalnych walorów lasu, łączenie gospodarki leśnej z ochroną przyrody, promowanie lasu jako obszaru o wielu funkcjach, prowadzenie badań naukowych oraz rozwój turystyki.

3. Wdecki Park Krajobrazowy *(Daniel Siewert)*

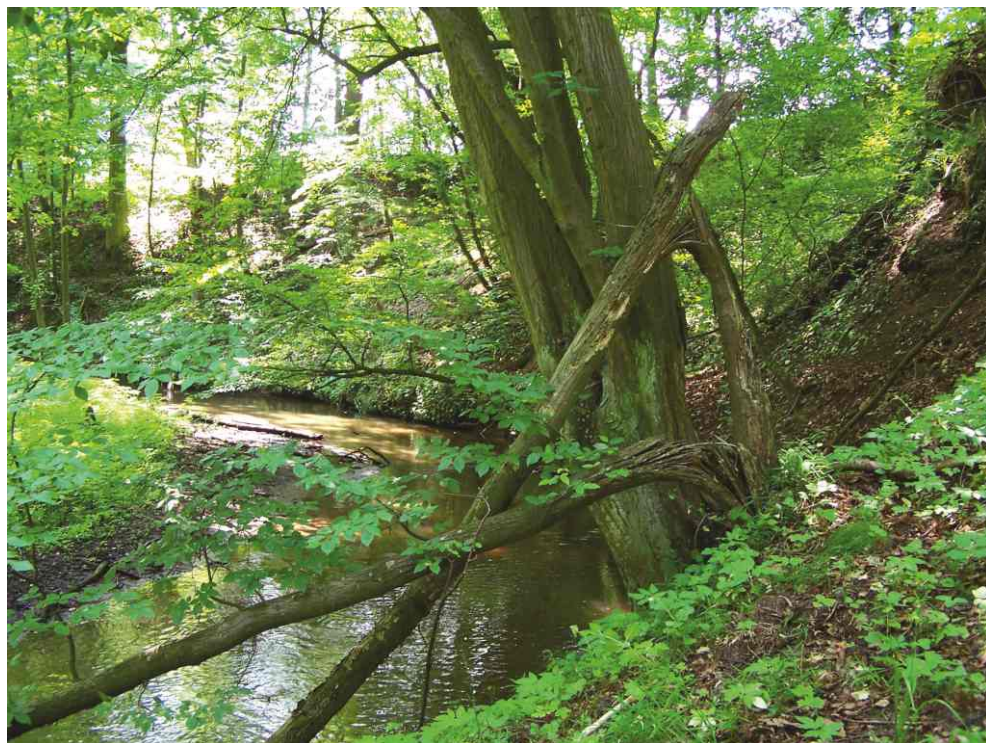
Wschodnia część Borów Tucholskich, a zwłaszcza tereny w środkowym biegu rzeki Wdy, od dawna urzekały pięknem lasów, czystymi wodami oraz dużą różnorodnością świata roślinnego i zwierzęcego. Monotonne z pozoru bory sosnowe kryją wiele zaskakujących niespodzianek ze świata przyrody. Zachowane dobra regionalnej kultury oraz niepowtarzalny klimat i urok tutejszych krajobrazów legły u podstaw utworzenia 16 lutego 1993 roku Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Park ten, jako jeden z nielicznych, powstał z inicjatywy mieszkańców i turystów. Pierwszym dyrektorem została Ludmiła Gawron, która tworzyła i rozwijała go w latach 1993–2000, następnie krótko zarządzali Roman Sondowski i Jarosław Pająkowski. W latach 2001–2013 parkiem kierował Stefan Łysek, a od 2013 roku rolę pełniącego obowiązki dyrektora przejął Daniel Siewert.

Od samego początku pracownicy parku prowadzą działania z zakresu edukacji ekologicznej, rocznie edukując ponad 12 tys. dzieci, młodzieży i dorosłych, a stale poszerzana oferta z roku na rok przyciąga kolejne rzesze odwiedzających. Popularnością cieszą się wydawnictwa przygotowywane

przez Park, poczynając od widokówek, niezwykle cenionych przez turystów map, a na opracowaniach naukowych poświęconych zarówno aspektom przyrodniczym, jak i kulturowym, kończąc. Ogromną rolę w funkcjonowaniu Parku odgrywa współpraca z lokalnymi samorządami, zarówno na szczeblu gminnym, jak i powiatowym. Wspólne cele, takie jak troska o dziedzictwo przyrodnicze, kulturalne i historyczne, kształtowanie ładu przestrzennego, czy ogólnie pojęta promocja regionu, pozwalają na realizację wielu cennych inicjatyw, jak np. opracowanie zeszytów kociewskich, organizacja festynów promocyjnych, itp.

Obszar parku zajmuje 23 789 ha z czego 4 609 ha to otuliny. Park leży na terenie siedmiu gmin – Osie, Lniano, Śliwice, Drzycim, Warlubie, Jeżewo i Cekcyn. Obecna rzeźba terenu, na którą składają się równiny sandrowe, płaskie i faliste, wysoczyzny morenowe, dna dolin rzecznych i obniżenia rynien glacialnych, została ukształtowana podczas zlodowacenia bałtyckiego. Najwyższe wzniesienia na garbach morenowych sięgają do 110 m n.p.m. Klimat Parku ma charakter umiarkowany ze stosunkowo małymi amplitudami temperatur. Spowodowane jest to położeniem wewnątrz dużego kompleksu leśnego, który łagodzi zjawiska meteorologiczne.

Płynąca z północy na południe rzeka Wda (zwana także Czarną Wodą) w swym środkowym biegu silnie meandrując wcina się głęboko w powierzchnię sandru. Bystry nurt i często kamieniste podłoże nadają Wdzie charakter rzeki górskiej. Wybudowane w okresie międzywojennym dwie hydroelektrownie, spiętrzając Czarną Wodę, utworzyły malownicze zbiorniki zaporowe: Zalew Żurski i Zalew Gródecki, podnosząc tym samym walory turystyczno-krajobrazowe terenu Ziemi Świeckiej. Wda w swym środkowym biegu przyjmuje trzy dopływy: Sobińską Strugę, Ryszkę i Prusinę. Ich wysokie i urwiste brzegi porastają bogate w gatunki lasy liściaste i mieszane. Atrakcyjność Parku podnoszą liczne jeziora objęte często ochroną rezerwatową. Oprócz wymienionych rzek, w dolinie Wdy występują również starorzecza, odcięte od macierzystego koryta zaporami hydroelektrowni.

Dolina Ryszki (fot. archiwum Wdeckiego PK)

Prawie 70% powierzchni Wdeckiego Parku Krajobrazowego zajmują lasy rosnące na ubogich piaskach sandrowych w większości jest to bór świeży. Dominującymi gatunkami w drzewostanie są sosna pospolita (*Pinus sylvestris*) i brzoza brodawkowata (*Betula pendula*). Obecnie istniejący skład gatunkowy lasów jest wynikiem działalności człowieka, co dowodzi silnej presji na ten obszar. Zachowało się tu szereg miejsc, gdzie występują relikty polodowcowe, rzadkie, objęte ochroną całkowitą lub częściową, gatunki roślin. Z pewnością jest to wynikiem dobrze rozwiniętej sieci rzek, będących dogodnymi szlakami wędrówek roślin, istnienia licznych obszarów bagiennych, torfowisk. Do reliktyw glacialnych należą: trzcinnik prosty (*Calamagrostis stricta*), żurawina drobnolistkowa (*Oxycoccus microcarpus*), fiołek torfowy (*Viola epipsila*), niektóre mszaki. Przedstawiciele flory lodowcowej to: borówka bagienna (*Vaccinium uliginosum*), bagno zwyczajne (*Ledum palustre*), mącznica lekarska (*Arctostaphylos uva-ursi*). Z chronionych gatunków spotkamy: cisy (*Taxus baccata*) rosnące pojedynczo na terenie całego parku, jarzęby brekinie (*Sorbus torminalis*) zwane brzękami, których liście i owoce widnieją w logo Wdeckiego Parku Krajobrazowego, wszystkie gatunki rosiczek, liczne storczyki, widłaka goździstego (*Lycopodium clavatum*), widłaka spłaszczonego (*Lycopodium complanatum*). Natrafić można między innymi na kopytnika pospolitego (*Asarum europaeum*), kocanki piaszkowe (*Helichrysum arenarium*), porosty – brodaczkę. Ze zbiorowisk roślinnych najlepszy stan naturalności zachowały zbiorowiska wodne, torfowiska niskich, przejściowych i wysokich, następnie grądy, w skład których wchodzi drzewa liściaste, dąbrowy świetliste i kwaśne, łągi jesionowo-olsowe oraz bory bagienna.

Zmiany następowały powoli, ale systematycznie. Nadmierna eksploatacja drewna i uzupełnianie wyrębów łatwą w nasadzeniu sosną doprowadziły do zmiany charakteru z puszczańskiego na bory. Rzadko występujący podszyt tworzy jałowiec pospolity (*Juniperus communis*), a w wilgotniejszych miejscach kruszyna pospolita (*Frangula alnus*) i jarzębina (*Sorbus aucuparia*). Na niezwykle bogate runo leśne składają się: borówka czarna (*Vaccinium myrtillus*) i brusznica (*Vaccinium vitis-idaea*), mchy, wrzosa, konwalia majowa (*Convallaria majalis*), zawilce i inne. Kryje ono również wiele ciekawych, reliktowych gatunków roślin, gdzie indziej już dawno wymarłych, a tu znajdujących doskonałe warunki do życia.

Walory środowiska przyrodniczego podnoszą licznie występujące pomniki przyrody (23 pojedyncze drzewa, 22 zbiorowe, 7 alei pomnikowych i 4 głązy – pomniki przyrody nieożywionej). Rzadkie, ginące porosty, takie jak brodaczkę zwyczajną (*Usnea filipendula*), granicznik płucnik (*Lobaria pulmonaria*), będące wskaźnikami czystości powietrza, świadczą o wysokiej jakości środowiska przyrodniczego.

Rzeźba terenu, specyficzny klimat, stosunki wodne i różnorodność świata roślinnego stanowią schronienie, miejsce odpoczynku i lęgów dla dużej ilości gatunków ptaków, ssaków i innych zwierząt. Dotychczasowe badania niektórych grup bezkręgowców wykazały znaczne bogactwo gatunkowe, szczególnie w siedliskach o charakterze naturalnym. Jednak wiele grup systematycznych nie jest dostatecznie poznanych i opracowanych. Bagna, jeziora i rzeki zaskakują obfitością ichtiofauny. Miłośnicy wędkowania oprócz pospolitych gatunków znajdują tu: pstrągi potokowe (*Salmo trutta morpha fario*), lipienie (*Thymallus thymallus*), sumy (*Silurus glanis*), szczupaki (*Esox lucius*) i okazałe trocie jeziorowe (*Salmo trutta morpha lacustris*). Z płazów występują – rzekotki drzewne (*Hyla arborea*), traszki zwyczajne (*Triturus vulgaris*) i grzebieniaste (*Triturus cristatus*), ropuchy (*Bufo sp.*), grzebiuszka ziemna (*Pelobates fuscus*), żaby zielone i brunatne (*Rana sp.*), stosunkowo częstym gościem jest kumak nizinny (*Bombina bombina*). Gady reprezentowane są przez padalca zwyczajnego (*Anguilla fragilis*), jaszczurkę zwinę (*Lacerta agilis*) i żyworodną (*Lacerta vivipara*), zaskrońca, zmiję zygzakowatą. Bory sosnowe zasiedlane są przez stosunkowo niewielką ilość zwierząt, natomiast lasy liściaste i mieszane są schronieniem dla dzików (*Sus scrofa*), saren (*Capreolus capreolus*), jeleni (*Cervus elaphus*) i danieli (*Dama dama*). Przy odrobinie szczęścia na terenach podmokłych spotkać można łosia (*Alces alces*). Z 42 gatunków ssaków na uwagę zasługuje obecność ryjówek (*Soricidae*), rzęsorka mniejszego (*Neomys anomalus*), wydry (*Lutra lutra*), bobra (*Castor fiber*), borsuka (*Meles meles*).

Najliczniejszą grupę stanowią ptaki, ok. 170 gatunków, a wśród nich wiele rzadkich, gniazdujących tu lub zalatujących podczas wiosennych i jesiennych przelotów. Są to: bielik (*Haliaeetus albicilla*), rybołów (*Pandion haliaetus*), kszyc (*Gallinago gallinago*), kropiatka (*Porzana porzana*), derkacz (*Crex crex*), bocian czarny (*Ciconia nigra*), żuraw (*Grus grus*), czapla biała (*Ardea alba*) i siwa (*Ardea cinerea*), błotniak stawowy (*Circus aeruginosus*), łąkowy (*Circus pygargus*) i zbożowy (*Circus cyaneus*). W wyso-

kich klifach nad rzeką Wdą gniazduje zimorodek (*Alcedo atthis*) – niewątpliwa osobliwość awifauny. Bogaty świat nietoperzy reprezentowany jest przez 11 gatunków tych latających ssaków, wśród nich takie rzadkie gatunki jak: karlik malutki (*Pipistrellus pipistrellus*) i mroczek późny (*Eptesicus serotinus*).

Para żurawi gniazdujących w rezerwacie Miedzno (fot. Piotr Szumigaj)

Unikalny krajobraz Parku stanowi nieznacznie pofałdowany obszar równin sandrowych, porośnięty niezwykle pod względem zdrowotnym borowymi lasami, a także wytopiskowy charakter śródleśnych „oczek” jeziornych. Z naturalnym krajobrazem Parku doskonale komponują się stare borowiackie i kociewskie chaty będące wspomnieniem dawnych czasów. Często zamieszkane i zadbane, pełne gwarnych okrzyków dzieci, sprawiają wrażenie, jakby dla nich czas stanął w miejscu. Ale są też takie, które trwają ostatnim wysiłkiem spróchniałych desek, zmęczone latami, chylące się ku upadkowi. Przydrożne kapliczki będące niegdyś miejscem gorących modlitw lokalnej społeczności, teraz niejednokrotnie zapomniane i zaniedbane, proszą przechodniów o chwilę refleksji i zadumy. Do miejscowości, w których zatrzymał się czas należą: Miedzno, Brzeziny oraz Leosia.

Ciekawostką przyrodniczą, a jednocześnie historyczną, Parku jest Kamień Napoleoński koło Spławia o wymiarach ok. 110 na 150 cm. Z nieznanego powodu wyryto na nim piastowską koronę i dwa krzyże maltańskie. Być może mają one związek z bitwą, która rozegrała się pod Drzycimem w 1091 roku, pomiędzy wojskami polskimi pod dowództwem Władysława Hermana, a wojskami książąt pomorskich. Druga teoria głosi, że znaki te wyrył polski żołnierz armii napoleońskiej z oddziałów maszerujących przez nasze ziemie. Głaz ten jest pomnikiem przyrody nieożywionej.

Druga z zagadek to Diabelski Kamień zwany „Kamieniem Świętego Wojciecha” znajdujący się przy południowej granicy Parku w okolicy stacji kolejowej w Leosi. To największy na Pomorzu głaz narzutowy o obwodzie 24,5m! Według legendy z tego kamienia święty Wojciech głosił kazania podczas swojej wędrówki do Prus. Druga legenda opowiada o diable, który chcąc zmienić bieg rzeki, zaplanował przegrodzenie jej olbrzymim głazem. Zaskoczony nadchodzącym świtem porzucił jednak ów kamień w lesie, stąd jego druga nazwa „Diabelski Kamień”. To również pomnik przyrody nieożywionej.

Wdecki Park Krajobrazowy to także teren szczególnie atrakcyjny dla uprawiania różnorodnych form turystyki i rekreacji – raj dla wędkarzy i przyrodników, a także dla tych, którzy wrażliwi są na piękno przyrody. Wda oraz zbiorniki zaporowe przyczyniają się do rozwoju sportów wodnych.

Szczególnym zainteresowaniem cieszą się spływy kajakowe, podczas których cele rekreacyjne łączą się z poznawczymi. Ciekawe terasy, malowniczo położone osady i osobliwości przyrodnicze sprzyjają turystyce pieszej i rowerowej. Aby ułatwić piesze wędrówki, zostały utworzone i opisane ścieżki dydaktyczne, a także 10 szlaków turystycznych. Masowy wypoczynek skupiony jest w Tleniu, pretendującym do miana miejscowości uzdrowskiej, jednakże poza nim obszar Parku jest jeszcze niedostatecznie zagospodarowany pod względem turystycznym. Niewątpliwymi atrakcjami turystycznymi są: uruchomiona w 1923 roku hydroelektrownia w Gródku, którą uroczyste otworzył prezydent RP Stanisław Wojciechowski, oraz znacznie większa hydroelektrownia w Żurze, otwarta w 1930 roku przez prezydenta RP Ignacego Mościckiego.

Zwiedzając malownicze zakątki Borów Tucholskich możemy być pewni, że las nas przygarnie, a ludzie ugoszczą.

Szczególnie cenne obszary objęto ochroną rezerwatową:

1. **Brzęki im. Zygmunta Czubińskiego** (Szczerkowo) – (102 ha, gm. Osie) największe w Polsce naturalne stanowisko jarzębu brekinii.
2. **Dury** – (12,5 ha, gm. Osie) cztery dystroficzne jeziora wraz z przylegającymi torfowiskami.
3. **Miedzo** – (88,5 ha, gm. Osie) rezerwat ornitologiczny (ptaków wodno-błotnych).
4. **Jezioro Ciche** – (38 ha, gm. Osie) zespół roślinności wodnej i bagiennej.
5. **Jezioro Piaseczno** – (160 ha, gm. Osie) jezioro rynnowe o wyjątkowo czystej wodzie, z dobrze zachowanymi zbiorowiskami roślin wodnych i torfowiskowych.
6. **Jezioro Martwe** – (4 ha, gm. Osie) jezioro dystroficzne wraz z przylegającymi do niego torfowiskami.
7. **Jezior Łyse** – (20 ha, gm. Warlubie) jezioro z dobrze zachowanymi ekosystemami wodno-błotnymi (z zespołem mszarnym przygiełki białej) i boru bagiennego z charakterystycznymi, rzadkimi i chronionymi gatunkami roślin.

Oprócz istniejących rezerwatów dyrekcja Parku chce utworzyć również nowe. Na szczególną uwagę zasługują tereny nad brzegami rzeki Wdy pomiędzy miejscowością Leosia i Bedlenki, gdzie rzeka zachowała jeszcze swój pierwotny, dziki charakter, przypominający górską rzekę płynącą w ostro wciętej dolinie.

W ramach programu NATURA 2000 wyznaczone zostały tzw. obszary specjalnej ochrony ptaków (Special Protection Areas – SPA): Wdecki Park Krajobrazowy całym swym obszarem leży na terenie ostoi „Bory Tucholskie” (Kod ostoi – PLB220009) oraz specjalne obszary ochrony siedlisk (Special Areas of Conservation – SAC) – na terenie Parku obszar o nazwie „Sandr Wdy” (Kod ostoi – PLH040017).

4. Zespół Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą *(Ewelina Szumigaj)*

Wisła wraz z jej doliną stanowią ważny korytarz ekologiczny o znaczeniu europejskim łączący Morze Bałtyckie z Karpatami. Jest to odwieczna trasa migracji ptaków, ssaków, zwierząt bezkręgowych, a także roślin. W celu ochrony oraz zachowania walorów przyrodniczych, historycznych i kulturowych regionu Doliny Dolnej Wisły w 1993 r. utworzony został Nadwiślański Park Krajobrazowy. W kolejnych latach był on powiększany i wielokrotnie zmieniał nazwę. Obecnie funkcjonuje pod nazwą **Zespół Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą (ZPKnDW)**, w skład którego wchodzi: Nadwiślański PK, Chełmiński PK oraz najmłodszy PK Góry Łosiowe. Jego powierzchnia wynosi prawie 65 tys. ha, a ochroną objęta jest zarówno prawo- jak i lewobrzeżna część Wisły od Bydgoszczy po Nowe.

ZPKnDW położony jest w Dolinie Dolnej Wisły. Obejmuje ona dolinę rzeki Wisły na odcinku od Bydgoszczy do Nogatu w okolicach Gniewu. Rozciąga się na 120 km i na całej swej długości posiada różną szerokość. Dolina Dolnej Wisły została ukształtowana ok. 17–16 tys. lat temu w czasie cofania się lądolodu. Do dnia dzisiejszego na wielu odcinkach zachowała swój naturalny charakter. Wisła płynie częściowo uregulowanym korytem, tworząc w ten sposób liczne zakola, piaszczyste łachy oraz osuwające się, zarazem strome brzegi.

Wisła z Diabelców (fot. Piotr Szumigaj)

Na Dolinę Dolnej Wisły składają się trzy podstawowe jednostki morfogenetyczne: dno doliny rzeki, strefa zboczowa doliny oraz wysoczyzna morenowa. Najważniejszą częścią – osią hydrologiczną – jest rzeka Wisła. Jej charakterystycznym elementem są piaszczyste wyspy – łąchy; jako nietrwałe, pojawiają się podczas niskich stanów wód, a znikają w czasie wezbrań. To na nich lęgną się m.in. rybitwy rzeczne i białoczelne oraz sieweczki. Wzdłuż rzeki, na terenach zalewowych, rosną miejscami lasy łąkowe. Charakteryzują się wyjątkowo dużą różnorodnością gatunkową roślin i zwierząt. Drzewostan łągu tworzą, w zależności od jego typu, różne gatunki wierzb, topole – biała i czarna, wiązy, jesiony. W podszyciu spotkać można między innymi trzmielinę europejską i bez czarny. Runo tworzy zbity gąszcz wysokich roślin zielnych.

W dnie doliny Wisły, wzdłuż jej brzegów, ciągnie się system wałów przeciwpowodziowych. Tereny kiedyś często zalewane, dzisiaj stanowią żyzne łąki oraz pastwiska z niezliczonym ciągiem jezior i starorzeczy. Starorzecza posiadają dobre warunki dla rozwoju wielu gatunków zwierząt i roślin, np. salwini pływającej, rzadkiej paproci wodnej, grążeli oraz grzybieni. Obok wałów przeciwpowodziowych, jezior, starorzeczy i kanałów melioracyjnych, których zadaniem jest odprowadzanie nadmiaru wody z terenów zalewowych, w dnie doliny wyróżniają się piaszczyste pagórki – usypane przez wiatr wydmy. Ciągną się one w postaci podłużnych wałów na rozległych powierzchniach. Porośnięte są zwykle przez lasy sosnowe oraz roślinność trawiastą i psammofilną (żyjącą na piasku).

Interesującym elementem nadwiślańskiego krajobrazu są zbocza doliny, których nachylenie może miejscami dochodzić do 50 stopni, wysokości względne zaś przekraczają czasami 60 metrów. Występującym tu charakterystycznym typem drzewostanu jest tzw. grąd zboczowy, w skład którego wchodzi dąb szypułkowy i bezszypułkowy, lipa drobnolistna, grab i klon zwyczajny. Najbardziej strome fragmenty, z uwagi na częste obrywy i osuwiska, pozbawione są okrywy roślinnej, natomiast wzdłuż nieużytkowanych grzbietów i krawędzi rozwijają się zarośla krzewów. W miejscach wypływu wód, źródeł i wysięków pojawia się zbiorowisko szuwaru trzcinowego oraz stanowiska objętego ochroną gatunkową skrzypu olbrzymiego, którego wysokość może dochodzić nawet do dwóch metrów. Na zboczach o wystawie południowej lub zachodniej występują skrawki nietypowej dla naszego kraju roślinności, pochodzącej z dalekich stepów Ukrainy. Są to zbiorowiska ciepłolubnych traw i roślin

zielnych, tzw. murawy kserotermiczne. Gatunkami charakterystycznymi dla muraw, występującymi nad dolną Wisłą, są m.in.: miłek wiosenny, ostnica Jana, wężymord stepowy, ostrołódka kosmata. Roślinność kserotermiczna rozwinęła się w miejscu dawno wyciętych lasów, przy sprzyjających warunkach glebowych i klimatycznych (duże nasłonecznienie zboczy doliny, temperatura przypowierzchniowej warstwy gleby i powietrza dochodząca nawet do 60°C). Strefa zboczowa, wznosząc się, przechodzi w wysoczyznę morenową, mającą charakter płaskiej i falistej równiny. Urozmaicają ją pojedyncze zagłębienia, oczka wodne, często funkcjonujące jako użytki ekologiczne. Wysoczyznę morenową rozcinają liczne doliny i parowy, które osiągają kilka kilometrów długości i kilkadziesiąt metrów głębokości. Z obszarami wysoczyzn wiążą się typowe, zróżnicowane siedliska lasów mieszanych i borów.

Ptaki na łasze wiślanej (fot. Piotr Szumigaj)

Sama rzeka Wisła to miejsce występowania licznej ichtiofauny, wśród której dominują ryby karpio-wate. Pojawiają się także ryby wędrownie – łosoś, certa, troć wędrowna. Obok wspomnianych gatunków występuje również minóg rzeczny. Z gatunków chronionych spotykamy różankę, kozę i piskorza.

Liczne starorzecza, podmokłe łąki i nieużytki stwarzają doskonałe warunki do rozwoju płazów. Oprócz pięciu gatunków żab, pospolitej ropuchy szarej i zielonej, występują tu również dwa gatunki traszek, grzebiuszka ziemna, kumak nizinny, rzekotka drzewna. Gady reprezentowane są m.in. przez jaszczurki – zwinkę, żyworodną oraz padalca, które można spotkać na suchych, nasłonecznionych zboczach doliny.

Na obszarze ZPKnDW w okresie lęgowym odnotowano ponad 120 gatunków ptaków. Są to m.in.: brzegówka, derkacz, czajka, zimorodek. Korytarz Wisły (jako szlak wędrówkowy), bogaty w dogodne siedliska, szczególnie ważny jest dla ptaków wędrownych, które podczas wylewów rzeki posiadają korzystne warunki żerowiskowe. Należą do nich m.in. żurawie, gęgawy, kuliki wielkie. Dla gągoła, krzyżówki, czy nurogęsi jest to jedno z ważniejszych zimowisk w skali Polski. W mroźne zimy nad Doliną Dolnej Wisły spotkać można bielika.

Ssaki reprezentowane są przez takie gatunki, jak jeleń, sarna, dzik, bóbr europejski, wydra. Nie można jednak zapomnieć, że obszar ZPKnDW to także jedno z ważniejszych zimowisk dla nietoperzy, m.in. nocka rudego, nocka Natterera, gacka brunatnego, borowca wielkiego, karlika większego oraz mroczka późnego.

Na terenie Zespołu Parków Krajobrazowych znajduje się 14 rezerwatów przyrody:

1. **Wielka Kępa Ostromecka** (28 ha, gmina Dąbrowa Chełmińska) – rezerwat leśny chroniący dobrze zachowany fragment lasu łęgowego.
2. **Las Mariński** (32 ha, gmina Dąbrowa Chełmińska) – utworzony w celu ochrony fragmentu grądu zboczowego z licznymi występującymi źródłiskami.
3. **Reptowo** (4 ha, gmina Dąbrowa Chełmińska) – rezerwat faunistyczny chroniący kolonie czapli siwej.
4. **Linje** (12 ha, gmina Dąbrowa Chełmińska) – źródleńskie torfowisko chroniące jedyne na Niżu Polskim stanowisko brzozy karłowatej (*Betula nana*).
5. **Płutowo** (18 ha, gmina Kijewo Królewskie) – ścisły rezerwat leśny, chroniący rzadko występujący grąd subkontynentalny, porastający głęboki parów.
6. **Zbocza Płutowskie** (34,5 ha, gmina Chełmno i Kijewo Królewskie) – rezerwat stepowy ze stanowiskiem roślinności kserotermicznej porastającej strome zbocza.
7. **Góra św. Wawrzyńca** (0,7 ha, gmina Chełmno) – rezerwat obejmujący wał średniowiecznego grodziska, porośnięty roślinnością stepową.
8. **Ostnicowe Parowy Gruczna** (24 ha, gmina Świecie) – chroni dobrze zachowane fragmenty muraw kserotermicznych z ostnicą Jana (*Stipa Joannis*).
9. **Ostrów Panieński** (15 ha, gmina Chełmno) – utworzony w celu ochrony unikalnego fragmentu lasu łęgowego.
10. **Łęgi na Ostrowiu Panieńskim** (34,5 ha, gmina Chełmno) – rezerwat chroni łąg wiązowo-jesionowo-dębowy.
11. **Śnieżynka** (3 ha, gmina Świecie) – rezerwat leśny obejmujący śródpolny parów, który porasta 130 gatunków roślin naczyniowych.
12. **Grabowiec** (27 ha, gmina Świecie) – utworzony w celu ochrony grądu zboczowego, rezerwat charakteryzuje się również licznymi wąwozami i wzniesieniami.
13. **Jezioro Fletnowskie** (25 ha, gmina Dragacz) – rezerwat geomorfologiczny chroniący rynnę jeziora polodowcowego.
14. **Wiosło Duże** (ok. 29 ha z czego fragment 7,2 ha w gminie Nowe) – rezerwat chroniący naturalne zespoły leśne z rzadkimi roślinami leśno-stepowymi.

Na terenie Zespołu Parków Krajobrazowych znajdują się także pomniki przyrody ożywionej oraz nieożywionej, stanowisko dokumentacyjne oraz użytki ekologiczne.

Przyrodnicze walory ZPKnDW wzbogacają ślady obecności dawnych mieszkańców zamieszkujących te tereny. Najstarsze to górujące nad terenem grodziska – pozostałości osad kultury łużyckiej bądź wczesnośredniowiecznych grodów obronnych. Znaczną rolę w kształtowaniu dzisiejszego krajobrazu kulturowego Doliny Dolnej Wisły odegrali sprowadzeni do Polski w XIII w. Krzyżacy. Pozostawili po sobie m.in. monumentalne kościoły i klasztory, potężne warowne zamki, a także licznie zakładane miasta i wsie, istniejące do dnia dzisiejszego.

Na terenach obejmujących Dolinę Dolnej Wisły i okolice odnajdziemy miejsca wyjątkowe w skali zarówno europejskiej, krajowej, jak i regionalnej, które są pamiątkami po bogatej historii regionu. W zakolu Wisły leży Ostromecko z ciekawym, barokowo-klasycystycznym zespołem parkowo-pałacowym.

W połowie drogi z Bydgoszczy do Świecia znajduje się barokowy kościół w Topolnie, który należał do paulinów z Częstochowy. Podróżując dalej na północ, warto zajrzeć do Chełmna, nazywanego „Krakowem Północy”. Miejskowa fara jest jedną z największych sakralnych budowli w regionie, a samo miasto zdumiewa liczbą zachowanych gotyckich kościołów i murów miejskich. Do tego dochodzi jeden z najcenniejszych renesansowych ratuszy w Polsce. Na terenie znajdującego się nieco na południe od Chełmna Kałdusu – wsi związanej z początkami miasta – odkryto bogato wyposażone komory grobowe Normanów z okresu wikingiego i pozostałości po wczesnoromańskiej bazylice z początku XI wieku.

W Świeciu oraz Nowem znajdują się ruiny pokrzyżackich twierdz. Każda z nich posiada odmienny charakter. Pozostałości po świeckim zamku mają zwartą, blokową bryłę z okrągłą wieżą. W Nowem zachował się jedynie fragment obronnej budowli – o wiele ciekawiej prezentują się jej wnętrza, w których znajdują się gotyckie freski. Ogromne wrażenie robią też zabytki Grudziądza, w którym od strony Wisły widoczny jest zespół barokowych spichrzy, wiele mówiących o znaczeniu ekonomicznym wiślanego szlaku wodnego.

Na obszarze Zespołu Parków Krajobrazowych spotkać możemy także zabudowania ołędzkie najliczniej występujące na Nizinie Sartowicko-Nowskiej, gdzie wsie mają układ rzędówek bagiennych, oraz cmentarze mennonickie m.in. w Trylu, Mątawach, Podwiesku, Wielkich Łunawach.

Dużą osobliwością są pozostałości dawnych sadów przydomowych zlokalizowanych na skarpie doliny. W 1996 roku rozpoczęto tworzenie kolekcji jabłoni mającej na celu zabezpieczenie przede wszystkim tych starych odmian, których liczebność wówczas oszacowano tu na kilka egzemplarzy. Obecnie w kolekcji znajduje się ponad 80 odmian jabłoni oraz ponad 30 odmian gruszy.

Tradycyjne smażenie powideł śliwkowych, sady owocowe i pasieki z pewnością przyciągną miłośników tradycji i wiejskiej harmonii.

Atrakcyjność przyrodnicza, historyczna i kulturowa wpływa na atrakcyjność turystyczną Zespołu Parków Krajobrazowych. Zwiedzanie umożliwia sieć szlaków turystycznych, nawiązujących swym przebiegiem do rozmieszczenia głównych walorów przyrodniczych i kulturowych obszaru. Jest wśród nich 18 szlaków pieszych. Duże znaczenie mają także szlaki rowerowe i wodne liczące blisko 590 km długości: 2 szlaki rowerowe – zielony i czarny, kujawsko-pomorskie odcinki Wiślanej Trasy Rowerowej, odcinek międzynarodowego szlaku rowerowego Euro Route R1, oraz szlak wodny rzeki Wdy, Mątawy oraz Brdy.

Dla zwiedzających obszar Zespołu Parków Krajobrazowych przygotowano i ustawiono w terenie 25 tablic informacyjnych, które oprócz funkcji dydaktycznej, służą także promocji walorów przyrodniczych i tradycji regionu. Dodatkowo wykonano i zamontowano tablice kierunkowe do najciekawszych zakątków ZPKnDW.

III. ZARYS HISTORII ZIEMI ŚWIECKIEJ

Marek Mieszała

Do 1308

Najstarsze ślady życia człowieka na terenie południowego Kociewia pochodzą z końca epoki paleolitu i związane są z kulturą świderską (10 600–9 600 r. p.n.e.). Od tej pory przez cały czas przebywali tu ludzie, pozostawiając ślady swojej bytności w postaci narzędzi, broni, ceramiki, pochówków itp. Szczególnie dużo takich śladów znaleziono nad Wisłą w okolicach Świecia, Bzowa i Gruczna oraz nad Wdą w okolicach Gródka. Na ich podstawie można wnioskować o zasięgu osadnictwa i poziomie rozwoju ludów osady te zamieszkujących.

Okres wędrówki ludów (początek IV w.) spowodował wyludnienie Borów Tucholskich. Ponowny rozwój osadnictwa na opisywanym terenie nastąpił w VIII wieku. Wówczas to powstało grodzisko w Grucznie oraz osady w Grucznie, Topolnie, Bukowcu. Druga grupa osad, m.in. Krzewiny i Kończyce, powstała wokół otoczonego wałem i fosą osiedla obronnego w okolicach Bzowa.

Pod koniec X wieku Pomorze znalazło się w państwie Mieszka I. Część osiedli obronnych przestała istnieć, nie znajdując miejsca w strukturze grodowej powstającego państwa polskiego; jednocześnie utworzono nowe. W Bzowie powstało kilkakrotnie większe od poprzedniego osiedle obronne i osady w Osieku, Morgach i Komorsku, a na południe od Gruczna silny ośrodek grodowy w Topolnie. Wystąpienie przeciw Mieszkowi II jego brata Bezpryma doprowadziło do anarchii w państwie, której skutkiem było oderwanie się niektórych dzielnic, w tym Pomorza. W wypadkach tych upadły grody w Bzowie i Topolnie, zachował jednak znaczenie gród w Grucznie.

Do końcowych lat XI w. sytuacja omawianej części Pomorza nie zmieniła się zupełnie. Próby odzyskania kontroli nad nim podejmował Władysław Herman (1079–1102), lecz mimo chwilowych sukcesów, jak zwycięstwo w bitwie pod Drzycimiem, zakończyły się niepowodzeniem. Politykę pomorską Władysława kontynuował Bolesław Krzywousty, który w latach 1113–1116 opanował Pomorze Nadwiślańskie z dwoma naczelnymi grodami, tj. Świeciem i Gdańskiem. W trakcie walk zniszczone zostały grody w Bzowie i Grucznie. Świadczą o tym zrujnowane wały i ślady pożarów domów. Pomorze Gdańskie zostało wcielone bezpośrednio w obręb państwa Bolesława jako jedna z dzielnic. Po śmierci Krzywoustego w 1138 r., zwierzchnikami władców Pomorza Gdańskiego byli książęta senioralni, władający Krakowem. Dawniejsi władcy plemienni utrzymali się na swoich posiadłościach jedynie w dzielnicy lubiszewskiej i świeckiej. Ostatnim był występujący pod koniec XII w. jako książę świecki Grzymisław, który władał obiema dzielnicami. Po jego śmierci w roku 1198, wobec braku potomka męskiego, zostały one przyłączone do dzielnicy gdańskiej, którą władał wówczas Mściwój I. W ten sposób jego władza rozciągała się od Bałtyku po Kujawy.

W roku 1217 zmarł Mściwój I. Umierając podzielił swoje państwo między synów. Najstarszy z nich Świętopełk otrzymał dzielnicę gdańską, Warcisław świecką, Sambor lubiszewską, a najmłodszy Racibor białogardzką. Po śmierci ojca rządy bezpośrednio objęli tylko Świętopełk i Warcisław. Młodszy bracia pozostawali pod opieką Świętopełka i usamodzielnili się dopiero około 1230 r. Rok wcześniej zmarł jednak Warcisław, w związku z czym jego dzielnica została podzielona między Sambora, który otrzymał ziemię gniewską, i Świętopełka, któremu przypadła część świecka. Opanowanie jej dawało mu zdecydowaną przewagę nad braćmi, z których Racibor jemu się podporządkował, natomiast Sambor poszukiwał sobie protektora w postaci Krzyżaków. Świętopełk od początku rządów dążył do wzmocnienia swej pozycji; w rezultacie udało mu się uzyskać całkowitą niezależność od księcia krakowskiego, czemu dał wyraz przybierając od 1227 r. tytuł księcia.

W drugiej ćwierci XIII w. państwo pomorskie uzyskało nowego sąsiada. W roku 1226 na graniczącej z dzielnicą świecką przez Wisłę ziemi chełmińskiej osadzony został Zakon Krzyżacki, który dążył do opanowania posiadłości pomorskich na prawym brzegu Wisły i zapewnienia sobie na niej wolnej żeglugi. Tymczasem Świętopełk pobierał cła na rzece, między innymi w grodzie w Sartowicach. Narastające na tym tle zatargi doprowadziły w końcu do konfliktu zbrojnego, trwającego z przerwami od 1242 do 1253 r. Zakon zorganizował przeciw Świętopełkowi koalicję, do której, poza skłóconymi z nim młodszymi braćmi, przystąpili książęta wielkopolscy Przemysł i Bolesław oraz Konrad

Mazowiecki z synami – Bolesławem, księciem płockim i Kazimierzem, księciem kujawskim. Na początku wojny Pomorze utraciło Wyszogród, Nakło i Sartowice. Jednak to ostatnie Świętopełk zdobył i zburzył w 1244 r., a znajdującą się tam komorę celną przeniósł do Świecia, gdzie zbudował nowy, znacznie silniej umocniony gród. Ostatecznie 30 VII 1253 r. zawarł pokój. Świętopełk zerwał się swych posiadłości w ziemi chełmińskiej i w Prusach oraz zapewnił Krzyżakom wolną żeglugę po Wiśle na całym odcinku swego księstwa. Cło miało być pobierane tylko w porcie gdańskim, jednak to, co stanowiło bezpośrednią własność krzyżacką, nie miało ocleniu podlegać. Wojna zakończyła się porażką Świętopełka, jednak mimo że musiał walczyć z przeważającymi siłami zorganizowanej przez Krzyżaków koalicji, wyszedł z niej z minimalnymi stratami terytorialnymi i obronił swoją niezależność polityczną.

Około roku 1260 zarządzanie dzielnicą świecką Świętopełk przekazał najstarszemu synowi Mściwojowi II. Po śmierci Świętopełka (zm. 10 lub 11 I 1266 r.) dzielnica gdańska przypadła, zgodnie z wolą ojca, Warcisławowi. Mściwoj pozostał na księstwie świeckim, objął jednak władzę zwierzchnią nad Pomorzem Gdańskim, przyjmując od razu tytuł księcia Pomorza. Po kilku latach współpracy doszło do wojny domowej między braćmi. Ostatecznie, mimo początkowych niepowodzeń, wyszedł z niej zwycięsko Mściwoj II, który pozyskał poparcie możnowładztwa i rycerstwa i zmusił braci do opuszczenia Pomorza. Obawiając się prób odzyskania swoich dzielnic przez Warcisława i Sambora, Mściwoj zwrócił się o pomoc do margrabiów brandenburskich. Brandenburczycy udzielili mu jej jednak w czasie, kiedy przebywał na Kujawach, zajęli Gdańsk oraz Tczew. Załoga brandenburska i mieszczenie nie wpuścili wracającego Mściwoja II do miasta. Ten, kiedy próba zdobycia miasta siłami pomorskimi zakończyła się niepowodzeniem, zwrócił się o pomoc do księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego. W styczniu 1272 Bolesław na czele rycerstwa wielkopolskiego i pomorskiego zdobył Gdańsk.

Następstwem tego wydarzenia było nawiązanie przez pomorskiego księcia bardzo bliskich stosunków z Wielkopolską. Współpraca ta doprowadziła w 1282 r. do zawarcia w Kępnie układu, na mocy którego ten z książąt, który przeżyje drugiego, będzie po nim dziedziczył. I tak po śmierci Mściwoja II Przemysł II miał otrzymać Pomorze Gdańskie. W wypadku wcześniejszej śmierci Przemysła Mściwoj otrzymałby Wielkopolskę. Dodatkowo układ został zaprzysiężony przez ogół rycerstwa pomorskiego na wiecu w Nakle w 1284 r.

Opierając się na zobowiązaniach braci Mściwoja, Zakon wytoczył mu proces na forum papieskim. Obawiając się wyroku zaoczego, książę pomorski zgodził się na rozstrzygnięcie sporu przez legata papieskiego. Wyrok, jaki zapadł 18 V 1282 r. w Miliczu, przyznawał Zakonowi (za zgodą księcia pomorskiego) ziemię gniewską, część Żuław i kilka wsi.

Po śmierci Mściwoja II w grudniu 1294 r., rządy na Pomorzu Gdańskim, zgodnie z układem w Kępnie, objął książę wielkopolski Przemysł II. Połączenie dzielnic w jednych rękach legło u podstaw koronacji Przemysła na króla Polski. Wówczas przybrał dodatkowy tytuł księcia Pomorza (26 VI 1295 r.). Zamordowanie go, na zlecenie margrabiów brandenburskich, w dniu 8 II 1296 r. w Rogoźnie nie przerwało procesowi jednoczenia Wielkopolski i Pomorza. Następcą Przemysła II, w wyniku elekcji dokonanej przez rycerstwo wielkopolskie i pomorskie, został książę Kujaw brzeskich, Sieradza i Łęczycy Władysław Łokietek. Jednak w roku 1300 Władysław Łokietek utracił wszystkie swoje posiadłości na rzecz króla czeskiego Wacława II, który jeszcze w tym samym roku koronował się w Gnieźnie na króla Polski.

Okres pierwszego panowania Łokietka na Pomorzu oraz rządy czeskie to czas wzrostu znaczenia miejscowego możnowładztwa. Na terenie kasztelanii świeckiej w czasach Łokietka silną pozycję zachowali Wyszelice, jednak w okresie czeskim popadli w nielaskę i utracili znaczenie. Dominującą pozycję zdobyła rodzina Święców. Król czeski nadał Piotrowi Święcy w roku 1301 Nowe wraz z obwo-dem, Kończyce, Frączę, Bysław i Cekcyn. Wcześniej w rękach Święcy znalazł się Starogard sprzedany Krzyżakom, podobnie jak prawdopodobnie Czaple, Święte, Zajączkowo, Mątawy, Lalkowy i Opalenie.

Po upadku rządów czeskich Pomorze Gdańskie weszło w skład państwa Władysława Łokietka. Niezadowolony z jego rządów Święcowie zawarli układ z margrabiami brandenburskimi, uznając ich władzę nad sobą, za co otrzymali od nich w lenno Darłowo, Sławno, Polanów, Tuchole i Nowe oraz w dziedziczne władanie kasztelanii słupską. Łokietkowi udało się schwytać i uwięzić Piotra z Nowego, jednak stary Święca, sprawujący urząd wojewody gdańskiego, uszedł z Pomorza.

W sierpniu 1308 r. popierani przez Święców i niemieckie mieszczaństwo margrabiowie opanowali miasto Gdańsk i zaatakowali, broniony przez Pomorzan i Kujawian pod dowództwem sędziego pomor-

skiego Boguszy, gród. Zajęty interwencją na Rusi Halickiej Łokietek zwrócił się o pomoc do Krzyżaków. Polacy oddali przybyłym Krzyżakom pół grodu gdańskiego. Po wycofaniu się Brandenburczyków Krzyżacy usunęli z grodu załogę polską, a 13 XI 1308 roku dokonali rzezi przebywających w Gdańsku polskich rycerzy i mieszkowej ludności. Następnie, wykorzystując czynnik zaskoczenia, opanowali bez walki miasto i gród tczewski oraz gród i miasto w Nowem, które uległy zniszczeniu.

Podjęte wiosną 1309 r. rozmowy polsko-krzyżackie nie przyniosły rezultatów i latem wojska krzyżackie pod dowództwem mistrza krajowego Henryka von Plotzke przystąpiły do oblężenia grodu w Świeciu, bronionego przez załogę składającą się z Pomorzan, Kujawian i Łęczyczan pod dowództwem kasztelana Bogumiła. Próby udzielenia pomocy oblężonym zakończyły się, wobec dużej przewagi Krzyżaków, niepowodzeniem. Ostatecznie pod koniec września załoga polska poddała się, uzyskując prawo swobodnego odejścia. Zdobywiec Świecia zakończyło podbój Pomorza Gdańskiego i na 150 lat znalazło się ono pod panowaniem krzyżackim.

Granice dzielnicy biegly w tym czasie na wschodzie wzdłuż Wisły, na południu najpierw północną granicą kasztelani wyszogrodzkiej, a następnie wzdłuż rzek Kamionki i Dobrzyńki, aż do ujścia tej ostatniej do Gwdy, która wraz z jej dopływem Czernicą stanowiły granicę zachodnią. Od północy dzielnica graniczyła z dzielnicami gdańską i lubiszewską. W XI do XIII wieku Pomorzanie ufortyfikowali pogranicze grodami w Wyszogrodzie, Sartowicach, Wiągu i Świeciu (grody górny i dolny). Wprowadzili też system grodowo-terytorialny, w którym rezydujący w grodach naczelnicy podlegali władzy jednego księcia. Świecie wyrosło w tym czasie na centrum życia politycznego tej części Pomorza, a po raz pierwszy jest wzmiankowane pod koniec XII wieku jako rezydencja księcia Grzymisława. W okresie późniejszym jest znane jako naczelnny gród kasztelanii oraz stolica dzielnicy i księstwa.

Po śmierci Grzymisława na terytorium dzielnicy świeckiej wyodrębniły się trzy kasztelanie: człuchowska, raciąska i świecka. Ta ostatnia objęła tereny dzisiejszego powiatu świeckiego, wschodniej części powiatu tucholskiego i południowej części powiatów starogardzkiego i tczewskiego. W latach siedemdziesiątych XIII wieku z północnej części kasztelanii świeckiej i południowej części kasztelanii tczewskiej wyodrębniono kasztelanię nowską.

Większość ziemi stanowiła własność książęcą. Znaczna część była własnością rycerską. Najczęściej była ona jednowioskowa, chociaż zdarzało się, że jedna wieś należała do kilku rycerzy. Część tej własności zawdzięczała swe powstanie nadaniu książęcym. Do wsi rycerskich należały: Głowno, obecnie Lubień Wielki, Gacki, Kopytkowo, Milewo, Brzeźno, Jania, Biała, Niewieścín, Ostrowite, Opalenie, Bratwin, Sartowice, Przechowo, Krupocin, Luskowo, Lubodzież, Wałdowo, Serock, Nowe z obwodem, Kończyce, Fraça, Bysław, Cekcyn. Charakter możnowładczy miały posiadłości Świeców.

W ramach własności kościelnej największe posiadłości miało w XIII w. biskupstwo włocławskie, do którego należały: Jezewo, Warlubie, Wielki i Mały Komorsk, Pieniążkowo, Świekatowo, Zalesie Królewskie i Lipienica. W rękach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego pozostawały od 1290 r. Gruczno i Koziulec. Do klasztoru żukowskiego należały Grabowo i Skarszewy, do klasztoru byszewskiego od końca XIII w. Zła Wieś, Dębowa Góra i Bagniewo.

W kasztelanii świeckiej istniały w XIII w. dwa ośrodki typu miejskiego – Świecie i Nowe, nie mające wielkiego znaczenia gospodarczego. Świecie było przez długi okres siedzibą książęcą, a od około 1230 r. kasztelanii. Leżało ono w miejscu, gdzie ulegał rozwidleniu szlak handlowy z Wielkopolski do Gdańska. Jedna jego odnoga wiodła wzdłuż Wisły przez Nowe, Gniew i Tczew, druga przez Osiek i Starogard. Jednocześnie przez Świecie przebiegała droga z Chojnic przez Tucholę i Bysław do Chełmna. Dodatkowo Świecie leżało nad ważną drogą wodną, jaką w tym czasie była Wisła, a przeniesienie do niego komory celnej z Sartowic (1243 r.) dodatkowo podniosło jego rangę jako ośrodka administracyjnego i sprzyjało powstaniu na podgrodzium osady rzemieślniczo-handlowej, odnotowywanej w aktach procesu polsko-krzyżackiego w Inowrocławiu jako gród i miasto.

Początki organizacji kościelnej na Pomorzu Gdańskim związane są z powstaniem w roku 1124 biskupstwa włocławskiego, które objęło swoim zasięgiem większość dzielnicy w ramach osobnego archidiaconatu pomorskiego. Prawdopodobnie na przełomie XIII i XIV w. został on podzielony na trzy dekanaty: gdański, tczewski i świecki. Świecie zostało zatem siedzibą dekanatu, jednego z trzech najstarszych na Pomorzu Gdańskim. Kościół w Świeciu należy do najstarszych w archidiaconacie pomorskim i został konsekrowany w 1198 r. pod wezwaniem Panny Marii. Na okres przed utworzeniem kasztelanii (przed 1277 r.) datuje się Kościół w Nowem, w którym w 1282 r. osadzono franciszkanów.

Sieć parafialną kasztelanii świeckiej w drugiej połowie XIII wieku, poza kościołami w Świeciu i Nowem, tworzyły parafie w Grucznie, Świekatowie, Przysiersku, Polednie, Bzowie, Serocku, Bysławiu, Komorsku i najprawdopodobniej w Jeżewie, być może też w Lalkowach, Pieniążkowie, Drzycimiu i Opaleniu.

W XIII wieku zaczął upowszechniać się, sprowadzony przez cystersów, nowy sposób uprawy ziemi – trójpolówka. Według jej reguł grunty całej wsi podzielone były na trzy części, a wszyscy właściciele mieli udział w każdej. Co roku uprawiano tylko dwie z nich, a trzecia ugorowała i stanowiła pastwisko. Trójpolówka wymuszała współpracę między mieszkańcami wsi, szczególnie przy żniwach, oraz sprzyjała hodowli zwierząt. Stanowiła ona znaczny postęp w stosunku do powszechnie stosowanej dwupolówki. Wszystko to razem sprzyjało rozwojowi rolnictwa.

1308–1466

Państwo polskie nie zrezygnowało z Pomorza Gdańskiego. Zabiegi kolejnych arcybiskupów gnieźnieńskich i biskupa włocławskiego Bernarda u papieża doprowadziły do polsko-krzyżackiego procesu kanonicznego w Inowrocławiu (1320–1321). Korzystny dla strony polskiej wyrok nie wszedł jednak w życie. W 1327 r. po upływie terminu rozejmu litewsko-krzyżackiego i polsko-krzyżackiego, Łokietek zaatakował sojuszników Zakonu – księstwa mazowieckie. W odpowiedzi Krzyżacy ruszyli na Kujawy. Od tej pory, aż do śmierci króla Władysława (1333 r.), trwały nieustanne walki i mimo zwycięstwa sił polskich pod Płowcami w 1331 roku Krzyżakom w następnym udało się opanować Kujawy.

Następca Łokietka Kazimierz podjął próbę rozwiązania konfliktu na arenie dyplomatycznej, jednak mimo wytoczenia Krzyżakom ponownego procesu kanonicznego w Warszawie w 1339 r., nie dała ona pozytywnych rezultatów. Ostatecznie w roku 1343 podpisano traktat kaliski, na mocy którego Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską, a król polski zrzekł się ziemi chełmińskiej i michałowskiej oraz Pomorza Gdańskiego. Zakon zatrzymał je jako jałmużnę. W ten sposób sprawa odzyskania tych ziem została odsunięta w czasie, ale pozostała jednym z podstawowych elementów polskiej racji stanu.

9 VIII 1409 r. w odpowiedzi na poparcie przez króla Władysława Jagiełłę powstania na Żmudzi Zakon Krzyżacki wypowiedział wojnę Polsce i już kilka dni później rozpoczął działania zaczepne przeciw ziemi dobrzyńskiej, Wielkopolsce i Kujawom. Równocześnie wojska polskie stacjonujące w Bydgoszczy zaatakowały komtura Świecia Henryka von Plauena i wzięły go do niewoli. Jednak oddziały krzyżackie dowodzone przez komturów Człuchowa i Tucholi, po spustoszeniu Krajny, zdobyły pod koniec sierpnia Bydgoszcz i odbiły jeńców. Sytuację unormowało przybycie wojsk królewskich, które po krótkim oblężeniu odbiły Bydgoszcz i zmusiły dowodzone przez Plauena oddziały krzyżackie do odwrotu. Wydarzenia te zakończyły działania zbrojne, które w wyniku wynegocjowanego w Świeciu rozejmu zostały zawieszone do 24 VI 1410 r.

W roku 1410 rejonów pogranicza pomorsko-kujawskiego mieli bronić komturowie świecki, tucholski i człuchowski. Do zakończenia rozejmu w komturstwie świeckim zostały skoncentrowane główne siły krzyżackie, które miały przeszkodzić spodziewanemu atakowi polskiemu na Pomorze Gdańskie. Marsz wojsk polskich na Kurzętnik zmusił Krzyżaków do szybkiego przerzucenia swych wojsk nad Drwęcę w celu zastąpienia drogi siłom polsko-litewskim. Obronę pogranicza świecko-bydgoskiego pozostawiono von Plauenowi oddając do jego dyspozycji znaczny oddział wojska, który nie wziął udziału w bitwie grunwaldzkiej. W końcu czerwca starosta bydgoski Janusz Brzozogłowy dokonał wypadu w okolice Świecia, a ścigające go wojska Plauena wciągnął w zasadzkę i pobił. Klęska Krzyżaków pod Grunwaldem spowodowała, że miasta i zamki przechodziły pod zwierzchnictwo króla polskiego bez walki, a na terenie Pomorza Gdańskiego udało się Zakonowi utrzymać tylko zamki w Gdańsku i Świeciu. W październiku i listopadzie, po ponownym zajęciu Pomorza Gdańskiego przez Zakon, wojska polskie spustoszyły okolice Świecia oraz zdobyły i spaliły Nowe. Nie wpłynęło to jednak na sytuację Zakonu, podobnie jak wcześniejsze zwycięstwa polskie pod Tucholą i Koronowem (5 i 10X 1410 r.). Ostatecznie 1 II 1411 r. strony zawarły w Toruniu układ pokojowy, który pozostawiał w rękach krzyżackich Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską i michałowską oraz Prusy właściwe.

Wojna 1409–1411 spowodowała znaczne pogorszenie się sytuacji gospodarczej Zakonu, a próby jej poprawy związane były z zaostrzeniem polityki wobec poddanych. W tej sytuacji doszło do zaognienia stosunków między władzami Zakonu a stanami pruskimi, tj. rycerstwem i mieszczaństwem, które

wzorem państw ościennych podjęły starania o utworzenie własnej reprezentacji w celu ochrony swoich interesów. W efekcie 21 II 1440 r. na zjeździe w Elblągu podjęto decyzję o zawarciu związku ziem i miast, znanego jako Związek Pruski. Przystąpiły do niego również Nowe i Świecie. Po roku 1450 Zakon podjął starania o likwidację Związku. W grudniu 1453 r. cesarz Ferdynand III skazał związek na rozwiązanie się i wyznaczył kary dla przywódców. W odpowiedzi związkowcy podjęli decyzję o powstaniu, a 4 II 1454 r. dotarł do Malborka dokument stwierdzający wypowiedzenie posłuszeństwa wielkiemu mistrzowi przez miasta zrzeszone w Związku. Dwa dni później rycerstwo z ziemi świeckiej, wspomagane przez mieszczan i oddziały z pozostałej części Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej, obległo zamek w Świeciu. Walki zakończyły się 19 II 1454 r. kapitulacją załogi krzyżackiej. Uniknęło w tym czasie walk Nowe, dobrze zabezpieczone przed ewentualnym atakiem krzyżackim.

W dniu 6 III 1454 r. przedstawiciele Związku Pruskiego przekazali stronie polskiej akt poddania się Prus królowi i Koronie, a odpowiedź Polski została wyrażona w dokumencie inkorporacyjnym. Pod koniec maja 1454 roku część stanów pruskich złożyła w Toruniu uroczysty hołd Kazimierzowi Jagiellończykowi. Ziemi świecką i nowską reprezentowali sędzia ziemi świeckiej Wawrzyniec z Laszkowic oraz rycerze Jan z Bąkowa i Jerzy z Ostrowitego.

Kłeska wojsk polskich pod Chojnicami (18 IX 1454 r.) zachwiała wiarą miast pruskich w powodzenie powstania i podtrzymała w Krzyżakach ducha oporu. W lipcu krzyżackie oddziały zaciężne z Gniewu dokonały wypadu na Świecie, zdobywając 10 VII 1455 r. miasto i doszczętnie je pałac. Zginęło wielu mieszkańców z burmistrzem na czele, a w ręce krzyżackie dostali się członkowie Związku Pruskiego Jan z Turzy Wielkiej, Mikołaj ze Smołągi i Mikołaj z Lipinek.

W drugiej połowie 1460 r. Krzyżacy przeszli do działań zaczepnych na Pomorzu Gdańskim, w Prusach i ziemi chełmińskiej. W nocy z 10 na 11 XI 1460, korzystając z zaskoczenia i zdrady jednego z członków załogi, 46-osobowy oddział krzyżackich żołnierzy zaciężnych zdobył zamek w Świeciu. Świecianom udało się jednak utrzymać na podzamczu, a po przybyciu posiłków z Torunia przejść do oblężenia zamku, który zdobyli w maju 1461 r., zmuszając Krzyżaków do zamknięcia się w stołpie, w którym bronili się do 16 X.

Losy wojny zaczęły się przechylać na stronę polską po wkroczeniu do Prus królewskich wojsk zaciężnych pod dowództwem Piotra Dunina. 1 IX 1461 r. pokonały one Krzyżaków w bitwie pod Świecinem, a w kolejnym roku przystąpiły do działań mających na celu opanowanie wszystkich zamków na Pomorzu. Oblężono między innymi Gniew, a usiłujące przyjąć mu z pomocą siły krzyżackie pod dowództwem wielkiego mistrza zostały pokonane 15 X 1463 r. przez flotę gdańsko-elbląską obsadzoną polskimi żołnierzami zaciężnymi. W maju 1464 r. flota gdańska zablokowała Nowe, a od 1 VIII obległy je oddziały Dunina. 1 II 1465 r. załoga krzyżacka skapitulowała.

19 X 1466 r. w Toruniu zawarto traktat pokojowy, w wyniku którego do Polski wróciło Pomorze Gdańskie oraz ziemi chełmińska i michałowska. Dodatkowo we władanie Polski weszła Warmia, Powiśle z Żuławami z Malborkiem i Elblągiem.

W roku 1320 powstało komturstwo świeckie, które w znacznym przybliżeniu odpowiadało terytorialnie kasztelanii świeckiej z czasów panowania książąt pomorskich. Komturstwo było podstawową jednostką administracyjną zakonu krzyżackiego. Na jego czele stał komtur wraz z konwentem (6 braci i 6 księży). Komtur był kierownikiem życia administracyjno-gospodarczego, zarządzał zamkiem, administrował dobrami należącymi bezpośrednio do komturstwa, posiadał uprawnienia sędziowskie i wojskowe. Komturowie zamków nadgranicznych, jak w przypadku Świecia, byli zobowiązani poza obroną granicy do zbierania informacji wywiadowczych o postępowaniu sąsiadów oraz terenie ewentualnych działań zbrojnych.

Równoległe z komturstwem świeckim powstało komturstwo tczewskie przekształcone niebawem w okręg wójtowski. W jego skład weszła ziemia nowska pozostająca od czasu wykupienia Nowego z rąk Piotra Święcy w 1313 r. pod rządami komtura gniewskiego.

Na czasy panowania Krzyżaków przypada na Pomorzu okres ostatecznego przejścia do trójpołwki. Towarzyszyła temu zmiana stosunków prawnoustrojowych, wynikająca z wprowadzenia prawa chełmińskiego. Ówczesną sieć osadniczą charakteryzowało nierównomiernie rozmieszczenie osad. Najsilniej zaludniony był kilkunastokilometrowy pas nad Wisłą oraz tereny wzdłuż Wdy, znacznie słabiej obszar północno-zachodni, wchodzący w skład Borów Tucholskich.

Wydarzenia z lat 1308–1309 oszczędziły Świecie, które szybko podniosło się z chwilowego regre-

su i dalej się rozwijało. Sprzyjało temu położenie miasta przy głównych szlakach handlowych, tak lądowych, jak i wodnym, wiodących na północ do Gdańska, czy w kierunku południowym do Chełmna i Torunia lub też południowo-zachodnim do Bydgoszczy. Znaczenie Świecia podkreśliło nadanie w roku 1338 przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim, na mocy którego miasto zostało przeniesione na prawy brzeg Wdy. Utratę znaczenia politycznego z czasów książąt pomorskich zrekompensowało miastu utworzenie komturstwa z siedzibą w Świeciu.

Dla Nowego los okazał się mniej pomyślny. W roku 1308 zostało ono prawie całkowicie zniszczone. Jednak i dla tego miasta położenie nad główną arterią wodną – Wisłą i posiadanie ukształtowanego systemu dróg lądowych było okolicznością sprzyjającą i umożliwiło w konsekwencji powolny powrót do życia. W efekcie w 1350 r. otrzymało przywilej lokacyjny, oparty o prawo chełmińskie. W połowie XV wieku było ośrodkiem handlowym, znanym z dobrze rozwiniętego tkactwa i sukienictwa.

1466–1772

II pokój toruński zapoczątkował na ziemi świeckiej okres pokoju trwający do połowy roku 1626, kiedy to pod pozorem walki o interesy dynastyczne Wazów zaatakowała Pomorze armia szwedzka, dowodzona przez Gustawa II Adolfa. Mimo że zasadnicze działania wojenne ominęły ziemię świecką i nowską, to straty wojenne nie były małe, a wiele dobrze prosperujących osad nagle podupadło lub przestało istnieć. Szczególnie ucierpiało Nowe, które 14 września 1628 r. zdobyły wojska szwedzkie pod dowództwem gen. Thurna. Miasto zostało spłądrowane i częściowo spalone, a mieszkańcy wymordowani. Zniszczenia były tak duże, że aby umożliwić odbudowę miasta, król Władysław IV zwolnił mieszkańców w roku 1634 ze wszystkich ciężarów i opłat na okres czterech lat.

Rozejm z 1635 r. odsunął niebezpieczeństwo wojny ze Szwecją do roku 1655, kiedy to pod pretekstem używania przez króla Jana Kazimierza tytułu króla szwedzkiego, trzy armie szwedzkie wkroczyły do Wielkopolski i na Litwę. Początkowo wojna przyniosła Szwedom wielkie sukcesy, bowiem dzięki wyczerpaniu Rzeczypospolitej wojnami na wschodzie, słabości armii i zdradzie magnatów znaczna część kraju, w tym Warszawa, wpadła w ich ręce bez walki, a broniący Krakowa Stefan Czarniecki musiał poddać miasto za cenę wyprowadzenia wojska. Postępowanie wojsk szwedzkich na opanowanych terenach – grabieże, kontrybucje, mordy i gwałty oraz atak na Jasną Górę spowodowały wybuch powstania przeciw nim.

W październiku 1655 r. Świecie i Nowe zajęły oddziały generała Henryka Horna. Okupacja obu miast trwała do połowy 1658 r. Jednak w styczniu roku następnego Świecie zostało ponownie opanowane przez Szwedów. Ostatecznie wojska polskie zajęły je we wrześniu 1659 r. Kompleks Borów Tucholskich był ostoją partyzantki chłopskiej, zorganizowanej przez Jakuba Wejhera, brata obrońcy Malborka Ludwika. Wykazała się ona dużą aktywnością, a jej oddziały nie ograniczały się do powiatów tucholskiego, człuchowskiego i świeckiego, ale przeprowały się za Wisłę, atakując Szwedów na terenie ziemi chełmińskiej.

Ostatecznie 3 maja 1660 r. w Oliwie podpisano pokój, na mocy którego obie strony zachowały przedwojenny stan posiadania. Zwycięstwo zostało okupione olbrzymimi zniszczeniami, które dotknęły niemal cały kraj, ale szczególnie dotkliwie dały się odczuć na Pomorzu, najdłużej znajdującym się w zasięgu bezpośrednich działań Szwedów.

Kolejnym kataklizmem, jaki dotknął teren województwa pomorskiego, była wojna północna (1700–1721). Łącząc przy szlaku do Gdańska powiaty nowski i świecki znów ucierpiały od przemarszów wojsk polskich, saskich, szwedzkich i rosyjskich, które przyniosły kolejną falę kontrybucji, oddawania żywności, świadczeń rzeczowych, rabunków, mordów i pożogi. W roku 1703 Świecie i Nowe zostały zajęte przez wojska, oblegającego Gdańsk, szwedzkiego gen. Stenbocka. W roku 1707 teren ten plądrowały wojska bazującego w Grudziądzu rosyjskiego gen. Ronnego. Dodatkowym nieszczęściem, które spotkało ludność obu powiatów, była epidemia dżumy w latach 1709–1711. Wszystko to osłabiło siłę gospodarczą miast i doprowadziło do pauperyzacji szlachty.

Sytuacja powtórzyła się w latach 1733–1735, kiedy to wojska rosyjskie pod dowództwem gen. Munnicha pacyfikowały opowiadające się za Stanisławem Leszczyńskim Pomorze oraz w czasie wojny siedmioletniej (1757–1763), w której wojska pruskie i rosyjskie przechodziły przez terytorium Rzeczypospolitej mimo jej neutralności. Wojska rosyjskie przebywały tu do roku 1765.

Ostatnim wydarzeniem, które odcisnęło piętno na polskich losach Pomorza, była konfederacja barska (1768–1772). Pierwszy oddział konfederacki pojawił się w powiecie świeckim 25 lutego 1769 r. pod dowództwem Jakuba Ujejskiego. Dwa dni później został ogłoszony jego uniwersał wzywający obywateli prowincji pruskiej do przyłączenia się do konfederacji, a 1 marca konfederaci zajęli Nowe. Mimo oporu senatorów pomorskich 16 sierpnia szlachta województwa pomorskiego uchwaliła na zjeździe w Starogardzie akces do konfederacji. Marszałkiem obrano podwojewódzkiego pomorskiego Michała Władysława Lniskiego, wuja Józefa Wybickiego, właściciela majątku Zbrachlin.

W Świeciu stacjonował 100-konny oddział konfederacki rotmistrza Fabiana Gordona, który 5 października został pokonany przez Rosjan. 8 grudnia inny oddział konfederatów stoczył pod Świeciem zwycięską potyczkę z Rosjanami. Na początku 1770 r. w Świeciu stały znaczne siły konfederackie: tzw. dywizja pomorska i 3 pułki wielkopolskie, które 12 stycznia stoczyły kolejną bitwę pod tym miastem. Losy konfederacji zadecydowały się w kilku przegranych bitwach poza Prusami Królewskimi w styczniu – lutym 1770 r. Po odejściu oddziałów konfederackich do Wielkopolski, na teren powiatu wkroczyły wojska pruskie pod pozorem rozciągnięcia tzw. kordonu sanitarnego, mającego obronić państwo pruskie przed zarazą, która pojawiła się na ziemiach polskich. W ten sposób przez ostatnie 2 lata przed rozbiorem trwała więc faktyczna okupacja pruska, a mieszkańcy powiatów świeckiego i nowskiego musieli utrzymywać wojska Fryderyka II.

Ziemie odzyskane w wyniku wojny trzynastoletniej przyjęło się nazywać Prusami Królewskimi. Tereny Pomorza Gdańskiego utracone w latach 1308–1309, bez okręgu Lęborka i Bytowa, weszły w skład województwa pomorskiego. Jego siedzibą były Skarszewy, w których rezydował wojewoda pomorski oraz sąd grodzki. Teren województwa podzielono na osiem powiatów: człuchowski, tczewski, tucholski, mirachowski, pucki, gdański, nowski i świecki. Powiat świecki obejmował obszar dawnej komturii świeckiej i liczył 1473 km², natomiast nowski dawnego okręgu nowskiego wójtostwa tczewskiego – 720 km². Około 1570 r. na terenie powiatów świeckiego i nowskiego istniały 2 miasta i 176 osiedli wiejskich.

Słabe gleby i duże przestrzenie leśne w części zachodniej spowodowały, że osadnictwo wiejskie skupiło się głównie na wschodzie powiatu nowskiego i południowym wschodzie powiatu świeckiego. Wśród osiedli wiejskich występowały folwarki jako samoistne osady, wsie folwarczne (z folwarkami) i bezfolwarczne oraz osady młyńskie. W trakcie prowadzonej od XVI do XVIII w. akcji osadniczej powstały też małe osiedla, skupiające od jednego do kilku gospodarstw, zwane koloniami lub pustkowiami. Zakładano je jako przysiółki przy wsiach istniejących, na nieużytkowanych rolniczo, oddalonych gruntach wiejskich, na terenach poleśnych, wyeksploatowanych uprzednio przez karczunki na cele przemysłowe (smolarnie, potażarnie, tartaki, huty), użytkowe (drewno opałowe, budulec) i handlowe. W 1772 r. pustkowia stanowiły jedną trzecią wszystkich osiedli wiejskich, których wówczas było na tym terenie 343.

Rozwój społeczny i gospodarczy ziemi świeckiej i nowskiej w XV–XVIII w. odbywał się w ramach procesów obejmujących całe Prusy Królewskie. W okresie tym można wyróżnić okres rozwoju i kształtowania się nowej struktury społeczno-gospodarczej, trwający do lat dwudziestych XVII w.; okres załamania i upadku gospodarczego – od drugiej ćwierci XVII w. do początków XVIII w. oraz okres ożywienia gospodarczego, wprowadzania nowych form gospodarowania i oczynszowania od lat dwudziestych XVIII w.

Na początku tego okresu gospodarkę obu powiatów cechowały: stosunkowo mała ilość folwarków i rozdrobnienie własności szlacheckiej, istnienie dużych gospodarstw kmiecych (gburskich) oraz znaczny udział królewskiej własności ziemi (królewszczyzn) zorganizowanej w jednostki administracyjno-gospodarcze, zwane starostwami, które były nadawane lub wydzierżawiane przedstawicielom możnych rodów szlacheckich. W powiecie świeckim powstały starostwa świeckie i jasinieckie, a w nowskim – nowskie i osieckie.

Trudności w gospodarowaniu spowodowane zniszczeniami z okresu wojen szwedzkich oraz zła koniunktura gospodarcza sprawiły, że szlachta wyzbywała się majątków i przechodziła na służbę państwową lub prywatną oraz na dzierżawy w majątkach królewskich i kościelnych. Nastąpił proces koncentracji ziemi w rękach bogatszej części stanu szlacheckiego, do której należały rodziny odgrywające dużą rolę w życiu województwa: Skórzewscy, Białochowscy, Pawłowscy, Nieborscy, Płaskowscy, Konarscy, Tuchołkowie, Jasińscy, Osłowsy oraz należący do magnackich rodzin krajowych Dąbscy, Moszczeńscy, Czapsy, Potoccy, Jabłonowscy.

5 sierpnia 1772 r. podpisano w Petersburgu układ w sprawie pierwszego rozbioru Polski. W jego wyniku Prusy Królewskie, w tym powiaty nowski i świecki, zostały włączone w skład państwa Fryderyka II. Teren Pomorza Gdańskiego nazwano Prusami Zachodnimi (Westpreussen). Władzą naczelną była Wojenno-Domenialna Kamera w Kwidzynie, przemianowana w roku 1808 na Rejencję Zachodniopruską. Władze pruskie zlikwidowały dotychczasowy podział administracyjny, a powiaty świecki i nowski włączono do powiatów chojnickiego i starogardzkiego. Do zarządzania dobrami państwowymi powołano w siedzibach starostw urzędy domenialne i intendentury, a samorządowi gromadzkemu odebrano uprawnienia sędownicze, które przekazano urzędom i sądom państwowym. Wprowadzono też pruski system pieńiężny i podatkowy, pruskie miary i wagi oraz niemiecki jako język urzędowy.

Wprowadzone zmiany nie spowodowały utraty poczucia polskości przez miejscową ludność. Kiedy w roku 1794 wybuchło powstanie kościuszkowskie, teren powiatu świeckiego zetknął się z nim na początku października, kiedy to przybył do Świecia na czele oddziałów powstańczych gen. Józef Wybicki i powołał załazek władzy powstańczej w postaci Komisji Porządkowej, której przewodniczył burmistrz Świecia Melchior Gerłowski. Jednak klęska maciejowicka wymusiła opuszczenie 13 X granic powiatu przez wojska regularne. W ramach represji Prusacy wytoczyli uczestnikom wydarzeń trwający do 1796 r. proces zakończony stwierdzeniem, że w większości przypadków wzięli udział pod przymusem.

W roku 1806 klęska Prus w wojnie z napoleońską Francją przywróciła nadzieje na niepodległość. Jesienią francuskie oddziały osłonowe dotarły w okolice Świecia i Tucholi, jednak po ich przejściu teren nadal kontrolowali Prusacy. Na początku 1807 r. wojska francuskie i polskie wykorzystały teren powiatu świeckiego jako bazę dla oddziałów biorących udział w walkach o Pomorze Gdańskie. Niestety, pokój tyłżycki z 1807 r. pozostawił teren województwa pomorskiego, a tym samym i powiatu świeckiego, poza Księstwem Warszawskim. Tędy jednak maszerowały oddziały Wielkiej Armii na Moskwę, tędy też wracały pobite wojska francuskie w roku 1813. Dowodzący nimi wicekról Włoch Eugeniusz Beauharnais założył swoją kwaterę w Kończycach, a w Nowem utworzono szpital dla żołnierzy.

Niepowodzenia Prus w okresie wojen napoleońskich wymusiły usprawnienie organizacji państwa. W tym celu przeprowadzono reformę administracyjną. W jej wyniku, na mocy rozporządzenia królewskiego z 30 IV 1815 regulującego zasady nowego podziału administracyjnego, powstał 24 V 1818 r. powiat świecki w kształcie w jakim dotrwał z małymi zmianami do dnia dzisiejszego. W jego skład weszło miasto Nowe. 1 XII 1910 r. powiat świecki miał 1669,93 km², w tym 747,57 km² obejmowały gminy wiejskie, a 891 km² obszary dworskie. Powiat liczył 56 246 mieszkańców w roku 1849, 73 808 w 1875, 81 817 w 1895 i 89 712 w 1910.

Wzmocnieniu kondycji państwa pruskiego służyły reformy agrarne przeprowadzone w pierwszej połowie XIX wieku. W ich efekcie chłopci w dobrach państwowych uzyskali pełne prawo własności do użytkowanych gruntów w drodze wykupu czynszów (1808), natomiast w dobrach prywatnych prawo takie uzyskiwali w zamian za odstąpienie 1/3 do 1/2 użytkowanych gruntów na rzecz folwarku lub zapłcenie odpowiedniego ekwiwalentu w zbożu albo w pieniądzu. Nie podlegali uwłaszczeniu terminowi użytkownicy gruntów folwarcznych oraz paromorgowych gospodarstw odrabiający pańszczyznę pieszą. W rezultacie tak przeprowadzonej reformy uwłaszczeniowej uległy powiększeniu folwarki dotychczas istniejące i utworzono 12 nowych. W ramach wielkiej własności ziemskiej nastąpił spadek udziału własności polskiej: w roku 1857 na 57 dóbr rycerskich w rękach właścicieli polskich było 17, w 1880 w rękach polskich było tylko 10 posiadłości, a w roku 1909 – 7.

W roku 1821 został zmieniony podział kościelny. W skład dekanatu świeckiego weszły Świecie, Drzycim, Gruczno, Jeżewo, Lubiewo, Łąki Polskie, Niewieścín, Osie, Przysiersk, Serock, Świekatowo i Topolno, a w skład nowskiego: Nowe, Bzowo, Komorsk, Wielki Lubień i Płochocin. Jednocześnie w Świeciu, Nowem i Jasińcu istniały parafie ewangelickie. Likwidacji uległy klasztory bernardyńskie w Świeciu i Nowem. W Świeciu w budynku poklasztornym urządzono szpital, a następnie zgodnie z decyzją sejmiku prowincjonalnego, rozpoczęto w roku 1848 budowę prowincjonalnego zakładu dla umysłowo chorych.

28 XII 1857 Wilhelm I zezwolił na translokację Świecia z doliny Wisły i Wdy na wysoczyznę, co zapewniło mu perspektywę dalszego rozwoju. Stało się to w momencie, kiedy na lewym brzegu znajdowały się już wszystkie budynki mieszczące instytucje państwowe.

W drugiej połowie XIX i początkach XX wieku Pomorze Gdańskie przeżywało okres rozwoju gospodarczego. Sprzyjało temu otwarcie w roku 1852 linii kolejowej z Bydgoszczy do Gdańska, dzięki

czemu powiat świecki uzyskał połączenie z Berlinem, Wrocławiem i Szczecinem, a pięć lat później z Królewcem. Systematycznie wzrastała liczba zakładów przemysłowych i rzemieślniczych. W roku 1849 znajdowało w nich zatrudnienie 2186 osób, w roku 1907 liczba ta wzrosła do 4688 (w 1645 zakładach). Zwiększyła się też liczba zatrudnionych w handlu: w roku 1849 na terenie powiatu było 199 kupców i handlarzy, natomiast w 1907 – 1119 w 492 przedsiębiorstwach.

Rozwój gospodarczy nie gwarantował miejsc pracy dla wszystkich mieszkańców powiatu. W połowie wieku notowano systematyczną, sięgającą kilkuset osób rocznie emigrację do Ameryki Północnej. W latach osiemdziesiątych zmalała ona na rzecz emigracji do uprzemysłowionych regionów zachodnich i centralnych Niemiec. W latach 1895–1900 migrowało z powiatu około 8 tysięcy osób. Cechą charakterystyczną dla północnej i północno-wschodniej części była duża, sięgająca 6 tysięcy osób, migracja sezonowa do lepiej opłacanej pracy w rolnictwie w środkowych prowincjach Niemiec, na Żuławach i w dolinie Wisły.

Rozwój oświaty oraz narastająca dyskryminacja narodowościowa i konkurencja ekonomiczna ze strony drobnomieszczaństwa niemieckiego wspieranego przez państwo oraz organizacje nacjonalistyczne, jak Deutscher Ostmarkenverrein (Niemiecki Związek Marchii Wschodniej), czyli Hakatę spowodowały rozwój polskiej świadomości narodowej. To oraz wzrost siły gospodarczej polskiego chłopstwa, handlu i rzemiosła w Nowem, Świeciu, Osiu, Drzycimiu, Warlubiu i innych miejscowościach przyniósł ożywienie polskiego życia narodowego.

W latach siedemdziesiątych XIX wieku nastąpił rozwój polskich organizacji, głównie gospodarczych. W 1869 r. powstało Towarzystwo Przemysłowe w Świeciu, w 1873 r. Bank Ludowy w Drzycimiu, rok później w Nowem, w drugiej połowie lat siedemdziesiątych w Serocku i Lubiewie. W 1873 w Nowem powstało Katolickie Towarzystwo Ludowe. Po paru latach działalność większości z nich zamarła. Ponowne ożywienie życia organizacyjnego nastąpiło w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Nastąpiło odrodzenie polskich kółek rolniczych w Przysiersku (1894 r.), Drzycimiu Świeciu, Jeżewie, Komorsku, Różannie i Świekatowie. Powstały towarzystwa przemysłowe w Nowem, Świeciu i Osiu oraz towarzystwa ludowe w Nowem, Osiu, Wielkim Komorsku i Warlubiu. Ważną rolę w budowaniu polskiej świadomości narodowej odegrało Towarzystwo Czytelni Ludowych, ruch chórny oraz prasa polska, szczególnie „Gazeta Gdańska”, „Gazeta Toruńska”, „Gazeta Grudziądzka”, „Pielgrzym”, „Gazeta Świecka”.

Formą manifestowania odrębności narodowej były wybory do parlamentu Rzeszy. Mimo wzrostu liczebności ludności polskiej od roku 1867 do 1914 r. tylko w trzech przypadkach posłami zostali Polacy: E. Parczewski w 1874 r., B. Kossowski w 1881 i J. Sass-Jaworski w 1907. W pozostałych wyborach w latach: 1867, 1871, 1877, 1878, 1887, 1890, 1893, 1898, 1903, 1912 i w grudniu 1912 zwyciężyli kandydaci niemieccy.

Ważnym wydarzeniem w walce z dyskryminacją narodowościową i germanizacją był strajk dzieci szkół ludowych, który polegał na odmowie używania języka niemieckiego na lekcjach religii i w modlitwach. Od września do grudnia 1906 r. około 2700 rodziców z 53 miejscowości powiatu podpisało petycję do biskupa chełmińskiego Rosentretera w sprawie nauki religii w języku polskim. Strajk rozpoczął się na przełomie października i listopada. W różnych okresach brały w nim udział w szkoły w: Tuszyńkach, Jeżewnicy koło Udzierza, Przewodniku, Płochocinie, Płochocinku, Warlubiu, Morgach, Jeżewie, Grucznie, Grabowie, Grabówku, Tręplu, Nowem, Osinach, Brzezinach, Kamionce, Przechowie, Gackach, Dąbrówce koło Drzycimia, Krąplewiczach, Suchej, Lubiewie, Lubiewicach, Zalesiu Królewskim, Błdzimiu, Serocku, Polskich Łąkach, Topolnie, Kończycach, Starej Rzece, Łaskim Piecu i Zazdrości.

1920–1939

10 stycznia 1920 roku parlament niemiecki ratyfikował traktat wersalski. Zgodnie z postanowieniami konferencji wersalskiej tydzień później, 17 stycznia 1920 r., rozpoczęła się operacja militarnego przejęcia Pomorza i obwodu nadnoteckiego. Zakończyła ją 10 lutego 1920 r. uroczystość zaślubin Polski z morzem w Pucku. Na zachód od Wisły operację prowadził Front Wielkopolski dowodzony przez gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego. Do końca miesiąca jego oddziały zajęły tereny na zachód i południe od linii Wiąg – Laskowice – Sierosław – Małe Gacno i Kiełpin – Chojnice, w tym: 20 stycznia Bydgoszcz i Fordon, 25 stycznia Świecie, 29 stycznia Tucholę i 31 stycznia Chojnice. Operacje dowodzonego przez

gen. Józefa Hallera Frontu Pomorskiego składały się z dwóch etapów. W pierwszym, trwającym do 23 stycznia, zajęte zostały obszary przyznane Polsce na prawym brzegu Wisły, w tym: 18 stycznia Toruń, a 23 – Grudziądz. Drugi etap rozpoczął się po dniu przerwy 25 stycznia, kiedy oddziały Frontu przekroczyły Wisłę. Posuwając się wzdłuż linii kolejowych i głównych dróg, jeszcze tego samego dnia zajęły Laskowice, 26 stycznia Nowe i Osie, a do 11 lutego pozostała, przyznana Polsce część Pomorza.

Pod względem obszaru powiat zajmował drugie miejsce w województwie pomorskim (1670 km²). Należał do powiatów średnio zaludnionych i w roku 1921 r. na 1 km² przypadało 49,8 mieszkańca, a w 1934 r. – 52,6. Powiat świecki wyróżniał się w województwie pomorskim wysoką liczbą ludności niemieckiej. Zamieszkiwała ona głównie na wsi (1927 r. – 19,4% ogółu mieszkańców gmin wiejskich) i obszary dworskie (1927 r. – 9,8% ogółu mieszkańców). W miastach odsetek ludności niemieckiej był znacznie niższy i wynosił w 1927 r. 7,2% dla Świecia i 22,5% dla Nowego, zaś w 1934 r. 6,5% dla Świecia i 12,8% dla Nowego.

W końcu 1931 r., w związku z likwidacją powiatu gniewskiego, do powiatu świeckiego włączono 11 gmin wiejskich: Szlachecki Bochlín, Kozielec, Mieliwko, Pieniżkowo, Półwieś, Wiosło, Ostrowite, Kolonia Ostrowite, Dąbrówka, Widlice, Smarzewo. Natomiast z powiatu świeckiego 11 gmin wiejskich przekazano do powiatu tucholskiego (Błądzim, Cisiny, Lińsk, Lubiewice, Ludwichowo, Lubiewo, Mukrz, Suchom, Trzebciny, Zdroje, Zielonka) oraz 3 obszary dworskie (Niemieckie Okoniny, Trzebciny, Wierzchlas).

W grudniu 1934 r., na mocy rozporządzenia wojewody, na terenie województwa pomorskiego wprowadzono w życie nową ustawę samorządową. Zgodnie z nią powiat świecki składał się odtąd z 2 gmin miejskich (Świecie i Nowe) i 14 gmin zbiorowych (Bukowiec, Drzycim, Gruczno, Grupa, Jeżewo, Lipinki, Lniano, Nowe, Osie, Pruszcz, Serock, Świecie, Świekatowo, Warlubie), a te z 137 gromad.

Jeszcze w 1919 r., przy niemieckim urzędzie powiatowym (Landratsamt), został ustanowiony Polski Delegat Powiatowy w osobie Stanisława Wojnowskiego, którego po przyłączeniu Pomorza do Polski w 1920 r. wojewoda pomorski Stefan Łaszewski powołał na stanowisko komisarycznego starosty świeckiego. Jego następcami na stanowisku starosty powiatowego świeckiego byli Czesław Tollík (13 III 1921–30 X 1924), dr Jan Bartz (30 X 1924–15 XI 1927), Leon Kowalski (15 XI 1927–2 XI 1932) oraz Stanisław Krawczyk (2 XI 1932–28 V 1936) i mgr Jan Cwiranowicz (od połowy 1936 r. do 1 IX 1939 r.).

Życie polityczne w powiecie świeckim zdominowały w okresie międzywojennym partie prawicowe. Największe wpływy miała występująca początkowo jako Związek Ludowo-Narodowy, a po roku 1928 jako Stronnictwo Narodowe, Endecja. W roku 1936 do najaktywniejszych kół SN zaliczano: Świecie, Nowe, Kolonię Ostrowicką, Osie, Górną Grupę i Bzowo. Z endecją rywalizowała, współpracująca ze Zjednoczeniem Zawodowym Polskim (ZZP), Narodowa Partia Robotnicza, mająca zwolenników na terenach wiejskich, w tym w organach samorządu wiejskiego. Do największych należały w koła działające w: Świeciu, Laskowicach, Komorsku, Jeżewie, Osiu i Grucznie.

Reprezentująca ruch robotniczy Polska Partia Socjalistyczna posiadała niezbyt duże wpływy ograniczone w zasadzie do obu miast. W okresie największej popularności jej liczebność wynosiła około 300 członków. Pozycję PPS wzmocniła współpraca z Klasowymi Związkami Zawodowymi.

W pierwszych latach niepodległości ruch ludowy reprezentowany był przez Polskie Stronnictwo Ludowe – Pomorze. Nie zdobyło ono znaczącej liczby zwolenników i zastąpiło je PSL-Piast, które z trudem rywalizowało o wyborców z NPR. Nieco lepiej powodziło się PSL-Wyzwolenie. W roku 1931 obie partie weszły w skład Stronnictwa Ludowego (SL). Nie zanotowało ono poważniejszych wpływów na terenie powiatu, mimo że w skali województwa należał on do nielicznych, w których SL miało oparcie.

Krajobraz polityczny powiatu dopełniały partie mniejszości niemieckiej, które mimo dobrej organizacji i aktywnej działalności odgrywały w życiu politycznym coraz mniejszą rolę w związku z malejącą liczbą ludności niemieckiej. Inne partie nie zdobyły na terenie powiatu znaczącego poparcia w wyborach i tym samym ich oddziaływanie było znikome.

Po roku 1928 powiatowa arena polityczna wzbogaciła się o sanacyjne partie prorządowe: Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR), a po jego rozwiązaniu w roku 1935 o Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN). Obie organizacje skupiały stosunkowo dużo urzędników, nauczycieli i ziemian. OZN podobnie jak BBWR nie spotkał się z szerszym poparciem ze strony społeczeństwa powiatu świeckiego. Obie organizacje miały duże wpływy w Związku Obrony Kresów Zachodnich, Polskim

Związku Zachodnim, Związku Podoficerów Rezerwy, Związku Oficerów Rezerwy, Związku Inwalidów RP, Legii Inwalidów Wojskowych Polskich, Związku Towarzystw Powstańców i Wojaków OK VIII Związku Rezerwistów, Związku Strzeleckimi i innych.

Rolę koordynatora poczynań w zakresie przysposobienia wojskowego spełniał Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego. W roku 1931 obok powiatowego działały komitety gminne (do najaktywniejszych zaliczano komitety w Przysiersku i Przechowie) oraz komitety miejscowe (najbardziej aktywne w Świeciu, Nowem, Bukowcu, Jeżewie i Grucznie). Podobną działalność prowadziło Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Związek Harcerstwa Polskiego, Liga Morska i Rzeczna, Straże Pożarne i inne.

Ważną rolę w życiu powiatu odgrywały organizacje fachowe, niezwiązane z ruchem zawodowym. Należały do nich przede wszystkim kółka rolnicze, których w roku 1938 było 50, oraz koła gospodyń wiejskich (33). W roku 1939 kółka skupiały około 2300 członków. Ich główną zasługą było podniesienie poziomu wiedzy fachowej wśród rolników. Podobną rolę odgrywały organizacje skupiające rzemieślników, przemysłowców i kupców.

Powiat świecki miał charakter rolniczy, z rozwiniętym przemysłem rolno-spożywczym i drzewnym. Rolnictwo cechowała wysoka kultura rolna, a wśród upraw dominowały cztery podstawowe zboża, ziemniaki i buraki cukrowe. Na wysokim poziomie stała też hodowla zwierząt. Jednym z głównych odbiorców produktów rolnych z terenu powiatu było Wolne Miasto Gdańsk. Cechą charakterystyczną rolnictwa w powiecie była silna pozycja Niemców, do których należało 25% ogólnego obszaru gospodarstw rolnych.

W pozarolniczej działalności gospodarczej dużą rolę odgrywało rzemiosło. W roku 1933 działało w powiecie 1487 warsztatów rzemieślniczych. Dominowały wśród nich branże: drzewna, metalowa, spożywcza, skórzana i odzieżowa. W tym samym czasie działało na terenie powiatu 315 zakładów handlowych. Przemysł powiatu stanowiło w 1934 roku 36 gorzelnii, 33 młyny, 28 tartaków, 25 młeczarni, 5 cegielni, 2 elektrownie wodne, 1 cukrownia, 1 bekoniarnia, 1 olejarnia i 1 fabryka octu i musztardy. W większości były to zakłady małe, zatrudniające niewielu robotników. Największym była cukrownia w Świeciu, zatrudniająca w sezonie do 700 pracowników. Na znaczący ośrodek przemysłu drzewnego, głównie meblarskiego, wyrosło w tym okresie Nowe. W roku 1938 w 90 zakładach tej branży pracowało tu około 900 osób. Osobne miejsce w gospodarce powiatu zajmowała Pomorska Elektrownia Krajowa „Gródek” S.A. Spółka zarządzała dwiema elektrowniami wodnymi na Wdzie: oddaną do użytku w roku 1923 elektrownią w Gródku oraz otwartą w lutym 1930 elektrownią w Żurze. W Gródku istniała od 1937 r. fabryka grzejników zatrudniająca około 200 osób.

1939–1945

W przededniu wojny teren powiatu znalazł się na zapleczu wojsk mających stanowić korpus interwencyjny przewidziany do działań na terenie Wolnego Miasta Gdańska w wypadku ograniczonego konfliktu z Niemcami. W przypadku konfliktu na wielką skalę przez powiat miały się wycofywać oddziały korpusu, mające zniszczyć mosty przez Wisłę w Tczewie: 2 samodzielny batalion strzelców oraz stanowiący osłonę granicy na Wisłę 2 batalion 65 pułku piechoty.

1 września 1939 r., wcześniej rano, na całej długości granicy wojska niemieckie rozpoczęły działania zaczepne wobec państwa polskiego. Mając zdecydowaną przewagę ilościową i jakościową, koncentrując siły na wybranych kierunkach, szybko osiągnęły cele zamierzone w pierwszej fazie wojny. W godzinach przedpołudniowych 1 września 27 Dywizja Piechoty, a wieczorem pozostałe polskie oddziały rozpoczęły odwrót w kierunku Bydgoszczy. 2 września znalazły się one na południowym krańcu Borów Tucholskich i wspólnie z 9 DP i Grupą Osłony „Czersk” (Pomorska Brygada Kawalerii i bataliony Obrony Narodowej) podjęły próbę przebicia się przez oddziały 3 Dywizji Pancerniej z XIX Korpusu Pancernego. W toku dwudniowych walk w okolicach Świekatowa, Franciszkowa i Bukowca do Bydgoszczy dotarły tylko nieliczne oddziały polskie. Około południa 3 września wojska niemieckie doszły do Wisły na północ i południe od Świecia. Większość źle dowodzonych, pozbawionych łączności jednostek została rozbita i okrążona między Tucholą, Świeciem, Osiem i Warlubiem. W ciągu kilku dni okrążone oddziały polskie zostały zniszczone lub wzięte do niewoli. Nielicznym tylko udało się pokonać Wisłę wpływ lub przedrzeć małymi grupkami do sił głównych Armii „Pomorze”. Część

rozbitych oddziałów przeszła do działań partyzanckich – do połowy września walczyło w Borach Tucholskich kilkanaście oddziałów, w tym niedobitki Pomorskiej Brygady Kawalerii i batalionów Obrony Narodowej.

Świecie i powiat zajęte zostały przez wojska niemieckie już 3 IX 1939 r. Do 25 października 1939 r. teren znajdował się w zarządzie armii niemieckiej. Dzień później wszedł w życie dekret Adolfa Hitlera, na mocy którego powstał Okręg Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie, złożony z trzech rejencji: gdańskiej, kwidzyńskiej i bydgoskiej. W skład tej ostatniej wszedł powiat świecki. Jego powierzchnia wynosiła 1571,5 km², a w październiku 1943 r. zamieszkiwało go 92 595 osób, w tym Świecie – 11 664 i Nowe – 5 233.

Od początku okupacji władze niemieckie konfiskowały majątek państwa polskiego i ludności polskiej. Znajdujące się w powiecie fabryki, zakłady rzemieślnicze, sklepy, restauracje, majątek osób wysiedlonych, (ok. 7000 osób) itp. zostały przekazane Niemcom miejscowym oraz sprowadzonym ze wschodu i „starej” Rzeszy (około 6050 osób). Dyskryminacja ludności polskiej objęła wszystkie dziedziny życia. Polacy otrzymywali więc niższą płacę, niższe przydziały żywności, ograniczono im czas zakupu artykułów żywnościowych, mieli gorsze warunki mieszkaniowe, utrudniono dostęp do opieki lekarskiej oraz warunki zawierania małżeństw itd. Jednocześnie mężczyzn wcielano do Wehrmachtu.

Od pierwszych dni okupacji władze hitlerowskie przeprowadzały na terenie miasta i powiatu świeckiego likwidację ludności polskiej i żydowskiej. Aresztowano przede wszystkim członków Polskiego Związku Zachodniego, osoby określane jako „wrogo ustosunkowane do Niemców”, lekarzy, nauczycieli, duchownych, sędziów, właścicieli majątków, byłych oficerów i urzędników oraz Żydów. Osadzono ich między innymi w dotychczasowych więzieniach, w Luszkowie, Domu Misyjnym w Grupie, pomieszczeniach Zakładu Psychiatrycznego w Świeciu opróżnionego po wymordowaniu pacjentów. Eksterminacji dokonywał przede wszystkim Selbstschutz i policja przy aktywnym udziale jednostek wojskowych, władz administracyjnych i partyjnych.

W październiku 1939 r. rozpoczęły się egzekucje ludności polskiej. 7 i 8 X 1939 r. w Świeciu przy ul. Polnej 3 rozstrzelano 83 osoby, w tym kobiety i małe dzieci. Największymi miejscami straceń były lasy koło Mniszka i Grupy, gdzie od października do listopada 1939 r. rozstrzeliwano Polaków z więzień w Świeciu i Nowem, Zakładu Psychiatrycznego oraz z innych miejscowości i powiatów. W roku 1944 Niemcy zatarli ślady masowych egzekucji. Zwłoki wydobyto i spalono. Przypuszcza się, że wymordowano tu około 12 tysięcy osób. Na mniejszą skalę mordowano Polaków koło Jastrzębia, Gruczna, Warlubia i innych miejscowości powiatu świeckiego. W roku 1940 zaprzestano masowych egzekucji. Eksterminację ludności polskiej prowadzono wysyłając ją do obozów koncentracyjnych, pracy przymusowej, umieszczając w więzieniach itp. Ponowną falę represji przeżyła ludność północnej części powiatu w roku 1944, tym razem za współpracę z ruchem oporu.

Podobnie jak na terenie całego kraju, tak i w powiecie świeckim od pierwszych dni okupacji powstawał i rozwijał się ruch oporu przeciwko okupantowi. Wśród organizacji podziemnych działających na Pomorzu Gdańskim największą rolę odgrywała Tajna Organizacja Wojskowa „Gryf Pomorski”, w której powiat świecki należał do III Okręgu. Jednak w połowie 1943 r. jej miejsce zajęła Armia Krajowa współpracująca na wielu płaszczyznach z innymi organizacjami politycznymi i wojskowymi. W jej strukturze powiat świecki należał do Inspektoratu Bydgoskiego, a ten do Podokręgu Północno-Zachodniego. We wschodniej części Borów Tucholskich powstało i działało kilka oddziałów partyzanckich. Do najważniejszych należały oddziały: „Świerki” por. Alojzego Bruskiego ps. „Grab”, Jana Sikorskiego, ps. „Wilk”, „Orlicz” („Wilki”), Antoniego Mańkowskiego, ps. „Grom” (od poł. 1944 r. Huberta Bukowskiego, ps. „Sójka”), Czesława Depki, oddział „Czubków” i grupa „Brodków”. W roku 1944 utworzyły one, dowodzone przez por. Bruskiego, zgrupowanie „Świerki 101”. Poza nimi na pograniczu powiatów świeckiego i starogardzkiego działała niezależna grupa Feliksa Warczaka ps. „Bech”, a na pograniczu powiatów świeckiego i tucholskiego oddział „Jedliny-102” dowodzony przez Jana Sznajdera ps. „Jaś”. Do połowy 1944 r. oddziały partyzanckie nie prowadziły większych akcji zaczepnych. Ograniczono się do działań obronnych i rekwizycyjnych.

W połowie 1944 r. zostały zrzucone na terenie Borów Tucholskich polskie i radzieckie grupy rozpoznawcze: Kazimierza Waluka ps. „Żelazny”, kpt „Wiktora”, lejtnantsa „Saszy”, porucznika „Wańki”, lejtnantsa „Lewkana”. Ich przybycie pozwoliło na dozbrojenie i zaktywizowało działania partyzanckie. Do najpoważniejszych akcji zalicza się udany napad na magazyny niemieckie i ośrodek rehabilitacji

lotników w Czarsku Świeckim dokonany w drugiej połowie września 1944 r, przez współdziałające ze spadochroniarzami Waluka oddziały „Świerków” i „Jedlin”. Drugim poważnym wydarzeniem była bitwa stoczona przez oddziały partyzanckie z obławą niemiecką 27 października 1944 r. w rejonie Błędno – Stara Rzeka. Uważa się ją za największą bitwę partyzancką na Pomorzu. Nasilające się niemieckie działania antypartyzanckie oraz zbliżająca się zima spowodowały, że część oddziałów została rozproszona, część natomiast po stratach, jakie poniosły w starciach z Niemcami, przeszła linię frontu.

Kres niemieckiego panowania na terenie powiatu świeckiego nastąpił w lutym 1945 r. Radziecka ofensywa styczniowa, której częścią było natarcie 2 Frontu Białoruskiego wzdłuż prawego brzegu Wisły w kierunku Bałtyku, doprowadziła do odcięcia wojsk niemieckich w Prusach Wschodnich. W końcowej fazie ofensywy, pod koniec pierwszej dekady lutego, front w Prusach Wschodnich i na Pomorzu Gdańskim zatrzymał się na linii dolnej Wisły, od Elbląga do Świecia, skąd łukiem przebiegał na północ, aż pod Osie, po czym skręcał na zachód i południowym skrajem powiatu tucholskiego w kierunku Sępólna Krajeńskiego. 10 lutego wojska 2 Frontu Białoruskiego rozpoczęły natarcie, którego celem było zniszczenie 2 Armii niemieckiej i osiągnięcie do 20 lutego linii Tczew – Bytów – Szczecinek. Na terenie powiatu świeckiego nacierały 2 Armia Uderzeniowa, 49 i 65 Armia. Natarcie natrafiło na zdecydowany opór Niemców, którzy wykorzystując dogodny do działań obronnych teren spowodowali, że Rosjanie posuwali się o 2–3 kilometry dziennie. 12 lutego zostało wyzwolone Świecie, 17 lutego Osie i Warlubie, a 19 lutego Nowe.

Po 1945

Zakończenie działań wojennych nie przyniosło spokoju na terenie Pomorza. Przed powstałymi w lutym i marcu władzami powiatowymi i gminnymi stanęło szereg problemów do rozwiązania. Do najważniejszych należało zabezpieczenie dostaw żywności, aby zapewnić funkcjonowanie systemu kartkowego. Ważne też było rozwiązanie potrzeb mieszkaniowych w rejonach najbardziej zniszczonych w czasie działań wojennych, potęgowanych przez zajmowanie części domów na kwatery dla wojska. Dodatkowym problemem było postępowanie oddziałów radzieckich wobec ludności polskiej. Raporty urzędników pełne są informacji o rabunkach i kradzieżach, gwałtach, niszczeniu zbiorów i zasiewów, kłusownictwie, kradzieży drewna z lasu itp. Za wojskami frontowymi pojawiły się też w powiecie oddziały NKWD i kontrwywiadu wojskowego „Smiersz”. Zgodnie z wytycznymi Berii o oczyszczeniu z wrogich elementów tyłów Armii Czerwonej aresztowały i deportowały z terenu powiatu świeckiego do ZSRR 1145 osób (wg. innych danych 1141), z których nie wróciły 253 osoby, czyli 17,6% aresztowanych.

Wszystko to razem wytworzyło atmosferę, w której posłuch zdobywały argumenty przeciwników urzędujących władz z podziemiem zbrojnym włącznie. Na terenie powiatu świeckiego największe znaczenie miały działania pododdziałów 5 Wileńskiej Brygady AK dowodzonej przez majora Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę”, które w pierwszej połowie 1946 działały na północy powiatu. Współpracowała z nimi podporządkowana WiN grupa „Tartak” Władysława Chylińskiego ps. „Mały”. W listopadzie 1946 r. wraz z rozwiązaniem szwadronów 5 Brygady działalność podziemia osłabła, a po wyborach do Sejmu Ustawodawczego zanikła.

Bezpośrednio po wyzwoleniu sytuacja polityczna w powiecie ulegała zmianom. Początkowo o układzie sił decydowała Międzypartyjna Komisja Porozumiewawcza złożona z przedstawicieli PPR, PPS, SD i SL. Ukształtowana pod jej dyktando Powiatowa Rada Narodowa składała się we wrześniu 1945 r. z 7 członków PPR, 4 PPS, 8 SL, 5 SD i 11 bezpartyjnych. Jednak po powstaniu w listopadzie 1945 r. Polskiego Stronnictwa Ludowego, w maju 1946 PSL miało 60% mandatów, bezpartyjni 20%, SD 10%, PPR 5% i PPS 5%. Toteż, kiedy 30 czerwca 1946 odbyło się w Polsce referendum, jego wyniki, według wypowiedzi ówczesnych polityków związanych z PPR, znacznie różniły się od oczekiwanych. Dzięki bardzo intensywnej propagandzie Bloku Demokratycznego (PPR, PPS, SD i SL) inaczej ukształtowały się wyniki wyborów do Sejmu Ustawodawczego, które odbyły się 19 I 1947 r. Średni wynik w powiecie wyniósł 86% za Blokiem Demokratycznym, a rozrzut wyników w obwodach wahał się od 60% w obwodzie Warlubie II oraz 75% i 76% w obwodach Nowe-wieś I i Nowe-miasto po 99% w obwodzie Lipinki i 97% w obwodach Nowe-wieś II i Jeżewo. Wynik wyborów, powstanie PZPR oraz przeprowadzenie na przełomie 1948 i 1949 r. reorganizacji rad narodowych sprawiły, że na 337

radnych wszystkich szczebli 294 było członkami PZPR, a 43 należało do pozostałych stronnictw. Tak ukształtowany układ polityczny przetrwał do końca istnienia powiatu, czyli do roku 1975.

Powierzchnia i granice administracyjne powiatu oraz poszczególnych gmin nie uległy zmianom w stosunku do okresu międzywojennego. W 1946 r. zamieszkiwało go 76 615 osób, to jest o 11 385 osób mniej niż w roku 1939 (88 000 mieszkańców). Do najliczniej zaludnionych gmin wiejskich należały: Nowe Wieś (7247), Warlubie (6408), Jezewo (5719), Osie (5372), a do najmniejszych Serock (2144) i Lipinki (1789). Do roku 1974 powierzchnia powiatu zmniejszyła się do 1465,54 km². W okresie trzydziestolecia PRL dwukrotnie ulegała zmniejszeniu. Raz w latach pięćdziesiątych na rzecz powiatu tucholskiego, a drugi raz w latach sześćdziesiątych na rzecz powiatu bydgoskiego.

Prawie trzytygodniowe działania wojenne, ciągłe przemarsze jednostek wojskowych oraz ich stacjonowanie sprawiły, że powiat świecki należał do najbardziej zniszczonych w województwie pomorskim. Szczególnie duże straty poniosło rolnictwo. Ilość bydła i koni w spadła do 25%, a trzody chlewnej nawet do 15% okresu poprzedzającego wojnę. Szczególnie ostro odczuwano spadek pogłowia koni i bydła. W wielu gospodarstwach dużych (20–50 ha) był tylko jeden koń i jedna lub dwie sztuki bydła.

Do roku 1974 zelektryfikowano 99,1% indywidualnych gospodarstw rolnych oraz wszystkie gospodarstwa państwowe i spółdzielnie produkcyjne. Nastąpiło też zwiększenie ilości zużywanych nawozów sztucznych, kwalifikowanego ziarna siewnego, środków ochrony roślin oraz znaczny postęp w mechanizacji prac polowych.

W roku 1974 istniało w powiecie 12 469 indywidualnych gospodarstw rolnych, w tym 5295 o powierzchni do 2 ha, 2174 o powierzchni 2–5 ha, 1024 o powierzchni 5–7 ha, 1579 o powierzchni 7–10 ha i 2397 o powierzchni powyżej 10 ha. Poza tym istniało 5 Państwowych Gospodarstw Rolnych skupiających 23 zakłady o łącznej powierzchni 15626 ha, 6 gospodarstw państwowych nie podlegających resortowi rolnictwa oraz 4 rolnicze spółdzielnie produkcyjne gospodarujące na 1518 ha. Przeciętne plony podstawowych upraw w powiecie świeckim w 1974 roku były nieco niższe od plonów województwa bydgoskiego, a przewyższały na ogół średnią krajową.

Przez pierwsze lata po wojnie największym przedsięwzięciem w powiecie była nadal elektrownia Gródek-Żur, a głównymi odbiorcami wytwarzanej w niej energii: Toruń, Gdynia i Grudziądz oraz powiaty: świecki, chełmiński i wąbrzeski. Do największych zakładów zaliczano też młyny i tartaki w Przechowie, w których w połowie 1945 r. zdołano uruchomić młyn wodny, tzw. gospodarczy, i żytni oraz cukrownię i bekoniarnię w Świeciu. Na terenie powiatu istniały 34 młyny, 31 gorzelni, 22 młeczarnie i 12 tartaków. Poza tym na terenie powiatu działało wiele zakładów rzemieślniczych. Na przykład w Nowem istniało 90 samodzielnych zakładów rzemieślniczych, z których część zatrudniała ponad 100 czeladników. Ponieważ większość urządzeń warsztatów zasilana była energią elektryczną, nie można było ich uruchomić z powodu zniszczenia linii wysokiego napięcia. Sytuacja taka dotyczyła większości miejscowości.

W pierwszych latach po wyzwoleniu, do 1950 r., odbudowano i częściowo przebudowano zniszczone i zdewastowane w okresie okupacji zakłady przemysłowe. W latach 1950–1960 zmodernizowano Młyny w Przechowie, Cukrownię w Świeciu, Fabrykę Mebli w Nowem, a po 1960 r. kontynuowano ich rozbudowę. Równoległe powstały w latach 1950–1960 przerobione z obiektów o różnym przeznaczeniu nowe zakłady przemysłowe, takie jak: Zakłady Mięsne w Świeciu, Zakład Przetwórstwa Runa Leśnego w Laskowicach i Zakład Utylizacyjny w Wiągu. Po 1960 r. rozbudowano Cegielnię w Przechowie i Zakład Remontowy Energetyki w Gródku.

Pierwszymi nowo wybudowanymi zakładami były Betoniarńia w Grupie i Wytwórnia Wód Gazowanych w Tleniu. W 1960 r. oddano do użytku Wytwórnię Pasz Treściwych w Przechowie, a po 1965 r. kilka drobniejszych zakładów, w tym: mieszalnię pasz w Świekatowie, suszarnię pasz w Bąkowie i silosy zbożowe w Drzycimiu. Ważną inwestycją była budowa elewatora zbożowego przy Zakładach Zbożowo-Młynarskich w Świeciu.

Zasadnicze znaczenie dla uprzemysłowienia powiatu miało uruchomienie w roku 1967 budowanych od 1962 r. Zakładów Celulozy i Papieru w Świeciu, jednego z największych wówczas tego typu zakładów w Europie. Sprawilo to, że liczba osób zatrudnionych w przemyśle wzrosła z około 2100 w roku 1950 do 9000 w roku 1974.

W czerwcu 1975 roku została wprowadzona w życie reforma administracji, która wprowadziła dwustopniowy podział administracyjny. Zostały powołane do życia mniejsze obszarowo województwa – powstało 49 województw oraz 2343 gminy i 814 miast. W ten sposób zakończona została kilkusetletnia działalność powiatów. Zmiany miały usprawnić zarządzanie państwem i przyczynić się do równomiernego rozwoju kraju. Dotychczasowe siedziby powiatów nie przestały wykonywać zadań, które przekraczały możliwości gmin. W nich znajdowały się siedziby: sądów, urzędów skarbowych, oddziałów ZUS, szpitali, szkół ponadpodstawowych i innych instytucji, które wykonywały dawne zadania jako instytucje rejonowe. Ostatecznie ustawa z 24 lipca 1998 roku o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa przywróciła powiaty, które wznowiły działalność 1 stycznia 1999 r.

BIBLIOGRAFIA

1. Cackowski S., *Początki rządów pruskich (1772–1815)* [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 263–282.
2. Cackowski S., Grzegorz M., *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466–1772)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 207–261.
3. Ciechanowski K., *Armia „Pomorze”*, Warszawa 1983.
4. Ciechanowski K., *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1977.
5. Gembicki T., Kuberski T., *Rozwój gospodarczy w latach 1945–1975*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 2, s. 127–174.
6. Golon M., *Polityka radzieckich władz wojskowych i policyjnych na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945–1947*, Toruń 2001.
7. Grzegorz M., *W czasach krzyżackich (1309–1466)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 143–206.
8. Jasiński K., *Dzieje ziemi świeckiej i nowskiej od schyłku XII wieku do 1309 r.*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 111–142.
9. Kozłowski R., *Życie polityczne w latach 1945–1948*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 2, s. 74–126.
10. Sziling J., *Lata okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa-Poznań-Toruń 1979, t. 2, s. 57–71.
11. Wajda K., *Świecie i powiat świecki w czasach zaboru pruskiego (1815–1919)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 283–351.
12. Wilke G., *Region Świecia w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do połowy XII wieku)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 1, s. 73–110.
13. Wojciechowski M., *W okresie II Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [w:] Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu, PWN, Warszawa – Poznań – Toruń 1979, t. 2, s. 5–55.

IV. KULTURA LUDOWA ZIEMI ŚWIECKIEJ (zarys bibliograficzny)

Mariusz Chudecki

Charakter niniejszego przewodnika i związany z nim zakres tematyczny, w tym niewielki objętościowo rozdział poświęcony kulturze ludowej Ziemi Świeckiej, nie pozwala na szczegółowe jej przedstawienie, a jedynie zasygnalizowanie najważniejszych dla niej zagadnień tematycznych, których rozszerzenie można znaleźć w literaturze regionalnej. Najbardziej istotne pod tym kątem publikacje, wraz z krótkim ich omówieniem, znajdzie Czytelnik w niniejszym rozdziale. Szersze zestawienie książek poświęconych kociewskiej i borowiackiej kulturze ludowej, które warto przeczytać, znajduje się na końcu niniejszego rozdziału. Zastrzec należy, iż jest ono niepełne i subiektywne.

1. O definicji kultury ludowej słów kilka

Kultura ludowa w najprostszym ujęciu to folklor i sztuka jako cechy charakterystyczne dla społeczności zamieszkujących określone tereny. Wyrasta ona ze wspólnych doświadczeń historycznych, warunków życia społeczności lokalnych. Na jej kształt wpływają cechy etniczne i warunki środowiska przyrodniczego. Ważną częścią kultury regionalnej jest gwara ludowa, czyli mowa ludności wiejskiej określonego obszaru. W przypadku Ziemi Świeckiej dominująca jest gwara kociewska, nazywana niekiedy dialektem kociewskim ze względu na znaczny obszar, który obejmuje. W północnej części Ziemi Świeckiej mamy jej przenikanie z gwarą borowiacką – Borów Tucholskich.

Pod pojęciem kultury ludowej w szerszym ujęciu rozumiemy też ogół zjawisk, wytworów, zachowań, wartości i znaczeń wytworzonych na poziomie oddolnym. Zalicza się do niej głównie zjawiska pozytywnie oceniane, powszechnie akceptowane i pielęgnowane w ramach lokalnej społeczności. Charakterystyczna jest dla niej umiejętność przekazania wypracowanych umiejętności czy zachowań głównie na drodze nieformalnej edukacji. Tradycyjnymi dziedzinami kultury ludowej są m.in. sztuka, wierzenia, wiedza ludowa. Od kultury masowej odróżnia ją jednorazowa realizacja tradycyjnych wzorów. Odbiorca opowiadań, baśni, tanecznych figur, haftów, deseni tkanin ma zawsze poczucie indywidualności, gdyż jest to jednorazowy wariant ustalonych schematów. Kulturę ludową cechuje tradycjonalizm, duża rola osób starszych, obrzędowość, silne więzi społeczne, zróżnicowanie terytorialne, stały, chociaż bardzo powolny, rozwój. Jest ważną częścią polskiej kultury narodowej.

Kultura ludowa kiedyś utożsamiana z niższymi warstwami społeczeństwa, głównie chłopstwem, uznawana za coś archaicznego, współcześnie, w dobie globalizacji nabiera nowego znaczenia. Ludzie sięgają po nią jako po coś oryginalnego, niepowtarzalnego, a obcowanie z nią, uczestniczenie w niej sprawia im radość. Przykładem mogą być zespoły folklorystyczne, kapele, a także profesjonalne zespoły artystyczne. Bogactwo, a także prostota formy artystycznej sztuki ludowej stały się źródłem niewyczerpanego piękna i wciąż na nowo odkrywanych wartości.

Kultura ludowa dzieli się na 3 podstawowe rodzaje: kulturę symboliczną (duchową): literaturę, muzykę, religię, filozofię, dzieła naukowe, dzieła sztuki; kulturę społeczną: normy i wzory postępowania, prawo, zasady określające stosunki międzyludzkie, wzory zachowań (reguły i sposoby działania człowieka w zbiorowości); kulturę materialną: obejmującą wszelkie fizyczne, istniejące rzeczowe wytwory pochodzące z działalności człowieka, jak np. przedmioty użytkowe, narzędzia, przedmioty codziennego życia, także uprawę roślin, hodowlę zwierząt.

2. Budownictwo kociewskie i borowiackie

Bardzo widocznym elementem kultury ludowej jest budownictwo, w którym odzwierciedla się tradycja wielu pokoleń. Łączy ono przy tym w sobie elementy typowe dla rzemiosła i sztuki. Do dzisiaj zachowały się chałupy kociewskie i borowiackie m.in. w Osiu, Miedznie, Gródku, Wielkim Komorsku, Zalesiu Królewskim.

Chałupy kociewskie były rozplanowane na rzucie prostokąta. Centralne miejsce zajmował w nich szeroki komin (piec). Wokół niego grupowały się izby. Początkowo chata kociewska składała się

z jednej lub dwu izb. Z czasem, w miarę wzrostu zamożności, pojawiły się chałupy trzy i czteroizbowe. Stawiano je na podmurówce z kamieni, a w nowszych czasach – z cegły. Ściany chałup budowano z ciosanych belek, głównie sosnowych, w konstrukcji zrębowej lub zrębowo-słupowej. Dwuspadowe dachy kryto słomą, czasem trzcinią lub gontem. Budynki dla zwierząt gospodarskich murowano z kamieni lub lepiono z gliny. Chałupa i budynki gospodarcze tworzyły zagrodę, najczęściej czworoboczną, gdzie chatę i budynki inwentarskie oraz schówkowe ustawiano w czworobok. Chałupę budowano głównie przodem ku drodze. Budynki gospodarcze stawiano w głębi siedliska, po bokach domu budynki inwentarskie, a stodołę od strony pól. Cechą charakterystyczną małych gospodarstw była zagroda rzędowa, w której stajnia, obora i stodoła połączone były w jeden ciąg.

Bernard Sychta w *Kulturze materialnej Borów Tucholskich*, którą szerzej przedstawiłem w dalszej części rozdziału, szczegółowo opisał wygląd chałup borowiackich i kociewskich, a dodatkowo także związane z poszczególnymi ich elementami architektonicznymi słownictwo, które wyróżnił kursywą. Sięgnijmy do fragmentu tego opisu.

„Borowiacy nazywają większą i bogatszą chatę budynkiem, uboższą zaś i starą, szczególnie z drzewa, *chabęzą* lub *chadęą*. Dawna chata borowiacka była budowana z drzewa, którego pod dostatkiem dostarczał bór, począwszy od gwoźdźcia, a skończywszy na zamku przy drzwiach. Była to *węgłówka*, posiadająca bardzo często podcienie, zwane *wystawą*, *wystawkiem* lub *przeddómkim*. Podcienie, wsparte na słupach i konstrukcyjnie zespolone z chatą, posiadało wejście od sieni (*siań*).

Są dwie odmiany chaty tego typu:

- 1) z wystawkiem w rogu ściany szczytowej, zwróconej do drogi, jak np. zachowane chaty w Miedznie, Osieku, Lubiewie i Zazdrości,
- 2) z wystawkiem w ścianie przedniej, jak np. chata w Kręgu, jedyna tego rodzaju chata, którą spotkałem w Borach. (...).

Już od dawna nikt chat wystawkowych nie stawia więcej, a te, które przetrwały i są przeszło sto lat stare, zmienia się nie do poznania, pozbawiając ich najbardziej charakterystycznego rysu. Młoda gospodyni po wyjściu za mąż nakłania często męża, aby zamurował „szpecący” wystawek i urządził z niego nową izbę.

Wzdłuż ścian przeddomku stoją ławki, na których gospodarz wraz z rodziną odpoczywa latem po skończonej pracy. Do przeddomku chronią się również przechodnie przed deszczem. Według etymologii ludowej podcienie to nazywa się wystawkiem, ponieważ wystawia się doń także różne sprzęty i narzędzia gospodarskie.

W chacie z wystawkiem od strony szczytowej komin znajduje się obok sieni, zajmując cały środek domu. Z sieni wchodzi się do izby, z izby do komory. Rozkład chaty z podcieniem od frontu nie różni się od rozkładu chaty bezpodcieniowej. Z dworu względnie z podcienia wchodzi się od razu do sieni, za którą w środku chaty znajduje się komin. Po obu stronach sieni znajdują się dwie izby, a za nimi dwa alkierze, jeden większy, drugi mniejszy oraz dwie komory, dostępne z obu alkierzy. Większa izba tzw. *duża jizba*, przeznaczona jest na uroczystości rodzinne i doroczne kolędy. Mniejsza izba, tzw. *mała jizba*, służy równocześnie za izbę mieszkalną i kuchnię.

W *małej jizbie* znajdował się niegdyś *kóminek* do gotowania, wpuszczony w ścianę potężnego komina. Na kominku, który można było zamykać na drzwiczki, stały trójnóżki, a na nich kotły, czyli *grapy*. Dym z kominka uchodził do komina. Pod kominkiem znajdował się *podkómninek*, pod którym przechowywano drewno. Niekiedy miejsce podkominka zajmował piec chlebowy (*piekarnik*). Bardzo często także *duża jizba* posiadała komin. Obok kominka stoi jeszcze dziś piec ulepiony z gliny, opalany z komina, zwany *babulą*. Wmurowany w ścianę dzielącą izbę od alkierza, ogrzewał równocześnie izbę i alkierz. (...). *Zastawięł sia babuló*, mówią Borowiacy o kimś, co schował się za piec.

Zrąb chat drewnianych wykonany jest zazwyczaj z bierwion kanciasto ociosanych, zawęgłowanych najczęściej na *zómek*. Ponieważ końce bierwion są także ściosane, przeto węgiel (*wangło*) jest gładki. (...).

Wewnątrz chaty ściany są obrzucone gliną i bielone. (...) Podłoga jest *wydélowana*, czyli wyłożona deskami zwanymi *délami*. Dawniej była ubita z gliny przy pomocy *baški*, czyli kłody z poprzeczną ręką. Pod podłogą znajduje się bardzo często *sklep*, czyli piwnica na ziemniaki. Prowadzi do niej wejście z drzwiczkami w podłodze. (...).

Dawna chata nie posiadała szyb. Światło wpuszczają do izby i przed wiatrem ją chroniły napięte na

okna błony z pęcherzy. O tym, że takie okna raz kiedyś były wspomina także następująca humorystyczna opowieść z Tlenia o słynących z naiwności mieszkańcach Osieka: *W Osieku budowali dóm, a zabaczéli oknów wsadzić. W dómu béto ciamno. Żeby mnieć wjidno, zaczeni ludzie w płachtach światło ze wsi nosić, ale to wszystko podaramnie. Tedy wziani ji zrobiéli okna z pancherzów.* (...).

Dach borowiacki jest typem dachu dwuspadowego. Na zrębie leży podciąg zwany *remą* lub *murlatą* (kasz. *murbalka*). Na nim spoczywają krokwie (*kozły*, kasz. *kuezle*) oraz belki poprzeczne podtrzymujące *posowę*. Poszczególne krokwie spaja *jantka* (...). Podłużna belka biegnąca po jętkach w środku między kozłami zwie się *wilkiem*. Na kozły przybija się łąty. Pokrycie dachu stanowi słoma. (...). Grzbiet dachu (*warst*, *warszt*, *warstew* lub *skrzyyp* kasz. *wjerschowanjé*) przytrzymują dwie na krzyż złożone beleczki (*kozielki*, *bierzmułki*, kasz. *kuczełkji*, *sodelce*, *lemjeże*) lub ułożone pionowo snopki słomy, tzw. wróble. Także do okapu (*ustrzech*, kasz. *ustrzecha*) używa się słomy związanej w snopki zwane na Kaszubach *poddaszkami*. Raz tylko, mianowicie w Drzycimiu, widziałem nawet wyżłobioną w drągu rynnę biegnącą wzdłuż okapu. (...). Nad pułapem znajduje się strych, zwany na całym Pomorzu *górq.* (...). Dach borowiacki posiada bardzo często ozdobę nadszczytową, która jest dwójakiego typu. Jeden z nich to tzw. *bocióne tby*, powstające ze skrzyżowania się nad szczytem dwóch wietrzników. Drugi typ ozdoby nadszczytowej pojawia się w postaci wyciętego z deski krzyża, serca, półksiężyca, ptaka, grzyba, świerka, snopa, stylizowanych roślin itp. Ozdobę tę nazywają różnie w różnych okolicach Borów. Tak np. w Śliwicach mówią na nią *ustrój*, w Osiu *piérdołko* (...).

Naprzeciw chaty stoi zwykle stodoła zbudowana z pionowych desek. Dach stodoły jest dwuspadowy, pokryty słomą. Stodoła dzieli się na jeden lub więcej *sómsieków* i *klepisko* ubite z gliny. Przedziela je od siebie drewniana lub ze słomy pleciona ściana, tzw. *telbónt*. Sufit (*podciąg*) nad klepiskiem tworzą drągi. W podciągu znajduje się luka tj. otwór do podawania i odbierania snopów. Wrota stodoły nazywają się niekiedy – podobnie jak na Kaszubach – *wierzejami*. Jedno z dwóch skrzydeł wrót, zwane *wrotnią*, zaopatrzone jest w *zabji*, czyli podłużną łątę, aby przy zamykaniu przytrzymała drugą *wrotnię*. Według wierzeń zarówno borowiackich jak kaszubskich leci bardzo często diabeł na wrotach. (...).

Chata rzadko dochodzi do samej drogi. Poprzedza ją zwykle mały ogródek z kwiatami lub sad służący za warzywniak.”

Warto nadmienić, iż niezwykle cenne informacje dotyczące budownictwa kociewskiego i borowiackiego zawiera także praca etnograficzna ks. dr. Władysława Łęgi *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, którą szerzej omawiam w dalszej części rozdziału. Oprócz szczegółowych opisów domostw są w niej również m.in. rzuty poziome chat np. z Miedzna, Ciemnik, Chrystkowa oraz ich zdjęcia. Posiadają one duży walor historyczny, dokumentacyjny, ponieważ większość przedstawionych w tej pracy budynków już współcześnie nie istnieje.

3. Gwara kociewska – jej najważniejsze cechy

Pod względem etnicznym Ziemia Świecka w przeważającej części przynależy do Kociewia. Jego przybliżone granice biegną – na południu i wschodzie wzdłuż Wisły od Gruczna do Czatków koło Tczewa, na północy od Czatków przez Trąbki Wielkie do Konarzyn, na zachodzie od Konarzyn przez Czarną Wodę do Gruczna. Dialekt kociewski powstał na bazie dawnego pomorskiego (kaszubskiego) języka, w wyniku oddziaływania dialektów kujawsko-wielkopolskich, a potem mazowieckich.

Prof. Kazimierz Nitsch, najwybitniejszy polski dialektolog, wyodrębnił w dialekcie kociewskim trzy gwary:

- południową (obejmującą większą część powiatu świeckiego) z wymową samogłosek typu: gęś – ganś, wąż – wónż,
- środkową (nad Wierzycą) z zanikającą dość często nosowością np. gaś, wóz;
- północną (między Tczewem a Skarszewami) z wymową typu: gynsi.

Od języka ogólnopolskiego dialekt kociewski różni wymowa niektórych samogłosek:

- **a** przed spółgłoskami **m** oraz **n** przechodzi w ó np. ja dam – ja dóm;

- **e** przechodzi w **y/i** np. chleb – chléb, natomiast przed spółgłoską **m, n** w **a** np. chłopem – chłopam, dzień – dziań;
- **o** przed spółgłoskami **m, n** przechodzi w **ó** np. dom – dóm.

Na Kociewiu samogłoskę **y** wymawia się wyżej, dzięki czemu zbliża się ona w wymowie do **i** np. gruby – grubi, żyto – żito.

W odmianie rzeczowników największe różnice w stosunku do języka ogólnopolskiego to:

- występowanie na północnym Kociewiu w celowniku l. poj. w r. męskim końcówki -owiu np. mężowiu;
- brak końcówki męskoosobowej -owie, czyli występują formy typu: pany, profesory, uczni zamiast panowie, profesorowie, uczniowie;
- końcówka -ów w dopełniaczu l.mn. dla wszystkich rodzajów np. chłopów, babów, dzieciów. Jeśli chodzi o liczebniki, nie używa się formy dwie, czyli mówi się dwa baby, dwa krowy. Również rzadkie są formy męskoosobowe w odmianie przymiotników: dobre ludzie – dobre konie.

Jeśli chodzi o odmianę czasowników, to przedstawia się ona następująco:

ja mówja	my mówjim
ty mówjisz	wy mówjita
ón mówji	óni mówjó

W trybie rozkazującym mamy formy: my mówma, wy mówta.

W czasie przeszłym występują dwa typy odmiany:

ja mówióm/ zem mówił	my mówilim/ zem mówili
ty mówiéś/ żeś mówił	wy mówilišta/ żešta mówili

W wymowie najstarszych mieszkańców słychać często: żam np. żam mówił. Osobliwością Kociewia północnego są formy typu: tańcoweli, greli, speli, które nie występują na południu. Osobliwa jest też odmiana czasownika posiłkowego być:

ja jezdem/ ja żem je	my jestómy/ my żam só
ty jezdeś/ ty żeś je	wy jestešta/ wy żešta só
ón, óna, óno je	óni só

Częściej niż w języku ogólnopolskim używa się w gwarze kociewskiej form strony biernej czasowników np. Uż móm łobiad ługotowany. Do dzieci kieruje się zdrobniałe formy czasownikowe np. jedz – jedzkaj, idź – idźkaj.

4. Bernard Sychta i jego prace poświęcone kulturze ludowej Kociewia, w tym Ziemi Świeckiej

Czytelników zainteresowanych gwarą kociewską i kulturą ludową Kociewia zachęcam do zapoznania się z trzytomowym *Słownictwem kociewskim na tle kultury ludowej* ks. dr. Bernarda Sychty oraz *Kulturą materialną Borów Tucholskich*.

Bernard Sychta (1907–1982) to najwybitniejszy folklorysta, leksykograf, dramaturg Kaszub i Kociewia. Najważniejszym jego dziełem leksykograficznym jest siedmiotomowy *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, którego tomy I do VI zostały wydane przez Polską Akademię Nauk w latach 1967–74, natomiast tom VII (suplement) w roku 1976. To efekt ponad 35-letniej, benedyktyńskiej pracy leksykograficznej, w tym 15-letniej terenowej. Systematyczne prace redakcyjne nad tym słownikiem podjął w 1950 r., jednak materiały do niego zbierał już od lat 30-tych. W trakcie swoich wędrówek odwiedził wszystkie parafie kaszubskie, część z nich nawet dwukrotnie. W *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* umieścił Sychta około 60 tysięcy haseł. Zdumiewa nie tylko ich liczba

Ks. dr Bernard Sychta (fot. ze zbiorów ks. prof. Jana Walkusza)

(to zdaniem językoznawców europejskich najpełniejszy i największy gwarowy słownik słowiański), ale i zakres. Są tu np. przysłowia, porzekadła, dziecięce wyliczanki, teksty pieśni, opisy kaszubskich obyczajów, strojów, sprzętów, budowli, potraw, wierzeń, wyobrażeń o świecie. Dodatkowo także – jak podaje jego autor – „pełne inwencji językowej słownictwo zakochanych i dzieci, hipokorystyczne (zdrobniałe, pieścizotliwe – przyp. M.CH) formy rzeczowników, przymiotników, czasowników, przysłówków, a nawet zaimków, liczebników i wykrzykników (...) zawołania na zwierzęta, okrzyki przy wabieniu i odpędzaniu zwierząt, ptaków z naśladowaniem ich głosów (...) nazwy własne zwierząt oraz osobliwe formy nazw osobowych i terenowych”.

Ks. Bernard Sychta przez kilka lat swego życia związany był z Ziemią Świecką. Po ukończeniu w grudniu 1932 r. studiów teologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym w Pelplinie i przyjęciu święceń kapłańskich, 1 stycznia 1933 r. przejął obowiązki trzeciego wikariusza w Parafii Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Świeciu nad Wisłą oraz prefekta szkoły powszechnej. Proboszczem był wówczas ks. Paweł Konitzer – znany działacz społeczno-narodowy. Jednak już w marcu 1933 r. ks. Bernard Sychta został wikariuszem w Parafii św. Marcina w Sarnowie. Pod koniec grudnia 1933 r. wrócił jednak do Świecia, by pełnić obowiązki duszpasterskie, tym razem drugiego wikariusza. Dodatkowo powierzono mu funkcję kapelana w świeckim szpitalu i zakładzie psychiatrycznym. Było to dla niego zupełnie nowe doświadczenie życiowe. Odtąd zgłębianiu tajników psychiatrii duszpasterskiej poświęcać będzie sporo czasu. W Świeciu powstała w 1934 r. pierwsza sztuka w dialekcie kociewskim, a jednocześnie jedyna komedia w dorobku Sychty *Duchy w klasztorze*. Niestety, na temat jej treści niewiele można powiedzieć, ponieważ nie została opublikowana. Jej rękopis autor zniszczył na początku okupacji hitlerowskiej, by nie wpadł w ręce Niemców. Z relacji Sychty na jej temat wiemy tylko, iż była to dwuaktówka i w listopadzie 1934 r. została wystawiona przez teatr amatorski najpierw w Świeciu, potem także w Chełmnie przez młodych aktorów z Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży. Prezentowano ją kilkakrotnie z powodzeniem także w mniejszych miejscowościach sąsiadujących ze Świeciem i Chełmnie. Józef Milewski w publikacji *Ks. prałat dr Bernard Sychta twórca słowników Kaszub i Kociewia* podaje, iż ta komedia patriotyczna osnuta była na przeżyciach mieszkańców Świecia w ich walce z zaborcą pruskim. Świecie opuścił ks. Sychta pod koniec kwietnia 1935 r.

W latach 1941–45 ks. Bernard Sychta, poszukiwany listem gończym przez gestapo ukrywał się w Osiu, początkowo u Józefa i Wiktorii Sokołowskich (1941–43), a następnie u Marianny Noga (1943–45). Uwiecznił ich m.in. we wstępie do *Słownictwa kociewskiego na tle kultury ludowej* pisząc: Z południową gwarą kociewską zetknąłem się bliżej w latach 1933–35 jako młody ksiądz w Świeciu nad Wisłą, oraz podczas najazdu hitlerowskiego w Osiu, gdzie mi udzielili schronienia przez przeszło cztery lata Józef i Wiktor Sokołowscy oraz Maria Nogowa, narażając tym samym siebie na niechybną śmierć, za co jeszcze raz wyrażam im moje najgłębsze podziękowanie. Byli oni równocześnie wraz ze swymi rodzinami moimi najlepszymi informatorami.

W czasie swojego pobytu w Osiu nie zaniechał pracy naukowej i literackiej. Za pośrednictwem informatorów gromadził pieczołowicie wiadomości folklorystyczne. Obejmowały one nie tylko słownictwo, ale także przyśpiewki, pieśni ludowe, zagadki, przysłowia, kołysanki, legendy, bajki, dziecięce rymowanki. Zapisując pieśni żołnierskie, ocalił zawartą w nich pamięć o wojnach sprzed 1772 roku, jak również echa wojen napoleońskich z lat 1807 i 1812–13. Uzyskane informacje pochodziły z około 50 miejscowości Borów Tucholskich. Zgromadził ich wówczas około 500, z tego ponad 100 z samego Osia, około 50 z Drzycimia, po około 20 z Sierosławia i Wierzchów, 15 z Miedzna, a także np. Wałkowisk, Radańskiej, Starej Rzeki, Grzybka, Brzezin, Jaszczu, Zdrojów, Świecia, Komorska, Lipinek, Lniana. Znaleźć je możemy w najważniejszych pracach naukowych Bernarda Sychty, poświęconych Kociewiu i Borom Tucholskim tj. w *Słownictwie kociewskim na tle kultury ludowej* oraz *Kulturze materialnej Borów Tucholskich*.

Premiera komedii Bernarda Sychty *Duchy w klasztorze*, Świecie 1934 r. (fot. ze zbiorów ks. prof. Jana Walkusza)

A. Kultura materialna Borów Tucholskich cennym źródłem wiedzy o życiu dawnych mieszkańców części Ziemi Świeckiej

6 czerwca 1947 r. ks. Sychta obronił z wynikiem bardzo dobrym pracę doktorską na Uniwersytecie Poznańskim napisaną pod opieką prof. Romana Pollaka. Nosiła ona tytuł *Kultura materialna Borów Tucholskich na tle etnografii kaszubskiej i kociewskiej* i została przyjęta do druku przez Kolegium Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie w 1949 roku. Jednak w niewyjaśnionych okolicznościach zaginęła, jak sądzono bezpowrotnie. Na szczęście, dzięki poszukiwaniom prowadzonym przez prof. Józefa Borzyszkowskiego, udało się odnaleźć jej egzemplarz w zbiorach Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Została wydana drukiem w 1998 roku przez Instytut Kaszubski w Gdańsku oraz Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej Bernardinum.

Tak scharakteryzował ją w swojej recenzji naukowej prof. Edward Frankowski: „Praca została podzielona na 13 rozdziałów. Rozdział I zawiera wiadomości wstępne, obrazuje zjawiska antropogeograficzne, etniczne i historyczne oraz podaje wyobrażenia ludowe o borze. W rozdziale II została opisana gospodarka leśna, dalej – pędzenie smoły i wypalanie węgla; bursztyniarstwo; zbieranie grzybów i jagód. Treścią rozdziału III jest łowiectwo; IV – rybactwo; V – uprawa roli; VI – hodowla zwierząt; VII – transport i komunikacja; VIII – przemysł domowy i rzemiosła; IX – budownictwo; X – sprzęty domowe; XI – ubiór; XII – pożywienie; XIII – wnioski i wykaz literatury. Pracę ilustrują: I mapa i 61 rycin wykonanych przez autora z zakresu kultury materialnej Borów Tucholskich (...). Praca mgr. Ks. B. Sychty stanowi cenny dorobek etnografii polskiej, a jej autor wykazał się raz jeszcze jako badacz sumienny i wnikliwy.” Równie pochlebna była ocena drugiego z recenzentów – prof. Józefa Kostrzewskiego: „Praca świadczy o doskonałym znawstwie opracowanych zagadnień, a szczególną jej zaletą jest porównawcze uwzględnienie regionów sąsiednich, szczególnie Kaszub i Kociewia. Cenne jest też przytoczenie mnóstwa charakterystycznych wyrażań i tekstów w gwarze borowiackiej, częściowo z melodiami. (...) W całości pracę ks. Sychty uznać należy za b. cenną pozycję ze względu na wypełnienie przez nią dotkliwej luki w naszej znajomości kultury ludowej Pomorza, która szybko ulega niwelującemu wpływowi kultury miejskiej. Oceniam pracę jako bardzo dobrą.”

A jak gó ze stodoły wygnają, ogłónka sia za gospodarzam ji mu sia skarzy:

W Drzycimiu mówią, że kur zwykle pierwszy zauważa jadących w dom gości.

- *Goście jedó!* - woła głośno.

A kura na to:

- *Chto, chto, chto, chto, chto tak!*

A gęś ciekawa wyciąga szyję, patrzy i pyta się:

- *Gdzie, gdzie, gdzie?*

Podobnych przykładów, odznaczających się doskonałym dostosowaniem melodii i tekstu, istnieje mnóstwo. Oto pewne opowiadanie z Lipinek imitujące głos koguta, gęsiora, kaczora i indyka:

Raz wsadziela gospodyni kuraka, gósiora, kaczora ji gulasa w karmnik. Siedzó jedan dziań ji drugi, siedzó trzeci dziań ji czwartý; jasz jim sia przykrzyć zaczęno:

wykrzyknął kurak, bo jusz gó złość czapnęła.

pocieszał gó gósior. A kaczka pokiwała głowó ji przywtórzéła smutnie:

Cennym uzupełnieniem *Kultury materialnej Borów Tucholskich* są zanotowane przez autora w czasie wywiadów terenowych teksty piosenek ludowych wraz z ich zapisem nutowym

Z pracą tą powinien zapoznać się każdy, komu bliska jest przeszłość Ziemi Świeckiej. Sporo miejsca bowiem poświęcił Bernard Sychta opisaniu kultury materialnej terenów położonych w północnej części powiatu świeckiego. W przedmowie szczegółowo określił zakres terytorialny, jaki obejmuje jego praca: „Rozprawa uwzględniła obszary wiejskie roztoczone dookoła następujących miasteczek i wsi kościelnych, które ogólnie uchodzą za borowiackie: Bysław, Bysławek, Cekcyn Polski, Czersk, Drzycim, Jezewo, Legbąd, Lipinki, Lniano, Lubiewo, Łąg, Odry, Osie, Osiek, Osieczno, Rytel, Szlachta, Śliwice, Tuchola, Wda, Zdroje.” Wbrew tytułowi przedstawił nie tylko kulturę materialną, ale także duchową ludności borowiackiej. Zaskakuje przy tym przepiękna, chwilami poetycka, polszczyzna autora.

Oto co pisze np. o borze w wierzeniach ludowych: „Bory Tucholskie mają swego ducha opiekuńczego w postaci *Borowej Ciotki*, zajmującej w demonologii borowiackiej jedno z naczelných miejsc. Jej to w głównej mierze zawdzięczają Bory Tucholskie, że wciąż dotąd trwają potężne, piękne i żywe. Ona chroni je przed wiatrem i burzą. Płacze na widok drzewa padającego z jękiem pod siekierą drwała. Biada zaś temu, kto by odważył się łamać młode drzewka i gałęzie, zrywać kwiaty niepotrzebnie i podbierać ptakom jajka z gniazd. Zemści się na nim bez litości, zmieniając go mocą swą czarodziejską w jałowiec albo wysyłając nań chmarę kłujących komarów i os tudzież zmije gryzące. Dawniej na jej usługach stały także wilki, którymi wyganiała psotników z boru. W czasie polowania dziki zwierz szuka u niej ratunku przed śmiercionośną kulą. Nie dziwi, że kochają ją za to drzewa, ptaki i zwierzyzna. Gdy przechodzi przez bór, wysmukłe sosny i świerki szumią głośno chyląc przed nią swe zielone korony, witają ją śpiewem sikorki, gile, czyżyki i jemioluszki czubate, przestaje na chwilę kuć niestrudzony *kowal* i *lékarz boru*, dzieciół, a zające i wiewiórki tulą się ufnie do jej stóp. (...) Czuwa nad śpiącymi dziećmi w lesie, napełniając im dzbanki i koszyki bądź to malinami, borówkami lub grzybami. Rodzicom zaś, przechodzącym lub przejeżdżającym przez bór, wręcza podarki dla dzieci. Stąd wszelkie zabawki i łakocie poza okresem gwiazdkowym przyjmuje dziecko od rodziców w przekonaniu, że podarowała je Borowa Ciotka. (...) Borowiacy wyobrażają sobie Borową Ciotkę jako miłą staruszkę w stroju będącym jakby odbiciem boru, którego jest panią i opiekunką, mianowicie nosi szatę czerwoną jak pień sosny i zielony pas z igliwia. Czoło jej zdobi rodzaj diadem z szyszek. Na lewej ręce dźwiga kosz z owocami leśnymi, w prawej trzyma kij, którym się podiera. Niekiedy w drodze towarzyszą jej *borowe kozy* czyli sarny. Ponadto bór jest stałym miejscem pobytu *kraśniaków*, czyli krasnoludków. W borze przebywają pokutujące dusze, czarownice, błędne ogniki, zwane pod Osiem *śwęcznikami*, pod Sierosławiem *setnikami*, pod Czerskiem *lelkami*, tudzież różnego rodzaju straszki. Również *sréla*, *krańciek*, *krańcich* wywołujący trąbę powietrzną oraz *latalec* pojawiający się w powietrzu w kształcie ognistego słupa lub ogona wylatują z głębi boru. Niegdyś o zachodzie słońca wychodziła z boru straszliwa *choléra* w postaci wysokiej, powiewnej kobiety z długimi ramionami tudzież spokrewnione z nią *morowe powietrze*.”

Tak zaś charakteryzuje ludność: „Borowiacy mają pewne poczucie swej odrębności. Na samych siebie mówią *Borowiaki* lub *Borusy*, co z wielką dumą podkreślają. Swą nazwę etniczną wywodzą od borów, które zamieszkują. Poza tym poszczególne grupy ludności borowiackiej noszą rozmaite *przezwy* etniczne. Tak np. mieszkańców parafii Lipinki w pow. świeckim *przezwywają* *Cybuchami* lub *Fajkarczami* od namiętnego palenia fajek, czyli cybuchów. W Oskim Piecu należącym do gminy Osie w pow. świeckim mieszkają *Nasi*, nazwani tak od częstego stosowania zaimka osobowego *nasz* w liczbie mnogiej zamiast pojedynczej, a więc *nasi ojciec*, *nasi matka kazali* itp. W południowej części powiatu starogardzkiego, a więc na północnych nieurodzajnych i piaszczystych krańcach Borów Tucholskich mieszkają *Lasaki* lub *Lasowiaki* w przeciwieństwie do *Polusów* albo *ludzi z polów* w mniej zalesionej okolicy Drzycimia w powiecie świeckim. Lud z borów pod Łęgiem w pow. chojnickim *przezwywano* *Chojniarzami*.”

Zatrzymajmy się jeszcze na fragmencie opisu męskiego ubioru. „Do pracy na co dzień w zimie nosili zarówno gospodarze jak robotnicy kurtkę ze skóry jeleni (*jelónka*) lub kozuch barani, który z wzrastającym dobrobytem zaczęto obciążać wełnianą tkaniną. Kozuch posiadał takie same rękawy i sięgał poza biodra. Zupełnie podobne nosili Kociewiacy i Kaszubi. Do jelonki i kozucha wkładali żółte *zamszaki*, czyli spodnie skórzane, które wpuszczali w wysokie buty ze skóry wołowej z podwójnymi podeszwami, wyścielone stałe wiechciami. Ponieważ buty posiadały cholewy zakrywające ¾ goleni i smarowane były tranem, by nie przepuszczały wody, nazwano je *trzywérciówkami* względnie

smarówkami. Pierwotnie nie każdy mógł sobie pozwolić na posiadanie własnych butów i dlatego według pewnej anegdoty z Drzycimia, każda poszczególna wieś w Borach posiadała parę wspólnych butów, które mężczyzna udający się do miasta mógł sobie od sołtysa na ten czas wypożyczyć. Podobną humoreskę zanotowałem na Kaszubach.”

B. Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej zapisem dawnej gwary kociewskiej, wierzeń i obyczajów m.in. mieszkańców gmin powiatu świeckiego

staročasni, adj. ‘starodawny’. *To je taka staročasna suknia po babce, ale ja jo banda nosela.*

staruza, -i, f, I. ‘stara baba’. *Lepé, zebi ta staruza doma za pecam sezala, zamiast lazic i luzi podbucać.* 2. ‘stara geś’. *Mi momi razam ze staruzo pãtnasće gajsi. Banda musala ta staruza zabic, bo sa nie xce niesć.* Odpow. kasz. *bëka*.

Starogard, -u, m ‘Starogard Gdański’. *Mniekatóm osam lat v Starogardze.* ◇ Ballada o niewiernej żonie, co opuściła męża i ze Starogardu uciekła do Krakowa, gdzie ją bracia dogonili i z rozkazu matki obeieli jej ręce i nogi:

*V Starogardze na rinecku
Pijó pivko z gofalečkó.*

*Dogóneli jo v Krakoe,
Ona stala v zlotogloé.*

*Pijó, pijó, rozlévajó,
Jedna dama namačajó.*

*„Jak sa maš, siostro naša,
Gžež pozala švagra Jaša?”*

*Jak jo prądko namobeli
Do karéti jo vsażeli.*

*Ježe ón tam ku rinkovi,
Nese obrok kónikovi.*

*Jak sa matka dovézala,
Sinóv svojéz rozestala:*

*A tan mlódši sa z nó víta,
A tan starši šabla xvita.*

*„Sini, sini, sini moje,
Jižta šukać sóstri svoji.*

*Šostro, již ti do kómori,
Podaj račník do krvi tvoji.*

*Jak jo jano dogónita,
Nogi, račce obetnijta”.*

.....
.....

W licznych odmianach zachowanych najczęściej w ułamkach, ujęcie tematu, zarówno muzyczne, jak literackie, jest prawie to samo (Jadwiga Noga, Osie).

statki, -óv, plr ‘naczynia kuchenne, stołowe’. *Ešće zeš nie umila statkóv!*

statori, -óv, plr, zob. *statki*.

stav, -u, m ‘staw’. *Zapanž gansi na stav, niez sa napijó vodi.*

staviđlo, -a, m, I. ‘ruchoma zapora wodna, regulująca ilość wody w jeziorze lub rzece’. *Zalóžma staviđlo, zebi voda nie odplinana.* 2. ‘cztery paliki wbite w jezioro lub rzekę dla moczenia łąn, żeby go woda nie zabrała’. Por. kasz. *staviđlo*, V 158.

stąkać, *stąka*, vn, impf ‘stękać, skarżyć się’. *Čiž ti je xora, že tak stąkaš.*

stecka, -i, f, I. ‘ścieżka’. *Dokónd provaži ta stecka? Již steckó, zanžeš pranžé.* 2. ‘przedział we włosach’. *Jak ti sa učesal, maš křiva stecka?* ◇ Zwrot: *viglóna jak lisi ze steckó* — ‘wygląda śmiesznie’.

stegna, -i, f ‘droga polna na własnym polu’. *Jež stegnó.* Por. kasz. *stegna* ‘ścieżka polna’, V 161.

Cenny materiał leksykograficzny, ale także etnograficzny zawiera trzytomowe *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, zwane potocznie Słownikiem kociewskim.

Tomy pierwszy i drugi *Słownictwa kociewskiego na tle kultury ludowej* ukazały się w 1980 r., zaś trzeci – przygotowany przez prof. Hannę Popowską-Taborską – w 1985 r., a więc po śmierci autora. Oparła się na już opracowanym przez niego materiale; maszynopisie do litery Ś, przygotowanych do przepisania hasłach znacznej części litery T oraz notatkach do litery Ż. Ze względu na znaczną odległość czasową dzielącą zbieranie podstawowego materiału językowego od jego publikacji (około 45 lat) oraz podeszły wiek znacznej części informatorów, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* ukazało stan raczej historyczny gwary kociewskiej – z początku XX wieku. Gdyby nie benedyktyńska praca ks. Sychty, słowa te zaginęłyby bezpowrotnie. Podobnie jak wiedza o kulturze materialnej i duchowej naszych przodków.

Zawarty w nim materiał językowy stanowi doskonałą okazję dla językoznawców, dialektologów do porównań gwary kociewskiej z borowiacką i kaszubską. Sam Sychta też czyni to w *Słownictwie kociewskim* wielokrotnie, odwołując się do swojego *Słownika gwar kaszubskich* np.

bañař, -a, m `kolejarz`. Móm ȳłopa i sina bañařa. Por. kasz. banowi, VII 6.

bět, karc., zwykle w wyrażeniu bić... ostać bět – `przegrać`. Jezdóm bět, ańi štiȳa ȳam nie dostał. Por. kasz. bět, VII 12.

Niektórym z haseł słownikowych, szczególnie tym związanym z pogodą, towarzyszą prognozyki ludowe w postaci przysłów i wierzeń np.

błoto, -a,n, 1. `błotnista kałuża powstała po deszczu`. Uȳ dawno takiego błota nie bęło na drogach. ◊ Prognozyki: Katařina błoto, ȳima jak złoto.

W słowniku nie brak też wierzeń związanych z medycyną i kosmetyką ludową. Oto jeden z przykładów:

brodávka, -i, f `brodawka`. Vej, jaka brodávka rošne mńe na ramńańu. ◊ Kosmetyka lud. : Brodawki giną, gdy się je potrze łapą odgrzyzoną żywemu kretowi. Dawniej kowale nie tylko wyrwali zęby, lecz także wypalali brodawki. W ogóle istniało kiedyś wiele sposobów usuwania brodawek. (...) Jeszcze inny informator mówi, że brodawki giną, jeśli je ktoś obcy drugiemu policzy. Nikt jednak chętnie tego nie robi, bo brodawki przechodzą na liczącego. (...) ◊ Diagnoza lud.: Wielkie ilości brodawek świadczą o zdrowiu człowieka.

Przy niektórych hasłach słownikowych autor zamieścił informacje, w których miejscowościach zebrał przytoczone wyrazy np.

knor, -a, m `sucha gałaż`. Te knori špecó całe dřevo. Veȳ zetńi te knori. (Opalenie, Nowe, Przechowo, Osie).

Wiele miejsca zajmują w *Słownictwie kociewskim* wierzenia ludowe. Jako przykład niechaj posłuży hasło „mora”.

mora, -i, f 1. w wierzeniach lud.: `uosobienie twardego snu`. Moró bywa najczęściej opuszczona kochanka, rzadziej kochanek. Przychodzi ona nocą, nad ranem lub nawet na białym dniu do swego niewiernego kochanka względnie kochanki i dusi ją podczas snu. Mory duszą przede wszystkim dziewczęta i kobiety, szczególnie podczas nieobecności ich mężów, choć także mężczyzn nie oszczędzają, nawet zwierząt. O koniu, ociekającym rano obfitym potem w stajni, mówi gospodarz, że go *mora dušęła* (Osie). Według wyobrażeń kociewskich nie *krašńaki* splatają koniom grzywy, jak twierdzą Kaszubi, lecz właśnie Mori (Barłożno, Pogódkki). Mori jeżdżą do swej upatrzonej ofiary najczęściej na kółku do przedzenia. Wchodzą one do izby dziurką od klucza i dlatego należą ją zatkać (Barłożno, Nowe). Mora nie zawsze ma wygląd człowieka. Często przechodzi metamorfozę, przemieniając się w jabłko lub gruszkę. Posuwając się od stóp wchodzi śpiącemu na piersi, chwytą go za gardło i dusi aż do utraty tchu. O ile dusi w postaci człowieka, całuje śpiącego, wkładając mu język w usta (Radańska). Należy wówczas szybko położyć się na bok a skoro zaś poczuje się zapach owocu, należy go odszukać i nagryźć. W ten sposób *naznača śa morę* i będzie ją można nazajutrz poznać w prawdziwej postaci po ukąszonej wardze lub innej zadanej jej ranie. Z tego powodu ludzie z raną na twarzy bywają podejrzani o zdolność przemieniania się w morę (Śliwice, Barłożno, Jeżewo). W ten sam sposób rozpoznają *morę* na Kaszubach. Istnieje jeszcze drugi sposób rozpoznawania mory, znany także na Kaszubach, mianowicie należy ją po przebudzeniu się poprosić, aby przyszła nazajutrz na śniadanie i przyniosła ze sobą łyżkę. *Mora* nie przeczuwając podstępu, przybiera swą postać i zjawia się rano w gošcinę. Nie będzie

ona już nikogo dusić, gdy się ją mocno wybije (Jeżewo, Barłożno, Śliwice). Niekiedy uważa się za *morę* człowieka, który pierwszy w dniu przestąpi próg domu (Nowe, Pogódki, Osie). *Morę* można wprowadzić w błąd przez wywieszenie spodni nad łóżkiem (Osie), i przez ustawienie pantofli lub trzewików tyłem do łóżka. Odchodzi ona wówczas w przekonaniu, że osoba, którą zamierzała dusić, musiała już wstać. Również kłoda drzewa włożona do łóżka omylić może *morę* (...). Obroni się także przed *morą*, kto przewróci koszulę na sobie i złoży ręce na krzyż lub kto ją kopnie, gdy będzie wchodzić do łóżka. Jeśli ktoś słyszy, jak inna osoba jęczy przez sen, to znak, że dusi ją mora. Należy wówczas głośno zawołać, aby *mora ją opuściła* (...).

C. Drobną twórczość ludową na Kociewiu (zagadki i łamigłównki)

Kolejnym utworem ks. Sychty poświęconym kulturze ludowej Kociewia, który zasługuje na odnotowanie, jest wydana w 1960 r. przez Gdańskie Towarzystwo Naukowe praca *Drobną twórczość ludową na Kociewiu (zagadki i łamigłównki)*. Zawiera aż 138 uporządkowanych tematycznie zagadek, z których część ma charakter ogólnopolski, inne z kolei odnoszą się wyłącznie do terenu Kociewia. Z treści niektórych łatwo wywnioskować miejsce ich powstania. Z pewnością należy do nich następująca zagadka związana z powiatem świeckim:

„Jadzie Jewa spod Jeżewa, że łba ji sia kurzy” – chodzi o pociąg parowy kursujący na trasie przebiegającej przez Jeżewo.

Niektóre z zagadek mają postać postępu i równania matematycznego, np. ta zanotowana w Osiu:

„Jedna kobieta mniała spódnica. W ty spódnicy mniała sto worków, w każdym worku sto kesiani, a w każdy kesiani sto putoraków. Wiele putoraków mniała razem? Odpowiedź: Mnilion.”

Oto jeszcze kilka zagadek z powiatu świeckiego. Dwie pierwsze pochodzą z Wierzychów, w gminie Osie, trzecia zaś z Drzycimia.

Kłambek, bałwanek, sztéry kółka i sznurek. (Kot)

Jedó sztéry braty jednę drogó,
Jano sia złapać ni mogó. (Kółka wozu)

Wisi paskuda kole uda
A w ty paskudzie grzebió ludzie. (Kieszeń)

Bernard Sychta w trakcie swoich badań terenowych zapisał, oprócz omówionych wcześniej zagadek, także wiele bajek, powiastek i legend kociewskich. Fragmenty niektórych wykorzystał w *Słownictwie kociewskim na tle kultury ludowej*, jednak większość z nich do tego słownika nie weszła. Przytaczam legendę o Kamieniu św. Wojciecha w okolicach Leosi, w gminie Drzycim, zwanym potocznie Diabelskim Kamieniem. Zaczepnąłem go z aneksu do artykułu prof. Hanny Popowskiej-Taborskiej *Kociewie w twórczości Bernarda Sychty* zamieszczonego w tomiku *Kociewie II*, wydanym przez Gdańskie Towarzystwo Naukowe w 1992 r. (s. 186–7, 189). To także interesujący przykład tekstu w gwarze kociewskiej.

O djabelskim kamniani

W Leuosi nad rzekó leży od het czasów wielgachny kamniń djabelski. Duży ón je okropnie, na wierzchu bańdzie wielgości chałupy siagał, a pod ziarniń drugie tyła. Tak se tu ludzie stare powiedają, że het, het dawno tamu uwziń se raz lucyper zniszczyć fara w Śweciu. Zawołał tedy jednego ze swojch pachółków ji kazał mu jeszcze przed śwjitaniem, niż kur zapieje, se z tym uprzonć. Djabeł wzion łańcuch gruby w garść ji poleciał na ziarnia szukać za takim dużytym kamniani. Oblatywał tu ji tam, a wszystkie wydawali mu sia za letke, a czas go naglét, bo rana niewiele brakowało. Obaczył nareszcie skały wysokie ji zaraz se w tamta strona puścić, opasał najwiankszy szczyt łańcucham ji ciongnét, a ślepie mu pot zalewał, jaż urwał. Zawiesił se kamniń do golani ji wyleciał w droga, jaż tu naraz kurak zapiał ji w połowie drogi kamniń spad na ziarnia, a djabeł w strachu dużym pomalušku turtał do piekła.

Szersze omówienie twórczości ks. Sychty i jego związków z powiatem świeckim znajdują Czytelnicy w książce *Szlakami prof. Alfonsa Hoffmanna i ks. dr. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, autorstwa piszącego te słowa i Józefa Malinowskiego, dostępnej w bibliotekach, a także bezpłatnie w wersji cyfrowej m.in. na stronie Bractwa Czarnej Wody (www.bractwoczarnejwody.org.pl) w zakładce Nasz region. Pełną, obszerną biografię ks. Bernarda Sychty zawiera interesująca książka ks. prof. Jana Walkusza pt. *Piastun słowa*.

5. W gminie Osie pamiętają o ks. Bernardzie Sychcie

Wójt gminy Osie Michał Grabski, Stefania Sychta, przewodniczący RG Osie Roman Waśkowski, ks. prob. Konrad Baumgart, ks. prof. Jan Walkusz i Maria Mikołajczak (wnuczka Marianny Noga) w trakcie uroczystości odsłonięcia tablicy na ulicy Kościuszki w Osiu (fot. Mariusz Chudecki)

24 listopada 2013 r. w Osiu na ul. Kościuszki została uroczystie odsłonięta tablica pamiątkowa na odbudowanym po II wojnie światowej ze zgliszczy wojennych domu rodziny Nogów, w którym w latach 1943–45 ukrywał się ks. Sychta. Odsłonięcia dokonała bratanica Księdza – Stefania Sychta. Inicjatorem jej ufundowania był przewodniczący Rady Gminy Osie Roman Waśkowski oraz Maria Mikołajczak (wnuczka Marianny Noga). W 2007 r. Bractwo Czarnej Wody w celu upamiętnienia pobytu w latach 1941–45 ks. Sychty w Osiu wystąpiło do Rady Gminy Osie z wnioskiem o nazwaniem imieniem ks. Sychty jednej z nowo tworzonych ulic na terenie Osia. Wniosek ten doczekał się akceptacji przez samorząd w 2011 r. Ulica ta sąsiaduje z ul. Kościuszki. Członkowie Bractwa opracowali też projekt szlaku turystycznego (rowerowego) wiodącego po gminach Osie – Drzycim – Jeżewo, a następnie podjęli działania zmierzające do jego oficjalnego zatwierdzenia, wyznakowania i nazwania imieniem ks. dr. Bernarda Sychty. Został on oficjalnie oznakowany w terenie w 2013 r. dzięki pomocy Daniela Siewerta – dyrektora Wdeckiego Parku Krajobrazowego. W 2007 r. ukazał się, wydany przez Bractwo Czarnej Wody, przewodnik historyczno-turystyczny po tym szlaku *Piękno przyrody, ludowej kultury i słowa. Śladami ks. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, który został zredagowany przez piszącego te słowa oraz Józefa Malinowskiego. 22 listopada 2015 r. tuż przy dawnym gospodarstwie Józefa i Wiktorii Sokołowskich na Wybudowaniu pod Starogard 16, z inicjatywy Bractwa Czarnej Wody odsłonięto obelisk pamiątkowy poświęcony ks. Sychcie. Jego odsłonięcia dokonała bratanica Księdza – Stefania Sychta.

Na jeszcze jedną z pozycji wydawniczych warto szczególnie zwrócić uwagę tym bardziej, że jest ona dostępna również w wersji cyfrowej m.in. na stronie www.bractwoczarnejwody.org.pl w zakładce Nasz region. Chodzi o *Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego*, wydane w roku 2016 (Zeszyt 1) i 2017 (Zeszyt 2) przez WPK i Bractwo Czarnej Wody. Ich autorzy (Gabriela Chabowska, Marek Mieszała, Józef Malinowski, Daniel Siewert, Ewelina Szumigaj) przedstawili w nich m.in. charakterystykę geograficzną i przyrodę Kociewia, dzieje tego regionu, gwarę i zwyczaje kociewskie, haft.

6. Ks. dr Władysław Łęga i jego praca etnograficzna „Okolice Świecia”

Niezwykle wartościową z punktu widzenia etnograficznego, w tym kultury ludowej, jest praca ks. dr. Władysława Łęgi *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*. Obejmuje ona obszar powiatu świeckiego, wykraczając na zachodzie nieco poza jego ramy. Uwzględnia bowiem Lubiewo i Zdroje należące do powiatu tucholskiego. Jednak przed wojną obydwie miejscowości były częścią powiatu świeckiego. Praca wydana w 1960 r. jest wynikiem badań terenowych prowadzonych przez ks. Łęgę, głównie w latach 1916–1951.

Autor przedstawił w niej kulturę materialną (m.in. budownictwo, sprzęt domowy, odzież, pożywienie, rybołówstwo i myślistwo, uprawę roli i hodowlę), kulturę społeczną (głównie obrzędy i zwyczaje), kulturę duchową (wierzenia, magię, lecznictwo, plastykę i muzykę, pieśni, podania, baśnie, legendy, wierszyki, zagadki i przysłowia). Cennym walorem książki są liczne ilustracje, w tym zdjęcia i ryciny sprzętów domowych i rolniczych, a także teksty pieśni, podań, zagadek, przysłów. Oto kilka przykładów.

Zagadki

„Stoi na jednej nodze

Ma siedem skór

I brzuch jak wór

Kto ją ruszy, płakać musi.”

„Mógłbym przysiąc,

Że w nim tysiąc.”

Zanotowana w Gackach. (mak)

Zanotowana w Zdrojach. (cebula)

Podanie

Skarb pod krzywą lipą w Lnianie

Niedaleko Lniana stoi wśród sosnowego boru stara, krzywa lipa. Jak ludzie mówią, pochodzi ona z czasów Napoleona, który przez te okolice przechodził ze swym wojskiem, wracając z Rosji. Francuzi mieli ze sobą kasę wojenną ze złotymi monetami. Ponieważ była ona zbyt ciężka, zakopali ją pod krzywą lipą. Wieczorem palił się ognik nad tym miejscem, po czym poznać było, że tam jest ukryty skarb. Kilku ludzi zabrało się do wydobycia tego skarbu. Odkopali ziemię, widzieli już żelazną skrzynkę i byliby ją wydobyli, ale uczynili coś, czego w tym wypadku nie wolno, mianowicie obejrzel się, czy ich ktoś nie podgląda. W tej chwili skarb znikł, zapadając się głęboko w ziemię. (Lniano)

Warto w tym miejscu wspomnieć o książce *Podanie ludowe na Pomorzu z czasów wojen Napoleońskich, po większej części zebrane przez uczniów Collegium Marianum w Pelplinie* ks. dr. Romualda Frydrychowicza, wydanej w 1922 r. w Pelplinie. Zawarł w niej autor także legendy z terenu Ziemi Świeckiej np. Osia, Lniana, Przechowa, Tlenia, Pruszcz, Nowego. Jest w niej też przytoczone wyżej podanie o krzywej lipie pod Lnianem, które jednak wskazuje miejsce, w którym rośla lipa – „nad torem kolejowym z Laskowic do Chojnic wiodącym i to między stacjami Wierzchlasem i Lnianem stoi w lesie między sosnami”.

7. Menonici (oładrzy) na Ziemi Świeckiej

Omawiając kulturę ludową Ziemi Świeckiej wspomnieć należy o menonitach. Zamieszkiwały ją dwie grupy menonitów: fryzyjska na Nizinie Sartowicko-Nowskiej (na północ od Świecia) oraz flamandzka na Małej Nizinie Świeckiej (na południe od Świecia). Osadnicy holenderscy zwani oładrami lub menonitami wywarli znaczny wpływ na kształtowanie krajobrazu Doliny Dolnej Wisły.

Ks. Władysław Łęga w pracy *Okolice Świecia* pisze: Osadnicy ci byli wyznania menonickiego i na tej podstawie możemy ustalić ich liczbę w poszczególnych miejscowościach: Bratwin 21 osób, Dragacz 73 osoby, Głogówko 28 osób, Grupa 57 osób, Grupa Dolna 104 osoby, Lubień Wielki 86 osób, Lubień Mały 25 osób, Mątawy 173 osoby, Ostrów Świecki 51 osób, Przechówko 81 osób, Stwolno 14 osób.

Menonityzm jako ruch społeczno-religijny powstał na początku XVI wieku w Szwajcarii, a następnie rozwinął się w Holandii i południowych Niemczech. Nazwa ugrupowania pochodzi od nazwiska Menno Simonsa, katolickiego kapłana, który po wystąpieniu z Kościoła Rzymskokatolickiego został duchowym przewodnikiem tego ugrupowania religijnego. To wyznanie chrześcijańskie zaliczane do protestantyzmu, wywodzące się z anabaptyzmu.

Z powodu przesładowań w Europie Zachodniej menonici przybyli do Polski za namową Jana Łaskiego, wybitnego działacza reformacji. Rozwojowi ich społeczności sprzyjało m.in. wprowadzenie na mocy konfederacji warszawskiej z 1573 r. szerokiej tolerancji religijnej. Z polecenia króla Zygmunta Starego nadano nowy bieg Wiśle przy Cyplu Mątowskim, dzięki czemu jej wody skierowano na Gdańsk. Jednak obwałowania nie wytrzymały naporu wody. Efektem były powodzie na Żuławach Gdańskich i wyludnienia zniszczonych przez wodę osad. Takie opuszczone wsie zaludniali menonici. Dzięki znajomości melioracji, odwadniania i budowaniu kanałów, wałów i tam, zajmowali coraz większe obszary na południe od Żuław, w Dolinie Dolnej Wisły – w tym w okolicach Nowego i Świecia.

W 1568 r. starosta Jan Dulski z Rogoźna koło Grudziądza zawarł z oładrami umowę dzierżawną dotyczącą Mątaw. Osiedleńcy otrzymali za darmo drewno do budowy domów, zostali zwolnieni ze służby dworskiej. Początkowo obowiązywała 12 lat, ale odnawiano ją z podwyższonym czynszem. Później oładrzy otrzymywali ziemie w dzierżawy długoterminowe, na okres od 30 do 50 lat. Mieli prawo wolnego handlu płodami rolnymi, przenoszenia się, tworzenia samorządów, a czasem nawet dziedziczenia ziemi. Po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 r. ich sytuacja uległa pogorszeniu, ponieważ władze pruskie zabroniły menonitom nabywania ziemi, zobowiązały do służby wojskowej. Chociaż z czasem, na mocy umowy z władzami pruskimi, młodzi mężczyźni szli do wojska w charakterze pisarzy i sanitariuszy. Jednak część z menonitów wyemigrowała w deltę Dniepru i Wołgi. Ci, którzy pozostali, ulegali czasem zniemczeniu i przechodzili na luteranizm. Ostatnie rdzenne grupy menonickie z terenu Polski w granicach ustalonych po II wojnie światowej wydalono z terytorium naszego państwa w drugiej połowie lat 40. XX w. jako ludność niemiecką.

Domostwa w 15 menonickich wioskach na Nizinie Sartowicko-Nowskiej stawiano na wyższych miejscach, często sztucznie usypanych wzniesieniach. Na ogół wszystkie obiekty w jednym ciągu. Z przodu zabudowań znajdowała się przybudówka, w której mieszkali rodzice po przekazaniu gospodarstwa następcy. Dalej był dom dla pozostałych mieszkańców, stajnia z oborą i chlewnią oraz stodoła. Między stodołą i pomieszczeniami dla zwierząt dobudowywano prostopadłe budynki przeznaczone do przechowywania pasz. Dom i stajnię budowano z drewna, na fundamentach z polnych kamieni. W bogatszych zagrodach chata podcieniowa stała oddzielnie. Nieodłącznym elementem gospodarstwa był ogródek oraz sad, w którym rosły jabłonie, śliwy i grusze.

W trakcie powodzi, gdy woda zalewała parter, równiami pochyłymi wprowadzano zwierzęta na piętro. Pod koniec XVIII w. powołano Związek Niziny Świecko-Grudziądzko-Nowskiej, którego zadaniem było utrzymywanie tam w należyтым stanie. Gdy w 1855 r. wysoka woda zniszczyła tamę w 4 miejscach (Stwolno, Wielki Lubień, Zajączkowo, Tryl), oładrzy kontynuowali budowę tamy aż do Nowego, rozpoczętą w 1850 r. Problemy sprawiała im nie tylko Wisła, ale też Mątawa, której wody zalewały pola i łąki. Problem ten zniknął dopiero po budowie w latach 1908/09 stacji pomp w Kończycach.

Pierwsze umowy dzierżawne na okres 50 lat zawierano z menonitami na Małej Nizinie Świeckiej w l. 1640–49. Prawdopodobnie osiedlili się na tym terenie już w XVI w. Od 1628 r. żyła na tych ziemiach grupa staroflamandzka pochodząca z Groningen. Ogromne zniszczenia spowodowała wojna szwedzka (1655–60), co przyczyniło się do porzucenia części gospodarstw ze względu na zaległości podatkowe.

Jedną z najstarszych gmin flamandzkich powstała około 1540 r. w Przechówku. W jej skład wchodziły: Konopat, Kosowo, Chrystkowo, Jeziorki i Głogówko. Dom modlitw powstał prawdopodobnie w poł. XVIII w. W 1832 r. żyło w Przechówku tak niewielu menonitów, że pozostali mieszkańcy chcieli go przebudować na szkołę, lecz pozostali sprzeciwili się temu i sprzedali go w celu zdemontowania. Gmina przestała istnieć około 1830 r. Nieliczni pozostali menonicy przyłączyli się do gmin fryzyjskich w Sosnowce koło Grudziądza i Mątawach.

Według informacji podanej w *Katalogu zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce* menonicy z Przechówka osiedlili się w 1727 r. w miejscowości Jeziorki w gminie Lniano. Była to gmina flamandzka, która w 1732 r. powiększyła się o 12 rodzin osadników z okolic Chełmna. W 1743 r. powstał tu Dom Modlitw. Brak jest jakichkolwiek wzmianek co do wyglądu i konstrukcji budynku. Prawdopodobnie był to budynek drewniany. Ówczesna nazwa wsi to Kleinsee. Co ciekawe, było to jedyne osiedle zamieszkałe przez menonitów położone poza doliną Wisły. W 1765 r. duża część gminy, ze względu na kiepskiej jakości ziemię i naciski ze strony Kościoła katolickiego, przeniosła się do Błotnicy i Głębozka.

Duże skupisko menonitów było w Grupie. Była to gmina fryzyjska. Wg *Katalogu domów modlitwy menonitów na ziemiach polskich* osadnicy menonicy pojawili się w tej miejscowości na przełomie XVI i XVII w. Zrzeszeni byli w gminie w Mątawach. W drugiej połowie XVIII w. Grupę zamieszkiwało już tak wielu menonitów, że z powodu znacznej odległości do Mątaw około 1776 r. zbudowali swój własny dom modlitwy. Od tego czasu w połączonej gminie Mątawy-Grupa istniały dwa takie. Budynek uszka-dzany przez częste powodzie został częściowo odbudowany w 1865 r. Jednak w kolejnym roku gmina wzniosła nowy dom modlitwy, który został uroczystie poświęcony 7 października 1886 r. Wzniesiono go z cegły, o stylizyce łączącej gotyk z elementami stylu arkadowego. Był bez wież, nakryty dachem dwuspadowym, oparty na rzucie prostokąta. Skromne elewacje posiadały duże okna umieszczone we wnękach, zwieńczone łukiem półkolistym oraz ozdobne, schodkowe szczyty ujęte narożnymi sterczynami. Koszty budowy wyniosły 6 756 talarów. W latach 1869–1920 grupa stopniowo oddzielała się od gminy w Mątawach z powodu nieporozumień na tle ideologicznym i utworzyła własną gminę z domem modlitwy.

Osada Mątawy powstała w 1568 r. Była pierwszą wsią menonicką powyżej Żuław na lewym brzegu Wisły. Stanowiła centrum dla osad menonickich na terenie Niziny Sartowicko-Nowskiej. Była gminą fryzyjską, jednak istniała tu też mała społeczność flamandzka należąca do gminy w Przechówku. Od XVIII w. wobec silnego rozwoju placówki w Grupie gmina nosi nazwę Mątawy Grupa. Różnice ideologiczne spowodowane stosunkiem wiernych do służby wojskowej spowodowały w 1869 r. oddzielenie się Grupy od gminy macierzystej w Mątawach. W 1920 r. gminy znów się połączyły. Pierwszy dom modlitwy, budynek szkieletowy pokryty strzechą, powstał w 1568 r. W 1859 r. był już tak zniszczony przez wiek i powodzie, że nadawał się tylko do przebudowy lub rozbiórki. Nowy, istniejący do dziś budynek, wzniesiony został w 1898 r. Większość kwoty na jego budowę ofiarowała w testamencie diakonisa Marie Schröder. W 1899 r. w świątyni zainstalowano organy. Po II wojnie światowej budynek przeszedł w użytkowanie Kościoła katolickiego z przeznaczeniem na kościół parafialny.

W Chrystkowie pierwsza znana umowa dzierżawna pochodzi z 1702 r. Została zawarta na 40 lat. Jednak w 1740 r. hrabina Anna Jabłonowska przedłużyła umowę menonitom na kolejnych 50 lat, co 2 lata później zostało potwierdzone przez króla Augusta III. Od 1765 r. menonicy stopniowo emigrowali na wschód. Od 1850 r. na Małej Nizinie Świeckiej już nie mieszkali. Ich potomkowie żyją obecnie w Kansas, w USA. Najcenniejszym obiektem pomemonickim jest chata podcieniowa w Chrystkowie.

8. Kultura kociewska żyje

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. kultura kociewska stopniowo odradza się. Wiąże się to ze wzrostem zainteresowania dziedzictwem kulturowym całego Pomorza Nadwiślańskiego.

Ogromne zasługi dla popularyzacji kociewskiej kultury ludowej położyła prof. Maria Pająkowska-Kensik, związana przez wiele lat ze Świeciem. Jako pracownik naukowy Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy prowadziła m.in. edycje Studiów Podyplomowych Edukacji Regionalnej. Jednym z efektów jest opracowanie i wydanie przez nauczycielki: A. Adamiak, G. Chabowską, D. Rypnicką, D. Szubińską zeszytu dla uczniów *Kociewie – moja mała ojczyzna*. To niezwykle przydatny

w przekazywaniu dzieciom i młodzieży wiedzy o regionie materiał dydaktyczny. Prof. Maria Pająkowska-Kensik prowadzi od wielu lat badania nad gwarą kociewską, czego przykładem może być np. praca *Słowotwórstwo rzeczowników w gwarze kociewskiej* oraz *Słowniczek gwary kociewskiej*, wydany w Świeciu w 1995 r. Jego dwukrotnie obszerniejsza wersja ukazała się także w 2000 r. z okazji II Kongresu Kociewskiego i nosi tytuł *Mały słownik kociewski*. Interesująca jest też jej praca *Słownictwo kociewskie a kultura ludowa*, wydana w 1997 r. w Bydgoszczy.

Coraz bogatsza jest także literatura związana z Kociewiem i Borami Tucholskimi. Warto wymienić chociażby *Bajki kociewskie* Bernarda Janowicza, *Sagę kociewską* Bolesława Eckerta, *Baśniowe Kociewie* Andrzeja Grzyba, *Legendy kociewskie* Andrzeja Grzyba i Romana Landowskiego, *Legendy i powiastki z borowiackiej kastki* Marii Ollick.

Do kanonu lektur osób zainteresowanych Kociewiem należy *Kultura ludowa Kociewia* wydana w 1995 r. przez Kociewski Kantor Edytorski. Miłośnikom dziedzictwa kulturalnego regionu i tradycyjnej kuchni kociewskiej warto polecić *Kociewską książkę kucharską. Podręczną wedle odmian pór roku i zwyczaju* spisaną Andrzeja Grzyba i *Dawne smaki Kociewia* Krystyny Gierszewskiej. Interesującą pozycją wydawniczą, niezwykle przydatną w upowszechnianiu wiedzy o obyczajach, wierzeniach i gwarze Kociewiaków, jest wydany w 2008 r. i 2013 r. przez Kociewskie Stowarzyszenie Edukacji i Kultury „Ognisko” *Elementarz gwary kociewskiej. Gadόμεy po naszymó*. Na dołączonej do książki płycie znajdują się nagrane kociewskie teksty i piosenki, w tym Hymn Kociewski Bernarda Sychty. Na szczególnie uznanie zasługuje książka *Ło czym babki i dziadki dawni gzubom powiadali* opracowana i wydana przez Stowarzyszenie na Rzecz Ocalenia Śladów Przeszłości w Gminie Cekcyn „Światło”. Jej drugie już, poprawione i rozszerzone wydanie, ukazało się w 2012 r. To niezwykle cenna próba ocalenia borowiackiej kultury – legend, wierzeń, przesądów, piosenek, przysłów, gwary. Cenną pozycją wydawniczą jest też wydany w 2013 r. reprint książki Józefa Łęgowskiego (posługującego się pseudonimem dr Nadmorski) z 1892 r. *Kaszuby i Kociewie*, będącej zbiorem podań, przesądów, zagadek i pieśni ludowych Kaszubów i Kociewiaków. Warto też wspomnieć o *Legendach Borów Tucholskich* Romana Apolinarego Reglińskiego oraz książce Marka J. Lejka *Legendy i opowieści z Borów Tucholskich. Osie i okolice*. Miłośnikom języka Kociewiaków warto polecić *Słowniczek gwary kociewskiej* Reginy Kotłowskiej.

Mam nadzieję, iż przytoczone w rozdziale fragmenty niektórych książek, w tym Bernarda Sychty, zachęcą, przynajmniej część Czytelników, do poznania ich pełnych wersji. Z pewnością na to zainteresowanie zasługują.

9. Propozycje literatury związanej tematycznie z kulturą ludową Ziemi Świeckiej

Na zakończenie przedstawiam zestawienie publikacji poświęconych kociewskiej i borowiackiej kulturze ludowej, które – moim zdaniem – warto przeczytać. Subiektywne i z całą pewnością niepełne, ale wsparte wieloletnim zainteresowaniem autora niniejszego rozdziału tą tematyką.

Breza Edward, *Bernard Sychta – etnograf, psychiatra, dramaturg i leksykograf*, [w:] *Literatura Ludowa* 27 (1983) nr 4–5.

Brückner Aleksander, *Encyklopedia Staropolska*, Warszawa 1937–39.

Chudecki Mariusz, Malinowski Józef, *Piękno przyrody, ludowej kultury i słowa. Śladami ks. dr. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, Osie 2007.

Chudecki Mariusz, Malinowski Józef, *Szlakami prof. Alfonsa Hoffmanna i ks. dr. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, Osie 2013.

Czerwiński Konrad, *Mały słowniczek wyrazów kociewskich używanych w gminach: Jeżewo, Osie oraz powiat Starogard Gdański*, 2019.

Dr. Nadmorski, *Kaszuby i Kociewie*, Poznań 1892.

Elementarz gwary kociewskiej „Gadόμεy po naszymó” pod redakcją Mirosławy Möller i Grzegorza Ollera, Starogard Gdański 2013.

Frydrychowicz Romuald, *Podanie ludowe na Pomorzu z czasów wojen Napoleońskich, po większej części zebrane przez uczniów Collegium Marianum w Pelplinie*, Pelplin 1922.

Gierszewska Krystyna, *Dawne smaki Kociewia*, Pelplin 2010.

- Górski Antoni, *Pory roku. Kociewie. Wybór gawęd w gwarze kociewskiej z rysunkami autora*. Starogard Gdański 2002.
- Grzyb Andrzej, *Kociewska książka kucharska. Podręczna wedle odmian pór roku i zwyczaju spisana*, Pelplin 2008.
- Kociewie kraina nad Wisłą*, praca zbiorowa pod red. Marii Pająkowskiej-Kensik i Kazimierza Tobolskiego, Gruczno 2017.
- Kotłowska Regina, *Słowniczek gwary kociewskiej*, Gdynia 2017.
- Krajobrazy Ziemi Świeckiej*, praca zbiorowa pod red. Jarosława Pająkowskiego, Świecie 2001.
- Kultura ludowa Kociewia*, praca zbiorowa pod red. Romana Landowskiego, Tczew 1995.
- Landowski Roman, *Dawnych obyczajów rok cały. Między wiarą, tradycją i obrzędem*, Pelplin 2007.
- Landowski Roman, *Nowy bedeker kociewski*, Gdańsk 2002.
- Lejk Marek J., *Legendy i opowieści z Borów Tucholskich. Osie i okolice*, Osie 2014.
- Łęga Władysław, *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, Gdańsk 1960.
- Ło czym babki i dziadki dawni gzubom powiadali*, praca zbiorowa, Cekcyn 2012.
- Ollick Maria, *Legendy i powiastki z borowiackiej kastki*, Tuchola 2012.
- O literaturze Kociewia. Biesiady Literackie*. Czarna Woda 1993 – 2000, Tczew 2003.
- Pająkowska Maria, *Słowniczek gwary kociewskiej*, Świecie 1995.
- Pająkowska Maria, *Słownictwo kociewskie a kultura ludowa*, Bydgoszcz 1997.
- Popularny słownik kociewski*, praca zbiorowa pod red. Marii Pająkowskiej-Kensik, Gruczno – Świecie 2009.
- Pro Memoria. Ks. Bernard Sychta (1907–1982) a Kociewie... Jego poprzednicy i następcy*, Gdańsk – Starogard Gdański 2007.
- Regliński Roman Apolinary, *Legendy Borów Tucholskich*, Gdynia 2001.
- Sychta Bernard, *Drobna twórczość na Kociewiu (zagadki i tamigłówki)*, [w:] *Rocznik Gdański 17–18*, Gdańsk 1960.
- Sychta Bernard, *Kultura materialna Borów Tucholskich*, Gdańsk – Pelplin 1998.
- Sychta Bernard, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1980–85.
- Sychta Bernard, *Wesele kociewskie*, Gdynia 1959.
- Uczba na Kociewiu. Wskazówki do edukacji regionalnej. Podręcznik dla nauczycieli*, Tczew 1997.
- Walkusz Jan, *Piastun słowa. Ks. Bernard Sychta 1907–1982*, Gdańsk – Pelplin 1997.
- Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 1*, Praca zbiorowa pod red. Marka Mieszały, Osie 2016.
- Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 2*, Praca zbiorowa pod red. Marka Mieszały, Osie 2017.

V. SZLAKI TURYSTYCZNE ZIEMI ŚWIECKIEJ

Józef Malinowski

1. Wstęp

- Niniejszy przewodnik jest jedynym tego typu zestawieniem szlaków powiatu świeckiego. Stąd przyda się turystom, którzy lubią poruszać się po znakowanych trasach, ale ma też znaczenie podsumowujące dla tej dziedziny życia powiatu.
- Opis każdego szlaku wraz z kilometrażem zawiera dane o jego przebiegu (w niektórych miejscach bardzo przydatne), podaje ważniejsze informacje o spotykanych obiektach oraz najbardziej interesujących miejscach w pobliżu. Odległości podane w niniejszym przewodniku są pomierzone w Google Earth. Nie zawierają poprawek ze względu na nieuniknione skracanie zakrętów (nie ma aż tak mocno krętych tras) i uwzględnienie nachylenia terenu (w powiecie świeckim są to, co każdy może sprawdzić na podstawie obliczeń z twierdzenia Pitagorasa, minimalne wartości). Podawanie odległości z dokładnością do 10 m ma na celu nie precyzyjne określenie długości szlaku, lecz lepszą ocenę odległości między miejscami istotnymi z punktu widzenia atrakcji bądź trudności orientacyjnych na trasie. Przy szlakach wodnych wykorzystano dane z dostępnych publikacji.
- W opisach szlaków wprowadzono rozróżnienia w czcionce – największa podaje przebieg szlaku, mniejszą opisano spotykane na trasie ważniejsze obiekty, natomiast kursywą propozycje wariantowych, krótkich wypadów. Do przewodnika dołączono schematyczną mapę szlaków.
- Szlaki podzielono na piesze, rowerowe i wodne. W przypadku dwóch pierwszych kategorii kolejność umieszczania ich opisów jest związana z subiektywną oceną autora dotyczącą ważności tych szlaków. Przy wodnych problemu nie było.
- Ze względu na fakt, że szlaki, wiodąc po stosunkowo niewielkim obszarze, przechodzą przez te same miejsca (w Tleniu aż 13 szlaków), szerszy opis obiektów godnych zobaczenia zamieszczano przy drodze dla danego problemu głównej (np. szlak Hoffmanna zawiera opis dwu elektrowni wodnych i obiektów z nimi związanych, gdyż profesor był ich budowniczym). Przy pozostałych informacje są krótkie i zawierają odsyłacze do tej ważniejszej trasy. Pięć głównych węzłów szlaków, dodatkowo z atrakcjami krajoznawczymi, wydzielono w osobny dział, aby nie powielać tych samych opisów.
- W opisie szlaków podane są informacje o wspólnym ich przebiegu oraz przecinaniu się. Dotyczy to jednak tylko tras opisanych w przewodniku.
- W opisie szlaków Wdeckiego PK nie uwzględnia się wyłączeń z jego obszaru (Brzeziny – Osie – Radańska i Tleń), przyjmując, że to też Park.
- Nie zawsze słownictwo użyte w opisach jest całkowicie zgodne z definicją naukową zjawiska, obiektu. Nie wynika to z braku wiedzy, lecz z konieczności dostosowania określeń do całości treści. Stąd np. zamiennie użycie terminów jar-wąwóz-parów, choć z naukowego punktu widzenia są między nimi różnice.
- Niemożliwe jest sprawdzenie wszystkich informacji bezpośrednio w terenie. Ponadto dane z różnych źródeł nie zawsze są takie same, a niektóre są zwyczajnie niedostępne, bo nie ma jakiegoś wiarygodnego zbiorczego ich zestawienia. Stąd mogą wystąpić np. nieaktualne informacje o pomnikach przyrody, zarówno o ich występowaniu (ochrona mogła zostać zniesiona), jak i wymiarach. Podobnie wygląda sytuacja z liczbą ludności poszczególnych miejscowości. Niektóre dane są przestarzałe. Przy kilku miejscowościach nie dotarłem do źródeł pochodzenia ich nazw.
- Bardzo rzadko wspomniane są kapliczki i krzyże przydrożne. Po prostu występują prawie wszędzie.
- Dokładniej wskazują położenie niektórych przykładów budownictwa związanego z olędrami, gdyż wiele ich już nie pozostało, w przeciwieństwie do kociewskich czy też borowiackich. Przy opisie miejscowości podają informację o możliwości zobaczenia w nich starych chat kociewskich i borowiackich, ale bez szczegółowej klasyfikacji, gdyż na sporej części obszaru wpływy Borów i Kociewia się przenikały, więc często trudno odpowiednio określić pochodzenie budynków.
- Szczegółowy opis szlaków powinien dotyczyć ich przebiegu w granicach powiatu świeckiego. Jednak sporo z nich ma swój dalszy ciąg poza naszym terenem. Trudno przerwać trasę na granicy, bo wątpliwe jest, aby turysta zwracał uwagę na podziały administracyjne, które zresztą nie zawsze są oznaczone. Jednocześnie nie można było prowadzić dokładnej charakterystyki części szlaków poza

granicami Ziemi Świeckiej, bo zdecydowana większość ich przebiegu jest poza naszym terenem (np. rowerowy szlak Brdy). Stąd przyjąłem zasadę, że szlaki piesze i rowerowe opisuję szerzej w gminach graniczących z powiatem świeckim po lewej (naszej) stronie Wisły. Wyjątek uczyniono dla miasta o znaczeniu krajoznawczym ogólnopolskim, tj. dla Chełmna oraz przy niektórych szlakach nad Wisłą, istotnych dla Kociewia jako całości. Do opisu dodano dwa szlaki leżące poza powiatem: Jezioro Kociewskich ze względu na to, że łączy nas z centralną i dalej północną częścią Kociewia (szlaki wzdłuż Wisły idą tylko wąskim pasem) i po poligonie Heidekraut z powodu jego nietypowego charakteru, związanego z działaniami Niemców na bliskim nam terenie.

- Dane do opisu szlaków były zdobywane w różny sposób. Należy więc przynajmniej zaznaczyć, że w ich zbieraniu, zarówno w źródłach, jak i w terenie, oprócz autora przewodnika, brało udział wiele osób związanych z naszym regionem (powiat, Kociewie, Bory) poprzez ich zainteresowania, miejsce zamieszkania czy wykonywaną pracę. Bez nich wiele informacji byłoby dla mnie niedostępnych. Nie wymieniam ich po nazwisku, żeby nikogo nie pominąć (tak mogłoby się stać, gdyż intensywna praca nad przewodnikiem trwała kilka miesięcy), ale bardzo dziękuję wszystkim za zaangażowanie. Warto podkreślić, że nie zdarzyło się, aby moja prośba o pomoc pozostała bez odpowiedzi, zawsze kompetentnej, często szybkiej.

2. TO WARTO WIEDZIEĆ PODCZAS SAMODZIELNEGO ZWIEDZANIA

Poniższy tekst nie ma charakteru naukowego, może tylko pomóc przy zwiedzaniu.

2.1. Style w architekturze na ziemiach polskich (orientacyjny okres trwania, niektóre typowe cechy wybrane subiektywnie)

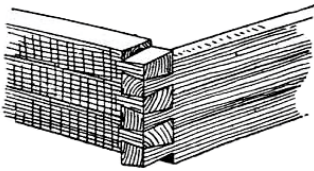
- **Romański 950–1050 (1200)** – masywne budowle, głównie kamienne, z grubymi murami i małymi oknami, okna łukowe, często podwójne i potrójne; głównie kościoły.
- **Gotycki 1050–1500** – wysokie i smukłe formy, ostre łuki w oknach i portalach, bogatsze zdobnictwo (np. rozety okienne), witraże; kościoły i zamki.
- **Renesans** (i manieryzm jako okres schyłkowy i częściowo przeciwstawny) 1500–1650 – nawrót do architektury starożytnego Rzymu, symetria i proporcja, okrągłe okna, attyki, arkady, krużganki, kopuły; pałace i kościoły.
- **Barok i rokoko 1650–1770** – monumentalizm, przepych w zdobnictwie, stosowanie złudzeń wzrokowych; rokoko (późny barok) – asymetria, żartobliwość, dekoracyjność i teatralność form.
- **Klasycyzm 1770–1850** – nawrót do antyku, symetria, proporcje, prostota form.
- **Historycyzm i eklektyzm 1850–1925** – mieszanina wcześniejszych stylów, style neo-.
- **Secesja 1900–1925** – różne materiały, linie krzywe, asymetria, bogata ornamentyka, nastawienie na dekorację bez znaczenia konstrukcyjnego.

2.2. Słownik pojęć związanych z budownictwem (architekturą) i historią

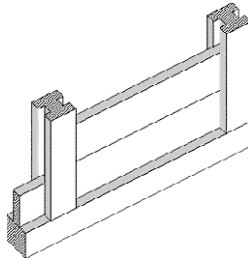
- **Portal** – ozdobne architektoniczne obramowanie drzwi wejściowych.
- **Portyk** – kryte przejście, wejście, oparte na filarach/kolumnach.
- **Atyka** – ścianka, balustrada lub wieżyczki osłaniające dach.
- **Arkada** – dwie podpory połączone łukiem, najczęściej w wieloelementowym rzędzie.
- **Krużganek** – korytarz/ganek okalający przeważnie wewnętrzny dziedziniec, najczęściej z arkadami.
- **Ryzalit** – występ w ścianie budynku od fundamentów po dach.
- **Facjata** – mieszkanie na strychu, wychodzące poza dach, pokryte własnym.
- **Baszta** – budowla obronna wyższa od muru i wysunięta przed jego czoło.
- **Krenelaż (blanki)** – występy w górnej części murów obronnych lub baszt.
- **Polichromia** – wielobarwna ozdoba malarska wewnątrz i na zewnątrz budowli – jako dodatek „udający” jakąś część budowli (np. okno), jako obraz świętych lub scen sakralnych, wreszcie w postaci różnych motywów zdobniczych.
- **Prezbiterium** – część kościoła dla duchownych i służby liturgicznej, z ołtarzem.
- **Nawa** – część kościoła między prezbiterium a kruchtą, dla wiernych.
- **Transept** – nawa poprzeczna między prezbiterium a resztą kościoła.

- **Kruchta** – przedsionek kościelny.
- **Stalle** – często bogato zdobione ławy przy ścianach prezbiterium, przeważnie dla duchownych.
- **Kościół bazylikowy** – wielonawowy z nawą główną wyższą od bocznych.
- **Kościół halowy** – wielonawowy o nawach równej wysokości.
- **Kościół orientowany** – prezbiterium zwrócone ku wschodowi, skąd ma nadejść Chrystus.
- **Witraż** – ozdobne wypełnienie okna, kolorowe szkło w ramach.
- **Epitafium** – napis na nagrobku, płycie, pomniku, upamiętniający zmarłego.
- **Folwark** – wielkie gospodarstwo rolne wykorzystujące pracę chłopów pańszczyźnianych lub robotników najemnych.
- **Czworak** – budynek o czterech mieszkaniach z osobnymi wejściami, dla służby folwarcznej lub sezonowych robotników rolnych.
- **Ściana zrębowa (wieńcowa)** – ściana drewniana z ułożonych poziomo wieńców z belek drewnianych, łączonych w narożach na zamki (wypusty).
- **Ściana szkieletowa** – ściana, w której części konstrukcyjne są oddzielone od przeważnie mniej wytrzymałego wypełnienia.
- **Ściana ryglowa (mur pruski)** – drewniany szkielet wypełniony cegłą.
- **Ściana szachulcowa** – drewniany szkielet wypełniony trzcina lub słomą zmieszaną z gliną.
- **Ściana sumikowo-łątkowa** – składa się z poziomych belek głównych: dolnej (na fundamencie) i górnej, połączonych słupami (łątkami) z wyżłobieniami, w które wsuwane są poziome belki (sumiki).

Ściana zrębowa

Ściana sumikowo-łątkowa

Szachulec

Dom z facjają

Mur pruski

Wszystkie ryciny pl.wikipedia.org

2.3. Słownik pojęć związanych ze środowiskiem przyrodniczym

- **Grąd** – wielogatunkowy i wielowarstwowy las liściasty.
- **Łęg** – las liściasty w dnach dolin rzecznych, zalewany podczas powodzi.
- **Ols** – las na terenach bagiennych.
- **Roślinność kserotermiczna** – zbiorowiska roślin na terenach suchych i dobrze nasłonecznionych, np. na zboczach dolin rzecznych.
- **Erozja** – niszczenie powierzchni terenu, np. przez wodę płynącą.
- **Wąwóz, parów, jar** – podłużne obniżenia o różnym przekroju poprzecznym. Postawały w różnych warunkach (np. jar to dolinka rzeczna), ale w języku potocznym określenia te są używane zamiennie.
- **Głaz narzutowy** – fragment skały przyniesiony przez lądolód.

3. Węzły szlaków turystycznych

ŚWIECIE – Miasto powiatowe położone blisko ujścia Wdy do Wisły, stolica Kociewia południowego, liczy około 26 tys. mieszkańców. Istniało już w XII wieku, kiedy to było stolicą księstwa pomorskiego Grzymisława. Ważny gród obronny Pomorza po sprowadzeniu Krzyżaków do Polski. Od 1309 roku we władaniu rycerzy zakonnych, którzy utworzyli tu komturę. Od nich Świecie uzyskało prawa miejskie w 1338 roku (prawo chełmińskie). Dzięki położeniu na szlaku handlowym Wisły oraz lądowym z Pomorza Zachodniego na Warmię, Mazury i Litwę rozwijało się i bogaciło. Po wojnie trzynastoletniej siedziba starostów królewskich, wśród których byli m.in. Jan Kościelecki (1415–1475) i jego bratanek, również Jan (1430–1498) – obaj wojewodowie inowrocławscy, Andrzej Jędrzej Kościelecki (1455–1515) – podskarbi wielki koronny, wielkorządca krakowski, Stanisław Kościelecki (1460–1534) – syn pierwszego Jana i brat Andrzeja, wojewoda inowrocławski, potem brzeskokujawski, sieradzki, kaliski i poznański, hetman ziem pruskich, Jerzy Konopacki (1477–1543), wojewoda pomorski i naj-słynniejszy z nich Stanisław Jan Jabłonowski (1634–1702), hetman wielki koronny, kasztelan krakowski i wojewoda ruski. Od 1772 roku Świecie było w zaborze pruskim. Położone nad rzekami (od fary do zamku), często było narażone na niszczycielskie powodzie. Po jednej z nich, w 1854 roku, miasto przeniesione zostało na Wysoczyznę Świecką, położoną za Wdą. Dla współczesnego Świecia największe znaczenie miało uruchomienie w latach 60-tych ubiegłego wieku Zakładów Celulozy i Papieru (dziś Mondi). W Świeciu urodzili się m.in. Janusz Józefowicz, współwłaściciel, reżyser i choreograf (dyrektor artystyczny) teatru muzycznego Studio Buffo, twórca musicalu Metro; Dawid Konarski, siatkarz, atakujący reprezentacji Polski; Aleksy Kuziemski, bokser, 3 miejsce na MŚ (2003 r.), 3 miejsce na ME (2004 r.); Roman Landowski, regionalista kociewski; Paweł Paczkowski, piłkarz ręczny, reprezentant Polski; Wiesław Śmigiel, biskup toruński; Marek Żydowicz, historyk sztuki, organizator Camerimage – Międzynarodowego Festiwalu Sztuki Autorów Zdjęć Filmowych, promotor działań artystycznych, producent filmowy i reżyser, założyciel Fundacji Tumult.

Warto zobaczyć/wiedzieć:

Zamek krzyżacki. Pierwszy gród książąt pomorskich był usytuowany prawdopodobnie w pobliżu skarp doliny Wisły (Diabelców), a chyba w 1243 roku został przeniesiony przez księcia Świętopełka II na półwysep w widłach Wisły oraz Wdy. W 1309 roku zdobyli go Krzyżacy, którzy w latach 1335–1350 na miejscu grodu, na częściowo sztucznym wzniesieniu, wybudowali zamek, tzw. wodny, rzadki w Europie średniowiecznej. Był siedzibą komturii (krzyżackiej jednostki administracyjno-wojskowej). Jeden z komturów, Henryk von Plauen, obrońca Malborka po bitwie grunwaldzkiej, został potem wielkim mistrzem krzyżackim. Zamek otoczony był wodami dwóch rzek (koryto Wdy przesunięto pod mury) i łączącego je przekopu. Postawiony z cegły na kamiennym podmurówce, na planie kwadratu, z czterema okrągłymi basztami na narożach. Od strony miasta znajdowało się przedzamcze, a przed nim fosa. Trzykondygnacyjne, częściowo zachowane i odbudowane północne skrzydło (od Wdy) zajmowała kaplica św. Katarzyny oraz kapituła – sala obrad. Na parterze były pomieszczenia gospodarcze. Skrzydło wschodnie, też o trzech kondygnacjach, mieściło na parterze słodownię i browar, a na piętrze dormitorium (wspólną sypialnię), kuchnię oraz zbrojownię. Nie wiadomo, czy istniały dwa pozostałe skrzydła, czy tylko mury z wieżami. Zachowana, ponad 34,5-metrowej wysokości, baszta była miejscem ostatecznej obrony, punktem obserwacyjnym i sygnalizacji optycznej, wreszcie więzieniem. Wejście do niej znajdowało się na wysokości 13 metrów i z resztą zamku było połączone wąskim, podnoszonym pomostem. Podczas wojny trzynastoletniej zamek przechodził z rąk do rąk i został poważnie uszkodzony. W latach 1508–1772 urzędowali tu królewscy starostowie. W 1655 roku Szwedzi spalili zamek, z którego zostały tylko mury. W drugiej połowie XVIII wieku zamek był tylko obiektem mieszkalno-magazynowym. Prusacy rozebrali znaczną jego część. Na początku XX wieku dokoła zamku stworzono tereny rekreacyjne: od południa boisko, a od północy przystań sportów wodnych. Na zamku funkcjonowała restauracja. Podczas II wojny kolejne zniszczenia, potem zamek stał pusty. Później obiekt remontowano i udostępniono do zwiedzania. Badania wykazały, że baszta jest odchylona od pionu o 106 cm (2008) na zachód, czyli to najwyższa krzywa wieża w Polsce. Ekspozycja na zamku to dawne uzbrojenie, narzędzia tortur oraz wystawy czasowe. Można również zejść do podziemi, nad którymi zrekonstruowano sklepienia. Teren zamku jest objęty ochroną jako obszar Natura 2000 SSO (specjalny obszar ochrony siedlisk) ze względu na zimowe hibernowanie nietoperza mopka zachodniego.

Kościół farny (Stara Fara, ul. Farna 4). Kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Stanisława Biskupa i Męczennika (fara – w średniowieczu kościół parafialny, dziś najstarszy w mieście lub główny w dekanacie albo drugi po katedrze w stolicy biskupiej). Świątynia była budowana przez sto lat od 1400 roku i wielokrotnie przebudowywana, m.in. po zniszczeniu przez Szwedów. W czasie walk w 1945 roku kościół został poważnie zniszczony, odbudowę podjęto dopiero w latach 1983–1988. Obecnie to trzynawowa bazylika (nawa główna wyższa od bocznych) z gotyckim prezbiterium ze szczytem schodkowym, renesansową częścią środkową i wieżą z attyką zasłaniającą dach. We wnętrzu wczesnobarokowy ołtarz główny, bogato rzeźbiony, malowany i złożony z pierwszej połowy XVII wieku. Wśród obrazów Sąd Ostateczny gdańskiej szkoły z końca XVII wieku, w stallach (ławach dla duchowieństwa) malowidła z XVIII wieku. Stara rzeźba ukrzyżowanego Chrystusa i kamienna kropielnica. W posadzce prezbiterium nagrobki rodziny Konopackich z XVI i XVII wieku, a na ścianach epitafia (płyty z napisami i obrazami ku czci zmarłych) mieszczan świeckich. W wyposażeniu monstrancja z 1750 roku oraz wcześniejszy relikwiarz. Też dzwon z 1549 roku. Przed kościołem figura św. Jana Nepomucena z XVIII wieku – patrona tonących i opiekuna podczas powodzi, z płaskorzeźbami z jego życia na postumencie. Ciekawostką jest fakt, że zniszczona fara była tłem dla spaceru Janka i Marusi w jednym z odcinków „Czterech pancernych”.

Zespół byłego klasztoru bernardynów (ul. Sądowa 21). Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP, tzw. Klasztornek, zbudowany w latach 1692–1720 w stylu barokowym, orientowany (prezbiterium od wschodu), o wyposażeniu z drugiej połowy XVIII wieku. Do świątyni prowadzi wieża bramna (rok 1800). W jej wnętrzu od dziedzina gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z pierwszej połowy XV wieku, a od zewnątrz barokowa rzeźba patronki kościoła. W prezbiterium rokokowy ołtarz główny z 1767 roku. W nim kopia obrazu Najświętszej Marii Panny (sam obraz z 1602), przeniesionego z fary i spalonego w trakcie pożaru. Klasycystyczne ołtarze boczne (1800 rok). Zabytkowa ambona z przełomu XVII i XVIII wieku, chór muzyczny z połowy XVIII wieku i organy z 1889 roku. Malowidła na ścianach i stropie. Pięcioboczny dziedziniec przed kościołem otaczają arkadowe krużganki (ganek z łukami na podporach od zewnątrz). W nich obrazy, w części rokokowe, ze scenami z życia Chrystusa. Przed wieżą bramną pomnik Najświętszego Serca Jezusowego, odsłonięty w 1923 roku na cześć Sokołów (członków Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”) poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Obok świątyni zabudowania dawnego klasztoru bernardynów, sprowadzonych około 1625 roku przez fundatora kompleksu, burmistrza Jerzego Kapela. Po kasacji zakonu przez Prusaków w 1816 roku był to zakład dla psychicznie chorych. Obecnie budynki są wykorzystywane przez szkoły katolickie.

Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP w Świeciu (fot. Piotr Szumigaj)

Kościół p.w. św. Andrzeja Boboli (ul. Ogrodowa 2). Zbudowany dla wspólnoty ewangelicko-augsburskiej w latach 1891–94, od 1945 roku katolicki. Potężny obiekt w stylu neoromańskim (okrągłe łuki okien, czasem dzielonych) i/lub neogotyckim (strzeliste wieże) – nawet fachowcy nie mogą się zdecydować, co wcale nie dziwi, gdyż budowle neo- mogły brać elementy z różnych stylów. Budowany z cegły, trzynawowy, bazylikowy (środkowa nawa wyższa), z półkolistymi oknami, wnękami i portalami (obramowaniem wejść). Najwyższa w Świeciu wieża (46 m) z podwójnym hełmem. Wyposażenie głównie neogotyckie. Ze starej fary pochodzi obraz „Sąd Ostateczny” z przełomu XVI i XVII wieku. Ciekawe witraże z XIX wieku i z tego samego okresu mosiężne żyrandole. Obok zabytkowe plebania i organistówka. Na sąsiednim cmentarzu pomnikowy cis pospolity (141 cm), za kościołem (69 cm), w parku miejskim przy ulicy Ogrodowej trzy cisy: Rumcajs, Hanka i Cypisek (42–95 cm), a dalej dwa (31 i 41 cm). Stary Cmentarz z pamiątkowym obeliskiem i pojedynczymi mogiłami zasłużonych dla Świecia.

Duży Rynek. Centrum miasta od czasu przeniesienia po powodzi. Dawny ratusz w północnej pierzei (ciągu domów wokół placu), zbudowany w 1879 roku, w stylu neogotyckim (według innych źródeł wiktoriańskim). Całość budynku, z wysoką wieżą zegarową nakrytą ostrosłupowym hełmem, attykami (osłonami dachu) i blankami (zębami murów obronnych) przypomina zameczek. W fasadzie frontowej ryzalit (wysunięcie). Do lat 70. XX wieku siedziba władz miejskich, obecnie znajduje się w nim Urząd Stanu Cywilnego – Pałac Ślubów i Izba Regionalna Ziemi Świeckiej (wystawy związane z dziejami miasta i Ziemi Świeckiej, kulturą materialną Kociewia, imprezy plenerowe). Kamienice mieszczkańskie zbudowane głównie w latach 1860–1900 w różnych stylach. Grupa pomnikowa na rynku – Wda, Wisła i drzewo z datami: 1198 – Świecie w dokumencie księcia Grzymiśława, 1338 – nadanie praw miejskich przez Krzyżaków, 1920 – powrót do Polski po zaborach.

Duży Rynek w Świeciu (fot. Piotr Szumigaj)

Mały Rynek z pomnikiem ku czci nauczycieli pomordowanych przez hitlerowców w latach 1939–45.

Stare Miasto. Założone około 1240 roku przez księcia Świętopełka, lokowane przez Krzyżaków 100 lat później. Pierwotna osada leżała na wysoczyźnie, ale po zniszczeniu przez pożar została przeniesiona w pobliżu zamku (około 1375 roku). Miasto nigdy nie było duże. Bezpośrednio przed przeniesieniem miało najwięcej mieszkańców, ale tylko trochę ponad 3000. Obecnie większość terenu zajmują ogródki działkowe oraz pola uprawne.

Mury obronne koło fary (ul. Polskiego Czerwonego Krzyża i Farna) z drugiej połowy XIV wieku. Wybudowane z cegły na planie prostokąta, miały długość prawie kilometr. Były wzmocnione kilkunastoma trójbocznymi basztami wykuszowymi (wysuniętymi z muru, otwartymi od tyłu). Do miasta prowadziły trzy bramy: Zamkowa od przedzamcza, Mostowa nad Wdą od północy i Chełmińska od południa. Mury spełniały też funkcje przeciwpowodziowe. Do dziś zachowały się części murów z sześcioma basztami i fragmentem Bramy Chełmińskiej.

Koszary wojskowe (dziś m.in. ul. Gen. Józefa Hallera). Zbudowane w latach 1913–14 w ramach niemieckich przygotowań do wojny z Rosją. Wybuch I wojny światowej zmienił plany i koszar nie wykorzystano. Od powrotu do Macierzy na początku 1920 roku Świecie było siedzibą wielu różnych jednostek Wojska Polskiego. W 1920 roku był tu szpital wojskowy i koszary batalionu zapasowego 1. Pułku Piechoty Legionów. W latach 1921–32 koszary były siedzibą Szkoły Specjalistów Morskich, a w latach 1937–39 Batalionu Szkolnego Lotnictwa i Szkoły Podoficerów Lotnictwa dla Młodoletnich. Po II wojnie światowej stacjonowały tu jednostki wojsk łączności, najdłużej (29 lat) 12. Pułk Radioliniowo-Kablowy Ziemi Świeckiej. Koszary przestały pełnić swą wojskową rolę z końcem 2001 roku. Znajdują się tu obecnie różne miejskie i powiatowe instytucje, w tym Starostwo Powiatowe. Przy ul. Hallera **grupa pomnikowych drzew**: buk pospolity (340 cm), kasztanowce zwyczajne (251 i 302 cm) i cis pospolity (69 cm).

Budynek Urzędu Miejskiego (ul. Wojska Polskiego 124), budowany w latach 1880–1885. Po jego zachodniej stronie (w przyszłości koło zamku) **Park Miniatur**. W parku mają być zgromadzone budowle z Polski północnej. Są tam już zamek świecki, ratusz chełmiński, chata mennonicka w Chrystkowie, tężnie w Inowrocławiu, spichrz bydgoskie, zamek w Bytowie (stan na wrzesień 2020). Ich autorem jest mieszkaniec Świecia Zenon Firyn. Przy miniaturach QR kody z opisem budowli. Naprzeciw Urzędu Miejskiego figura Matki Boskiej – **pomnik** upamiętniający świecian, którzy w czasie wojny ginęli z rąk hitlerowców „za wiarę i Ojczyznę” – jak głosi napis.

Szpital psychiatryczny (ul. Sądowa 18). Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych im. dr J. Bednarza – najstarszy i najdłuższy działający szpital psychiatryczny w Polsce, w XIX-wiecznym kompleksie. Jego 1350 pacjentów zostało wymordowanych w Mniszku na początku okupacji hitlerowskiej. Na cmentarzu szpitalnym spoczywają m.in. wieloletni dyrektor szpitala dr Dekowski, a w zbiorowej mogile pacjenci, którzy zginęli w czasie pożaru w Grupie.

W centrum Świecia przy chodnikach i na elewacjach domów znajdują się **kamienne głowy i twarze**; każda jest inna. Są też duże **kamienne głowy** – przy rondzie na wjeździe od Gdańska, przy zamku i na Dużym Rynku.

Przechowo – dzielnica Świecia z **zakładami Mondy**. W granicach miasta znalazła się w 1972 roku. Wzmiankowane jako Przechowe 1307, od nazwy osobowej Przech. W Rzeczypospolitej szlacheckiej ważny ośrodek gospodarczy z czterema młynami i folwarkiem. **Budynek SP nr 5** – przebudowana, ale z zachowaniem części elementów architektury, dawna willa rodziny Bieberów. Jacob Heinrich Bieber wybudował młyny i magazyn na zboże (transport zboża i mąki linią kolejową) i tartak nad Wdą (spław drewna). Jego córka Margarete była wybitnym archeologiem i historykiem sztuki starożytnej Grecji i Rzymu, drugim w Niemczech profesorem uniwersyteckim – kobietą. Szkołę otwarto tu w 1957 roku. Rośną przy niej **pomnikowe**: dąb szypułkowy (339 cm) i pięć cisów, w tym „Witold” (129 cm). Również **pomnikowy głąz** narzutowy z **tablicą** poświęconą bohaterom Września 1939 roku. Po pożarach w 1969 i 1980 roku z dawnego kompleksu młyńskiego pozostał **młyn żytni**, zbudowany w 1901 roku oraz **spichlerze** z XVIII wieku. **Kościół** Chrystusa Króla, wybudowany po II wojnie na miejscu wysadzonego przez Rosjan, obok **cmentarza**. Wszystkie obiekty leżą blisko siebie. Przy ul. Kolejowej resztki **cmentarza ewangelickiego** z początku XIX wieku.

Szlaki:

1. **Początek (lub koniec)** – piesze: zielony Nadwiślański, czarny Na Diabelce, żółty Chopina, niebieski Mestwina i rowerowy: zielony Grzymisława oraz wodny: Wdy.
2. **Na trasie** – rowerowe: Wiślana Trasa Rowerowa, czarny Po Dolinie Dolnej Wisły, czerwony Świecie – Czerni i wodny: Wisły.

NOWE – Drugie miasto powiatu świeckiego, około 6 tys. mieszkańców. W dokumentach wzmiankowane jako *et Numburgensem diocesim* w 1243 i *de Nove* w 1277 roku, nazwa od nowy (w opozycji do nazwy *Starogard*). Pięknie położone na wysokim brzegu Wisły, przy dawnej przeprawie wiślanej. Miasto prywatne rodu Święców, później Zakonu Krzyżackiego. Po wojnie trzynastoletniej siedziba starostwa. W XVI w. Nowe przeżywało okres prosperity związanej z handlem zbożem. Straciło swe znaczenie po trwających ponad 100 lat wojnach szwedzkich i towarzyszących im zarazach.

Warto zobaczyć/wiedzieć:

Zamek. (Plac Zamkowy 3). Pierwsza wzmianka historyczna o grodzie, siedzibie kasztelana, pochodzi z 1255 roku. Zamek krzyżacki, jeden z najmniejszych na Pomorzu, zbudowany w drugiej połowie XIV wieku, po 1466 roku siedziba starostów. Niegdyś trzykondygnacyjne wschodnie skrzydło główne i północne pomocnicze, uzupełnione murami i wieżami. Zachowało się skrzydło główne – dziś ośrodek kultury. We wnętrzu gotyckie freski.

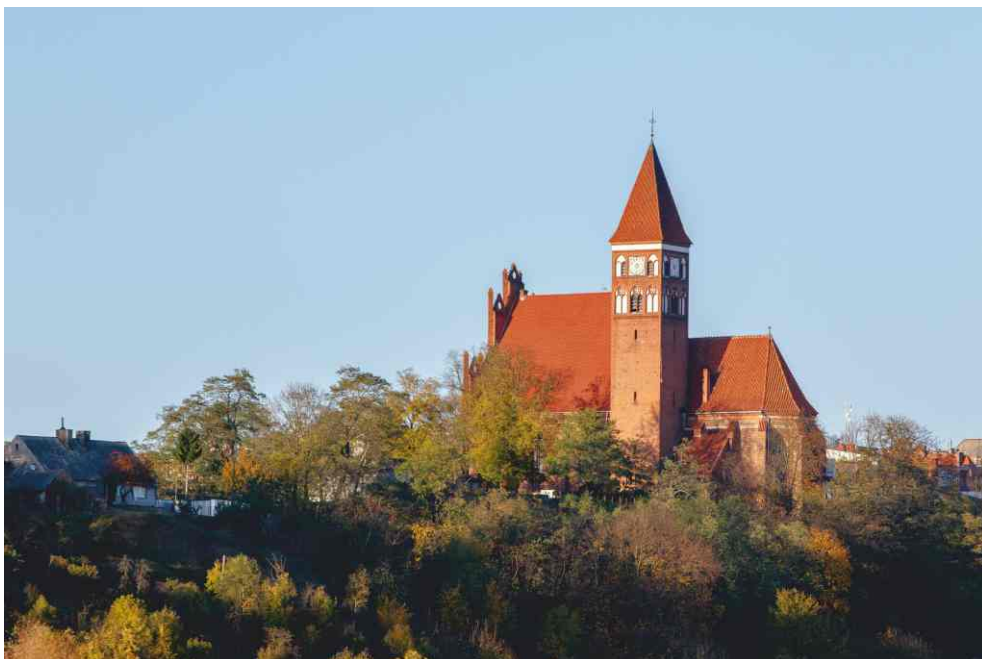
Zamek w Nowem (fot. Piotr Szumigaj)

Układ urbanistyczny Starego Miasta z centralnie położonym, pochylonym na południe, **rynkem**. Przy nim znajdują się liczne kamieniczki o zewnętrznym wystroju barokowym, secesyjnym lub eklektycznym. W trzech narożnikach miasta jego główne budowle: w północnym fara, w południowym klasztor z kościołem i we wschodnim zamek.

Mury obronne (od strony ul. Wiślanej) – w okresie pomorskim drewniano-ziemne, tylko od zachodu i południa, w drugiej połowie XIV wieku rozbudowane w cegle, na podmurówce z kamienia polnego i zamknięte, zintegrowane z zamkiem. Zachowało się ich około połowy długości (550 m) z podstawami 12 wież i częściowo fosa (w niej Amfiteatr Miejski). Do miasta prowadziły cztery bramy: Gdańska i Grudziądzka (Toruńska) o reprezentacyjnym charakterze oraz Rybacka i Wodna.

Kościół farny (ul. Krótka) **św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty**, budowany od 1366 roku przez około 100 lat. Świątynia trzynawowa halowa (nawy równej wysokości), w stylu gotyckim, z bogato zdobionymi szczytami i bocznie ustawioną wieżą. Częściowo zachowane cenne malowidła ścienne (w tym św. Wilgefortis – kobiety z brodą, ukrzyżowanej z rozkazu ojca za opór przeciw posłubieniu pogańskiego władcy), wystrój wnętrza barokowo-rokokowy.

Kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbe (ul. Wojska Polskiego 15) – część nieistniejącego kompleksu klasztorного franciszkańskiego, potem bernardyńskiego, z kryptą z około 1311 roku i średniowiecznym prezbiterium. W XVI i od XVIII wieku protestancki. Po pożarze z 1899 roku odbudowany w stylu neogotyckim (nawy) i uzupełniony o wieżę. Zachowało się kilka płyt nagrobnych pochowanych tu rycerzy. Ołtarz główny z kompozycją XVI-wieczną „Ukrzyżowanie”.

Kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbe w Nowem (fot. Piotr Szumigaj)

Kaplica pw. św. Jerzego (z cmentarzem – ul. Kolejowa) – zbudowana w połowie XIV wieku przy dawnym trakcie Gdańsk – Gniezno. Pod jej ołtarzem pochowano w 1822 roku ostatniego z nowskich zakonników. W 1694 roku powstał obok niej „stary” cmentarz, używany zasadniczo do roku 1964. Pochowany jest tu nowski proboszcz z początków XX wieku, ks. dr Jan Muszyński, wybitny działacz patriotyczny. Dwie **pomnikowe robinie akacjowe** (349 i 361 cm). Nieco dalej, od 1907 roku, założono „nowy” cmentarz. Na nim kwatery żołnierzy polskich poległych we wrześniu 1939 roku. Na trzecim cmentarzu (początek ul. Kolejowej, po lewej) pochowano kilkuset żołnierzy radzieckich.

Okrągły **wiatrak holender** (ul. Wiatraczna), z nieruchomym korpusem i obrotowym dachem ze śmigłami, z 1858 roku.

Domy drewniane w stylu holenderskim (ul. Wiślana, Rybaki i Kwiatowa), postawione na ogół po połowie XIX wieku.

Jeziro Czarownic. Jezioro typu wytopiskowego (2,5 ha), położone na jednej z teras (wyplaszczzeń w zboczu) doliny Wisły. Jego nazwa ma oczywiście związek z procesami o czary – oddawanie czci i paktowanie z diabłem, sprowadzanie nieszczęść na ludzi i zwierzęta, profanacje religijne. Oskarżano o nie głównie kobiety. W latach 1689–1747 w Nowem (na podstawie przebadanych dostępnych archiwaliów) przesłuchiowano w sprawach o czary 25 kobiet i 2 mężczyzn. Oprócz tortur mających spowodować przyznanie się do winy stosowano tzw. próbę wody. Osobę podejrzaną wiązano w odpowiedni sposób i spuszczano do wody. Jeśli delikwent poszedł na dno, to tracił życie, ale była to oznaka niewinności. Jeżeli natomiast utrzymywał się na powierzchni, był to dowód na współpracę z diabłem. Być może nowskie jezioro było akwieniem takich prób. Naprzeciw jeziora początek ponad kilometrowej długości **Jaru Czarownic**.

Szlaki:

1. **Początek (lub koniec)** – pieszy: czarny Dolnej Wisły i rowerowy: niebieski Napoleona oraz wodny: Mątaawy.
2. **Na trasie** – rowerowe: Wiślana Trasa Rowerowa, czarny Po Dolinie Dolnej Wisły, zielony Grzymisława oraz wodny: Wisły.

OSIE – Duża (ponad 2800 mieszkańców), zwarta wieś wielodrożna o charakterze miasteczka, lokalny ośrodek administracyjno-usługowy i węzeł komunikacyjny. Powstała w XIII wieku na skrzyżowaniu szlaków handlowych z Brandenburgii do Prus i ze Świecia do Starogardu. Jej nazwa pojawia się w dokumentach w 1400 roku jako *Ossa*, później *Osse*, *Osie* (1644), niem. *Osche* (1886). Pochodzi ona od drzewa „osa”, dziś osina, osika. Co innego mówią legendy, które nazwę miejscowości wywodzą od złamanych osi w powozie ważnej osobistości przejeżdżającej przez wieś, w tym Napoleona.

Warto zobaczyć/wiedzieć:

Kościół parafialny pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Św. Parafia wzmiankowana już w 1415 roku. Poprzedni kościół został wzniesiony w 1821 roku z „muru pruskiego”. W 1901 roku dobudowano do niego neogotyckie prezbiterium z poprzeczną nawą. W latach 1930–38 rozebrano część najstarszą, a do prezbiterium dobudowano neobarokową nawę z wieżą. Obecnie jest to hala jednonawowa o długości ponad 40 m, szerokości prawie 15 m i wysokości powyżej 15 m. Wewnątrz zobaczyć można ciekawą polichromię, wykonaną w latach 1950–53. Ołtarze są neogotyckie, ale nic nie wiadomo o ich pochodzeniu. Przy głównym wejściu wmurowano tablicę ku czci „tych, którzy w czasie II wojny światowej złożyli życie za wiarę i Ojczyznę”. Obok kościoła znajdują się ponad stuletnie budynki plebanii i organistówki.

Obelisk (Rynek) przedstawiający koła ze złamaną osią, według legendy źródło nazwy wsi, dziś herb miejscowości.

Głaz z tablicą (Rynek) upamiętniającą 100-lecie powrotu gminy Osie do Polski.

Ogród Edukacji Ekologicznej (przy Nadleśnictwie) z **głazem** (480 cm obwodu, pomnik przyrody) pamięci nadleśniczego Jerzego Kołacza oraz **Dębem Papieskim**, wyhodowanym z nasion dębu szypułkowego „Chrobry”, poświęconych przez Jana Pawła II podczas Krajowej Pielgrzymki Leśników w 2004 roku.

Cmentarz parafialny (ul. Młyńska) założony w pierwszej połowie XIX wieku (w źródłach podaje się 1811 i 1822 rok). W jego górnej części znajduje się zbiorowa mogiła żołnierzy polskich poległych we wrześniu 1939 roku oraz mieszkańców wsi Radańska rozstrzelanych przez Niemców z współpracą z partyzantami. Przy głównej alei spoczywa ksiądz Józef Semrau – proboszcz parafii Osie w latach 1870–1904, zasłużony działacz narodowy i społeczny. Można też zobaczyć pomniki nagrobne z końca XIX wieku (najstarszy z 1886 roku). Rośnie tu **pomnikowy dąb szypułkowy** (521 cm). Dawniej po zachodniej stronie istniał też cmentarz ewangelicki, po którym została zaledwie jedna płyta nagrobna.

Zespół budynków dworca kolejowego z 1906 roku oraz **wiadukty** na linii kolejowej prowadzącej do Tlenia i Laskowic.

Herb Osia, w głębi kościół (fot. Józef Malinowski)

Stare domy drewniane konstrukcji zrębowej (czyli ze ścianami z poziomych bali, wiążących się w narożach) pochodzą z XIX wieku, a budynki **murowane** (w tym część szkoły z 1888 roku) zostały postawione głównie na przełomie XIX i XX wieku (m.in. ulice ks. Semraua, Szkolna, Sienkiewicza).

Fragmety murów willi „Maria” (ul. Dworcowa), w której w latach trzydziestych XX wieku mieszkał profesor Alfons Hoffmann z rodziną. Profesor był działaczem niepodległościowym, kulturalnym, sportowym i turystycznym, budowniczym elektrowni wodnych w Gródku i Żurze. Zachowała się też **fontanna**. Obok niej rośnie rzadki **dąb odmiany kolumnowej**.

Stadion sportowy w południowo-zachodniej części i **Strzelnica Sportowo-Myśliwska** na północny wschód od wsi.

Pomniki przyrody. Oprócz dębu na cmentarzu i głazu w Ogrodzie Edukacji Ekologicznej możemy też zobaczyć dwie **aleje przydrożne** – jedną przy szosie Osie – Wałkowiska, złożoną z dębów szypułkowych (do 337 cm), drugą przy drodze od posterunku policji na Stary Tartak (lipy drobnolistne do 390 cm). **Dwie lipy** drobnolistne (380 i 518 cm) rosną przy wjeździe do Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej (ul. Dworcowa).

Szlaki:

1. **Początek (lub koniec)** – rowerowe: zielony Sychty, czarny Na tropach II RP i piesze: czarny Ścieżynka Zagłoby, zielony Łącznikowy.
2. **Na trasie** – rowerowe: czerwony Świecie – Czersk, żółty Grudziądz – Tuchola.
3. **Start szlaków Nordic Walking** – zielonego Grzybek i czerwonego Pętla Zatoki.

TLEŃ – Wieś (270 mieszkańców) nad Wdą (Zalewem Żurskim) i Prusimą. Już w 1415 roku istniał tu młyn na Prusinie. Nazwa Tleń (*Imtschen* 1414–22, *Trzeci młyn*, przewany *Thlien* 1565, a osada *Tlein* 1597) pochodzi od nazwy ryby „kleń”, być może od czasownika „tlić się”, może od tlenu zawartego w wodach tutejszych źródeł. Pod zaborem nazywał się *Klingermühle* (oczywiście młyn, natomiast pierwsza część nazwy zmieniona w języku niemieckim „klingen” – „dźwięczeć” pewnie od „kleń”). Ta dawna osada rybacka od czasu budowy linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk stała się znaną miejscowością letniskowo-turystyczną. Zachowały się z tego czasu niektóre pensjonaty. Szczególny jej rozwój związany jest z powstaniem zaporowego zbiornika Zbiornika Żurskiego. Znajdują się tu hotel, ośrodki turystyczno-wypoczynkowe, pensjonaty, kwatery prywatne, restauracje, kawiarnie, plaża i wypożyczalnie sprzętu turystycznego. **Ujście Prusiny** koło mostu na zalewie. Opis rzeki w jej szlaku kajakowym.

Warto zobaczyć/wiedzieć:

Obiekty w ewidencji konserwatora zabytków: pensjonat i restauracja „Przystanek Tleń” (dziś też browar), zespół dworca PKP (oba z początku XX wieku) oraz drewniany dom z końca XVIII wieku (dawna poczta) przy ujściu Prusiny.

Dworzec Tleń – muzeum staroci związanych ze wsią, kolejnictwem i stolarstwem.

Pomnikowy dąb (625 cm) za byłą pocztą

Bardzo dobrze zachowany **pomnik nagrobny ewangelicki** nad Prusimą (za Tucholanką) – grób Johanna Raykowskiego, właściciela młyna. Przed pomnikiem pochowani żołnierze niemieccy polegli na początku września 1939 roku – brak śladów, info na podstawie zdjęć.

Pomnikowy głaz narzutowy za mostem kolejowym.

Skwer Hoffmanna: głaz z tablicą pamiątkową poświęconą profesorowi Alfonsowi Hoffmannowi (jeden z efektów realizacji projektu Bractwa Czarnej Wody związanego z budowniczym dwu elektrowni na Ziemi Świeckiej) oraz Park Rzeźb. W miejscu skweru kiedyś do Wdy uchodziła Prusina.

Skwer Hoffmanna w Tleniu (fot. Józef Malinowski)

Resztki Napoleonki, traktu wyprostowanego, poszerzonego i utwardzonego, wykorzystywanego przez wojska Napoleona podczas wojen z Prusami i Rosją; m.in. za torami kolejowymi.

Mogiła pomordowanych w lutym 1945 roku więźniów hitlerowskiego obozu koncentracyjnego, krzyż i tablica pamiątkowa (przy szosie do Osia).

Szlaki:

1. **Początek (lub koniec)** – piesze: niebieski Klubu Turystów Wszędołazy, czerwony Zagłoby-Zyglera, czarny Ścieżynka Zagłoby, żółty Piętaszków (wszystkie zaczynają się w stacji wodnej PTTK), zielony Cisów Staropolskich, zielony łącznikowy oraz wodny: Prusiny.
2. **Na trasie** – rowerowe: czarny Na tropach II RP, żółty i zielony (w Tleniu zmiana koloru znaków) Grudziądz – Tleń – Tuchola, czerwony Świecie – Czersk i piesze: żółty Hoffmanna, niebieski Harce-rzy Światowida oraz wodny: Wdy.
3. **Start szlaków Nordic Walking** – czerwonego Pętla Zatoki, zielonego Do Piekła, czarnego Stara Rzeką i zielonego Na Perłowym Szlaku.

STARA RZEKA – Niewielka wieś (ponad 50 mieszkańców) powstała w połowie XVIII wieku jako osada pracowników leśnych. Nazwana tak od *starorzecza* widocznego po lewej (patrząc z mostu) stronie szosy (*Starazeka* ok. 1790). Ciągnie się na przestrzeni kilku kilometrów wzdłuż doliny Wdy. We wsi wypożyczalnie kajaków i łowiska pstrąga.

Zakole Wdy w Starej Rzece (fot. Józef Malinowski)

Warto zobaczyć/wiedzieć:

Krzyż przydrożny i koło niego **grób**, prawdopodobnie żołnierza poległego podczas walk Armii „Pomorze” w 1939 roku (w pobliżu mostu).

Domy z przełomu XIX i XX wieku

Cmentarz ewangelicki z XIX wieku w środkowej części wsi (przy lesie).

Leśna kapliczka św. Huberta i krzyż koło mostu.

Pomnikowe trzy dęby szypułkowe (298–446 cm) koło mostu (po prawej stronie rzeki), również **trzy dęby szypułkowe** (327–355 cm) na północ od starorzecza i **lipa drobnolistna** (290 cm) w zniszczonym gospodarstwie po lewej stronie rzeki.

Dolina Wdy, głęboko wcięta, liczne zakola rzeki, głązy narzutowe w korycie.

Leśniczówka Pohulanka (ok. 1 km od mostu), koło której rośnie **pomnikowy jarząb brekinia** (135 cm).

Widok na **pas lasu zniszczony przez trąbę powietrzną** 14 lipca 2012 roku.

Szlaki:

1. **Początek (lub koniec)** – pieszy: niebieski Harcerzy Światowida.
2. **Na trasie** – rowerowy: czarny Na tropach II RP i piesze: żółty Hoffmanna, czarny Ścieżynka Zagłoby, czerwony Stu z nieba oraz wodny: Wdy.

4. Opis szlaków turystycznych

SZLAKI ZWIĄZANE Z WDECKIM PARKIEM KRAJOBRAZOWYM I JEGO OTOCZENIEM

 Szlak im. Alfonsa Hoffmanna, długość całkowita 38,1 km, w powiecie świeckim 35,420 km – pieszy, znaki żółte. Trasa: Lasy wzdłuż Wdy oraz brzegów Zalewów Żurskiego i Gródeckiego od Błędna przez Starą Rzekę, Tleń, Żur i Gródek do Leosi. Na trasie oglądamy wspaniałe widoki doliny Wdy, spotykamy wiele pomników przyrody, odwiedzamy elektrownie Żur i Gródek. Szlak łączy północny i południowy kraniec Wdeckiego Parku Krajobrazowego, jest bardzo atrakcyjny krajobrazowo, obfituje w obiekty kultury materialnej. Pozwala na połączenie z trasami turystycznymi Kociewia starogardzkiego. Inicjatorami jego wytyczenia byli członkowie Koła Terenowego nr 1 w Osiu Towarzystwa Miłośników Borów Tucholskich.

Nazwa: Prof. inż. Alfons Hoffmann (1885–1963), pionier i współtwórca polskiej elektroenergetyki, budowniczy elektrowni wodnych w Gródku i Żurze, tym samym twórca dwu zalewów, popularyzator turystyki na Pomorzu, wieloletni mieszkaniec naszych terenów.

Uwaga! W dwóch miejscach szlak może być przerwany – 15,930 i 33,460 km.

→ **0,0 km – Błędno.** Szosa Śliwice – Skórcz, wlot drogi prowadzącej na pola biwakowe. W tym samym miejscu znajdują się tablice kierunkowe szlaku niebieskiego im. Partyzantów AK oraz czerwonego Szlaku Jezior Kociewskich (odcinek południowy Ocypl – Osiek).

Nazwa osady niewątpliwie pochodzi od rzeki „błądzącej” wieloma zakolami na odcinku między Błędnem a Starą Rzeką. **Błędno** (*Blendno* 1735) zostało założone przez smolarzy w początkach XVIII wieku. Ma niewielu mieszkańców, choć latem bywa tu więcej ludzi. Na początku szlaku budynek dawnego Nadleśnictwa Błędno. Odcinek między wsią Łuby (powyżej Błędna) a Starą Rzeką jest najpiękniejszym fragmentem szlaku kajakowego Wdy. W pobliżu Błędna w 1979 roku pojawiła się pierwsza grupa bobrów (11 sztuk). Zostały one sprowadzone do jeziora Brzeziańskie i rzeczki Brzeziańskie na terenie dzisiejszego rezerwatu przyrody Zdrójno (utworzonego właśnie „z powodu” bobrów). Stąd bobry przesiedliły się do innych rzek i jezior, w tym do Wdy. Dziś te częściowo chronione zwierzęta tak się rozprzestrzeniły, że w wielu miejscach stały się prawdziwą plagą.

W czasie II wojny światowej w lasach w rejonie Błędno – Stara Rzeką miały swoją bazę oddziały Armii Krajowej Zgrupowania „Świerki 101” dowodzonego przez por. Alojzego Bruskiego „Graba”, w tym oddział

Huberta Łukowskiego „Sojki” i grupa Feliksa Warczaka „Becha”, oddział desantowy LWP ppor. Stanisława Mikielewicza oraz dwie radzieckie grupy desantowe kpt. „Wiktora” i por. „Saszy” – razem około 100 dobrze uzbrojonych ludzi.

W rejonie Błędna i Starej Rzeki w październiku 1944 roku stoczono **największa bitwę partyzancką** w Borach Tucholskich (opis przy szlaku niebieskim Partyzantów AK 27,710 km).

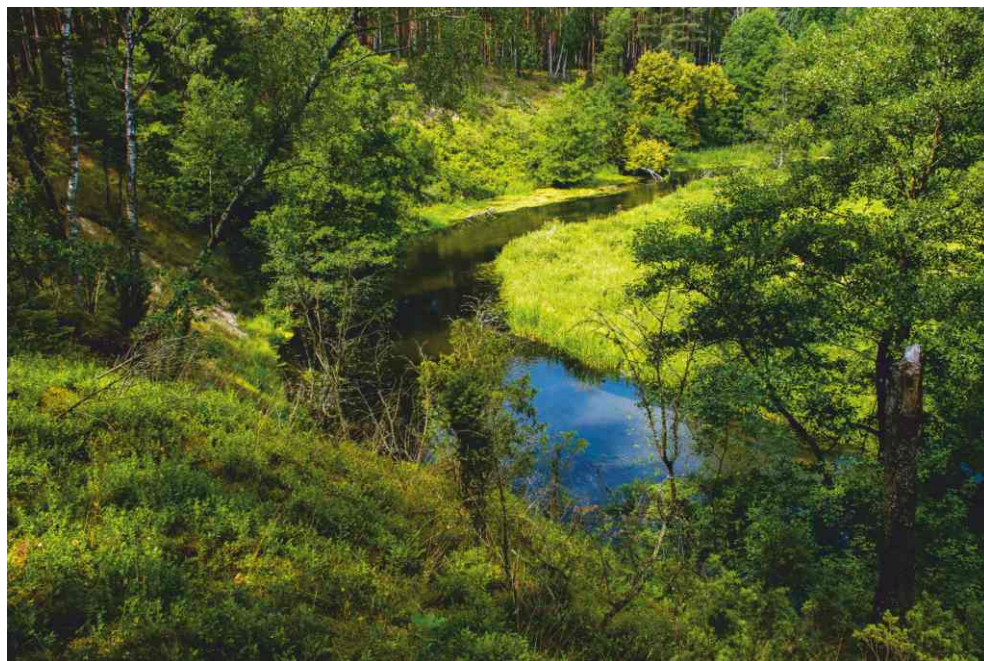
Ruszamy szosą, w kierunku Łub i Skórcza, ogólnie na wschód. Przechodzimy most na Wdzie. 70 m za nim w lewo odchodzą znaki czerwone. Częściowo z nimi, potem bez znaków około 1,5 km do rezerwatu „Krzywe Koło”. Idziemy kilkadziesiąt metrów od skraju doliny Wdy. W kilku miejscach po wejściu w las odśladają się ładne widoki na zakola płynącej do 20 m niżej rzeki. Po 1,1 km w prawo droga do leśniczówki Błędno. 200 m od niej na południe, niestety na drugim brzegu rzeki, miejsce obozu partyzanckiego grup AK „Becha” i „Sójki” – **tablica pamiątkowa** na głazie – dostępna z kajaka.

→ **1,860 km – Skrzyżowanie** szosy Śliwice – Skórcz z szosą, później drogą brukową do Osia. Tu szlak skręca w prawo (na południe).

→ **2,720 km – Koniec asfaltu**, początek brukowanej drogi do Osia.

Jest to jednocześnie **granica** województw pomorskiego (w którym zaczyna się szlak) i kujawsko-pomorskiego oraz powiatów starogardzkiego i świeckiego. Wkraczamy na teren Leśnego Kompleksu Promocyjnego Bory Tucholskie oraz Wdeckiego Parku Krajobrazowego, który stanowi ważne ogniwo Rezerwatu Biosfery Bory Tucholskie. Północną część Parku (w tym nasz szlak od miejsca, w którym jesteśmy, aż do Piekła przed Tleniem) obejmuje obszar Natura 2000 „Sandr Wdy”, a całość Borów Tucholskich jest objęta ochroną w ramach dyrektywy ptasiej Natura 2000, chroniącej przed wyginięciem istniejącą populację dzikich ptaków.

Droga prowadzi cały czas w pobliżu Wdy, która tu płynie ogólnie na południe.

Wda w Borach Tucholskich (fot. Piotr Szumigaj)

→ **3,200 km** – Szlak skręca w prawo w leśną drogę.

Nieco wcześniej 500-metrowa droga leśna prowadzi do bardzo ładnego dawniej miejsca, w którym często zatrzymywali się uczestnicy spływów kajakowych, zwanego przez „nielegalnych” biwakowiczów „pod dębem”. Rośnie/rosło tu kilka dębów, w tym jeden o wymiarach prawie pomnikowych. Jeszcze niedawno były one ozdobą polany. Dziś zarówno dęby, jak i świerki oraz sosny, schną podgryzione przez bobry. Trudniej też wysiąść z kajaka na brzeg, który stał się bardziej stromy na skutek podmywania przez wodę.

Szlak prowadzi na zachód, na długich odcinkach w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki. Dobra, leśna droga idzie wśród typowego boru suchego, w którym z drzew występują praktycznie tylko sosny.

Kilka razy otwierają się widoki na pełne zakola ze stromym zboczem doliny po jednej stronie i niskim, naniesionym przez rzekę, porośniętym trawami nadrzecznej łąki po drugiej. Taka niszcząca i budująca działalność rzeki może w końcu doprowadzić do przecięcia szyi meandra (zakola; w szyi odcinki rzeki są najbliżej siebie), wyprostowania biegu wody i powstania starorzecza.

→ **4,500 km** – Droga, tak jak i rzeka, skręca łukiem ogólnie na południe.

Tu kończy się wielkie zakole, złożone z wielu mniejszych, które Wda zaczęła w Błędnie. Nasza trasa prowadziła wzdłuż niego na wschód, potem na południe, wreszcie na zachód. Na kolejnym odcinku rzeka nadal tworzy zakola, ale nie tak liczne, jak wcześniej, a i przyjmuje zdecydowanie południowy zasadniczy kierunek biegu.

→ **7,170 km** – Dochodzimy do czarnego szlaku rowerowego „Na tropach II RP”. Razem z naszym wiedzie wspólnie do Starej Rzeki.

→ **7,550 km** – Na skrzyżowaniu kilku dróg w prawo w dół, po nasypie, odchodzi droga do tzw. „zwalonego mostu”, do którego mamy około 250 m. Szlak prowadzi prosto.

Most na wybudowanej dla celów wojskowych leśnej drodze Przewodnik-Śliwice został wysadzony na początku września 1939 roku przez polskich saperów. Szerzej przy szlaku II RP 29,440 km.

1,4 km dalej, blisko północnej części Starej Rzeki (tej, od której zakola wzięła nazwę), w prawo linia oddziałowa. Nią około 270 m do trzech **pomnikowych dębów** szypułkowych (327–355 cm).

→ **9,470 km** – Osiągamy **asfaltowy fragment drogi** Osie – Stara Rzeki. Skrzyżowanie szlaków (czerwony Stu z nieba, czarny Ścieżynka Zagłoby). Przed nami i na prawo pięknie położona **wieś Stara Rzeki**.

Jej opis w dziale „Węzły szlaków”.

Nieco wcześniej, przed skrzyżowaniem, przy „pomocy” trąby powietrznej otworzył się widok na starorzecze, któremu wieś zawdzięcza nazwę.

Stąd w prawo w dół 500 m do mostu na Wdzie i dalej do leśniczówki Pohulanka lub nad jezioro Piaseczno (rezerwat przyrody).

Nasz szlak skręca lekko w lewo i z szosy w prawo, wkraczając w drogę wiodącą między lasem a wsią. Warto czasem zejść z niej nieco w prawo, aby zobaczyć dolinę rzeki oraz skutki trąby powietrznej z 2012 roku.

→ **10,750 km** – **W prawo schodzi droga** do części wsi położonej w dolinie. Tam łowisko pstrąga i wypożyczalnia kajaków. Szlak odbija lekko w lewo.

Po 440 m po prawej założony w XIX wieku **cmentarz ewangelicki** (kilkanaście nagrobków i ponad 50 mogił, przeważnie w złym stanie).

Stara Rzeka z lotu ptaka (fot. Maciej Soldenhoff)

500 m za cmentarzem szlak odchodzi lekko w lewo i opuszcza Starą Rzekę. Od tego miejsca do mostu kolejowego w Tleniu szlak Hoffmanna prowadzi nową trasą (od lata 2013 roku) – poprzednio poruszaliśmy się po przeciwnej stronie Wdy. Należy uważać na znaki na rozwidleniach dróg.

Warto wiedzieć, że zarówno międzywojenne, jak i powojenne plany rozwoju energetyki pomorskiej zakładały budowę trzeciej zapory i elektrowni właśnie na odcinku, który obecnie mamy przebyć, tj. między Starą Rzeką a Tleniem. Moc tej elektrowni miała wynosić 20 MW.

→ **12,530 km** – Na rozwidleniu lekko w lewo.

Stąd około 400 m na północ z lekkim odchyleniem na zachód **pomniki przyrody**: lipy drobnolistne (do 342 cm) i dąb szypułkowy (339 cm).

Po przejściu szlakiem około 600 m możemy zejść do doliny. Nad rzeką zbiorowy **pomnik przyrody** – ponad dwadzieścia lip drobnolistnych (119–383 cm).

→ **13,880 km** – Dochodzimy do zabudowań Piekła (też Mały Tleń).

Nazwę językoznawcy wiążą z miejscem nieurodzajnym, trudno dostępnym. Taka jest okolica zabudowań, szczególnie podczas deszczów.

Zalew jest tu bardzo płytki, liczne mielizny i roślinność wodna utrudniają życie kajakarzom (lub czynią pływanie bardziej atrakcyjnym). Padały propozycje, aby oczyścić ten fragment szlaku kajakowego. Jednak wyhamowanie biegu przez Wdę na początku zalewu sprawiło, że zgromadziło się tutaj kilka metrów osadów. Ich wydobycie i składowanie jest za kosztowne.

→ **15,110 km** – Chodnik koło „Przystanku Tleń” pensjonatu, restauracji i browaru. Za Przystankiem, na zboczu doliny, **pomnikowy dąb szypułkowy** (440 cm).
Opis Tlenia w dziale „Węzły szlaków”.

Wieś letniskowo-turystyczna Tleń. Po przeciwnej stronie ujście Prusiny (opis przy jej szlaku kajakowym), przy którym funkcjonował kiedyś młyn.

Od „Przystanku” w stronę Osia (i w przeciwną) wiedzie dawna **Napoleonka**, droga z Tucholi przez Tleń do Osia i dalej do Nowego. Trakt ten podczas wojny z Prusami 1806–07 Napoleon kazał wyprostować, poszerzyć i utwardzić. Również podczas wojny z Rosją 1812–13 w obie strony maszerowały tędy wojska francuskie. Resztki Napoleonki można obserwować właśnie w okolicy Tlenia. Po czasach tych zachowało się również sporo legend.

Uwaga! Przed wyruszeniem na dalszą część szlaku konieczne rozpatrzyć sprawę przejścia przez tory kolejowe 15,930 km.

Przecinamy czerwony szlak pieszy Zagłoby-Zyglera i trzy szlaki rowerowe: czarny II RP, czerwony Świecie – Czernsk i żółty Grudziądz – Tuchola. Przekraczamy szosę na przejściu dla pieszych i schodzimy w dół do zalewu (między żółtymi barierkami chodnika a drogową barierą energochłonną) na wąską, czasem przegrodzoną powalonymi drzewami, ścieżkę (trudności dla rowerzystów).

Prowadzi ona nad brzegiem zalewu lub w niewielkiej od niego odległości praktycznie do samej zapory w Żurze. Jest to pozostałość dawnej „**Promenady Hoffmanna**”, wyznakowanej kiedyś malowanymi na białą kamieniami.

→ **15,930 km** – Most kolejowy na trasie Tleń – Osie.

Linia kolejowa Laskowice Pomorskie – Czernsk została zbudowana w 1906 roku i przyczyniła się do rozwoju gospodarczego terenów, przez które przechodzi. Przed torami po lewej pomnikowy, częściowo pokryty porostami, **głaz narzutowy** o obwodzie 12,3 m, długości 4,8 m, szerokości 4,9 m i wysokości 1,4 m.

Tutaj zaczyna się (lub kończy) zielony szlak łącznikowy, który prowadzi do szosy Tleń – Osie i dalej do drogi żwirowej Radańska – Osie, wreszcie na rynek w Osiu.

Przechodzimy w tym miejscu pod mostem (ostrożnie, bo pochyło) lub przez tory (nielegalnie). W planach jest tu kładka dla turystów pod mostem. Jeśli jednak nie zostanie wykonana, PKP może ze względu na bezpieczeństwo i swoją ewentualną odpowiedzialność sądową całkowicie zakazać przejścia przez tory (teren pod linią, to też ich własność).

Szkoda jednak byłoby opuścić tak piękny odcinek szlaku. **Alternatywa to obejście do Placu Zagórskiego** następująco: Zielonym szlakiem łącznikowym (zaczyna się właśnie przy moście) dojść prawie 1,5 km do szosy Tleń – Osie, nią około 250 m w kierunku Osia (na wschód). Następnie zejść z szosy w prawo i drogą leśną dotrzeć do wiaduktu (ponad 400 m). Potem pod nim i niecałe 200 dalej, na rozwidleniu, lewą drogą. Jeszcze 600 m i jesteśmy na Placu (łącznie prawie 3 km, zamiast 1 km).

Dalszy ciąg dotychczasowego przebiegu szlaku: Za torami poruszamy się wzdłuż wąskiej części zalewu wśród ładnego grądu, początkowo brzegiem, później wzdłuż krawędzi doliny. Na początku drugiego odcinka dwa **pomnikowe dęby** szypułkowe (342 i 437 cm).

→ **16,920 km – Plac Zagórskiego.**

Polana jest dziś mocno zarośnięta, ale kiedyś stanowiła piękne miejsce na biwaki harcerskie. Na skarpie dwa **pomnikowe dęby** szypułkowe (407 i 540 cm), jeden niestety złamany. Po zejściu nad wodę otwiera się widok na najszerszą część Zalewu Żurskiego, leżącą między ośrodkiem PTTK, Skrzyniskami i Zatokami.

Uwaga: Stąd do Wałkowisk szlak wiedzie po terenie, na którym zlokalizowano Zielony Punkt Kontrolny, czyli stałą instalację do Biegów na Orientację.

Od placu szlak prowadzi piękną, wygodną, w słoneczne dni prześwietlaną przez słońce ścieżką, szczególnie kolorową jesienią. Na zboczu doliny rośnie **pomnikowy dąb** szypułkowy (530 cm) i **sosna** zwyczajna (230 cm). Po prawie 300 m skręcamy i schodzimy coraz niżej nad wąską zatokę.

→ **17,750 km – Zadaszony mostek na Chłopie**, zwany przez niektórych Mostkiem Miłości.

Chłop to zarówno nazwa zatoki, jak i bagna oraz łąki. Miejscowi wiążą ją z kształtem tego terenu na mapie. 30 m przed nim tama zbudowana przez bobry. Po lewej stronie mostku bagnisko z roślinnością torfowisk niskich, powstających w dolinach wolno płynących cieków. W tym miejscu często pojawiają się żurawie.

Za mostkiem można porzucić szlak i ruszyć słabo widoczną ścieżką (czerwona trasa Nordic Walking) wzdłuż zatoki. Po prawej w dole widzimy bardzo mocno wciętą w teren zatokę Chłopa, a po lewej głębokie obniżenie, które kończy ciąg dolinny prowadzący między innymi przez środek Osia. Dalej możemy iść nad zalewem, wśród wyrosniętych sosen i dębów, do skarp w pobliżu Zatok (czerwona trasa NW) i na same Zatoki.

Szlakiem poruszamy się w lewo, początkowo dnem wspomnianego wyżej ciągu dolinnego. Jest to miejsce mało uczęszczane, stąd zdarza się tu spotkać nawet stadko jeleni. Potem podchodzimy na zbocze obniżenia. Docieramy do leśnej drogi prowadzącej ze Starni na Zatoki. Niał w prawo.

→ **18,730 km – Skrzyżowanie pięciu dróg.** Szlak schodzi w lewo w dół początkowo linią oddziałową, później wąską ścieżką.

Droga lekko w lewo w dół prowadzi na Zatoki. Nazwę **Zatoki** nosił dolny bieg rzeki Ryszki (Zatoki 1889, Zatoki Fliess 1902). Od niej nazwa przeszła na otaczające Zalew Żurski skarpy. Do Zatok jest 340 m. Dawniej było tu kąpielisko z plażą, z którego często korzystali mieszkańcy Osia i okolic. Plaża została „zabrana” przez wodę. Rozciąga się stąd widok na najszerszą część Zalewu Żurskiego i wyspę Maderę. 200 m od punktu widokowego w prawo możemy obejrzeć skarpy obrazujące budowę sandru Wdy. Przed Zatokami w lewo droga prowadzi na Wałdowskie, czyli półwysp kończący się w pobliżu mostu w Grzybku.

Madera to największa wyspa na Zalewie. Czytaj przy szlaku Wdy 39,5 km.

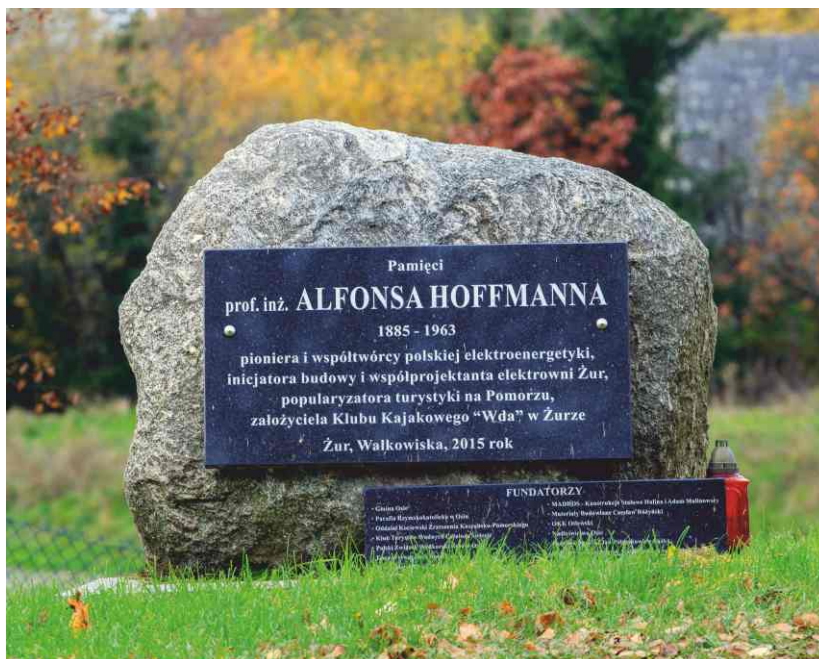
Szlak dociera do długiej zatoki odchodzącej od zalewu na północ od mostu w Grzybku. Wśród miejscowych nosi ona nazwę **Dyżurnia**. Idziemy brzegiem pomiędzy wodą a wysokim na ponad 20 m i stromym zboczem doliny. Pod koniec wychodzimy wyżej i idziemy linią oddziałową.

→ **20,350 km – Szosa Osie – Grzybek.** W prawo do osady **Grzybek** (patrz szlak Sychty 2,830 km).

Szlak przekracza szosę. Dalej idziemy drogą w niewielkiej odległości od zalewu. Wreszcie schodzimy w prawo na plażę (zupełnie naturalną i pięknie wystawioną oraz nachyloną do słońca) oraz

dziłkie **kąpielisko Paradis** (1,1 km od szosy). Tak nazywają je mieszkańcy Osia, a nazwa ma oczywiście pochodzenie niemieckie i oznacza „raj”. Tu zaczyna się bardzo ładna ścieżka, prowadząca przeważnie nad samą wodą, niekiedy wąska i idąca krawędzią zbrocza. Po 1,8 km od Paradisu docieramy do skraju lasu i wzdłuż niego ruszamy drogą w lewo. Po 430 m wchodzimy na szosę w Wałkowiskach.

Wałkowiska. Wieś tworząca jedno sołectwo z Żurem (ponad 400 mieszkańców). Nazwa (*Walkowiska* 1879) zawdzięcza wałkowisku, czyli „terenowi wyrównanemu pod szkółkę leśną”. Powstała w XIX wieku, zasiedlona była początkowo przez sprowadzonych z Niemiec protestantów (w Żurze stary cmentarz). Początkowo rozproszona zabudowa mieszkaniowa w ostatnich latach zagęszcza się.

Żur – Tablica ku czci prof. Hoffmanna (fot. Piotr Szumigaj)

Następne 550 m i skręcamy w prawo.

→ **24,780 km – Jaz zasuwowy kanału elektrowni.** Między kanałem a Wdą (zalewem) **pole biwakowe. Tablica poświęcona prof. Hoffmannowi** (inicjatywa Bractwa Czarnej Wody).

Zapora ziemna o wysokości 20 m i długości 160 m ze szczelnymi ściankami Larssena wewnątrz, u podstawy 155 m szerokości, w koronie 20 m. W okresie międzywojennym i długo po wojnie było to miejsce zabaw z okazji Dni Morza. Na tamie pomnikowy **głaz narzutowy** o obwodzie 770 cm i wyglądzie kamiennego stołu. **Dawny basen kąpielowo-żeglarski** przed tamą po prawej (kiedyś z pomostem i trampoliną oraz nabrzeżem żeglarskim), **obok hangar** na sprzęt wodny, m.in. wykorzystywany dawniej przez założony w 1931 roku Klub Kajakowy „Wda”, i **pole biwakowe. Figura Matki Boskiej „Gwiazdy Morza”** nad zaporą, wzniesiona w 1938 roku, zburzona przez Niemców w 1939 roku, odrestaurowana w 1989 roku. **Kanał elektrowni** o głębokości 4,5 m, skracający dawny bieg rzeki do 900 m.

Zalew Żurski – sztuczny zbiornik powstały dzięki spiętrzeniu wody o 15 m. Ma długość ponad 11 km i szerokość do 570 m. Głębokość w rejonie Tlenia wynosiła kiedyś 2–5 m, poniżej mostu kolejowego wzrasta do 7–8 m, a maksymalna sięga około 15 m. Zbiornik ten wypełnia nie tylko dawną dolinę Wdy, ale również liczne związane z nią obniżenia (głównie dawne doliny cieków uchodzących do Wdy), przez co powstałe duże jezioro z kilkoma długimi zatokami ma urozmaiconą linię brzegową o długości około 34 km. Niezatopione partie terenu tworzą wyspy, wśród nich najbardziej znaną Maderę. Zalew jest

ostoją bobra i wydry, miejscem lęgowym i żerowiskiem zimorodka (wysokie skarpy) i innych ptaków wodnych. Wśród ryb spotykamy szczupaki, sandacze, liny, leszcze, okonie, płocie, czasem trocie, a także różanki zaświadczone o czystości naszych wód. Brzegi zalewu są przeważnie zalesione, często wysokie i strome. Na zboczach doliny występują starodrzewia z licznymi pomnikowymi drzewami (dębami i lipami) oraz dwa głązy narzutowe (w Tleniu i w Żurze).

Dalej w lewo po betonowych płytach. Po 70 m łączymy się z zielonym szlakiem rowerowym Sychty, potem przechodzimy obok dawnej szkoły, a po 640 m przekraczamy most na kanale.

→ 25,660 km – **Wejście do elektrowni wodnej Żur**.

Elektrownia Żur o mocy 8 MW uruchomiona uroczyście przez prezydenta RP Ignacego Mościckiego 15 lutego 1930 roku (największa w tym czasie elektrownia wodna w Polsce). Została zaprojektowana przez prof. dr. Karola Pomianowskiego i mgr inż. Alfonsa Hoffmanna. Zbudowano ją w ciągu półtora roku w związku z budową gdyńskiego portu morskiego, który zaopatrywała w energię. Wyposażona jest w dwie turbiny Kapłana (obecnie nowe, stare pracowały do niedawna) o pionowej osi. Spad 15,5 m uzyskano głównie dzięki wysokiej zaporze. Na ścianie zamka wodnego wisi tabliczka z apelem: „Urządzenia ratownicze – pasy, bosaki itp. – poleca się opiece wszystkich, którzy mają serce dla tonących”. **Izba Historyczna Elektrowni** w dawnej nastawni. Dwa **budynki mieszkalno-biurowe** (biura były tu dawniej), które na zewnątrz i wewnątrz zachowały wiele elementów przedwojennych, w tym i do niedawna niektóre urządzenia (np. grzejniki wody).

Elektrownia Wodna Żur (fot. Mariusz Chudecki)

→ 26,240 km – **Skrzyżowanie z szosą Osie – Laskowice** (też Drzycim).

Po drugiej stronie drogi (nieco po lewej) stoi **figura Matki Bożej z Dzieciątkiem**, a dalej (po lewej) drewniany **budynek dawnej karczmy** z przełomu XIX i XX wieku.

My ze szlakiem zielonym i dołączającym czerwonym rowerowym Czersk – Świecie skręcamy w prawo w kierunku Drzycimia. Po 180 m powyżej szosy (z prawej) widzimy kępę drzew.

W niej pozostałości **cmentarza ewangelickiego** z XIX wieku, jedynego we Wdeckim Parku otoczonego kamiennym murem. Dla starszych mieszkańców takie miejsce to „kirchacz” (z niem. Kirchhof – cmentarz).

Nieco niżej wieś **Żur**, nosząca tą nazwę razem z osiedlem przy elektrowni. (*Zur* 1597) pochodzi zapewne od nazwiska właściciela miejscowego młyna, być może od nazwy zupy.

Przekraczamy **most na Wdzie** między Zalewem Żurskim, a zaczynającym się niewiele poniżej Zalewem Gródeckim. Po wschodniej stronie mostu uchodzi do Wdy **Sobina**. Tu przez wieki stał **młyn wodny**.

Sobina ma ponad 22 km długości. W dokumentach występuje jako *Sobinfließ* (1889). Najprawdopodobniej pierwotna jej nazwa to *Żabna* od „żaba”, zmieniona *Schabin/Schobin/Sabin/Sobin*. Główne części jej doliny to dwie rynny połodowcowe o wzajemnie poprzecznym przebiegu. W pierwszej z rynien, o kierunku północ - południe, leży zarastające jezioro Miedzno, przez które rzeka przepływa. Ostatnie kilka kilometrów przed ujściem Sobina płynie w kolejnej rynnie połodowcowej, biegnącej ze wschodu na zachód, silniej przekształconej przez rzekę. Na tym odcinku prawe zbocze doliny jest rozcięte przez dziesięć różnej długości, pięknych parowów (a właściwie jarów) wytworzonych przez wody roztopowe płynące od martwych lodów zalegających kilkanaście tysięcy lat temu w okolicach Osia. Opis jednego z nich znajduje się w tekście przy szlaku Sychty 46,380 km.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Dolina rzeki Sobińskiej Strugi ma 335 ha powierzchni. Obejmuje głęboko wciętą dolinę Sobiny między jeziorem Miedzno a ujściem, z rozcięciami erozyjnymi o różnej wielkości i urozmaiconym przebiegu oraz licznymi źródłiskami. Występują tu stanowiska lęgowe żurawia zwyczajnego, w rzece nadal liczne są pstrągi; wiele roślin rzadkich i chronionych.

200 m od mostu docieramy do **pomnikowych dębów** (609 i 653 cm) i początku lipowej alei przydrożnej, której fragmenty zostały tylko po prawej stronie wyremontowanej szosy.

→ **27,440 km – Skrzyżowanie z asfaltową drogą na Grzybek.**

Osada leśna Sławie. Jej nazwa była wymieniana już w 1400 roku, a pochodzi stąd, że pobliską Wdą spławiano drewno (więcej przy szlaku Sychty 10,490 km).

Stąd w odległości 1,1 km w kierunku Drzycimia, a 170 m w prawo od szosy, znajduje się pomnik przyrody, tzw. Kamień Napoleoński (opis przy szlaku Sychty 11,560 km). Bliżej, w głębi lasu po prawej stronie, na północ od pierwszej drogi leśnej za osadą, cmentarzyk ewangelicki dawnych właścicieli Sławia.

Uwaga! Przed wyruszeniem na dalszą część szlaku koniecznie rozpatrz sprawę przejścia przez zaporę elektrowni w Gródku 33,460 km. Ze względu na przepisy bezpieczeństwa przejście przez zaporę jest zabronione. Nielegalnie niektórzy przechodzą dołem, przez upust denny zbiornika – to informacja, nie porada.

Tu jeszcze gorsza sprawa, niż za Tleniem. Jeśli nie pójdziemy dalej, stracimy piękne widoki brzegów Zalewu Gródeckiego oraz tamę i jej otoczenie.

Alternatywne przejścia dla zwykłych, ale zdecydowanych na przejście jak najdłuższej części szlaku, turystów: 1. Ze Sławia szlakiem Sychty od razu pójść przez Wery i Drzycim do Gródka (cały odcinek to szosa) – opis od 10,490 km do 18,330 km + 0,470 km (Gródek, skrzyżowanie ze szlakiem Hoffmanna). 2. Szlakiem Hoffmanna dojść do Zalewu, przejść nim ścieżką dalej aż do powrotu na drogę (razem 2,9 km) i na drodze (szlak idzie w lewo) skrócić w prawo, wrócić do Sławia w sporej części szlakiem, tyle, że prosto (dalsze 2,2 km) i wtedy ruszyć do Gródka szlakiem Sychty, jak wyżej.

Alternatywne przejście dla ekstremalistów: Pójść szlakiem Hoffmanna jak najdalej (około 5,3 km) do miejsca, w którym żółte znaki skręcają w lewo przy linii energetycznej. Stamtąd w prawo drogą prawie 600 m do skraju lasu. Teraz albo wzdłuż górnej krawędzi doliny Wdy sprzed powstania zapory (czyli linią lasu), albo, żeby było trudniej, wzdłuż samego starego koryta rzeki. Jeśli pokonacie po drodze głęboki i stromy jar cieku z Rówienicy, to w końcu wyjdziecie w jakimś miejscu na szosę Drzycim – Gródek. Jeśli uprzecie się trzymać stale dawnego koryta Wdy (obojętnie, górą lub dołem), to przed szosą jeszcze niezła dolina Drzycimianki. Ile kilometrów zrobicie, gdzie dokładnie wyjdziecie, nie próbujecie przewidzieć. Na szosie już tylko w lewo, aż do spotkania szlaku Hoffmanna w Gródku.

Plus wszystkich powyższych propozycji jest taki, że możemy przed mostem na starym korycie Wdy przed Gródkiem (18,330 km szlaku Sychty) skrócić w prawo i zobaczyć **ruiny zamku** (albo resztki ruin) i piękny **drewniany dwór** z XVIII wieku. Korzystający z dwóch pierwszych możliwości zobaczą jeszcze **Kamień Napoleoński** i ciekawe miejsca w **Drzycimiu**.

Z Gródka wszyscy mogą zwiedzić okolice **zapory** (około 1,7 km szlakiem Hoffmanna w lewo – ten odcinek też nam wypadł) i/lub **elektrownię wodną** (prosto szlakiem Sychty i przed kanałem elektrowni w prawo, razem prawie 1,3 km, ewentualnie drogą nad kanałem od zapory, jeśli tam poszliśmy).

Dalszy ciąg dotychczasowego przebiegu szlaku (być może zaporą zostanie ogrodzona, stanie się wtedy bezpieczna i szlak pójdzie dalej): Pozostawiamy dwa szlaki rowerowe, bo nasz skręca w lewo. Po 240 m wchodzimy w las.

→ **29,120 km – Dochodzimy do łąki śródleśnej**. Przed nią skręcamy w lewo do Zalewu Gródeckiego, idziemy wzdłuż niego i wracamy do naszej drogi. Ten odcinek jest trudny orientacyjnie, wiedzie czasem ledwie widoczną, zarośniętą ścieżynką. Za to widoki na rozcięte dolinkami strome zbocza Zalewu, osuwiska i powalone przez bobry drzewa są przepiękne, szczególnie jesienią. Dalej poruszamy się drogami leśnymi, kilkakrotnie skręcając, w końcu ścieżką.

→ **33,460 km – Brama zapory ziemnej**.

Tama w Gródku była pierwszą tego typu wykonaną i oddaną do użytku w Polsce międzywojennej. Była budowana w latach 1917–21. Ma ona 222 m długości i 13 m wysokości. Zapora ma szerokość 6 m w koronie i aż 71,5 m u podstawy. Wbudowany w nią upust denny umożliwia całkowite spuszczenie wody ze zbiornika do starego koryta Wdy, oczywiście tylko w razie zagrożenia konstrukcji zapory. Normalnie „ponadplanowa” woda uchodzi upustem przelewowo-burzowym.

Zalew Gródecki ma 96 ha powierzchni, około 8 km długości, jego szerokość przeważnie wynosi kilkadziesiąt metrów, dopiero blisko zapory jest większa. Zbocza doliny są wysokie i strome, poprzecinane jarami z dużą ilością źródeł. Zbiornik jest raczej dość płytki, maksymalna głębokość sięga 11 m. Brzegi zalewu są trudno dostępne, często zabagnione, porośnięte przeważnie lasem liściastym. Ich rzeźba odkrywa się dopiero w okresie, gdy drzewa tracą liście. W szuwarach gnieździ się różnorakie ptactwo wodne. W przeciwieństwie do brzegów Zalewu Żurskiego (szczególnie od północno-wschodniej strony) jest tu niewielu ludzi, przeważnie wędkarzy. Dzięki temu można tu łatwo zobaczyć ciekawe ssaki (bóbr, wydra) czy ptaki (zimorodek, drapieżniki) W wodach tego Zalewu występuje forma pstrąga potokowego zwana trocią gródecką.

Wlot kanału elektrowni znajduje się 100 metrów od zapory, przed blokami mieszkalnymi. Ciekawostką jest fakt, że kanał biegnie równoległe do kierunku ustawienia zapory, a nie prostopadle, jak w Żurze. **Kanał** o długości 1200 m ścina dawną, 6-kilometrową pętlę Wdy, co dało naturalny spadek 6 m. Zapora spiętrzyła wodę o dalsze 12 m, co pozwoliło uzyskać łączny spadek 18 m. Te dane pokazują, jak można zwiększyć energię wody płynącej i wykorzystać ją do produkcji prądu.

Po drugiej stronie zapory znajduje się **brzozowy krzyż i głaz z tablicą** upamiętniającą pobyt na spływie kajakowym Wdą w lipcu 1956 roku księdza Karola Wojtyły. Naprzeciw, w wodzie, na starym przedwojennym miejscu, ustawiono **posąg Matki Boskiej Gwiazdy Morza**, zniszczony w 1939 roku i odrestaurowany kilka lat temu po odnalezieniu głowy starego pomnika.

Dalej poruszamy się wzdłuż kanału (już poza granicami Wdeckiego PK), a po 450 m skręcamy w prawo.

Drogą betonową na wprost dotarlibyśmy do szosy Krąplewice – Gródek – Drzycim (400 m), a potem do elektrowni Gródek (dalsze 400 m).

Elektrownia Gródek ma moc 4 MW i została zbudowana w latach 1914–23. Początkowo budowę prowadzili Niemcy, a po powrocie Pomorza do Polski pracami kierował inż. Alfons Hoffmann. Uruchomiona została uroczystie 24 kwietnia 1923 roku przez prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego. Drugi turbosespół zaczęto eksploatować rok później, a trzeci w 1927 roku. Wówczas była ona największą elektrownią wodną w Polsce. Utworzona w 1924 roku **Pomorska Elektrownia Krajowa Gródek S.A.** (PEK Gródek) wytwarzała nie tylko energię elektryczną, ale też budowała inne elektrownie wodne i ciepłne, linie wysokiego napięcia, m.in. do Gdyni, produkowała elektryczny sprzęt gospodarstwa domowego oraz aparaturę sieciową wysokiego napięcia.

W budynku elektrowni znajdują się trzy turbiny Francisa o osi poziomej, a więc inaczej ustawione niż w Żurze. Kiedyś przy elektrowni istniała śluza dla przepuszczania tratw splewianego Wdą drewna.

Warto wiedzieć, że już wtedy dbano o ochronę środowiska przyrodniczego. Biorąc pod uwagę interesy gospodarki rybackiej, uprawnienie wodne nakazywało usunąć wszystkie drzewa i krzewy z terenu przyszłego zalewu, wpuszczać do zbiornika po 30 tys. sztuk narybku pstrąga potokowego i węgorza rocznie, przed wlotami do turbin zainstalować kraty co 20 mm ze względu na brak przepławki dla ryb. W tym celu przy elektrowni powstała w 1924 r. jedna z największych i najnowocześniejszych na Pomorzu wylęgarni ryb.

Na ścianie budynku hali maszyn elektrowni, przy wejściu, znajduje się tablica „dla upamiętnienia 75 rocznicy uruchomienia w Elektrowni Wodnej Gródek 1-szego zespołu prądotwórczego oraz zasług dla polskiej elektroenergetyki Profesora Alfonsa Hoffmanna, budowniczego tej elektrowni i twórcy pomorskiego systemu elektroenergetycznego, wybitnego polskiego energetyka”.

Figura Matki Boskiej przy zaporze w Gródku (fot. Małgorzata Szulta)

My na szlaku początkowo poruszamy się leśną drogą, potem ul. Szkolną w Gródku. Mijamy Szkołę Podstawową im. Alfonsa Hoffmanna (imię nadano szkole 4 czerwca 2005 roku). Za nią skręcamy w lewo w dół w ul. Kościelną.

→ **35,320 km – Szosa Kraplewice – Gródek – Drzycim** (ul. Laskowicka). Po prawej stronie widzimy **kościół** pw. Miłosierdzia Bożego. O Gródku czytaj przy szlaku Sychty 18,330 km.

*500 m szosą w prawo (w kierunku Drzycimia) znajduje się stare koryto Wdy, a nad nim piękny **dwór drewniany** i resztki **krzyżackiego zamku** (opis przy szlaku Sychty 18,330 km).*

Przy kościele przekraczamy szosę i skręcamy w lewo w ul. Kwiatową. Niegdyś przy niej istniał cmentarz ewangelicki. Po 430 m skręcamy ścieżką w prawo i po kolejnych 400 m docieramy do obniżenia, którym przed kilkudziesięciu laty płynęła Wda. Stare koryto przekraczamy po belkach i kamieniach w wodzie, gdyż brak tu kładki. Potem poruszamy się ładną ścieżką i drogą w liściastym lesie. Po prawie 1,2 km musimy uważać. Na skrzyżowaniu dróg w lewo i zaraz w prawo w wąską ścieżkę. Nią pod koniec w parowie, do Wdy. Większość drogi od starego koryta rzeki prowadzi wzdłuż dawnego przebiegu linii kolejowej z Laskowic do Drzycimia, w tym koło nasypu.

→ 37,600 km – Kładka przez Wdę.

Po decyzji o stałym puszczeniu wody przez elektrownię Gródek rzeka płynie tu szybko, tym bardziej, że koło kładki i dawnego, dziś zniszczonego drewnianego mostu kolejowego na pierwotnym przebiegu linii, koryto, umocnione kamieniami, wyraźnie zwęża się i występują w nim niewysokie progi. **Dolina Wdy** jest tu tak wąska, że rosnące nad rzeką drzewa tworzą niekiedy zielony tunel. Rzeka płynie szybko. Dawniej w ciągu dnia, gdy elektrownia nie pracowała, w okolicy Gródka występowały liczne płycizny (kajak trzeba było przeciągać między kamieniami), ale za to po puszczeniu wody rzeka nabierała charakteru górskiego, jej poziom w niektórych miejscach był wyższy nawet o 2 m, nurt stawał się bardzo szybki, na przeszkodach (w tym pochyłonych nisko nad wodą drzewach) można było rozbić lub przynajmniej zalać wodą kajak.

Zaraz za kładką możemy skręcić w prawo i, poruszając się szlakiem niebieskim ks. Łęgi, dojść najpierw do **wodowskazu** (stacji limnigraficznej), a po około 150 metrach od kładki do pięknego, zbudowanego na czterech arkadach, bardzo wysokiego **mostu kolejowego** na trasie Laskowice Pomorskie – Wierzchucin.

W pobliżu kładki tzw. „Łąka papieska” – **kapliczka z tablicą** upamiętniającą spływ Wdą Karola Wojtyły, późniejszego papieża Jana Pawła II.

Od kładki żółty szlak prowadzi pod górę wzdłuż dawnego nasypu kolejowego, następnie wchodzi na drogę wiodącą koło torów do przystanku Leosia.

→ 38,140 km – Przystanek Leosia.

Leosia, niewielka osada i jeszcze niedawno stacyjka kolejowa na trasie Laskowice – Tuchola, wzięła swoją nazwę od imienia *Leokadia*. Ciekawostką jest niemiecka nazwa stacji *Teufelstein* (Diabelski Kamień), biorąca się oczywiście od pobliskiego głazu narzutowego. Mały budynek stacyjny kilka lat temu zburzono.

Stąd można szlakiem niebieskim, ścieżką za budynkiem, po prawie 800 m dotrzeć do Diabelskiego Kamienia (opis przy szlaku Sychty 24,320 km).

Szlak Partyzantów AK, długość 101,4 km, w powiecie świeckim 25,650 km – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Od Czarska Świeckiego poprzez lasy i miejscowości na skraju województw pomorskiego i kujawsko-pomorskiego aż do Szlachty. Atrakcyjna pod każdym względem – przyrodniczym, krajobrazowym i historycznym. Niebieski szlak spotyka na całej długości wiele innych szlaków. Prowadzi po fragmentach dwóch parków krajobrazowych – Wdeckiego i Tucholskiego. Obejmuje powiaty świecki, śliwicki i tucholski (woj. kujawsko-pomorskie) oraz starogardzki i chojnicki (woj. pomorskie), łącząc w ten sposób nasze tereny ze szlakami Kociewia i centralnej części Borów Tucholskich.

Nazwa: Nawiązuje do historii walki zbrojnej z okupantem hitlerowskim. Upamiętnia operujące w Borach Tucholskich oddziały partyzanckie. Na trasie całego szlaku znajdują się tablice informacyjne Pomorskiego Archiwum Armii Krajowej, które objaśniają historyczne znaczenie oglądanych miejsc.

Partyzantka w Borach Tucholskich to małe, kilkusobowe grupy lub niewielkie, co najwyżej trzydziesto-czterdziestoosobowe oddziały. Ze względu na polityczne rozdrobnienie pomorskiego ruchu oporu brak było ogólnego, obejmującego większą liczbę oddziałów partyzanckich, kierownictwa. Ponadto istniało wiele tzw. dzikich oddziałów partyzanckich, które nie były podporządkowane żadnej organizacji konspiracyjnej.

Część oddziałów w Borach Tucholskich działała w konspiracji początkowo w ramach Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”. Od 1943 zaczęły się one podporządkowywać Armii Krajowej (AK). Na przełomie 1943 i 1944 roku przystąpiono do organizacji zgrupowań oddziałów partyzanckich (OP). Na terenie Borów Tucholskich działały one pod nazwą „Cisy-100”, „Bory”, a ich dowódcą został porucznik Alojzy Bruski „Grab”. Do zgrupowania należały trzy oddziały: „Świerki-101” (dowódca Stefan Guss „Dan”, później A. Bruski), „Jedliny-102” (dowódca Jan Sznajder „Jaś”, „Dąb”) i „Szyszki-103” (dowódca Kazimierz Szalewski „Sobol”).

Działalność partyzancka koncentrowała się na obronie ludności polskiej narażonej na bezpośrednią zagładę ze strony okupanta (np. grupa por. Bruskiego rozstrzelała 21 lipca 1943 roku administratora majątku w miejscowości Wierchzy – Hertzberga, który przesładował polskich robotników rolnych), walce z administracją i okupacyjnym aparatem ucisku (grupa Bruskiego w miejscowości Bramka pod Świeciem rozbiła urząd gminny), zwalczaniu gospodarki okupanta (w Płochocinie grupa partyzancka Organizacji Wojskowej Pomorza podpaliła zabudowania gospodarcze i gorzelnię państwowego majątku ziemskiego, w Osiu skonfiskowano produkty żywnościowe w mleczarni), walce z systemem komunikacji, a zwłaszcza transportem kolejowym nieprzyjaciela (akcje kolejowe miały miejsce m.in. w rejonie Kotomierza – AK oraz koło Osiecznej – Gryf Pomorski), działalności wywiadowczej (zdobyto bardzo ważne informacje o rozmieszczeniu rakiet V1 i V2), działalności dywersyjno-bojowej (stoczono kilka poważniejszych walk, np. pod Błędnem, Starą Hutą czy w Czarsku Świeckim).

Oddziały dysponowały bazami ukrytymi w lasach, m.in. w rejonie Małego i Wielkiego Gacna, Błędna (6 bunkrów), Suchobrzeźnicy, Kasparusa, Ocypla, Osieka, Skórcza, Starej Huty. Od pierwszej części 1944 roku, w związku ze zbliżaniem się linii frontu oraz nasileniem działalności grup rozpoznawczych Wojska Polskiego i Armii Radzieckiej, Niemcy zaostrzyli akcje przeciw konspiracji i w tym okresie doszło do kilku większych bitew, o których mowa przy opisie szlaków.

Od kwietnia do listopada 1946 roku w Borach Tucholskich działała **V Brygada Wileńska AK majora „Łupaszki”** – Zygmunta Szendzielarza. Łupaszkwcy często walczyli z MO i KBW, uciekali przed pościgami, przeprowadzali rekwizycje w instytucjach państwowych (np. banki w Śliwicach, Osiu i Osieku), dokonywali egzekucji na aktywistach PPR i funkcjonariuszach UB.

4 maja szwadron „Żelaznego” z Brygady zatrzymał pociąg na stacji Tleń. Ujęto i rozstrzelano funkcjonariusza UB. 19 maja rozbrojono 6 posterunków MO, w tym w Osieku i Skórczu. 20 lipca szwadron „Leszka” stoczył walkę z kompanią KBW w pobliżu stacji kolejowej Lipowa Tucholska. 3 września szwadron „Zeusa” ukarał chłostą mieszkankę wsi Lipinki, która zademonstrowała na UB księdza współpracującego z oddziałami „Łupaszki”.

→ 0,0 km – Stacja PKP Czersk Świecki.

Czersk Świecki to wieś licząca ponad 400 mieszkańców. Jej nazwa początkowo brzmiała pewnie *Czerńsk*. Jako *Czyrske* spotykamy ją w 1452 roku. Pochodzenie nazwy może być związane z ciemną barwą gleby bądź ciekim *Czarna* (dziś bez nazwy), płynącym przez wieś. W centrum wsi wznosi się **dawna szkoła**, której starą część postawiono, według kroniki szkolnej, w 1840 roku, kiedy wieś była zamieszkała głównie przez ewangelików. Obecnie to miejsce spotkań mieszkańców wsi oraz plac zabaw. Na frontowej ścianie znajduje się, odsłonięta we wrześniu 1992 roku, **tablica pamiątkowa** poświęcona partyzantom Armii Krajowej.

Szkoła w Czersku Świeckim była w czasie okupacji hitlerowskiej miejscem zakwaterowania, wypoczynku i rekonwalescencji lotników niemieckich ćwiczących na pobliskim poligonie (tzw. Bombenplatz koło Rybna, 5 km na północ od Czerska Świeckiego) oraz personelu poligonu. Ponadto w leśniczówce stacjonowało Jagdkommando – przeciwpartyzancki oddział Ukraińców (około 30 osób). We wrześniu 1944 roku Czersk Świecki stał się obiektem **ataku zgrupowania partyzanckiego** Armii Krajowej dowodzonego przez por. Alojzego Bruskiego „Graba”, wspomaganego przez radziecko-polską **grupę desantową** por. Kazimierza Waluka. Akcja o charakterze sabotażowym i rekwizycyjnym miała zademonstrować Niemcom, że w rejonie Borów Tucholskich nie mogą czuć się bezpiecznie. Poza tym żołnierze AK uważali, iż prowadząc zbrojną walkę z Niemcami, pomogą walczącej Warszawie. 130 „leśnych” uderzyło na karczmę – kantinę wojskową (przez wiele lat po wojnie sklep) i szkołę. Mimo odsieczy z posterunku żandarmerii w Jeżewie akcja udała się – zabito kilkunastu Niemców, zdobyto broń, amunicję, żywność i odzież zimową, zdemolowano kwatery i magazyny. Zabito kilkunastu lotników niemieckich. Ranny został tylko jeden spadochroniarz.

We wsi domy murowane z końca XIX wieku. Na przeciwległych krańcach „centrum” wsi nad szosą znajdują się **kapliczka** przydrożna z 1945 roku i **cmentarz ewangelicki** założony około 1800 roku.

Tablica upamiętniająca akcję partyzancką w Czersku Świeckim (fot. Józef Malinowski)

Po 620 metrach przechodzimy przez przejazd kolejowy na trasie Laskowice Pomorskie – Czersk i wchodzimy w las.

→ 2,030 km – **Sinowa Struga**, inaczej *Sinawa*, też *Szonówka*.

Strumień płynący z jeziora przez obniżenie koło leśniczówki Kotówka oraz Pięćmorgi i uchodzący do Mątawy ponad kilometr na południe od Bąkowskiego Młyna. (*Synav* 1350) – nazwa od „siny”.

Jezioro Sinowo (*Sinowe*, *Sinowa*) – jezioro rynnowe, zajmujące część prawie pięciokilometrowej rynny połodowcowej (widoczna koło szosy Jeżewo – Lipinki), powierzchnia 22,5 ha, 5,0 m głębokości maksymalnej. (*Schinowa-See* 1902) od strumienia.

Dalej przez lasy. Szlak prowadzi dość prosto, aż wreszcie ostrzej skręca do jeziora Rybno (w prawo). 300 metrów przed zakrętem (ponad 3 km od Sinowej Strugi), po prawej, tzw. **Bombenplatz**.

Poligon, na którym niemieccy lotnicy z Czerska Świeckiego ćwiczyli naloty przy pomocy betonowych atrap bomb.

→ **6,890 km – Szosa Lipinki - Jeżewo.**

Po 110 m przed jeziorem **Rybno Małe** (6,0 ha) w lewo. Po 900 metrach w lewo przed **Rybnem Dużym** (18,5 ha). Szlak prowadzi wzdłuż obu zbiorników.

→ **8,690 km – Wieś letniskowa Rybno.** Skręcamy w lewo, a po 40 m z szosy Warlubie – Osie w prawo.

Rybno. Osada letniskowa – patrz szlak Grudziądz – Tuchola 27,620 km.

→ **10,830 km – Spotykamy czerwony szlak pieszy „Stu z nieba”.** Razem z nim po 570 m wychodzimy na szosę Jeżewo – Lipinki, a po dalszych 200 m na skrzyżowanie we wsi. Tu prosto odłóżka szlak czerwony, jednocześnie zaczyna się/kończy niebieski szlak rowerowy Napoleona. Skręcamy lekko w prawo.

→ **11,650 km – Kościół w Lipinkach.**

Lipinki – wieś kociewska, około 440 mieszkańców. Dawniej *Lipieniek* (1597/1598), od *lipna*, *lipny* „lipowy”. **Kościół** Maryi Wspomożenia Wiernych, neogotycki, wybudowany w latach 1900–1904, z cegły, w części fundamentowej z kamieni. Ołtarz główny z drugiej połowy XVIII wieku, drewniany, rokokowy, pochodzi z kościoła w Płochocinie. Na nim płaskorzeźba Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych. We wnętrzu kościoła tablica upamiętniająca pochodzących z dzisiejszej parafii Lipinki dwoje błogosławionych, którzy zginęli z rąk okupanta niemieckiego – księdza Franciszka Ksawerego Rogaczewskiego (w obozie Stutthof) i siostrę Heliodorę Leokadię Matuszewską (w Nowogródku w dzisiejszej Białorusi, razem z dziesięcioma innymi zakonnicami). Na murze kościelnym **tablica** ku czci partyzantów AK oraz mieszkańców okolicznych wsi straconych za współpracę z podziemiem. Ponad 200 m od kościoła, drogą między nim a szkołą, **cmentarz parafialny**. Miejscowa **szkoła** jest znana z działań ekologicznych. Znajduje się tu ogród dendrologiczno-botaniczny, pomieszczenia Zielonej Szkoły (minihotel) oraz ścieżka przyrodniczo-leśna. Dwie **chaty** w stylu holenderskim z XVIII wieku i inne **stare domy**.

Pomnik Niepodległości w Lipinkach (fot. Bartosz Adamczyk)

Przed wybuchem II wojny powołana została na tym terenie sieć wywiadowczo-dywersyjna organizacji „Grunwald”. Po masowych aresztowaniach na przełomie 1939/40 roku działalność w rejonie Lipinek została zawieszona. **Później wieś była zapleczem partyzantki** okresu okupacji hitlerowskiej, dostarczając żywność i zapewniając schronienie w razie zagrożenia i ostrej zimy. Mieszkańcy współpracowali również z powojennym podziemiem. Za to byli represjonowani przez hitlerowców (1944 rok) oraz Urząd Bezpieczeństwa i NKWD (1945–46 rok). **W 1944 roku pod Lipinkami stoczono dwukrotnie walki.** W dniach 3–10 maja zgrupowanie AK Świerki-101 por. Alojzego Bruskiego „Graba” prowadziło tu ciężkie boje z Niemcami (patrz Stara Huta niżej). 21 grudnia 1944 roku polsko-radziecka grupa desantowa wspomagana przez partyzantów przerwała okrążenie obławy niemieckiej, zadając wrogom duże straty. **Od 1942 roku w rejonie Lipinek działał** ponad 20-osobowy oddział partyzancki Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”, później Armii Krajowej, noszący kryptonim „Wilki” i dowodzony przez Jana Sikorskiego (pseudonimy Janek, Orlicz). Współdziałał z innymi grupami partyzanckimi oraz grupami desantowymi radziecko-polskimi. Po wojnie Sikorski był komendantem posterunku Milicji Obywatelskiej w Lipinkach, potem leśniczym w Kuźnicy. Współdziałał z oddziałami powojennego podziemia zbrojnego. **2–3 czerwca** 1946 roku grupa operacyjna UB i MO przeprowadziła rewizję i aresztowała w Lipinkach grupę mieszkańców wsi z księdzem Sylwestrem Kończalem i Janem Sikorskim. Kiedy drugiego dnia wieczorem milicjanci wyjeżdżali z aresztowanymi w kierunku Osia, doszło do próby odbicia więźniów przez grupę Władysława Chelińskiego „Małego”. Zabito pięciu członków grupy operacyjnej, ale plan odbicia się nie udał. Jan Sikorski został zastrzelony przez funkcjonariusza UB. Na miejscu potyczki **pomnik, symboliczny grób Sikorskiego** (w rzeczywistości pochowany w Nowem) **oraz tablice informacyjne** (patrz szlak Stu z nieba 16,720 km).

Ruszamy dalej. Przechodzimy obok szkoły, wychodzimy na szosę Lipinki – Skórcz. Skręcamy w prawo.
→ **11,930 km – Z głównej szosy skręcamy w lewo.**
→ **12,780 km – W prawo odchodzi droga,** którą można dotrzeć do **cmentarza ewangelickiego.**
→ **14,650 km – Skręt w lewo w Starej Hucie.** Drogą na wprost około 170 m do **cmentarza poepidemicznego.** My idziemy wzdłuż granicy Wdeckiego Parku Krajobrazowego.

Stara Huta. Wieś (*alte Hütte* ok. 1790) nazwę wzięła od Huta „piec do wypalania węgla drzewnego”. W tym rejonie (Lipinki – Stara Huta) stoczono 3–10 maja 1944 **bitwę partyzantów** w sile około 100 ludzi przeciw parusetosobowej ekspedycji pacyfikacyjnej. 3 maja w rejonie Dębia Góra – Gzelowe – Nowa Huta partyzanci wyrwali się z osaczenia i przegrupowali w rejon biwaku leśnego pod Starą Hutą (bunkry nad jeziorami Trzebucze). 5 maja Niemcy zaatakowali partyzantów we śnie – wskutek zdrady – na bagnach w rejonie Stara Huta – Orli Dwór w pobliżu Sobińskiej Strugi. Po ciężkich walkach partyzanci przebili się przez pierścień okrążenia na kilku kierunkach i 8 maja przygotowali zasadzkę na kolumnę sił okupacyjnych pod Lipinkami. Następnie dokonali rozdziału sił z przemarszem w rejon Ocypla i na Lipinki, gdzie 9–10 maja doszło do dalszych potyczek z pościgiem żandarmerii. Później nastąpił skryty powrót do obozowiska Stara Huta. Straty własne wynosiły kilkunastu zabitych i rannych, straty nieprzyjaciela były nieznaczne.

Po 430 m skręcamy w prawo i wchodzimy na teren Wdeckiego PK. 700 m od granicy po prawej łąki.

Jest to teren, na którym jeszcze 40 lat temu istniało 12-hektarowe **jezioro Buczek** (*Buczek* 1890). Zanikło ostatecznie na początku lat 90-tych ubiegłego wieku. Jak można sądzić na podstawie podmokłego obniżenia, miało ono kiedyś kilkadziesiąt hektarów.

Po kolejnym ponad kilometrze mijamy leśniczówkę Stara Huta.

→ **17,050 km – Skręcamy w prawo.** Dołącza czarny szlak rowerowy „Na tropach II RP”.

*Nim w lewo około kilometra do jeziora **Mały Trzebucz.** Nad jego brzegiem miejsce zawalonego **bunkra,** stanowiącego w latach 1944–45 jedną z baz Świerków. Na miejscu **pamiątkowy kamień z tablicą.***

Nasz szlak natomiast prowadzi w odwrotnym kierunku. Idziemy na północ wzdłuż rynnny polodowcowej, w której dziś płynie Sobina.

→ **19,440 km – Skręcamy w lewo.** Po 440 m marszu zwirową drogą Przewodnik – Osie szlak czarny dalej prosto, w kierunku leśniczówki Sobiny (ponad 200 m), a my skręcamy w prawo.

→ **21,430 km – Skrzyżowanie z linią oddziałową.** W prawo 500 m do środkowej **łąki Gzelowe**. (*Gsele i Piece Smolann 1676*), dawniej *Gzela*, od przekształconej nazwy osobowej *Gżela*.

Baza partyzancka. W tym rejonie zgrupowany był oddział partyzancki „Świerki-101”, dowodzony przez Stefana Gussa ps. „Dan”, a od kwietnia 1944 roku przez porucznika Alojzego Bruskiego ps. „Grab”. W tym miejscu obozował również oddział „Jedliny-102”, dowodzony przez Jana Sznajdera ps. „Dąb”, „Jaś”. Partyzanci mieszkali w bunkrach, ziemiankach i szałasach, dysponowali magazynami broni, amunicji i żywności, studniami i piekarniami. Z bazy organizowano akcje przeciw niemieckim leśnikom, policjantom, żołnierzom Wehrmachtu, zdobywając na nich broń. Prowadzono wywiad dotyczący ruchów wojsk niemieckich, lokalizacji i liczebności oddziałów Jagdkommando (złożonych głównie z Ukraińców) i policji.

My dalej na północny wschód.

→ **23,180 km – Szlak opuszcza Park, powiat świecki i województwo kujawsko-pomorskie.** Zaraz za granicą skręcamy w lewo. Powędrujemy w powiecie starogardzkim.

→ **25,500 km – Szosa Skórcz – Śliwice.** W lewo do Osia, w sporej części brukowym traktem. Razem z dołączającym żółtym pieszym szlakiem im. Alfonsa Hoffmanna idziemy prosto. Po lewej mijamy kilka zakoli Wdy.

→ **27,220 km – Most na Wdzie w Błędnie.** Kilkadziesiąt metrów przed nim dołączył na krótko czerwony szlak pieszy Jezior Kociewskich. 140 m za mostem po prawej budynki dawnego nadleśnictwa Błędno, po lewej droga na dwa pola biwakowe. Tu zaczyna się szlak Hoffmanna, przy którym informację o Błędnie.

→ **27,710 km – W lewo odchodzi droga do Starej Rzeki. Przy skrzyżowaniu pomnik bitwy partyzanckiej**, odsłonięty w 1969 roku, i tablica informacyjna.

Wieczorem 26 października 1944 roku Niemcy w sile kilkuset ludzi (żandarmeria, własowcy, szkoła policyjna, Wehrmacht) urządzili oblęg na leśną bazę, w której zgrupowane były oddziały partyzanckie (Huberta Bukowskiego „Sójki” i Feliksa Warczaka „Becha”) oraz grupy desantowe radzieckie (por. „Saszy” i kpt. „Wiktor”) i Ludowego Wojska Polskiego (ppor. Stanisława Mikielewicz „Staśka”), razem ponad 100 ludzi. Zadaniem Niemców było przeczesanie lasu od południa, zachodu i północy na wschód do rzeki Wdy, za którą okopała się część sił oblęgi. Miano zniszczyć lub zepchnąć w kierunku wody napotkane oddziały partyzanckie. Partyzanci nie czekali na niemiecki atak, lecz sami uderzyli na Niemców, dwukrot-

Pomnik partyzancki w Błędnie (fot. Eugeniusz Cherek)

nie nieudanie próbując przełamać zaporę na rzece i wyjść z okrażenia w kierunku północnym, ku szosie Śliwice – Błędno. W południe 27 października partyzanci wycofali się w głąb lasu i okopali się. Niemcy nadal próbowali zepchnąć ich do rzeki. Po zmroku oddziały partyzanckie i desantowe zaatakowały wzdłuż rzeki na południe, w kierunku drogi Tleń – Osie, doszło nawet do walki wręcz. Okrażenie zostało przerwane, ale straty były duże – zginęło 21 partyzantów i spadochroniarzy, około 20 zostało rannych, stracono zapas amunicji, lekarstw i żywności. Po stronie niemieckiej było 50 zabitych i rannych. Była to najcięższa z bitew partyzanckich stoczonych w Borach Tucholskich.

Po 110 m w prawo odchodzi szlak Jezior Kociewskich. Po kolejnej takiej odległości w prawo skręca nasza trasa. Idziemy drogą w kierunku Suchobrzeżnicy. Po 550 m skręcamy skośnie w lewo, w wąską przecinkę.
→ **29,640 km – Skręcamy w lewo.** W prawo 600 m do centrum Suchobrzeżnicy.
→ **33,720 km – We wsi Brzeźno skręcamy w lewo.** Znowu jesteśmy w woj. kujawsko-pomorskim (powiat tucholski). Spotykamy czarny szlak Śliwicki.

Brzeźno, też *Brzeźno Małe*. Wieś borowiacka, około 150 mieszkańców. Nazwa (*Brzezno* 1583) ponowna od jeziora. **Jezioro Brzeźno** (*Bresno* 1902 od drzewa *brzoza*) – 41,0 ha. Wypływa z niego Brzeźnica. Za wsią, po prawej stronie trasy, blisko jeziora, **cmientarzyk** rozstrzelanych przez Niemców za współpracę z partyzantami. To miejsce dawnego **cmientarza cholerycznego** z XIX wieku. W czasie okupacji Niemcy nazywali wioskę „Banditendorf” (wieś bandytów), gdyż wielu jej mieszkańców należało bądź pomagało działającym tutaj grupom partyzanckim. 28 września 1944 r. hitlerowcy rozstrzelali pięć osób pod zarzutem współpracy z partyzantami.

Wędrujemy wzdłuż jeziora Brzeźno.

→ **35,570 km – Wchodzimy do powiatu świeckiego.** Przed nami długa leśna prosta.
→ **38,040 km – Wychodzimy z powiatu świeckiego do tucholskiego.**
→ **39,280 km – Przekraczamy rzekę Prusinę** (opis w jej szlaku kajakowym).

Po 120 metrach wychodzimy na szosę w Śliwiczkach. Tu kończy się/zaczyna czarny szlak Śliwicki. Razem z czerwonymi szlakami: pieszym „Stu z nieba” i rowerowym Świecie – Czersk poruszamy się w prawo typową ulicówką.

Śliwiczki. Wieś borowiacka przy linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk, z nazwą (*Cleynen Sliwicz* 1414–1438) pochodzącą oczywiście od pobliskich Śliwic. Ponad 400 mieszkańców. 100 m od skrzyżowania szosą na północ (przy naszym szlaku) **mogiła i pomnik**. W tym miejscu w nocy 18/19 lutego 1945 roku w czasie wkraczania wojsk radzieckich hitlerowcy wysadzili w powietrze dom, w którego piwnicy schroniło się 44 mieszkańców Śliwiczek.

Po 800 m szlaki czerwone prosto, my skręcamy w lewo przez tory linii Laskowice Pomorskie – Czersk. Polami idziemy równolegle do szosy, potem na nią schodzimy i skręcamy w lewo, ul. Świecką w kierunku centrum wsi. Napotykamy tu czerwony szlak rowerowy, a nieco dalej również czerwony pieszy „Stu z nieba”.

→ **42,490 km – Centrum Śliwic.** Węzeł szlaków. W prawo rusza czarny rowerowy szlak Śliwicki, prosto czerwony „Stu z nieba”. My poruszamy się z czerwonym rowerowym do Czerska i skręcamy w lewo, w ul. Tucholską.

Śliwice. Wieś borowiacka (około 2500 mieszkańców). Wzmiankowana jako *Slewicz* (1336). Nazwa pochodzi prawdopodobnie od porastającej niegdyś obficie polany śródleśne dzięki *śliwy tarniny*, której gałązka widnieje obok jeleniego rogu w herbie gminy lub od nazwy osobowej *Śliwa*. Tu powstał najstarszy w Polsce wiejski chór „Orfeusz” (1873 rok). **Kościół** pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej zbudowano z kamieni polnych i cegły w latach 1830–33, rozbudowano w 1902 roku. Jest to budowla neogotycka, z elementami klasycystycznymi. Wewnątrz znajduje się ołtarz z drugiej połowy XVII wieku z obrazami Matki Boskiej z Dzieciątkiem oraz Matki Boskiej Bolesnej. Kościół stanowi też najmniejszy w województwie **obszar Natura 2000**, chroniący kolonię rozrodczą nietoperza nocka dużego. Przy kościele **grota Najświętszej Marii Panny z Lourdes** wykonana z żużlu zmieszanego z cementem i wylanego na

szkielet z siatki drucianej w 1908 roku. **Cmentarz z kalwarią** i zabytkowymi nagrobkami, założony w 1908 roku. **Mogiły** Żydów rozstrzelanych przez Niemców w lutym 1945 roku (ewakuowanych z obozu spod Grudziądza) oraz mieszkańców Śliwic zamordowanych w czasie okupacji. We wsi możemy zobaczyć **chałupy drewniane** konstrukcji zrębowej (poziome belki łączone w narożnikach na zamki) z drugiej połowy XIX wieku.

Ze skrzyżowania do kościoła ponad 200 m. Po kolejnych 60 m opuszczamy czerwony szlak rowerowy (z nim 300 m do cmentarza parafialnego), a po następnych 350 m schodzimy z szosy w lewo. Po prawej jej stronie dawny **kościół ewangelicki**, nieco dalej, w kępie drzew, **cmentarz ewangelicki**. Idziemy na zmianę polami i lasem.

→ **48,050 km – Rozstaj w Lisinach.**

Lisiny to wieś borowiacka. Nazwa oczywiście od „lisi” (*Lychino* 1342, *Lisiny* 1664). Około 250 mieszkańców.

→ **49,600 km – Zakręt w prawo w Kamionce.**

Wieś (*Kamionka* 1789) od *kamionka* „kupa kamieni” lub *kamonka* „pole gęsto pokryte kamieniami”.

→ **52,890 km – Przekraczamy linię kolejową Wierzchucin – Kościerzyna.**

Około 800 m dalej tzw. „mówiący kamień” – tablica informacyjna kierująca do obozowiska partyzanckiego. Nasz szlak prowadzi blisko niego, nie trzeba więc tu skręcać.

→ **54,210 km – Skraj Wielkiego Gacna.**

Też *Gacna Wielkie*, dawniej *Gacno* (*Gr. Gacna* 1789) od *gac* – „grobla z faszyny lub drzewa”. Wieś borowiacka, około 100 mieszkańców.

Szlak nie wchodzi do wsi, odbija na północ. Po 900 m skręca w prawo.

→ **55,580 km – Szlak skręca w lewo.** Po 200 m, w lesie po lewej (120 m od szlaku) **obozowisko partyzanckie**. 0,5 km dalej szlakiem w lewo.

Obóz podziemny oddziału „Jedliny-102” por. Jana Władysława Sznajdera ps. „Jaś-Dąb”, tzw. Garnizon Borów Tucholskich. Największym osiągnięciem działalności wywiadowczej grupy było rozpoznanie w okolicach Wierzchucina poligonu rakietowego. Głaz pamiątkowy i tablica informacyjna.

→ **57,130 km – Narożnik granicy Tucholskiego PK.**

Tucholski Park Krajobrazowy o powierzchni 370 km² został utworzony w 1985 roku. Jego oś hydrograficzną stanowi rzeka Brda, płynąca po typowym terenie sandrowym. Najbardziej ciekawą jego część stanowi osiem rezerwatów przyrody.

700 m idziemy wzdłuż granicy Parku i skręcamy w kierunku północnym, wchodząc na jego obszar.

→ **61,320 km – Skrzyżowanie leśne.** Stąd w prawo 300 m do Jeziora Okonińskiego i około 2 km do Okonin.

Jezioro Okonińskie to typowe jezioro rynnowe, długie na prawie 5 km i wąskie (maksymalnie 300 m). Powierzchnia 95,0 ha, głębokość średnia 8,9 m i największa 24,5 m. Nazwa pierwotna (*Okunino* 1565) od *okuń* – „okoń”.

Okoniny. Wieś borowiacka (*Okoniny* 1682) z nazwą od jeziora. Kilkudziesięciu stałych mieszkańców.

Po 930 m szlak skręca w lewo. Po 1800 m dochodzimy do narożnika rezerwatu przyrody.

Źródła Rzeki Stążki. Krajobrazowy rezerwat częściowy o powierzchni 250 ha. Obejmuje fragment doliny rzeki Stążki wraz z jej źródłami, bardzo ciekawy krajobrazowo. Źródła rzeki (pomnik przyrody) noszą nazwę Wodogrzmoty Krasnoludków. Woda wypływa z nich z dużą prędkością. Nazwa rzeki (*Stążki* albo *Wstążki* 1890) od „wstążka – pas, szarfa”.

→ **65,840 km – Skracamy w prawo do rezerwatu.** Po 330 m przekraczamy Stążkę, a po kolejnych 460 m opuszczamy teren rezerwatu.

→ **69,460 km – W Białej skręcamy w lewo.** Stąd drogą na północ 350 m do jeziora.

Biała. Wieś borowiacka, około 70 mieszkańców. Ośrodek wczasowy. (*Biała* 1682), z nazwą od jeziora. **Białe Jezioro** o powierzchni 50,0 ha, nazwa (jezioro *Bialla* 1565) od *biały* w znaczeniu „białe, piaszczyste dno”.

Po prawie 1,9 km przed Kanałem Nawadniającym skręcamy w prawo. Po następnych 1200 m przekraczamy kanał.

Mały Kanał Brdy albo Kanał Nawadniający – z Koślinki do Zielonki (około 10 km długości), część systemu nawadniania łąk stworzonego przez Prusaków.

→ **73,910 km – Kolonia Brody przy szosie Tuchola – Czersk.** Tu skręcamy w lewo.

Brody – około 130 mieszkańców. (*Broddi* 1789) od *bród*, „płytkie miejsce w rzece”.

Kilkaset metrów na północ **Legbąd** (*Lekebant* 1438) od nazwiska *Legbąd*, pierwszego właściciela karczmy, przy której wieś powstała. Miejscowość borowiacka, około 500 mieszkańców.

W dalszej części trasy obchodzimy osadę Końskie Błota i docieramy do kolejnego kanału.

→ **78,790 km – Kładka na kanale w Fojutowie.**

Fojutowo. Kolonia borowiacka, od nazwiska Fojut (*Fojutowo* 1936), znanego na Pomorzu.

Wielki Kanał Brdy został zbudowany przez Prusaków w latach 1842–49 w celu nawodnienia łąk Czerskich, które miały produkować siano dla koni wielkiej armii. Długość wynosi 21 km, a głębokość około 1 m. Biegnie on od zapory Myłof, spiętrzającej wody Brdy o około 12 m, do basenu w Barłogach, skąd woda jest rozprowadzana. Kanał stanowi malowniczy szlak z kilkoma akweduktami ponad dopływami Brdy.

Akwedukt w Fojutowie to unikalny zabytek architektury hydrotechnicznej – skrzyżowanie Czerskiej Strugi (płyń dołem) z Wielkim Kanałem Brdy (płyń góraj). Akwedukt ma długość 75 m. Został wzniesiony przez Prusaków z kamieni i żółtej cegły w latach 1845–49. Różnica poziomów dna obydwu cieków wynosi 11 metrów. Pod sklepieniem akweduktu i nad kanałem znajdują się kładki umożliwiające zwiedzanie.

Po 3,4 km skrzyżowanie w Łosinach. Dalej po 1,1 km wchodzimy do woj. pomorskiego.

→ **84,570 km – Przekraczamy Czerską Strugę.**

Czerska Struga, dawniej Czernica (*Czirnitz* 1351) od ciemnego podłoża, to lewobrzeżny dopływ Brdy o długości 31,5 km, na połowie dystansu szlak kajakowy.

Po 100 m wchodzimy do rezerwatu przyrody, a po 340 m opuszczamy go.

Cisy nad Czerską Strugą to leśny rezerwat przyrody o powierzchni 17 ha. Chroni się tu bór mieszany ze stanowiskiem cisa pospolitego.

→ **85,330 km – Jezioro Świdno.**

Jezioro wytopiskowe, powstałe w miejscu zagrzebanej w osadach polodowcowych bryły martwego lodu. 18,5 ha.

→ **89,560 km – Zakręt w lewo przed jeziorem Ostrowite.**

40,0 ha powierzchni, 8,2 m głębokości.

Obchodzimy jezioro, przechodzimy przez wieś Ostrowite i po prawie 5 km wchodzimy do woj. kujawsko-pomorskiego (powiat tucholski).

→ **95,190 km – Krąg, Skracamy w lewo.**

Wieś Krąg. Nazwa (*Krąg* 1664) od pobliskiego jeziora (dziś *Okragłe*), ono z kolei (*Krąnk* 1565) od kształtu. Wieś borowiacka z **unikalnym zespołem zwartej zabudowy drewnianej** z chałupami z XIX wieku, w większości konstrukcji zrębowej, czasem pokrytymi strzechą. Położona na wąskim przesmyku między jeziorami **Okragłym** (Ślepym, 104 ha, 8,2 m głębokości) i **Długim** (62,5 ha, 9,3 m głębokości). To pierwsze nazwę Ślepe wzięło od *ślepy* w znaczeniu „zamknięty, niedostępny, zarośnięty”.

→ **98,170 km – Szosa Tleń – Czersk.** Przecinamy czerwony szlak rowerowy ze Świecia. Wychodzimy z Tucholskiego PK.

Po 1,5 km przekraczamy (na północ od stacji Lipowa Tucholska) linię kolejową Bydgoszcz – Kościerzyna i linię łącznikową Lipowa Tucholska – Szlachta, wreszcie dochodzimy do torów Laskowice Pomorskie – Czersk.

→ **101,350 km – Stacja PKP w Szlachcie.** To znowu woj. pomorskie.

Szlachta. Wieś pogranicza kociewsko-borowiackiego, około 900 mieszkańców. Nazwa, wzmiankowana w 1664 roku, pochodzi być może od rodów szlacheckich, których potomkowie do dziś tu żyją. Ciekawy jest fakt, że **kościół** pw. Najświętszego Serca Jezusa w Szlachcie był pierwotnie, jak i plebania, salą zabaw i karczmą. W 1923 roku obydwie budynki zaadaptowano na pomieszczenia kościelne. We wsi kilka **drewnianych chałup** zrębowych z XIX wieku. Podczas okupacji mieszkańcy współpracowali ze „Świerkami” i grupą desantową LWP „Wołga” (tablica pamiątkowa na szkole). Na stadionie **najdłuższa ławka na świecie** (613,13 m). Tam rozgrywa się mistrzostwa w starej kociewskiej grze w **kapele**, polegającej na rozbiciu kamiennego stożka z pięciu kamieni. Gra 4–7 zawodników.

Szlak „Stu z nieba”, długość 57,3 km, w powiecie świeckim 41,520 km – pieszy, znaki czerwone. Trasa: Z Warlubia do Szlachty, prowadzi po terenach działania grup partyzanckich Armii Krajowej, Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski” oraz współdziałających z nimi polsko-radzieckich desantowych grup dywersyjno-wywiadowczych w końcowym okresie II wojny światowej. Wiedzie głównie lasami. Obejmuje gminy – Warlubie i Osie (pow. świecki), Śliwice (pow. tucholski) i Osieczna (pow. starogardzki), łączy nas ze szlakami Kociewia i środkowej części Borów Tucholskich. Część prowadzi przez Wdecki Park Krajobrazowy.

Nazwa: Odnosi się do łącznej liczebności grup spadochronowych Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego, działających na zapleczu frontu wschodniego od połowy 1944 roku.

W Borach Tucholskich działały kilku- i kilkunastoosobowe desanty, zrzucone od lipca do października 1944 roku, a potem w styczniu 1945 roku, m.in.:

- grupa por. Kazimierza Waluka, zrzucona w okolicy Kasparusa,
- grupa por. Kurka, Średnia Huta-Lipinki,
- grupa ppor. Stanisława Mikieliewicza, Wielki Garc-Biała,
- grupa ppor. Jana Miętkiego, Okoniny,
- grupa lejtanta „Saszy”, Suchobrzeźnica,
- grupa kapitana „Wiktora”, Brzeźno.

Ich zadaniem było zbieranie danych wywiadowczych (rozpoznanie Wisły, mostów, niemieckich umocnień, ruchy wojsk niemieckich) i dywersja. Partyzanci AK najczęściej z nimi ściśle współpracowali, stanowiąc główne oparcie dla tych grup, a czasem nawet podporządkowywali się. W zamian otrzymywali broń i amunicję. Stoczyli kilka wspólnych walk. Jednym z sukcesów było zdobycie i przekazanie zwiadowcom informacji o rozmieszczeniu rakiet V1 i V2 w rejonie Wierchucina i Laskowic.

→ **0,0 km – Stacja PKP Warlubie.**

Warlubie – duża wieś kociewska, ponad 2000 mieszkańców. Nazwa od *Warlub*, skrót od *Warcilub* (*Warlube* 1277). **Kościół** Niepokalanego Serca Maryi z 1924 roku, neogotycki, jednonawowy, ceglany (przy szlaku). **Dworzec kolejowy** z połowy XIX wieku przy linii Śląsk-porty. **Pomnik przyrody – lipa** drobnolistna „Bona” (730 cm) naprzeciw stacji PKP za torami.

Ruszamy ul. Dworcową. Po 210 m, na skrzyżowaniu dołącza zielony szlak rowerowy Grzymiśława. Skracamy w prawo w ul. Bąkowską i poruszamy się na południe.

Po drodze mijamy **pomniki przyrody**: dwa dęby szypułkowe (244 i 383 cm) przed zakładami Jagr oraz aleję przydrożną dębów szypułkowych (135 do 371 cm) i bezzypułkowych (310–382 cm), jesionów wyniosłych (145–232 cm) i klonu zwyczajnego (178 cm).

→ **2,080 km – Skracamy w prawo przed dawnymi budynkami folwarcznymi w Bąkowie.** Zielony szlak wiedzie prosto. Po niecałych 400 m po lewej budynek Domu Dziecka.

Bąkowo. Wieś kociewska (wzmiankowana w 1295 roku, dawniej *Bądkowo* od imienia *Bądek*), około 400 mieszkańców. Zabytkowy **pałac** z drugiej połowy XIX wieku (dziś Dom Dziecka), **zabudowania gospodarcze** oraz **park** z pomnikowymi drzewami (w parku cmentarz ewangelicki). Przy szosie przed pałacem rosną **dęby szypułkowe**, wśród nich „Jan Kazimierz” o obwodzie 959 cm. Szerszy opis przy szlaku Grzymiśława 31,080 km.

Na skraju parku skracamy w prawo i po 320 m pokonujemy przejazd na linii kolejowej Bydgoszcz - Gdańsk. Po kolejnych 650 m przechodzimy nad autostradą. Jeszcze 500 m i wchodzimy do lasu.

→ **6,430 km – Rozstaj w Bąkowskim Młynie.**

Niewielka osada kociewska nad Mątawą. Nazwa (*Bekowo Molendina* 1686) od większego Bąkowa. W niej mała elektrownia wodna i odnowiony budynek **dawnego młyna**. **Figura Matki Boskiej** na kamiennym cokole i **grób** zamordowanego przez hitlerowców. Z rozwidlenia około 170 m leśną drogą w prawo **cmentarz ewangelicki**.

Przekraczamy **Mątwę** (opis rzeki przy szlaku Mątwy) i wzdłuż niej (przeciw prądowi) poruszamy się lasami na północ.

→ **11,350 km – Borowy Młyn przy szosie Osie - Warlubie.**

Leśna osada kociewska. (*Borowy Młyn 1635*) – nazwa oczywiście od położenia w borze. Dawny młyn nad Mątwą, później tartak. Kilka lat temu zbudowano tam małą elektrownię wodną.

Po kilkudziesięciu metrach z szosy (krótko z żółtym szlakiem rowerowym) schodzimy w prawo, oddalmy się od Mątwy. Po ponad kilometrze przekraczamy niewielką rzeczkę **Kwaśnicę**.

Wypływa z jeziora Rybno Małe, przepływa przez Rybno Duże, kieruje się ogólnie na północny wschód. Koło leśniczówki Kuźnica skręca na południe i uchodzi do Mątwy około kilometr na północ od Borowego Młyna.

→ **13,510 km – Leśniczówka Borowy Młyn.**

Kontynuujemy marsz na północny wschód. Po 1,5 km spotykamy niebieski szlak Partyzantów AK i z nim wychodzimy na szosę w Lipinkach.

→ **15,790 km – Skrzyżowanie koło kościoła w Lipinkach.** Tu zaczyna się niebieski szlak rowerowy Napoleona, a w stronę świątyni odchodzi szlak Partyzantów AK. Przy nim szerszy opis wsi (11,650 km).

Lipinki – wieś kociewska. **Kościół** Maryi Wspomożenia Wiernych z tablicami pamiątkowymi. **Szkoła** im. Przyjaciół Borów Tucholskich znana z działań ekologicznych. Dwie **chaty** w stylu holenderskim z XVIII wieku. Zaplecze partyzantki AK oraz szwadronów „Łupaszkii” w latach 1940–46.

Razem ze szlakiem Napoleona ruszamy szosą. Po ponad 200 m szlak Napoleona odchodzi w prawo. My schodzimy z szosy i po kilkudziesięciu metrach skręcamy w lewo. Na pierwszym rozstaju idziemy prawą drogą, na drugim lewą.

→ **16,720 km – Miejsce pamięci narodowej.**

Tu stoczono 3 czerwca 1946 roku potyczkę między oddziałem „Małego” a grupą operacyjną MO z Bydgoszczy. Tu zginął Jan Sikorski – patrz szlak Partyzantów AK 11,650 km. **Pomnik Niepodległości** w hołdzie walczącym i cierpiącym w latach 1939–46 – żołnierzom, partyzantom, księżom, leśnikom i mieszkańcom okolicy. Odsłonięty we wrześniu 2014 roku. W tym samym miejscu stał pomnik z końca lat 60-tych ubiegłego wieku, poświęcony funkcjonariuszom UB i MO. **Krzyż** dla uczczenia setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę. **Obelisk i symboliczny grób** Jana Sikorskiego „Wilka”. Tablice informacyjne związane z miejscem.

Ruszamy dalej na południowy zachód. Po prawie 3 km mijamy **leśniczówkę Borsukowo** (po lewej, 250 m od szlaku). Po kolejnych 990 m docieramy do narożnika granicy Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Początkowo wzdłuż niej, potem wchodzimy na obszar Parku.

→ **21,460 km – Szosa Warlubie – Osie.** Spotykamy żółty szlak rowerowy Grudziądz – Tleń. Po 100 m przechodzimy nad Sobiną, która tu płynie w przepuście (opis rzeki przy Żurze w „Węzły szlaków”). Poruszamy się dalej szosą i po 1200 m skręcamy w prawo, w leśną drogę. Ponad 600 m i nasz szlak łączy się z czarnym rowerowym „Na tropach II RP”. Maszerujemy w pobliżu **jeziora Miedzno** (rezerwat, jezioro i leśniczówka opisane przy szlaku „Na tropach II RP” po 44,110 km).

→ **25,710 km – Leśniczówka Orli Dwór.**

Atrakcje w głębi lasu – pasieka, makiety samolotu i lokomotywy, pomnikowy jesion. Czytaj przy szlaku „Na tropach II RP” po 26,850 km.

Na rozstaju skręcamy w lewo. Dalej idziemy wzdłuż obniżenia wytopiskowego Szczerkowskich Błot (takich śródleśnych łąk jest w Borach Tucholskich wiele). Trasa aż do Starej Rzeki wiedzie po obszarze Natura 2000 „Sandr Wdy”. Patrz dział „Przyroda powiatu”.

Atrakcje Orlego Dworu (fot. Józef Malinowski)

→ **26,850 km – Żwirówka Osie-Przewodnik.** Tu opuszczamy czarny szlak.

*Stąd drogą na północ do **Łąk Swatno**. Jeszcze w okresie międzywojennym była tam wioska ze szkołą (patrz szlak II RP po 35,070 km), dziś to pustka. Na zachód od Łąk teren **sensacji archeologicznej** – w 2017 roku odkryto tu osiedle zamieszkiwane przed dwoma tysiącami lat. Szczególnie wartościowy jest fakt, że zachował się w całości przestrzenny układ pól uprawnych, czego nie ma w całej Europie. Dokładniejsze badania przyniosą efekty w postaci resztek broni, narzędzi, ozdób. Badania na szerszym terenie pozwoliły na lokalizację wielu miejsc wydobywania i przeróbki rudy żelaza.*

*Drogą leśną kilometr na zachód dotrzemy do rezerwatu Dury. **Rezerwat przyrody Dury** – rezerwat ścisły, powierzchnia ponad 12,5 ha. (Duri-Seen 1902) od dura „dziura”. Występują tu rzadkie zespoły roślinności wodnej i torfowiskowo-bagiennej porastającej cztery śródlęsne jeziora i otaczające je torfowiska. Ochronie podlega roślinność jezior dystroficznych (czyli zbiorników wodnych mających mało substancji odżywczych), torfowiska oraz bór bagienny. Jest to stanowisko żurawiny drobnolistkowej, bagnicy torfowej i wszystkich gatunków drapieżnej rosiczki, a w zbiornikach wodnych występują grzybnienie północne i zespoły lilii wodnych.*

Ruszamy dalej linią oddziałową. Po 530 m docieramy do narożnika rezerwatu Brzęki. 450 m idziemy jego zachodnią granicą.

Brzęki im. Zygmunta Czubińskiego, inaczej Szczerkowo (opis przy szlaku II RP 35,070 km) – stanowisko jarzębu brekinii. Las liściasty rośnie na lepszych, niż otaczające, glebach. To właśnie sprawiło, że dawno temu osiedlili się tu rolnicy.

→ **29,340 km – Leśna droga.** Po prawej osada Dębowiec, od której dociera do nas czarny szlak II RP. Z nim idziemy w lewo niecałe 400 m. Przecinamy brukowaną drogę Osie - Skórcz. W latach 70-tych ubiegłego wieku jeździły nią autobusy PKS z Osia do Gdyni. Po następnych prawie 2,5 km wychodzimy na szosę do Starej Rzeki. Skręcamy w prawo. Spotykamy czarną Ścieżynkę Zagłoby. Potem przecinamy

żółty szlak Hoffmanna i łączymy się kolejny raz z czarnym szlakiem II RP. Ze skrzyżowania na górze przed wsią w lewo ponad 1,5 km do **cmentarza ewangelickiego**. Schodzimy do wsi.

Po prawej możemy obserwować **starorzecze**, które dało miejscowości nazwę, a po lewej **pas zniszczony przez trąbę powietrzną** w 2012 roku.

Rezerwat Brzęki (fot. Piotr Szumigaj)

→ **33,230 km – Most na Wdzie w Starej Rzece.**

Opis wsi w „Węzły szlaków”.

Za mostem **kapliczka** myśliwska. Po lewej **pomnikowe dęby** szypułkowe (298–446 cm). Początek niebieskiego szlaku Harcerzy Światowida. W lewo odchodzi czarna Ścieżynka Zagłoby.

My ze szlakiem II RP idziemy pod górkę.

Po 200 m w prawo odchodzi droga do Pohulanki i dalej do Błędna – na szosę wychodzi koło pomnika bitwy partyzanckiej.

***Pohulanka.** Być może pierwotna nazwa karczmy, dziś leśniczówka. Pomnikowy jarząb brekinia (118 cm).*

Po 600 m od skrzyżowania odchodzimy od szlaku II RP, skręcając w lewo. Po kolejnych 800 m spotykamy czarną Ścieżynkę Zagłoby i skręcamy w prawo. Dochodzimy do obniżenia rynnowego, w którym dalej leży Czyściewnica.

Torfowisko źródłiskowe Czyściewnica powstało w rynnie, w której leży też jezioro Piaseczno. Jest terenem intensywnej działalności bobrów. Patrz też opis przy czarnej Ścieżynce Zagłoby po 6,990 km.

Po 1,3 km na rozstaju opuszczamy Ścieżynkę i odchodzimy w prawo. Ponad kilometr i na krótko wchodzimy do **rezerwatu „Jezioro Piaseczno”** (czytaj przy szlaku II RP 22,580 km). Po połączeniu się ze szlakiem II RP wędrujemy wzdłuż północnej granicy rezerwatu.

Będące częścią rezerwatu jezioro należy do bardzo czystych.

→ **37,320 km – Odchodzimy od rezerwatu.** Wędrujemy lasami. Po 2,8 km opuszczamy szlak II RP, odchodzący do Łążka. Niecałe 300 m dalej mijamy Sarnią Górę.

Sarnia Góra. Dawniej siedziba nadleśnictwa, obecnie osada leśna (*Sarnia Góra* 1889, oczywiście od *sarny*). W rejonie Sarniej Góry w kwietniu 1944 roku jednostki Jagdkommando (oddziały przeciwpartyzanckie) otoczyły oddział „Jałowiec” Alfonsa Kwiczora ps. „Jeremi”, który zdołał się wyrwać z okrążenia.

→ **40,810 km – Opuścmy powiat świecki.** Wchodzimy do Zazdrości, leżącej już w powiecie tucholskim (gmina Śliwice).

Zazdrość. Niegdyś karczma (*Zazdrość Karczma* 1770), stąd częsta dla niej nazwa. We wsi zachowało się kilka **borowiackich domów**. XVIII-wieczna drewniana, kryta strzechą, chata z podcieniem została przeniesiona do skansenu we Wdzydzach.

Wzdłuż doliny Prusiny (opis rzeki przy jej szlaku kajakowym) poruszamy się na północ.

→ **42,030 km – Laski. Na skrzyżowaniu w prawo.**

Laski. *Laski* 1789 – od *lasek* „mały las”. Wieś borowiacka (około 120 mieszkańców) z **kamiennym mostem** nad Prusimą oraz drewnianą **figurą św. Jana Nepomucena** z pierwszej połowy XIX wieku. Na przeciwległych krańcach wsi **cmentarze**: w południowo-zachodniej części poepidemiczny, w północno-wschodniej ewangelicki.

Po 900 m na krótko (700 m) wracamy do powiatu świeckiego. Po następnych 420 m dochodzimy do granicy Wdeckiego PK i dalej poruszamy się wzdłuż niej.

→ **43,690 km – Leśniczówka Sarnia Góra** (kolejna taka nazwa, razem w okolicy trzy).

Po 140 m przekraczamy Prusinę. Niecałe 100 m i po lewej **leśniczówka Zimne Źdroje**. Trochę dalej odchodzimy od granicy Parku na północ. Przez las, później polami dochodzimy do wsi.

→ **45,350 km – Szosa w Śliwiczkach.** Węzeł szlaków. Do naszego dołączają czerwony rowerowy Świecie - Czersk i pieszy niebieski Partyzantów AK (przy nim czytaj o wsi po 39,280 km). Tu zaczyna się/kończy czarny szlak Śliwicki. Ruszamy przez wieś o charakterze ulicówki. Po 100 m **mogiła i pomnik** pomordowanych przez hitlerowców. 700 m dalej przez przejazd odchodzi szlak Partyzantów. My z drugim czerwonym prosto, wzdłuż torów. Po 660 m w lewo „odjeżdża” czerwony szlak rowerowy, nasz dalej trzyma się torów. Ponad kilometr i wreszcie przekraczamy linię kolejową Laskowice Pomorskie – Czersk. Dalej przez park i koło **stadionu** w prawo ul. Szkolną, zaraz w lewo Parkową i potem w prawo Świecką.

→ **48,890 km – Centrum Śliwic.** Węzeł szlaków.

Śliwice. Wieś borowiacka z neogotyckim kościołem, grotą NMP, ciekawym cmentarzem i domami drewnianymi. Szerszy opis przy szlaku Partyzantów AK 42,490 km.

Skracamy w prawo w ul. Dworcową, po 360 m w lewo w Glinianą, wreszcie po kolejnych 310 m w prawo (ul. Starogardzka). Z tej ostatniej po 300 m schodzimy w lewo. Opuścmy Śliwice, wędrując wśród lasków i pól.

→ **51,510 km – Wchodzimy do lasu.** W nim w lewo i po 650 m w prawo. Czeką nas długa prosta, równoległa do linii kolejowej. Mijamy **jeziorko Różanek** (54,960 km).

Uroczysko Różanek przy trasie kolejowej Śliwice – Szlachta. Małe jezioro z liliami wodnymi, otoczone lasem zasobnym w jagody, jeżyny i borówki.

Po 1,8 km opuszczamy woj. kujawsko-pomorskie. Nieco dalej spotykamy niebieski szlak Partyzantów AK.

→ **57,250 km – Stacja PKP w Szlachcie.** Opis wsi przy szlaku Partyzantów AK 101,350 km.

Szlak „Cisów Staropolskich”, długość 26,5 km, w powiecie świeckim 17,390 km – pieszy, znaki zielone. Trasa: Najstarszy szlak, prowadzący przez południowo-wschodnią część Borów Tucholskich. Wiedzie z Tlenia do Błądzimia, w sporej części we Wdeckim Parku Krajobrazowym), jest zróżnicowany krajobrazowo (bory sosnowe, tereny rolnicze, doliny rzeczne), przecina dwa dopływy Wdy – Prusinę i Ryszkę. Największą jego atrakcją jest rezerwat cisów. **Nazwa:** Związana z Rezerwatem „Cisy Staropolskie” im. Leona Wyczółkowskiego.

→ **0,0 km – Stacja PKP w Tleniu.**

Opis miejscowości w „Węzły szlaków”.

Ruszamy w dół, mijając Tucholanę (Dom Seniora, za nim **cmentarzyk ewangelicki**) – tu dołączają inne szlaki (II RP, Tleń – Tuchola i Ścieżynka Zagłoby) – oraz **skwer Hoffmanna**. Na skrzyżowaniu szos i szlaków przed mostem na Zalewie skręcamy w lewo na most na Prusinie. Za mostem po lewej budynek **dawnej poczty**, za nim **pomnikowy dąb** szypułkowy (656 cm). Wędrujemy w kierunku lasu, najpierw z trzema, potem z dwoma szlakami. Przed jego skrajem skręcamy w lewo do Evity (Hotel&Spa), a szlaki rowerowy czerwony do Czerska i niebieski pieszy Harcerzy Światowida wiodą dalej. Schodzimy do doliny **Prusiny** (szerszy opis przy jej szlaku kajakowym).

Ten odcinek rzeki ma duży spadek. Dolina jest wąska, ze stromymi zboczami. W pobliżu zakrętu szlaku **pomnikowy dąb** szypułkowy „Bonawentura” (571 cm).

Skręcamy w lewo i wzdłuż brzegu, niewygodną ścieżką idziemy do kładki, po której przechodzimy na prawy brzeg rzeki. Idziemy przez boczny parów doliny Prusiny i, trzymając się linii płotów (słabe znakowanie szlaku), poruszamy się po terenie dawnej osady **Wygoda**.

Część Tlenia (z *Wygody* 1787), nazwa od słowa *wygoda*, typowa dla dawnej kraczymi, dziś z zabudową mieszkalną i lotniskową.

Wreszcie skręcamy w lewo i idziemy wzdłuż torów.

→ **2,420 km – Przejście przez tory kolejowe.**

Droga za nimi to część dawnego **Traktu Napoleońskiego**, wykorzystywanego przez Francuzów w czasie wojen z Prusami i Rosją, w tym miejscu prowadzącego kiedyś do Tucholi. Jeszcze niedawno stał tu drogowskaz pokazujący odległość do Tucholi. Przy przejeździe **kapliczka** z napisem „Tylko pod krzyżem, tylko pod tym znakiem, Polska jest Polską, a Polak Polakiem” błędnie na niej (i nie tylko) przypisywanym Mickiewiczowi.

Przechodzimy na drugą stronę torów. Znowu w większości drogą koło płotów po 800 metrach przecinamy dzisiejszą szosę do Tucholi i po następnych 660 m wchodzimy do Warszawy, czyli części Wierzchów. Na skrzyżowaniu spotykamy niebieski szlak pieszy Wszędolazów oraz rowerowe: zielony do Tucholi i czarny „Na tropach II RP”.

→ **4,340 km – Szkoła w Wierzchach.** Początek i koniec czerwonego szlaku Zagłoby-Zyglera.

Wierzchy. Wieś z **parkiem** ze skupiskiem pomników przyrody i **starymi domami**. Opis przy szlaku Zagłoby-Zyglera 16,600 km. Można o niej poczytać też na tablicy informacyjnej koło szkoły.

Idziemy dalej. Po 140 m skręcamy w lewo, opuszczając szlaki rowerowe i na krótko Wszędolazów. 430 m i jesteśmy przy wejściu do ośrodka wypoczynkowego, zwanego dawniej „Kometa”. Wiszą tu tablice z informacjami o obiekcie, dawnym dworze z parkiem **obfitującym w pomniki przyrody**. Wkraczamy na krótki odcinek brukowy (przed nim dołącza szlak niebieski) i schodzimy do dawnej doliny **Zdrojanki**. Groblą przechodzimy przez Wylewy.

Wylewy (nazwa od *wylew* – „powódź”). Jezioro Wierzchy na mapach Wdeckiego Parku, dziś w sporej części zarośnięte. Zalana po powstaniu Zalewu Żurskiego rynna, którą kiedyś rzeka Ryszka i jej dopływ Zdrojanka, płynęły do dawnej Wdy. Na środku grobli, po prawej, wzniesienie, nazywane przez miejscowych **kurhanem**. Legenda mówi o pochowanych tu żołnierzach francuskich z okresu wojen napoleońskich. O Zdrojance przy szlaku II RP 11,170 km.

Za groblą szlaki rozchodzą się. My idziemy na południe, wzdłuż rozległego obniżenia (połączone rynna i wytopiska). Około 300 m od rozejścia szlaków, po prawej, wieża, kiedyś umożliwiająca wgląd do obniżenia, obecnie zasłonięta drzewami.

→ **6,410 km – Zgorzałły Most.**

(*Zgorzalimost* 1789), nazwa od „zgorzeć, spalić się”, nie potwierdzona odpowiednim wydarzeniem w dokumentach. Murowany młyn gospodarczy i tartak z początku XX wieku, potem **mała elektrownia wodna** na Ryszce. W pobliżu znajduje się zadbane **cmentarzyk ewangelicki** z grobami właścicieli (7 nagrobków), otoczony płotem. Po tej samej stronie Ryszki, wyżej, w Jakubowie (około 600 m) **cmentarz ewangelicki**, na którym w 1946 roku pochowano jednego z partyzantów Łupaszki.

Ryszka. Rzeka ponad 20 kilometrów długości. Nazwa (*Riechker fl.* ok. 1790) pochodzi od nazwy młyna, a ta od właściciela. Dzięki znacznej sile erozyjnej dolina rzeki wyodrębnia się bardzo wyraźnie w terenie, począwszy od jeziora Suchom. Jest przeważnie głęboka i wąska, niekiedy o charakterze przełomu, z kilkoma rozszerzeniami. Na odcinku do Zgorzałłego Mostu Ryszka ma duży spadek, co nadaje jej cechy rzeki prawie górskiej. Od Zgorzałłego Mostu dolina rzeki jest wąska i głęboka, ze stromymi zboczami. Jest bardzo widoczna w terenie – jej bieg wyznacza pas drzew wśród użytków rolnych. Ujście Ryszki do niewielkiej zatoczki jeziora Wierzchy jest zarośnięte, zavalone drzewami i gałęziami, częściowo zamulone.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Dolina rzeki Ryszki. Powierzchnia 358 ha. Obejmuje głęboką dolinę rzeki z licznymi rozcięciami erozyjnymi zboczy i niewielkimi rozlewiskami w korycie oraz przyлегłe tereny leśne ze stanowiskami lęgowymi zimorodka oraz rzadkimi i chronionymi roślinami.

Ewangelicki cmentarz rodowy w Zgorzałłym Moście (fot. Józef Malinowski)

Ponad 400 m od Zgorzałego Mostu, już w lesie, na rozwidleniu wybieramy lewą drogę. Po dwóch skrętach i przejściu 1,2 km opuszczamy Wdecki Park Krajobrazowy. Idziemy wzdłuż jego granicy i powtórnie wkraczamy na jego obszar.

→ **9,960 km – Narożnik szlaku w Ryszce.**

Ryszka. Najpierw młyn wodny (istniał jeszcze po II wojnie światowej), potem osada młyńska i leśna. Nazwa od młynarza *Pawła Ryszki* (1664). Znajduje się tu staw zaporowy, działa **mała elektrownia wodna** Bobryszka.

Dalej poruszamy się malowniczą, piaszczystą drogą w prawo wzdłuż rzeki Ryszki.

Wykorzystuje ona dawniej istniejące obniżenie wód roztopowych. Stąd dolina ma szerokość przekraczającą 300 m i głębokość do 15 m. W jej dnie swą głęboką na 5–7 m i wąską dolinę wyrzeźbiła Ryszka. Rzeka, meandrując, płynie w korycie o szerokości 3–5 m. Jej głębokość wynosi około 0,5 metra.

→ **11,890 km – Opuszczamy powiat świecki**, wchodzimy do tucholskiego. Ponad 400 m dalej wychodzimy znowu z Parku, ale jeszcze kilometr wędrujemy wzdłuż jego granicy.

→ **13,120 km – Spotykamy czerwony szlak „Po poligonie Heidekraut”** i z nim w lewo.

250 m dalej rzeka Ryszka. Możemy poczytać legendę o genezie jej nazwy (tablica informacyjna szlaku Heidekraut). Jesteśmy na terenie dawnej osady Hamer.

Hamer. Nazwa (*Hamer* 1597, *Młyn Hamer* 1664) pochodzi od niemieckiego *der Hammer* „młot, kuźnica”. W tym miejscu niegdyś wydobywano i przerabiano rudę, pewnie darniową, i żelazo. Jednocześnie musiał tu istnieć młyn. W „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich” zapisano: „Posiadłość z młynem wodnym i karcznią, budynków 8, domów 3...”. **Ruda darniowa** to skała o niskiej zawartości żelaza (do 50%), kiedyś podstawa uzyskiwania tego metalu. Powstaje na terenach podmokłych i bagiennych. Rudy te tworzą się od około 10 tysięcy lat i stosunkowo szybko mogą się odnawiać. Do XIX wieku w Polsce w licznych niewielkich hutach-kuźniach (wydobycie, wytop i kucie metalu często były wykonywane przez tego samego człowieka) wytapiano żelazo prawie tak samo, jak w starożytnych piecach - dymarkach.

Za rzeką szlak Heidekraut odchodzi w prawo (częściowo nim i potem w prawo, razem około 200 m, **cmentarzyk ewangelicki**), a my, idąc prosto, ostatecznie oddalamy się od granicy Wdeckiego PK. Kolejne kilometry pokonujemy w lesie.

→ **16,520 km – Przejazd na linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Wierzchucin.**

Dalej wędrujemy lasem.

→ **17,580 km – Rzeka Mukrz.**

Mukrz. Pierwotnie *Mokra* (*Mocker* 1297) od przymiotnika *mokry*, potem *Mukrz* ponowiona od jeziora. Rzeka wypływająca z jeziora Mukrz i uchodząca do Ryszki w stawie zaporowym koło leśniczówki Ryszka. Mukrz i jej prawobrzeżny dopływ swymi przełomami łączą cały ciąg rynien i wytopisk (z dużymi jeziorami Błądzimskim, Dąbrowa, Ostrowite i Mukrz).

Szlak wyprowadza nas na użytki rolne na skraju **wsi Cisiny**. 300 m za rzeką dołącza do nas czarny szlak Sulisławskiego. Obydwa wiodą drogą przez wieś.

Cisiny. Osada leśna (niecałe 40 osób) przy granicy rezerwatu Cisy Staropolskie, nad jeziorem Mukrz, z nazwą od *cisina* „las z cisów” (*Eibenhurst* 1835). **Cmentarz ewangelicki** z drugiej połowy XIX wieku, uporządkowany, krzyże, mogiły i postumenty – patrz dalsza droga.

Docieramy do ogrodzenia rezerwatu cisów i jednocześnie granicy powiatu świeckiego. Dalej idziemy wzdłuż płotu i granicy z powiatem tucholskim. Po 200 m dołącza do nas żółty szlak Gackowskiego.

Jeśli ktoś chce zobaczyć **cmentarz cisiński**, niedostępny w prostej linii ze względu na bagna, powinien stąd iść na południe, skręcić drogą w prawo i po kilometrze marszu (tącznie) znowu w prawo.

Kolejne 160 m i odchodzimy od granicy powiatów.

→ **20,430 km – Brama wejściowa rezerwatu**. Tu spotykamy szlak Borowej Ciotki, prowadzący w obie strony (do i od rezerwatu).

Rezerwat przyrody Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego. Najstarszy na ziemiach polskich (1827 rok) i drugi w Europie. Powierzchnia prawie 114 ha, z tego ponad 14 ha ochrony ścisłej. Pozostały po pierwotnej puszczy grąd subkontynentalny (wielogatunkowy las liściasty typowy dla wschodu Polski, ze sztucznie wprowadzoną sosną, obecnie starą i obumierającą), olsy (las bagienny) i łęgi (las nadrzeczny) z największym skupiskiem cisa pospolitego w Europie (ponad 3000 okazów, w tym wiele kilkusetletnich). Występują tu liczne gatunki krzewów oraz roślin runa, często objętych ochroną gatunkową. Rezerwat leży wśród sandru Brdy (piaszczysto-żwirowej powierzchni usypanej przez wody topniejącego lądolodu) na wyniesieniu moreny dennej (powstałej z materiału skalnego niesionego we wnętrzu i dnie lądolodu) otoczonej wodami jeziora Mukrz i podmokłymi obniżeniami. W przeszłości teren ten był praktycznie wyspą. Najokazalszy cis „Chrobry” liczy około 600–700 lat, ma obwód 232 cm, wysokość 15 m. Niestety, cis nie odnawia się (nasiona wysiewają się naturalnie, ale siewki po 2–3 latach giną), a część jego okazów jest martwa lub z chorobami i uszkodzeniami. W okresie międzywojennym rezerwat był często miejscem pracy artystycznej znanego malarza Leona Wyczółkowskiego (1852–1936), który stworzył tu ponad 100 obrazów. Grób nadleśniczego Wilhelma von Bocka.

Rezerwat Cisy Staropolskie (fot. Małgorzata Szulta)

Dalej szlak prowadzi wzdłuż płotu. Po prawie 500 m przekracza linię kolejową Bydgoszcz – Kościerzyna. Przed przejazdem odłącza szlak Sulisławskiego, a koło parkingu rezerwatu szlaki Borowej Ciotki i Gackowskiego. Naprzeciw zabudowania Wierzchlasu.

Wierzchlas. Osada leśna (*Wierschlas* ok. 1790), z nazwą od *wierzch*, dawniej *wirch* oraz od *las*. W nazwach miejscowych złożonych *wierzch* oznacza „początek, źródło”. Powstała w drugiej połowie XVIII wieku. Cmentarz **ewangelicki** na zachód od osady, około kilometr marszu szlakiem Gackowskiego.

W tym drugim miejscu skręcamy w lewo. Trzymamy się linii kolejowej (raz ją przekraczamy) i granicy powiatów tucholskiego i świeckiego. Do naszego dwukrotnie wchodzimy, raz na krótko. Docieramy wreszcie do szosy Świecie – Tuchola. Skręcamy w lewo i po ponad 300 m osiągamy kościół w Rykowisku.

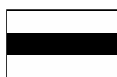
→ **25,070 km – Rykowisko.**

Osada łącząca się z Błędzkiem. **Kościół** pw. Św. Rocha, murowany. W barokowym ołtarzu obraz koronacji Najświętszej Panny Marii z około 1640 roku Bartłomieja Strobla. Wystrój wnętrza myśliwski. Rykowisko i Błędzim – Patrzałak Gackowskiego 19,240 km.

Ostatni odcinek szlaku wyprowadza nas z powiatu świeckiego (choć dalej idziemy wzdłuż jego granicy) i wiedzie do przystanku kolejowego Błędzim. Wzdłuż linii kolejowej docieramy do końca trasy.

→ **26,530 km – Przystanek PKP Błędzim.**

Kiedyś szlaki zaczynały się i kończyły na stacjach kolejowych lub dworcach/przystankach PKS. Zmiany w transporcie spowodowały, że taka konstrukcja szlaku to przeżytek. Stąd warto zakończyć wędrowkę wcześniej.

Szlak „Ścieżynka Zagłoby”, długość 19,9 km, w całości w powiecie świeckim – pieszy, znaki czarne, Trasa: Prowadzi leśnymi drogami o rekreacyjnym charakterze z Tlenia przez jezioro Piaseczno i Starą Rzekę do Osia. W całości na terenie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Tylko w Tleniu i Osiu nie poruszamy się lasem.

Nazwa: Poświęcony jest pamięci Zdzisława Zagłoby-Zyglera (1908–1971), działacza harcerskiego i turystycznego, wieloletniego prezesa Klubu Turystów Pieszych „Piętaszki” w Bydgoszczy.

→ **0,0 km – Stanica wodna PTTK Patex w Tleniu.** Opis Zalewu Żurskiego przy Żurze w „Węzłach szlaków”.

Stanica leży nad najszerszą częścią akwenu. Nasz szlak rusza razem z żółtym Piętaszków, niebieskim Klubu Turystów „Wszędołazy” i czerwonym Zagłoby-Zyglera. Po 530 m szlak Piętaszków odchodzi w lewo na trasę dokoła jeziora Mukrza. 180 m dalej opuszcza nas szlak Wszędołazów, jednocześnie w tym miejscu jest drugi (po Patexie) kraniec szlaku Piętaszków. Dalej idziemy ul. Sosnową. Na przejściu dla pieszych przez torry linii Laskowice Pomorskie – Czersk opuszcza nas czerwony szlak Zagłoby. Po 1,5 km docieramy do szosy w **Tleniu** (ul. Bydgoska) i przejazdu kolejowego. Tu spotykamy szlaki rowerowe: czarny „Na tropach II RP” i zielony Tleń – Tuchola.

Opis Tlenia w „Węzłach szlaków”.

Idziemy w dół koło „Tucholanki”, gdzie dołącza zielony szlak Cisów Staropolskich. Za płotem ośrodka ścieżka do **ewangelickiego pomnika nagrobnego**.

→ **1,880 km – Węzeł szlaków** przed mostem na Wdzie. My w lewo. Przechodzimy przez most na **Prusinie**, która w tym miejscu uchodzi do Zalewu Żurskiego (patrz jej szlak kajakowy). Po lewej budynek **dawnej poczty i pomnikowy dąb**. 100 m od skrzyżowania dochodzimy do szlaku niebieskiego Harcerzy Światowida, z którym razem schodzimy w ul. Brzozową w prawo – najpierw drogą, pod koniec ścieżką. Po 520 m, przed ścianą lasu, odchodzi szlak niebieski. My dalej prosto.

→ **3,410 km – Dawna leśniczówka Czarna Woda.**

Później stacja harcerska ZHP Bydgoszcz, obecnie osada leśna. Wzmiankowana w dokumentach w 1807 roku, nazwę wzięła oczywiście od rzeki. Na zboczach i dnie doliny Wdy w pobliżu liczne pomnikowe drzewa.

Ponad kilometr dalej wychodzimy z wysokiego lasu na pas zniszczony przez trąbę powietrzną 14 lipca 2012 roku. W tym miejscu jego szerokość wynosi ponad 500 m. Idziemy przez młody las, posadzony na miejscu powalonego przez huragan.

Po prawie 600 m od pasa huraganu skręcamy w lewo w linię oddziałową. 570 m dalej po lewej mijamy jedno z ramion „krzyża” **lotniska polowego** (tak wygląda na mapie), wykorzystywanego podczas opryskiwania lasów środkami owadobójczymi.

→ **6,990 km – Docieramy do granicy rezerwatu „Jezioro Piaseczno”** (szerszy opis przy czarnym szlaku „Na tropach II RP” 22,580 km).

Rezerwat przyrody Jezioro Piaseczno obejmuje jezioro rynnowe, zbiorowiska ciekawych roślin wodnych i torfowiskowych oraz otaczające zbiornik wodny tereny leśne z bogatą gatunkowo fauną kręgowców. Jezioro ma 1600 metrów długości i do 300 metrów szerokości.

Po 260 metrach dochodzimy do jeziora. Skręcamy w prawo wzdłuż brzegu zbiornika. Wychodzimy z rezerwatu, dołączamy do czerwonego szlaku „Stu z nieba” i z nim skręcamy w prawo. Docieramy na skraj **Czyściewnicy**.

Torfowisko źródłowe Czyściewnica powstało w wyniku zalewania przez wodę terenu o nieprzepuszczalnym podłożu, w głębokim obniżeniu, będącym wschodnią częścią rynny polodowcowej jeziora Piaseczno. Na strumieniu w obniżeniu kilkudziesięciometrowa tama bobrowa. Rynna jest bogatym siedliskiem roślin i zwierząt. Widziana z góry, z krawędzi obniżenia, może w miniaturze przedstawiać dolinę Amazonki. Przedłużeniem tego uroczyska jest głęboka, o stromych zboczach, dolina strumienia uchodzącego do Wdy w środkowej części Starej Rzeki (przy jego końcu łowisko i smażalnia pstrągów).

Czyściewnica (fot. Józef Malinowski)

Poruszamy się wzdłuż krawędzi obniżenia. Po przejściu 1200 m mamy widok na kotlinowate rozszerzenie doliny strumienia bezpośrednio z trasy, bez konieczności podchodzenia na skraj obniżenia. Trochę dalej, na rozwidleniu, wybieramy lewą drogę. 470 m dalej opuszczamy szlak czerwony (odchodzi w lewo). Po przejściu podobnej odległości łączymy się z niebieskim szlakiem Harcerzy Światowida. Do Starej Rzeki wędrujemy razem mniej więcej wzdłuż granicy lasu i wsi.

→ **11,550 km – Droga Zazdrość - Stara Rzeką. Leśna kapliczka myśliwych.** Koniec/początek szlaku Harcerzy Światowida. Z lewej dochodzi czerwony „Stu z nieba” i czarny rowerowy II RP. W prawo schodzimy na most na Wdzie w Starej Rzece. **Opis wsi w „Węzły szlaków”.**

Idziemy szosą w górę. Po jej lewej stronie widzimy **starorzecze**, któremu wieś zawdzięcza nazwę. Po 230 m **grób żołnierski, krzyż i figurka Matki Boskiej** obok starego (ale zadbanego) domu. Ten fragment Starej Rzeki pozostał nienaruszony, choć wokół trąba powaliła drzewa. Przed wyjściem z doliny w lewo odchodzi szlak II RP (z krawędzi obniżenia doskonale widać dawny bieg Wdy w tej części wsi), a na krótko dołącza żółty Hoffmanna, który po kilkudziesięciu metrach odbija w prawo, w drogę wiodącą wzdłuż ściany lasu. Prowadzi do kilku **miejsz widokowych** na dolinę (trzeba jednak podejść z drogi w jej kierunku) oraz na **cmentarz ewangelicki**.

→ **12,600 km – Schodzimy z szosy w prawo.** Porzucamy czerwony szlak „Stu z nieba”, który nieco dalej skręca w lewo. Po 650 m z lewej początek **Księżych Łąk**, należących kiedyś do probostwa w Osiu, a 180 m dalej przekraczamy potok, który wpływa do Wdy też w środku Starej Rzeki (naprzeciw strumienia z Czyściewnicy) i na jego końcu również jest łowisko pstrąga.

→ **13,790 km – Skrzyżowanie.** W prawo do pstrągarni. Nasz szlak wiedzie w lewo.

100 m dalej skręcamy w prawo. Drogą w lewo po ponad 200 m doszlibyśmy do **leśniczówki Stara Rzeką**. Przy niej **pomnikowy dąb** szypułkowy (364 cm). Po kolejnych 1800 m skrzyżowanie. Niecałe 100 m przed nim **pomnikowa lipa** drobnolistna (358 cm). W prawo droga do Tlenia, po lewej **leśniczówka Nowa Rzeką**. My idziemy prosto. 240 m dalej skrzyżowanie. Przy nim **krzyż i głaz z tablicą** poświęconą zamęczonym podczas okupacji hitlerowskiej. Przed nami po lewej widać pierwsze **zabudowania Radański**.

Radańska, dawniej *Radońska* (*Osie-Radańska* 1928). Nazwa od nazwiska *Radan/Radon* lub od nazwy strumienia *Radoń* albo *Radań*. Niewielka wieś, około 180 mieszkańców, rozrzucona częściowo na średleśnej polanie. Po przeciwnej stronie wsi **figura Matki Boskiej**, na niej **tablice** upamiętniające mieszkańców wsi, pomordowanych przez hitlerowców za współpracę z partyzantami w grudniu 1944 i styczniu 1945 roku.

Idziemy dalej tzw. kisówką, czyli drogą żwirową (z niem.). Zaraz za krzyżem zaczyna się asfaltowa droga prowadząca przez wieś. Po 450 m od skrzyżowania z lewej widać skraj **łąki Kobyła** – jednego z licznych wytopisk, pozostałych w naszych lasach po stopieniu brył martwego lodu. Kilometr dalej dochodzi zielony szlak łączący most kolejowy w Tleniu z Osiem. Po następnych 650 m wchodzimy do **Osia**.

Opis wsi w „Węzły szlaków”.

Spotykamy szlaki rowerowe czerwony Świecie – Czersk i zielony Grudziądz – Tleń. Poruszamy się ulicą ks. Semraua.

Józef Semrau – proboszcz parafii Osie w latach 1870–1904, zasłużony działacz narodowy i społeczny. On to przekazał część ziemi kościelnej pod budowę m.in. dworca kolejowego oraz ulicy, która dziś nosi jego imię. Wybudował plebanie, organistówkę, rozbudował kościół.

Przechodzimy obok dużego zakładu drzewnego, potem części szkoły w Osiu (tzw. Jutrzenka). Możemy oglądać **stare domy drewniane i murowane** oraz nowo wystawioną, z okazji 100-lecia odzyskania niepodległości przez Polskę, kapliczkę.

→ **19,040 km – Skrzyżowanie**. W lewo do Starej Rzeki oraz **cmentarza** parafialnego w Osiu. Po prawej główny budynek Szkoły Podstawowej w Osiu. My ruszamy w prawo, potem skręcamy w lewo. Mijamy **kościół, plebanie i organistówkę**. Wchodzimy na Rynek w Osiu. Szlak prowadzi jego dolną częścią. Tu kończą się/zaczynają szlaki rowerowe Sychty i „Na tropach II RP” oraz zielony pieszy łącznikowy. Na skwerze **głaz z tablicą** upamiętniającą powrót gminy do Macierzy oraz **herb Osia** – koła ze złamaną osi. Herb ma uzasadnienie legendarne, rzeczywistość wiąże nazwę wsi z drzewem osiką. Na końcu Rynku skręcamy w prawo w ul. Dworcową i po 100 metrach mijamy przedszkole (z lewej) i przychodnię gminną (z prawej).

Po lewej stał **kościół ewangelicki** murowany, wybudowany w roku 1865. Poza miejscowościami leżącymi bliżej do parafii należały także m.in. Gródek, Drzycim czy Wery. Do oskiego kościoła uczęszczali także mieszkańcy Laskowic i Czerska Świeckiego do czasu zbudowania świątyni w Jeżewie. Dziś pozostały po nim fragmenty murów obecnego przedszkola i tablica nagrobna wikariusza przed budynkiem. Naprzeciw zboru (świątyni protestanckiej) stał **dom pastora** (obecnie rozbudowany).

Po następnych 120 m, za ulicą Mickiewicza, po prawej **fontanna**. Dom przy niej stoi na fundamentach **willi**, w której mieszkał prof. Alfons Hoffmann z rodziną.

Na rozjeździe skręcamy pod górkę.

→ **19,900 km – Przystanek PKP w Osiu. Koniec szlaku.**

 Szlak im. Zagłoby-Zyglera, długość 16,6 km, w całości w powiecie świeckim – pieszy, znaki czerwone. Trasa: Szlak prowadzi przez lasy sosnowe, miejscami z dużą domieszką drzew liściastych, wokół utworzonego w 1929 r. zbiornika zaporowego Jeziora Żurskiego, w pewnej odległości od jego brzegów. Powstał on w wyniku spiętrzenia wód Wdy dla potrzeb elektrowni wodnej w Żurze. Sam Zalew można zobaczyć na starcie, w Grzybku, na Rurach i z mostu na szosie Tleń – Lniano. Szlak na krótkich odcinkach z trudnościami technicznymi. Była to trasa „nocnego rajdu” organizowanego w każdą pierwszą sobotę czerwca przez Klub Turystów Pieszyc PTTK „Piętaszki” z Bydgoszczy.

Nazwa: Zdzisław Zagłoba-Zygler (1908–71), twórca harcerstwa w powojennej Bydgoszczy, wybitny działacz turystyczny i popularyzator krajoznawstwa, wędrował z Piętaszkami.

→ **0,0 km – Stacja wodna PTTK Patex w Tleniu** nad najszerszą częścią Zalewu. Opis Zalewu Żurskiego przy Żurze w „Węzły szlaków”. Też początek i koniec szlaków niebieskiego Wszędołazów, czarnego „Ścieżnika Zagłoby” i żółtego Piętaszków. Po 530 m szlak Piętaszków odchodzi w lewo. 180 m dalej w lewo idzie szlak Wszędołazów, tu też jest drugi koniec szlaku Piętaszków. Docieramy do **Tlenia**.

Opis wsi w „Węzły szlaków”.

Na ul. Sosnowej przejście dla pieszych przez tory linii Laskowice Pomorskie – Czersk (1,190 km). Na końcu ul. Topolowej skręcamy w prawo na **Skwer Hoffmanna** z **tablicą** ku jego czci oraz **drewnianymi rzeźbami**. Od pewnego czasu jest to miejsce targów i festynów. Tu było ujście Prusiny w czasie działalności młyna. Na skrzyżowaniu dróg przed mostem na Zalewie Żurskim węzeł szlaków pieszych (nasz, czarna Ścieżnika Zagłoby, zielony Cisów Staropolskich) i rowerowych (żółty z zielonym Grudziądz – Tuchola, czerwony Świecie – Czersk i czarny Na tropach II RP); w pobliżu piesze: niebieski Harcerzy Światowida i żółty Hoffmanna. O Tleniu w dziale „Węzły szlaków”.

→ **1,850 km – Pensjonat, restauracja i browar „Przystanek Tleń”, dawniej „Samotna nad Wdą”.**

*Ścieżką pieszo-rowerową możemy dojść do **mogiły** więźniów obozu koncentracyjnego.*

Za Przystankiem po lewej, na skarpie doliny, **pomnikowy dąb** szypułkowy (440 cm). Od Przystanku ścieżką leśną ostro pod górę, wzdłuż szosy. Po ponad 200 m skręcamy w lewo, w linię oddziałową, i odchodzimy w las. Przechodzimy około 1,2 km i skręcamy w prawo.

→ **3,850 km – Przecinamy drogę zwirową** z Radański do Tlenia. Po ponad 100 metrach powinniśmy osiągnąć skraj łąki śródleśnej Zdręczno. Jednak niekiedy bywa to niemożliwe. Szlak w części dalszej od Zalewu jest mało uczęszczany, a w tym miejscu podmokły i zarośnięty. Prowadzi granicą łąki około 900 m (i taki jest dalszy kilometr w przewodniku – może Nadleśnictwo udroźni przejście).

Zdręczno. Nazwa od z *ręki* „nadający się do uprawy”. Śródleśna łąka bogata w zioła i trawy. Można spotkać tu rzadkie gatunki roślin, m.in.: rosiczkę okrągłolistną, żurawinę błotną, wierzbę rokitę, na obrzeżach wawrzynek wilcze лыko, borówkę. Jest to oczywiście, jak inne tego typu łąki, pozostałość po bryle martwego lodu, oderwanego od ładolodu skandynawskiego, dawniej zapewne jezioro.

Do czasu oczyszczenia szlaku należy na zwirowce skręcić w prawo, dojść 190 m do linii oddziałowej i nią w lewo. Na jej końcu (niecałe 200 m) przez las wzdłuż obniżenia w prawo. Jest tam wąziutka ścieżka, potem słaba droga. Po 180 m dojdziemy do drogi, którą (po wojskowemu) w tył na lewo. 100 m i jesteśmy na szlaku Droga dłuższa tylko o ponad 200 m. Początkowo drogą, później ze względu na zrąb idziemy skrajem łąki.

→ **4,620 km** (kilometrów wg znaków) – **Południowy skraj łąki**. Z zielonym szlakiem łącznikowym idziemy w lewo 240 m. Wtedy odchodzimy od łąki, skręcając w prawo, w linię oddziałową. 350 m, skręt w prawo i dochodzimy do szosy Osie – Tleń. Przekraczamy ją razem z czarnym szlakiem rowerowym II RP i przechodzimy pod tzw. „**żelaznym mostem**” (wiadukt na linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk). Droga pod górkę, skręt w lewo. Po lewej znowu łąka, tym razem w głębokim obniżeniu, które jest odnogą kilkukilometrowego ciągu od wschodniej części Osia po Zalew Żurski (patrz niżej Lassa).

Uwaga: Stąd do Grzybka szlak wiedzie po terenie, na którym zlokalizowano *Zielony Punkt Kontrolny, czyli stałą instalację do Biegów na Orientację*.

Drogą w dół dochodzimy do źródła zwanego Trynka (po prawej), nieco dalej do kładki na strumieniu (po lewej).

Trynka, z niem. *Tränke*, czyli „wodopój”, od *trinken* „pić”. Źródło leży blisko strumienia, zwanego na mapach niemieckich **Lassa Fluss** (*rzeka Lassa*, może od Leśna, Leśnica). Bierze on swój początek na łące koło dzisiejszej ulicy Sportowej w Osiu, płynie koło leśniczówki Osie, przez staw na Starniach (dawniej podmokła łąka ze strumieniem) i dalej, aż uchodzi do zalewu na krańcu Zatoki Chłop. Dawniej wpływał do Wdy nieco dalej, prawie naprzeciw ujścia Ryszki.

Trochę poniżej, po lewej stronie za strumieniem, **pomnikowy dąb „Na Starniach”** (468 cm).

→ **6,410 km – Rozwidlenie przed Starniami**. Lekko w lewo do wsi ze stawem (opis przy czarnym szlaku rowerowym II RP 1,720 km, który tu od nas „odjeżdża”). W tył na prawo na Zatoki (patrz szlak Hoffmanna 18,730 km).

My lekko w prawo, pod górkę. Po kilkuset metrach po lewej otwiera się widok na wieś Starnie. Nieco dalej schodzimy ze żwirówki skośnie w prawo. Poruszamy się częściowo lasem, częściowo zrębem (niestety, ostatnio wycinki wyraźnie zwiększyły się).

→ **8,170 km – Szosa Osie – Grzybek**. Skręcamy nią w prawo. Z nami „idzie” zielony szlak Sychty, przecinamy żółty Hoffmanna. Z mostu na Zalewie (tu jest wąski) ładny widok w kierunku wyspy **Madery**, którą trudno rozpoznać na tle lasu, oraz na zarastającą i płytką zatokę **Dyżurnia** i **półwysp Wałdowski**. 300 metrów za mostem **Grzybek**. Przed wsią w lewo odłącza się zielony szlak Sychty.

Grzybek to niewielka osada zamieszka formalnie przez zaledwie jedną rodzinę. Jest tu jednak dość spora grupa nowych domów mieszkańców miast, i to wcale nie małych letniskowych. W osadzie znajdują się dwa ośrodki wypoczynkowe oraz niestrzeżone **kąpielisko gminne** nad zatoką odchodzącą od Zalewu Żurskiego, też **pomnikowe drzewa** – lipy drobnolistne, jesion wyniosły i dąb szypułkowy. O okolicy czytaj też przy szlaku Sychty od 2,830 km.

Na końcu drogi asfaltowej skręcamy w lewo (naprzeciw kąpielisko). Idziemy przez wieś, potem przez las.

→ **10,200 km – Skręcamy z drogi w prawo** ścieżką w dolinę strumienia. Na dole przepust. To nad zalaną częścią doliny tego cieku leży Grzybek. Ponad 300 m za przepustem skręcamy w prawo, w linię oddziałową. Po 600 m wychodzimy na żwirówkę do Sierosławia (w lewo). My idziemy w prawo. Po kilometry schodzimy w prawo na linię oddziałową, po ponad 200 m w lewo w linię poprzeczną, a po kolejnych 280 m skośnie w lewo.

→ **13,340 km – W prawo w tył odchodzi droga do leśniczówki Zalesie**, miejsca znanego powszechnie jako Skrzyniska.

Skrzyniska. Przez wiele lat miejsce obozów Hufca ZHP Świecie i biwaków drużyn hufcowych. Dziś teren prawie całkowicie zalesiony.

→ **13,810 km – Narożnik granicy rezerwatu „Jezioro Ciche”**

Rezerwat przyrody Jezioro Ciche. Utworzony w 1994 roku, powierzchnia 38 ha. Jezioro, bagna i grąd z rzadkimi gatunkami roślin (lilie wodne, grzybień białe, turzycza sztywna i bagienna, bagnica torfowa, rdzestnica pływająca, wawrzynek wilczełyko). Jest to tak naprawdę jezioro sztuczne. Po powstaniu Zalewu Żurskiego wody zalały podmokłą łąkę, tworząc zbiornik o powierzchni około 4,7 ha. Przy południowym brzegu jeziora **pomnikowa lipa** drobnolistna „Grucha” (484 cm).

Jezioro Ciche w zimie (fot. Piotr Szumigał)

Po 200 metrach tzw. **Rury** – przepust łączący Jezioro Ciche i Zalew Żurski pod groblą przedzielającą oba zbiorniki. Po 500 m po lewej **jeziorko Żabianek**. Tak dawniej nazywano stawy lub małe jeziora. 300 m dalej opuszczamy granicę rezerwatu.

→ **15,400 km – Szosa Lniano – Tleń**. Skracamy w prawo. Kawałek dalej przechodzimy po przepuście (mostku) łączącym **Zalew Żurski** (po prawej) z **Wylewami** (po lewej, inaczej jezioro Wierzchy, zalana po powstaniu Zbiornika Żurskiego dawna dolina Ryszki i jej dopływu Zdrojanki). Stąd 340 m pod górkę i schodzimy z szosy skośnie do lasu po lewej. W prawo droga na groblę między jeziorem Mukrza a Zalewem Żurskim – żółty szlak Piętaszków. Ścieżkami docieramy do Wierzchów. Wchodzimy na teren wsi przez furtkę koło Orlika i teren szkolny lub drogą wzdłuż płotu po prawej.

→ **16,600 km – Szkoła w Wierzchach**. Koniec szlaku.

Wierzchy. Wieś wzmiankowana w 1400 roku, nazwę wywodzi od „wierzch - pagórek, wierzchołek” (*Wyrskie* 1400). Liczy około 220 mieszkańców. **Park dworski z licznymi pomnikowymi drzewami**: sześcioma dębami szypułkowymi (201–377 cm), trzema dębami czerwonymi (226–245 cm), czterema cisami pospolitymi (113–220 cm) oraz bukiem pospolitym (352 cm), lipą drobnolistną (669 cm), kasztanowcem zwyczajnym (302 cm), jesionem wyniosłym (358 cm) i leszczyną pospolitą (94 cm). **Domy drewniane i murowane** (w tym stara część szkoły) z XIX i początku XX wieku.

 Szlak Klubu Turystów „Wszędołazy”, długość 28,6 km, w powiecie świeckim 8,460 km – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Tleń – Cekcyn. Prowadzi przez południowo-wschodnią i centralną część Borów Tucholskich, łączy nasze tereny ze szlakami powiatu tucholskiego (węzeł w Cekcynie). Na trasie rezerwat Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego i poligon niemiecki. Część początkowa we Wdeckim Parku Krajobrazowym.

Nazwa: „Wszędołazy” to nieistniejący już klub bydgoski, który wyznakował szlak.

→ **0,0 km – Stacja wodna PTTK w Tleniu.** Ruszamy ze szlakami pieszymi: czerwonym Zagłoby-Zyglera, czarnym „Ścieżynka Zagłoby” i żółtym Piętaszków (wszystkie związane z działalnością turystyczną Zdzisława Zagłoby-Zyglera z Bydgoszczy).

Po 530 m w tył odchodzi szlak żółty, a po następnych 180 m skręcamy w lewo razem z tu zaczynającym się/kończącym tym samym szlakiem żółtym Piętaszków. 340 m dalej odchodzi on ku jezioru Mukrza.

→ **1,770 km – Przecinamy szosę Osie – Lniano** i dalej idziemy prosto. Na zakręcie łączymy się najpierw z czarnym rowerowym szlakiem „Na tropach II RP”, nieco dalej z zielonym pieszym Cisów Staropolskich.

→ **2,660 km – Szkoła w Wierzchach.** Tu zaczyna się/kończy czerwony szlak Zagłoby-Zyglera (opis wsi przy nim 16,600 km). Można o niej poczytać też na tablicy informacyjnej koło szkoły.

Wierzchy. Wieś z **parkiem** ze skupiskiem pomników przyrody i **starymi domami**.

My idziemy przez wieś. Na skrzyżowaniu na krótko odchodzi zielony szlak Cisów, my szosą w prawo. Na końcu wsi razem ze szlakiem II RP skręcamy w lewo w kasztanowo-klonową aleję, potem znowu w lewo (rozdzielamy się ze szlakiem rowerowym) do brukowanego wąwozu i w końcu na groblę oddzielającą dwie części Wylewów (czytaj przy szlaku Cisów po 4,340 km). 240 m od ostatniego skrzyżowania wzniesienie po prawej, zwane przez miejscowych **kurhanem** (legenda o pochowanych tu francuskich żołnierzach Napoleona).

Pomnikowy cis w Wierzchach (fot. Adam Szarafin)

→ **4,040 km – Skracamy w prawo** (prosto szlak Cisów) i idziemy wśród pól. Po lewej rozległe obniżenie (połączone: rytna polodowcowa i wytopiska). Po ponad 800 m szlak skręca w lewo, potem wchodzi wąwozem do lasu.

→ **5,670 km – Opuśczonego obszar Wdeckiego PK** i dalej idziemy wzdłuż jego granicy.

→ **7,200 km – Leśniczówka Smolarnia.**

Leśniczówka i osada. Dawniej *Budziska*. Nazwa (*Smolarnia* 1928) od miejsca wyrobu smoły drzewnej. Kilkadziesiąt metrów przed leśniczówką, po lewej, pozostałości **cmentarza ewangelickiego**.

→ **8,460 km – Szlak wychodzi z lasu**, opuszcza powiat świecki i Wdecki PK. Po 270 m skręcamy w prawo.

→ **9,110 km – Główne skrzyżowanie w Zdrojach.**

Zdroje. Wieś (*Piece smolane... Zdroje* 1664, nazwa od *zdrój* – źródło), około 300 mieszkańców. W pobliskim Gajdowskim (część wsi) zaczęła swój niszczący szlak trąba powietrzna 14 lipca 2012 roku. We wsi neobarokowy **kościół św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty** z przełomu XIX i XX wieku. Na **cmentarzu** parafialnym do 2004 roku było pochowanych 59 żołnierzy niemieckich, których szczątki ekshumowano i przeniesiono na cmentarz wojenny w Starym Czarnowie (powiat gryfiński, woj. zachodniopomorskie). Na chyba sztucznym wzniesieniu kapliczka Matki Boskiej.

Na skrzyżowaniu przecinamy zielony szlak rowerowy Tleń – Tuchola. Ruszamy prosto, na krótko razem z rowerowym szlakiem czarnym Borowej Ciotki. Mijamy kościół. 120 m za nim skręcamy w lewo (prosto czarny rowerowy). 220 m dalej dołącza zielony szlak rowerowy, z którym poruszamy się tylko 450 m. Już w lesie odchodzimy od niego w lewo na długą prostą.

→ **12,610 km – Skrzyżowanie w Zielonce.** Na krótko dołącza czarna Ścieżynka Sulisławskiego.

Wieś (ponad 300 mieszkańców), nazwa od *zielony* (*Zielonki* 1664). Stare **chaty borowiackie**.

Po 140 m opuszczamy czarny szlak i po wyjściu ze wsi idziemy początkowo wśród pól. Potem wchodzi my do lasu. Ponad 800 m dalej na rozwidleniu wybieramy lewą drogę.

→ **15,030 km – Skrzyżowanie leśne.** Tylko na nim spotykamy dwa czarne szlaki – rowerowy Borowej Ciotki i pieszy Sulisławskiego.

Razem z czerwonym szlakiem „Po poligonie Heidekraut” ruszamy w prawo. Opuśczonego 340 m dalej, po skręcenie w lewo. 80 m przed skrętem przechodzimy rzekę **Ryszkę** (czytaj przy szlaku Cisów po 6,410 km). Dalej idziemy między **jeziorem Suchom** (po lewej, 30,0 ha, przepływa przez nie Ryszka) – czytaj przy szlaku Sulisławskiego przed 18,610 km, i mokradłem (po prawej).

→ **16,710 km – Na skrzyżowaniu w prawo.**

Na 220 m łączymy się z czerwonym szlakiem Heidekraut, który opuszczamy po skręceniu w lewo. Przechodzimy przez osadę **Sarnówek** (*przy leśn. Sarnówku* 1888, oczywiście od *sarny*). Po 820 m łączymy się ze szlakiem Sulisławskiego, potem przecinamy tory linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Chojnice. Zaraz za nimi odchodzi szlak Sulisławskiego, a dołącza też czarny, tyle, że rowerowy, Borowej Ciotki. Idziemy lasem w pobliżu Bieszewa. Na krótko znowu spotykamy szlak Sulisławskiego. Przekraczamy linię kolejową Bydgoszcz - Kościerzyna. Mogą nas zmylić znaki rowerowe Borowej Ciotki. „Jechały” z nami, a tu rozchodzą się w lewo (do rezerwatu Cisy Staropolskie i wracają) i ruszają z nami łukiem w prawo. Po chwili opuszcza nas szlak Sulisławskiego. W tym miejscu odchodzimy od torów w lewo. Idziemy przez wieś.

Wysoka. Wieś borowiacka, ponad 250 mieszkańców. (*Wysocka* 1789), nazwa od *wysoka* (*wieś*). **Wieś tematyczna „Osada Cisowa”** (w pobliżu rezerwaty cisowe – Cisy Staropolskie i Jelenia Góra). Historia i zastosowanie cisa, rezerwatu im. Wyczółkowskiego i łuku. Gra terenowa śladami legendarnej „Borowej Ciotki” (różne leśne postacie, zioła). Warsztaty rękodzielnicze z darami natury jako materiałem do pracy. Przymyski kuchni borowiackiej. **Cmentarz ewangelicki** z połowy XIX wieku w centrum wsi, z obmu-

rowanymi mogiłami i postumentami. Uporządkowany, ogrodzony, z tablicą i krzyżem. Z cmentarzem wiąże się legenda o diabłach, które tu mieszkały i pewnej nocy, w swoistej zabawie, narobiły bałaganu w pobliskim młynie.

→ **21,850 km – Ostry zakręt szosy na skraju Wysokiej.**

Borowa Ciotka „odjeżdża” w lewo, my idziemy prosto. Po ponad 1,1 km przecinamy szlak Heidekraut. Kilkadziesiąt metrów dalej skręcamy w lewo. Po prawie 400 m na krótko łączymy się znowu ze szlakiem Heidekraut.

→ **23,490 km – Przed torami linii Wierzchucin Stary – Cekcyn skręcamy w lewo** (blisko północny kraniec jeziora Wierzchucin).

Przez miejscowość przebiega czerwony szlak pieszy „Po poligonie Heidekraut”, z którym kilkakrotnie łączyliśmy się. Na tym terenie znajdował się tu ściśle tajny niemiecki szkoleniowo-doświadczalny poligon Heidekraut (Wrzos), wykorzystywany przez Niemców pod koniec wojny do badań nad raketami typu V2.

Odtąd do końca prowadzą nas tory kolejowe. Po prawie 3,5 km przecinamy szlak Borowej Ciotki, a kilometr dalej łączymy się ze Ścieżynką Sulistawskiego.

→ **28,550 km – Stacja PKP Cekcyn.** Do centrum wsi ponad 1 km.

Cekcyn. Duża wieś turystyczna (ponad 2100 mieszkańców) leżąca 2 km od granicy Tucholskiego Parku Krajobrazowego, przy linii kolejowej Laskowice – Wierzchucin – Chojnice. Dawniej *Ciechocino* (*Cekcino* 1301), od nazwy osobowej *Ciechota*, postać *Cekcyn* tłumaczy się wymową kaszubską, która mogła mieć szerszy zasięg na południe. **Kościół** pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (przy ul. Wczasowej) zbudowany w 1869 roku w stylu neogotyckim. Murowany z cegły, jednonawowy, z 50-metrową wieżą. Chór muzyczny z 1870 roku w stylu romańskim. Płaskorzeźby Drogi Krzyżowej z masy gipsowej na ścianach wnętrza. Wraz z **plebanią, ogrodzeniem i terenem przykościelnym** z drzewostanem świątynia wpisana do rejestru zabytków. Na pobliskim **cmentarzu** pomnik z krzyżem upamiętniający osoby pomordowane w czasie II wojny światowej. **Jezioro Wielkie Cekcyńskie** (*jezioro Wielkie przy wsi Cekcynie* 1664; 131,0 ha, 27,9 m głębokości) i **Małe Cekcyńskie**, dawniej **Główka** (*jezioro Głowka* 1664, od głowa „początek, źródło” lub główka od kształtu; 16,0 ha) leżą w długiej na 12 km, ciągnącej się z północy na południe, rynny polodowcowej od jeziora Szczuczaniek do Drzycimskiego. **Kapielisko** nad J. Wielkim Cekcyńskim. **Amfiteatr** nad tym samym jeziorem wybudowano w 2012 roku, w stylistyce borowiackiej, w ramach projektu nagrodzonego w ogólnopolskim konkursie „Przyjazna Wieś”. Latem działa tu Galeria Produktów Lokalnych, gdzie można obejrzeć i zakupić wyroby lokalnego rękodzieła, publikacje czy borowiackie smakołyki. **Cmentarz ewangelicki** w pobliżu jeziora Głowka, w północnej części wsi.

 Szlak „Harcery Światowida”, długość 13,0 km, w całości w powiecie świeckim – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Szlak z Łążka przez Tleń do Starej Rzeki, prowadzi lasami, częściowo w dnie doliny Wdy (bardzo malownicza trasa). W całości (licząc obszar wyłączony Tleń) na terenie Wdeckiego Parku Krajobrazowego.

Nazwa: Wytyczyli go druhowie z koła PTTK „Światowid” przy Komendzie Hufca ZHP Bydgoszcz Miasto, którzy często przebywali w swej bazie w Czarnej Wodzie, dawnej leśniczówce koło Tlenia.

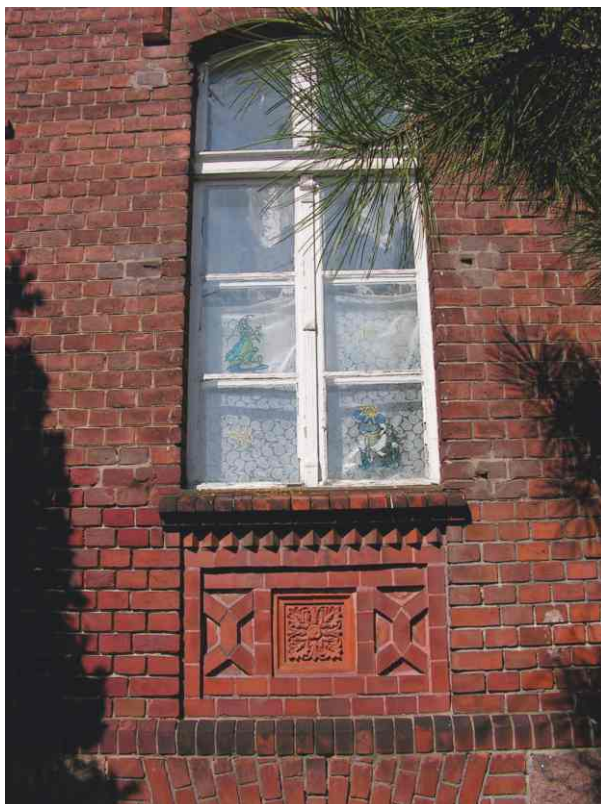
→ 0,0 km – Przystanek PKP Łążek.

Łążek. Wieś kociewska, około 400 mieszkańców. Powstała w XIII wieku, wzmiankowana jako *Launsk* w 1534 roku, nazwa od *łąg* – „łąka wśród pól”. Stare **zabudowania stacji**, we wsi **domy drewniane i murowane** (w tym szkoła), część z połowy XIX wieku. **Kościół** pw. Matki Boskiej Królowej Polski i św. Maksymiliana Kolbego. **Pomniki przyrody** – mocno zniszczona przydrożna jałowcowa Aleja Zakonników (Mnichów) oraz grupa sosen zwyczajnych – patrz szlak II RP 17,730 km.

Idziemy do szosy i nią, razem z czerwonym szlakiem rowerowym Świecie – Czersk, do wsi. Na zakręcie mijamy z prawej **Kaplicę Dziękczynną** z 1945 roku, wystawioną za ocalenie mieszkańców wsi z zawieruchy wojennej.

→ 0,720 km – **Most na Prusinie**. Opis rzeki przy jej szlaku kajakowym.

W Łążku dolina rzeki jest szeroka (do 200 metrów) i wyraźnie zaznacza się w terenie ze względu na większą głębokość wcięcia (około 10 metrów).

Szkola w Łążku – tak dawniej budowano (fot. Józef Malinowski)

Po 180 m idziemy główną, prawą drogą (lewa prowadzi do kościoła i głazu z tablicą pamiątkową). 120 m dalej skrzyżowanie na Osie. My prosto w pola.

→ **1,130 km – Rozstaj.** Lewą drogą na **cmentarz** (parafialny, wcześniej poepidemiczny) i do **pomników przyrody**, tędy też prowadzi czarny szlak rowerowy II RP. My w prawo. Po 300 m osiągamy skraj lasu, przekraczając polno-leśną drogę o zaskakującej nazwie – ul. Piwna. Idziemy lasem. Po ponad 1,5 km skręcamy w prawo. Jeszcze 400 m i wychodzimy na pas zniszczony przez trąbę powietrzną z 14 lipca 2012 roku. Wejdziemy na niego też w Starej Rzece.

Przez kilkanaście popołudniowych minut huragan o maksymalnej prędkości 260 km/h niszczył pas terenu o szerokości kilkuset metrów. Szedł od okolic Zdrojów do Smętowa Granicznego. Uciezki nie było. Trąba przesuwała się z prędkością około 90 km/h. Zniszczenia (budynki, drzewa) były ogromne.

→ **3,890 km – Asfaltowa droga Tleń – Piaseczno.** Skręcamy nią w prawo. Dochodzimy do szosy Śliwice – Osie (tu dołącza czerwony szlak rowerowy do Czerska) i skręcamy w lewo. Po niecałych 400 m koniec lasu – wchodzimy do Tlenia.

→ **6,090 km – Tleń. Opis miejscowości w „Węzłach szlaków”.** 70 m przed mostem na Prusinie skręcamy ostro w lewo w ul. Brzozową. Razem z nami „idzie” czarna Ścieżynka Zagłoby. Drogą, potem ścieżką dochodzimy do skraju lasu. Czarny szlak prosto, my skręcamy w prawo do Zalewu Żurskiego.

Dolina Wdy jest na dalszej części szlaku głęboka, ma strome zbocza, poprzecinane jarami i osuwiskami. Przed dojściem do brzegu Zalewu Żurskiego na zboczu doliny skupisko **pomnikowych drzew**: świerków pospolitych (do 481 cm), sosen zwyczajnych (do 298 cm), dębów szypułkowych, jest też klon jawor.

→ **7,460 km – Nad brzegiem Zalewu. Naprzeciw Piekło.**

Zalew jest tu bardzo płytki, zarośnięty. Stąd do początku Starej Rzeki na szlaku spotykamy szereg utrudnień, m.in. kluczymy pośród pokrytych mchami drzew, leżących kłód, pokonujemy pagórki, przedzieramy się przez chaszczce. Miejscami ścieżka jest wąska, czasami niewidoczna. Prowadzi wśród lasu liściastego – łągu porastającego dna dolin rzecznych. W zboczach sporo niskich źródliskowych (tzw. źródeł zaboczowych), często głębokich, o bardzo stromych stokach. Wody źródeł są czyste i zasilają rzekę. Zbocza doliny porośnięte są świerkami i drzewami liściastymi.

Po 200 metrach schody w stromym zboczu.

Prowadzą do **dawnej leśniczówki** Czarna Woda (wymieniana w dokumentach już w 1807 roku), wieloletniej bazy harcerskiej Hufca ZHP Bydgoszcz, obecnie osady leśnej. 200 m dalej trochę rozrzucone **pomnikowe drzewa**: trzy dęby szypułkowe (do 490 cm), sosna zwyczajna (251 cm) i klon jawor (286 cm).

→ **9,050 km – Szlak skręca w prawo.** Poniżej nas wielkie zakole, którym Wda, dotychczas płynąca na południowy zachód, skręca na południe. Tu zaczyna się faktycznie Zalew Żurski. Wkraczamy na kolejny dziki odcinek szlaku, prowadzący piękną, ale czasem zarośniętą, ścieżką pośród liściastego lasu.

Stanowi go przeważnie grąd zboczowy, często o charakterze naturalnym, a w dnieniu doliny łąg. Ze zbocza doliny często spływają potoczki – jest tu sporo źródełek.

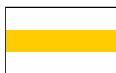
Po 200 metrach na rzece widzimy kępę roślinności, porastającej płyciznę odcinającą starorzecze. Po kolejnych 500 metrach osiągamy skraj pierwszego gospodarstwa w Starej Rzece. Odtąd wędrujemy dnem doliny lub po jej zboczu, mijając kolejne zabudowania.

→ **10,110 km – Skręcamy w lewo** (od rzeki) i znowu wychodzimy na pas, którym szła trąba powietrzna w 2012 roku. Trasa prowadzi przeważnie na granicy lasu i wsi lub w niewielkiej od niej odległości. Mijamy wypożyczalnię kajaków i łowisko pstrąga, zlokalizowane na potoku płynącym tu od torfowiska Czystańca.

- **11,200 km** – Znajdujemy się najbliżej **wielkiego zakola**, na którym możemy zapoznać się z działalnością rzeki na takich zakrętach. Warto tutaj zejść na krawędź skarpy, aby to zobaczyć.
- **11,740 km** – Spotkanie z czarną Ścieżynką Zagłoby. Skręcamy w prawo. Po 1,1 km poniżej szlaku budynek **dawnej szkoły** w Starej Rzece. Za nią mijamy trzy **pomnikowe dęby** szypułkowe (300–430 cm). Czwarły rósł na skarpie doliny, runął na wodę. Stanowił dla jednych przeszkodę, dla innych atrakcję na trasie spływu. Został usunięty.
- **13,030 km** – **Most w Starej Rzece, koniec szlaku.**
Opis wsi w „Węży szlaków”.

Jeśli wyjdziemy nieco dalej na szosę, będziemy mogli zobaczyć, jak wybiórczo trąba powietrzna „traktowała” teren wsi. Tam, gdzie lej stykał się z ziemią, wszystkie drzewa zostały powalone. W miejscach, gdzie wir był kilkadziesiąt metrów ponad powierzchnią ziemi, ocalało wszystko (patrz otoczenie starego, ale odnowionego, domu przy krzyżu).

Szlak „Piętaszków”, długość 4,8 km, całkowicie w powiecie świeckim – pieszy, znaki żółte. Trasa: Dookoła jeziora Mukrza. Szlak spacerowy, las, teren piaszczysty, wąskie pochyłe ścieżki, urozmaicona rzeźba terenu. **Nazwa:** Tradycyjny nocny szlak złotowy Klubu Turystów Pieszyc „Piętaszki” z Bydgoszczy.

→ **0,0 km – Tleń. Stacja wodna PTTK.** Stąd ruszamy drogą w kierunku Tlenia wspólnie z innymi szlakami: czerwonym Zagłoby-Zyglera, czarną Ścieżynką Zagłoby (razem z naszym wszystkie trzy związane z osobą działacza turystycznego Zagłoby-Zyglera) oraz niebieskim Wszędołazów.

Idziemy drogą prowadzącą szerokim na 350–500 m pasem łądu między Zalewem Żurskim a jeziorem Mukrza. Zalew w tej części jest wąski – od 80 m w pobliżu mostu kolejowego do 200 m u wylotu na prawdziwe jezioro. Zbocza doliny, szczególnie po wschodniej stronie, są wysokie i strome. Przed zalaniem terenu Wda płynęła tu kilkoma łagodnymi zakolami.

→ **0,530 km – Skręcamy w lewo w tył** na betonową drogę prowadzącą w kierunku dawnego ośrodka wypoczynkowego Marynarki Wojennej. Po 420 m, przy wejściu do nieistniejącego ośrodka, schodzimy z betonówki w prawo.

→ **1,190 km – Zakręt w lewo i przesmyk** między dopiero teraz widocznym jeziorem Mukrza a obniżeniem wytopiskowym z lewej.

Jezioro Mukrza (fot. Piotr Szumigaj)

Mukrza. Jezioro o charakterze wytopiskowym, które z powodu powstania Zalewu Żurskiego, mającego wyższy poziom wody, powiększyło swą powierzchnię o około 10 ha. Obecnie wynosi ona 34,5 ha. Głębokość średnia to 3,5 m, maksymalna 9,0 m. Nazwa jeziora pojawia się w 1565 roku jako *Muxc* i pochodzi od staropolskiego *mokrz* „coś mokrego”. Jezioro jest otoczone borem sosnowym z udziałem dębu, a płycizny porośnięte szuwarami. Wśród ptaków wodnych widzimy perkozy, nurogęsi, gagoły, łyski, krzyżówki, łabędzia niemeo.

Wchodzimy na pas łądu dzielący Mukrzę od Zalewu Żurskiego.

Na Zalewie dwie wyspy, które porośnięte roślinnością wodną płycizny zamieniają w półwyspy. W tym miejscu na mapach niemieckich są umieszczane **Skrzynczyska** – niegdyś folwark (*Skrzyniska* 1780, *Grüneck*, *Skrzynczyska* 1912) związany z wsią Wierzchy, jednocześnie chyba osada rybacka. Nazwa pochodzi od *skrzynczysko* – „miejsce, gdzie były skrzynki do połowu ryb”. Droga łącząca folwark z Wierzchami biegła przez dzisiejszą groblę. Dawniej zapewne też był tu nasyp, bo po obu stronach drogi były podmokłe obniżenia – dolina Ryszki od południa (dziś Zalew Żurski) i zanikająca zatoka jeziora (obecnie znowu istniejąca) od północy.

Skręcamy w prawo. Wchodzimy na piaszczyste wzgórze, porośnięte trawami i niewysokimi sosnami.

→ **1,990 km** – **Po lewej dwa wały** wytyczające dawną **strzelnicę**.

Jeszcze kawałek i schodzimy do obniżenia między Zalewem a jeziorem. Oba zbiorniki rozdziela kilkudziesięciometrowa grobla. Dalej droga prowadzi wśród pól i nieużytków, na prawie całej długości głębokim wąwozem ze stromymi zboczami.

→ **2,500 km** – **Wychodzimy na szosę Lniano – Tleń**. Tylko na skrzyżowaniu spotykamy czerwony szlak Zagłoby-Zyglera).

Ruszamy w prawo. Po 530 m schodzimy z szosy w prawo, na wąską ścieżkę.

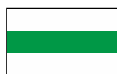
Wiedzie ona północnym skrajem obniżenia, którym płynął strumień uchodzący do Mukrzy. Dziś dolina jest sucha, jedynie po zachodniej stronie kąpieliska istnieje dawna zatoczka ujściowa ciek.

Pod koniec tego odcinka ścieżka biegnie wzdłuż płotu.

→ **3,560 km** – **Wejście na kąpielisko strzeżone** i pole namiotowe, prowadzone przez Wdeckie WOPR. Skręcamy w lewo drogą, następnie na szerokiej krzyżówce w prawo schodzimy na brzeg jeziora. Miejscami pojawiają się źródlika, podmokłe wąskie ścieżki, korzenie. Bardzo ładna ścieżka prowadzi wzdłuż brzegów półwyspu w północnej części Mukrzy. Z niej wychodzimy na drogę, na której spotykamy niebieski szlak Wszędołazów. Nią idziemy w prawo.

→ **4,790 km** – **Koniec naszego szlaku** przy drodze z innymi szlakami (czerwony Zagłoby-Zyglera, niebieski Klubu Turystów „Wszędołazy” i czarny Ścieżynka Zagłoby). W prawo do ośrodka PTTK, w lewo do Tlenia.

Szlak łącznikowy, długość 6,0 km, całkowicie w powiecie świeckim – pieszy, znaki zielone. Trasa: Most kolejowy w Tleniu – Rynek w Osiu. Łączy ważny szlak Hoffmanna z Osiem. Głównie leśny, prowadzi przy kilku łąkach.

Glaz narzutowy koło mostu kolejowego w Tleniu (fot. Józef Malinowski)

→ 0,0 km – Wschodnia strona mostu kolejowego w Tleniu.

Most postawiono w przewężeniu zalewu w 1929 roku. Wcześniej istniał tu mniejszy most dla linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk, wybudowanej w 1906 roku. Obok torów **pomnikowy**, częściowo pokryty porostami, **glaz narzutowy** o obwodzie 12,3 m, długości 4,8 m, szerokości 4,9 m i wysokości 1,4 m.

Ruszamy kawałek z żółtym szlakiem Hoffmanna wzdłuż zalewu w kierunku Tlenia. Po kilkudziesięciu metrach skręcamy w prawo. Ten odcinek trzeba przejść uważnie, gdyż ścieżka nie zawsze jest dobrze widoczna, a krzyżówki mogą zmylić. Dochodzimy w pobliże łąki.

Śródleśna łąka Śledziowe. Dziwna w środku lasu nazwa pochodzi od niemieckiego właściciela Heringa (*hering* „śledź”). Pozostałość po stopionej bryle martwego lodu (tak jak wiele innych łąk w lasach – najpierw zagrzebana bryła lodowa, potem obniżenie z wodą, następnie zarastanie i w końcu łąka na torfach).

Idziemy dalej jej północnym obrzeżem. Po kilkuset metrach opuszczamy łąkę, ale idziemy wzdłuż przedłużenia obniżenia, w którym leży.

→ **1,150 km – Skręcamy w lewo.** Po ponad 300 m wchodzimy na szosę Tleń – Osie, skręcamy w prawo. Po 100 m schodzimy z szosy w lewo. 240 m dalej łączymy się z czerwonym szlakiem Zagłoby-Zyglera i maszerujemy wzdłuż południowego skraju łąki **Zdręczno**.

Nazwa od z ręki „nadający się do uprawy”.

Ponad 200 m dalej czerwony szlak odchodzi w prawo, my idziemy prosto.

→ 2,880 km – Po lewej łąka Żalki, my w prawo.

Żalki (urzędowo), dawniej *Zielki*. Nazwa może od hipotetycznego staropolskiego *zieli* „zielony”.

Prawie 700 m marszu i mijamy południowo-zachodni kraniec kolejnej łąki **Kobyła** (nazwa nie wymaga wyjaśnienia). Po 120 m dochodzimy do żwirowej drogi (kisówki) Radańska – Osie. Nią w prawo.

→ 4,780 km – Szosa. Początek Osia.

Opis wsi w „Węzłach szlaków”.

Idziemy ul. Ks. Semraua (patrz Ścieżynka Zagłoby po 13,790 km). Mijamy **stare domy** murowane i drewniane. Po 900 m skrzyżowanie. W lewo droga do Starej Rzeki i cmentarza parafialnego. My w prawo ul. Szkolną do Kościelnej, nią w lewo. Przechodzimy kolejno obok **organistówki, kościoła i plebanii**. Wychodzimy na Rynek w Osiu.

→ 5,990 km – **Koniec szlaku** koło siedziby Nadleśnictwa Osie i Wdeckiego Parku Krajobrazowego.

Szlak im. Pawła Gackowskiego, długość całkowita 20,8 km, w powiecie świeckim 9,320 km – pieszy, znaki żółte. Trasa: Szlak między dwiema wsiami turystycznymi, biegnie na ogół terenami otwartymi bądź skrajem lasu. Na trasie sporo jezior, rezerwat Cisy Staropolskie, kościół z nietypowym wystrojem.

Nazwa: Paweł Gackowski (1848–1928) – pomorski Drzymała. Po zakupieniu ziemi chciał postawić dom. Prawo pruskie nie zezwalało na to, więc mieszkał w baraku, potem w budynku gospodarczym, wreszcie w wozie cygańskim. Przegrywał i wygrywał procesy, płacił grzywny. Ze swymi skargami i petycjami dotarł do cesarza. Po latach uzyskał milczącą zgodę na postawieniu budynku mieszkalnego. Również na inne sposoby walczył o polskość.

→ 0,0 km – **Bysław. Plac w centrum wsi.**

Bysław. Duża wieś (około 1700 mieszkańców) na obrzeżu Borów Tucholskich, dawniej *Zbysław* (*Sbislaw*, *Bislaw* 1031) od staropolskiej nazwy osobowej *Zbysław*. Od 1379 własność zakonna, włościańska, potem królewska (starostwo tucholskie). Na początku XXI wieku powstał **Park 700-lecia Bysławia** z kilkunastoma „drzewami rodowymi”, posadzonymi przez poszczególne rodziny, których historię i zgromadzone przez nie pamiątki umieszczono pod korzeniami. Podobne drzewa są też na terenie szkoły. Ponadto ułożono **Lapidarium bysławskie** – zbiór siedmiu dużych głazów (największy Bobas 15 ton), symbolizujących siedem wieków Bysławia. **Kościół** Przemienienia Pańskiego, neogotycki, wybudowany w latach 1886–1888. Dzwony na wieży pochodzą z 1636 i 1887 roku. Cmentarz przykościelny i ogrodzenie murowane. **Cmentarz parafialny** z murowanym ogrodzeniem i kaplica grobowa Franciszki z Perkowskich Biernackiej z około 1892 roku. Na terenie wsi lub w pobliżu jeziora rynnowe: **Bysławskie** (*Jezioro Zbislaw przy tej wsi* 1565, 75,0 ha, 28,5 m), **Małe Bysławskie** (*Kl. Bislawer See* 1902, 21,0 ha) i **Lucimskie** (*Lutschminer See* 1902, od nazwy miejscowości *Lucim*, 28,5 ha) oraz wytopiskowe **Tyniec** (*Tienietz-See* 1902, od *tyń* „ogrodzenie” lub od rdzenia *tyń-* o znaczeniu „rzadkie błoto”, „miejsce gnijące na dnie nieruchomego zbiornika wody”; 2,4 ha). Ciekawe, że w „Katalogu jezior Polski...” i na mapie topograficznej widnieje nazwa **Tywiec**. **Cmentarz ewangelicki** co najmniej z 1861 roku, kilkanaście obmurowanych mogił. *300 m ulicą Główną na zachód kościół, a następnie ponad 300 m Park. Dalej do wyjazdu na Szumiącą cmentarz ewangelicki (razem 1000 m).*

My ze szlakiem ruszamy na północ ul. Strażacką. Po lewej widzimy głębokie **Jezioro Bysławskie**. Na rozstaju (0,640 km) wybieramy prawą drogę. Trasa prowadzi wśród pól i pojedynczych gospodarstw. Po lewej **Jezioro Wępińskie** (*Welpiner See* 1902, być może od „wilgoć, woda”; 10,0 ha).

→ 3,650 km – **Na skrzyżowaniu w prawo.** Po 840 m wchodzimy do lasu i dalej poruszamy się blisko jego skraju.

→ 4,920 km – **Na rozwidleniu w lewo.** Po 2,4 km skręcamy w prawo.

→ 8,250 km – **Skręcamy w lewo.** Przed zakrętem, po prawej, **cmentarz ewangelicki.**

Założony w pierwszej połowie XIX wieku, uporządkowany. Krzyże żeliwne, mogiły ziemne, postumenty, kamień z tablicą pamiątkową oraz drewniane ogrodzenie.

→ 9,060 km – **Skrzyżowanie.** Spotykamy czarny szlak rowerowy Borowej Ciotki. Z nim w prawo. Obchodzimy osadę/leśniczówkę **Wierzchlas**. Za nią leśny parking rezerwatu. Spotykamy zielony szlak pieszy Cisów Staropolskich, a potem przekraczamy tory linii Bydgoszcz – Kościerzyna. Za nimi łączy czarna piesza Ścieżynka Sulisławskiego. Cztery szlaki prowadzą wzdłuż płotu.

Wierzchlas. Osada leśna, (*Wierschlas* ok. 1790), z nazwą od *wierzch*, dawniej *wirzch* oraz od *las*. W nazwach miejscowych złożonych *wierzch* oznacza „początek, źródło”. Powstała w drugiej połowie XVIII wieku.

→ 10,280 km – **Wejście do rezerwatu „Cisy Staropolskie”.** Szerszy opis przy szlaku Cisów 20,430 km.

Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego. Najstarszy w Polsce rezerwat przyrody, największe skupisko cisa pospolitego w Europie. W granicach rezerwatu fragment dawnych naturalnych lasów, łąki i jezioro Mukrz. Na jego terenie **grób** nadleśniczego Wilhelma von Bocka. Imię zawdzięcza malarzowi polskiej przyrody, który tu stworzył ponad 100 prac.

Idziemy dalej wzdłuż płotu.

→ **10,850 km – Granica powiatu świeckiego i tucholskiego.** 160 m maszerujemy wzdłuż niej. Opuściliśmy szlak Cisów i Sulisławskiego. Skręcamy na prawo do naszego powiatu. Reszta trasy wiedzie nas wśród użytków rolnych. Po 460 m od zakrętu skręcamy w lewo.

→ **12,130 km – Lekki łuk w prawo.** Nieco dalej po lewej w polu zieloną kępą – **cmentarz ewangelicki**. Wchodzimy do **Dąbrowy**. Po prawej **jeziro Dąbrowa**.

Dąbrowa – kolonia/wybudowanie, też *Dąbrowa Ostrowicka* i *Dąbrowo*, niegdyś folwark, obecnie południowa część Huty. *Dombrowo* ok. 1790, nazwa od *dąbrowa* „las dębowy”. Huta – kolonia (*Hutta* ok. 1790), nazwa od *huta* „piec do wypalania węgla drzewnego”. Na wschód od wsi **cmentarz ewangelicki**.

Z okolic Dąbrowy szlak prowadzi wzdłuż **trzech jezior**: Dąbrowa (środkowe, 30,0 ha), Ostrowite (zachodnie, 57,5 ha, 8,4 m) i Błędzimskie (południowe, nazywane również Święte, urzędowo Jezioro Wielkie Błędzimskie, 51,0 ha, 34,2 m głębokości – **najgłębsze w powiecie świeckim**). Leżą one w dwóch poprzecznie położonych obniżeniach. Kiedyś stanowiły całość (łączna nazwa Błędzimska Woda), dziś łączą je jedynie wąskie cieśniny wśród mokradł.

W Dąbrowie skręcamy w lewo. Z prawej (200–300 m) **jeziro Ostrowite**.

→ **13,960 km – Skrzyżowanie. Po lewej Huta.** Po 60 m przekraczamy strumień będący prawym dopływem rzeki Mukrz, która z kolei wpływa do Ryszki. Strumień prowadzi wodę z trzech jezior błędzimskich. Na wprost lekko po lewej, w odległości 300 m, kępa drzew z **cmentarzem ewangelickim**. Idziemy blisko brzegów jeziora Ostrowitego.

→ **15,060 km – Po prawej narożnik parku Ostrowite.**

Ostrowite. Wieś (*Osterwitz* 1400), nazwa od jeziora (*Jezioro Ostrowithe* 1565), ta z kolei od *ostrowity/ostrow* „wyspa na jeziorze”. Ponad 300 mieszkańców. **Park podworski** z cennym starodrzewem, w tym **pomnikowe** cisy pospolite (po 100 cm), dęby szypułkowe (300 i 350 cm), lipy drobnolistne (325 i 393 cm), grab zwyczajny (260 cm) i wiśnia ptasia (124 cm). Nad brzegiem Jeziora Błędzimskiego lipa drobnolistna (401 cm).

We wsi po 200 m w lewo na szosę z Lniana, na niej w prawo. Po kilometrze zbliżamy się do brzegów **Jeziora Błędzimskiego**. Za jeziorem skręcamy w prawo w ul. Myśliwską. To już **Błędzim**. Szlak obchodzi wieś po jej południowych obrzeżach.

Błędzim. Wieś, około 600 mieszkańców, na pograniczu borowiacko-kociewskim, przy dawnej magistrali węglowej Bydgoszcz – Wierchucin – Gdynia. Nazwa (*Blandschim* 1400) od nazwy osobowej *Bładzim*. Wieś zaśląnęła na początku XX wieku dzięki Pawłowi Gackowskiemu, który podobnie jak wielkopolski Drzymała, zbudował dom na kółkach przypominający cygański wóz mieszkalny i przez kilka lat procesował się o pozwolenie budowy domu na zakupionej ziemi. Na wysepce drogowej (patrz niżej) stoi **obelisk** z okolicznościową tablicą. W pobliżu (ul. Główna) przy strażnicy OSP, **pomnik** Konstantego Januszewskiego, działacza ludowego, radnego gminy Lniano, Sejmiku Powiatowego i Wojewódzkiego, posła na sejm, rozstrzelanego przez hitlerowców w Mniszku. **Kalwaria Błędzimska** – droga krzyżowa z dużych kamieni polnych, biegnąca od kościoła w Rykowisku do Groty Najświętszej Maryi Panny. **Cmentarz poepidemiczny** w południowej części wsi, z lat 1860–1862, upamiętniony, położony pierwotnie w polu, bez mogił. Głazy dokoła, gładz z tablicą informacyjną, dwie stacje drogi krzyżowej Kalwarii, krzyż. W centrum wsi **figurka** św. Rocha. **Cmentarz ewangelicki** z XIX wieku w zachodniej części wsi, w polu, uporządkowany. Krzyże żeliwne, mogiły obmurowane i ziemne, współczesne ogrodzenie, kamień z tablicą upamiętniającą. Między zabudowaniami **jeziro Wiejskie** (5,0 ha). We wsi **pomniki przyrody** – lipa drobnolistna (343 cm) i gładz narzutowy (530 cm obwodu). **Chałupy drewniane** konstrukcji zrębowej (poziome belki łączone w narożach na zamki) z drugiej połowy XIX wieku.

→ **17,760 km – W prawo droga do Jeziora Błędzimskiego.**

Po 450 m schodzimy z ul. Myśliwskiej lekko w lewo w las. Natomiast łukiem ulicy w prawo około 300 m do gładz z **tablicą Gackowskiego**. 140 m od wejścia w las w prawo końcowe stacje **drogi**

krzyżowej i Grota NMP. Dalej skrzyżowanie ulic Akacjowej (nią idziemy) i Lipowej (w prawo). Tą drugą 100 m do **cmmentarza poepidemicznego.**

Ołtarz kościoła w Rykowisku (fot. Małgorzata Szulta)

→ **19,240 km – Kościół w Rykowisku.**

Rykwisko. Część Błędzima, nazwa od „miejsca schodzenia się jeleni w okresie rui” (*Brunstplatz* ok. 1790). Leśniczówka. **Kościół św. Rocha** – niewielka świątynia, powstała w 1923 roku z dawnej karczmy. W barokowym ołtarzu (pierwsza połowa XVIII wieku) obraz znanego pomorskiego malarza Bartłomieja Strobla, przedstawiający koronację NMP, namalowany około 1640 roku. We wnętrzu liczne myśliwskie akcesoria i trofea, zgromadzone przez miejscowego proboszcza z lat 1963–2003, zapalonego myśliwego. Ołtarz ofiarny „posoborowy” (przodem do wiernych) wykonano z nieokorowanego rozgałęzienia dębu przyozdobionego porożami, Porożami ozdobiono kazalnicę, z nich zrobione są również zyrandole w kształcie korony cierniowej, krzyża i serca. Nad drzwiami wejściowymi kapliczka modlitwy i pamięci w formie „Krzyża św. Huberta”, poświęcona zmarłym ludziom związanym z lasem.

Kawałek dalej szosa Świecie – Tuchola. Przechodząc na drugą stronę naszą trasą, spotykamy zielony szlak Cisów Staropolskich, z którym razem wędrujemy już do końca. Jeśli zielonym pójdziemy na zachód około 700 m, dojdziemy w pobliżu **cmmentarza ewangelickiego** (na północ od zarastającego jeziora Polanek – *Polannek See* 1902, od *polany*). Po ponad 900 m opuszczamy powiat świecki, przekraczamy tory linii Bydgoszcz – Kościerzyna i za nimi skręcamy w lewo.

→ **20,810 km – Przystanek PKP Błędzim. Koniec szlaku.**

Szlak im. Kazimierza Sulisławskiego (Ścieżynka Sulisławskiego), długość 30,3 km, w powiecie świeckim 7,780 km – pieszy, znaki czarne (niekiedy słabo widoczne lub rzadkie). **Trasa:** Z Lniana do Cekcyna, z którego wychodzą szlaki dalej w Bory. Prowadzi przez pola i lasy powiatu świeckiego i głównie tucholskiego. Na szlaku dwa rezerwy cisów, tematyczna Wioska Leśnego Życia, niemiecki poligon rakietowy Heidekraut.

Nazwa: Kazimierz Sulisławski (1893–1978) – leśnik, przyjaciel Leona Wyczółkowskiego, towarzyszący mu wielokrotnie w wyprawach malarskich po Borach Tucholskich, po II wojnie światowej wojewódzki konserwator przyrody w Bydgoszczy. Inicjator założenia Nadgoplańskiego Parku Tysiąclecia i Ogrodu Botanicznego w Myśliczynie.

→ **0,0 km – Plac w Lnianie przy przejeździe kolejowym, na skrzyżowaniu ulic Wyzwolenia i Dworcowej.**

Lniano. Wieś na pograniczu Borów Tucholskich i Kociewia (około 1200 mieszkańców) o nazwie od lnu (*Alde Elian* 1414). Własność rycerska, później królewska. We wsi stare **budynki murowane** z początku XX wieku (szkoła, zespół stacji PKP) i **drewniane** konstrukcji zrębowej (poziome belki łączone w narożach na zaczepy) oraz sumikowo-łątkowej (ściana szkieletowa, w ramę ze słupkami-łątkami wkłada się poziome belki-sumiki) z XIX wieku. Obok punktu startu **pomnikowa lipa** drobnolistna wielopienna (510 cm). Miejsce po **cmentarzu ewangelickim** w parku wiejskim (150 m na północ od startu). Wzdłuż drogi do Mszana (na północ) **pomnikowa aleja:** głównie lipy drobnolistne, też klony zwyczajne i klony jaworki.

Ruszamy na zachód, wzdłuż torów linii Laskowice Pomorskie – Wierzuchcin. Po 370 m mijamy przystanek PKP w Lnianie. W okolicy końcowych zabudowań wsi przechodzimy na południową stronę torów (od startu ponad 1,3 km).

→ **1,790 km – Od torów odchodzimy w lewo.** Dalsza trasa wiedzie po terenach rolniczych, urozmaiconych laskami. Pod koniec odcinka zakręt w prawo i krótko potem w lewo.

→ **3,090 km – Po lewej dwór w Słepiskach.**

Słepiska. Kolonia (*Słepiska* 1776), nazwa od *słepisko* „tyczka do napędzania ryb do pułapki”. **Dwór** z początku XX wieku, przebudowany, i **park**. Dwa **pomniki przyrody:** dąb szypułkowy (682 cm) i ośmiowierzchołkowa lipa drobnolistna (1018 cm).

→ **3,850 km – Przekraczamy prawy dopływ rzeki Mukrz,** płynący od jezior błędziskich. Po 130 m, na skraju Huty, skręcamy w prawo. 350 m stąd, drogą na południe, **cmentarz ewangelicki.** Przez południowy kraniec wsi wiedzie pieszy żółty szlak Gackowskiego.

Huta. Kolonia (*Hutta* ok. 1790), nazwa od pieca do wypalania węgla drzewnego, być może też od przypuszczalnie tu istniejącej huty szkła.

→ **4,890 km – Lekki łuk w lewo.** Spotykamy na nim pieszy zielony szlak Cisów Staropolskich. Wchodzimy do **Cisin.**

Osada leśna (niecałe 40 osób) przy granicy rezerwatu Cisy Staropolskie, nad jeziorem Mukrz, z nazwą od *cisina* „las z cisów” (*Eibenhorst* 1835). **Cmentarz ewangelicki** z drugiej połowy XIX wieku, uporządkowany, krzyże, mogiły i postumenty – patrz dalsza droga.

Przy końcu odcinka zakręt w prawo, potem w lewo. Wychodzimy z powiatu świeckiego do tucholskiego (6,140 km), ale idziemy jeszcze wzdłuż jego granicy i skrajem rezerwatu Cisy.

→ **6,350 km – Łączy się z nami żółty szlak Gackowskiego.** Po 160 m szlaki skręcają w prawo, odchodząc od granicy powiatów.

Jeśli ktoś chce zobaczyć cmentarz cisiński, niedostępny w prostej linii ze względu na bagna, powinien stąd iść na południe, skręcić drogą w prawo i po kilometry marszu (łącznie) znowu w prawo.

Stąd jeszcze 550 m do bramy rezerwatu. Przy niej spotykamy czarny rowerowy szlak Borowej Ciotki. Szerszy opis rezerwatu przy szlaku Cisów 20,430 km.

Rezerwat przyrody Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego. Najstarszy na ziemiach polskich (1827 rok) i drugi w Europie. Powierzchnia prawie 114 ha, z tego ponad 14 ha ochrony ścisłej. Największe skupisko cisa pospolitego w Europie w wielogatunkowym lesie liściastym. Częste miejsce pracy malarza Leona Wyczółkowskiego (1852–1936). **Grób** nadleśniczego Wilhelma von Bocka.

→ **7,500 km – Na skraju lasu**, przed linią kolejową Bydgoszcz – Kościerzyna, opuszczamy pozostałe szlaki i skręcamy w prawo. Po 100 m znowu idziemy w prawo.

→ **7,880 km – Wchodzimy, ale na krótko, do powiatu świeckiego.** Poruszamy się w pobliżu jeziora **Mukrz**.

Dawniej *Mokrz* (*Jezioro Muz* 1664), nazwa od pomorskiego, też kociewskiego gwarowego *mokrz/mokry* „coś mokrego”. 43,5 ha, głębokość do 5 m. Jest to zbiornik zanikający, część dawnego sięgającego do Błędzimia. Żyją w nim bobry.

→ **8,240 km – Dochodzimy do jeziora.**

Uwaga! Końcówka ostatniego odcinka oraz dalsza trasa nad brzegiem zarośnięta. Ponadto trzeba przejść przez teren prywatny. Dlatego po dojściu do jeziora warto pójść drogą prosto na północ i poszukać szlaku we wsi. Sam szlak wprowadza nas do wsi przez jej południowo-wschodni kraniec.

Mukrz. Wieś, około 90 mieszkańców, dawniej *Mokrzno* (*Mokschen* 1434), nazwa od jeziora *Mokrz*, dziś *Mukrz*. Sporo **drewnianych chałup**. Jest **wioską tematyczną „Leśnego Życia”**. Prowadzi warsztaty rękodzielnicze z zakresu wyrobu biżuterii z darów natury i warsztaty robienia mioteł, przygotowała gry terenowe „Poznajemy las”, „Las na wesoło” i „Leśny teatr”. Wytwarza się miejscowe specjały: zupę grzybową, szandar (babkę ziemniaczaną), drożdżówkę z jagodami, grzyby marynowane i wiele innych. Oferta jest skierowana do grup minimum 10-osobowych po wcześniejszym ustaleniu terminu.

Stare chaty w Mukrzu (fot. MOs810 – Praca własna, CC BY-SA 4.0, Internet)
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=10045261> (dostęp 29.10.2020)

→ **9,140 km – Przekraczamy drogę prowadzącą wzdłuż północnych obrzeży wsi.** Wychodzimy z powiatu na północ w las.

→ **10,050 km – Wychodzimy z lasu** i razem z dochodzącymi szlakami: pieszym Wszędołazów i rowerowym Borowej Ciotki, poruszamy się w lewo. Po 160 m docieramy do przejazdu kolejowego na linii Bydgoszcz – Kościerzyna i 30 m za nim skręcamy w prawo. W tym miejscu zaskoczy nas fakt, że szlak Borowej Ciotki idzie dalej z nami w prawo, ale odchodzi też w lewo. Ta druga część prowadzi do rezerwatu Cisy i wraca. Około 300 m od przejazdu opuszczamy szlaki Borowej Ciotki oraz Wszędołazów i kierujemy się dalej na północ, wzdłuż torów. Po lewej zabudowania wsi Wysoka.

→ **12,050 km – Przed stacją PKP Wierzchucin skręcamy w prawo**, przekraczamy przejazd na trasie Bydgoszcz – Kościerzyna razem z czerwonym szlakiem pieszym „Po poligonie Heidekraut”, kilkadziesiąt metrów dalej odłączamy w prawo.

→ **12,580 km – Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo** i przez przejazd, tym razem na linii Laskowice Pomorskie – Wierzchucin, wchodzimy w las.

Wierzchucin. Osada borowiacka (około 100 mieszkańców) ze stacją kolejową na liniach Bydgoszcz – Gdynia i Działdowo – Chojnice. Nazwa od nazwy osobowej *Wirzchuta/Wirzchota*. W latach 1944–1945 w jej pobliżu znajdował się poligon doświadczalny rakiet V2 „Heidekraut”. W sierpniu impreza „Poligon rakiet V2 Heidekraut – noc z archeologią i historią regionu” z prelekcjami i inscenizacjami historycznymi.

→ **12,960 km – Skrzyżowanie leśne.** Tu koniec szlaku Heidekraut. Skręcamy w prawo. Po ponad 900 m spotykamy niebieski szlak Wszędołazów i z nim w prawo. Teraz 270 m i taki dość „teoretyczny” przejazd na linii kolejowej do Laskowic i Wierzchucina. Za nim skręcamy w lewo. Dołącza do nas czarny szlak Borowej Ciotki, a prosto „idą” Wszędołazy.

→ **14,520 km – Krzywa Lipa.**

Pomnik przyrody z legendą. Ponoć w zimie 1812–13 roku podczas odwrotu wojsk napoleońskich spod Moskwy żołnierze francuscy na rozkaz samego cesarza zakopali pod lipą skrzynię z kosztownościami. W dziupli ukryła się czarownica strzegąca skrzyni. Drzewo jest nieco pochylone – podobno od licznych prób odkopania skrzyni przez poszukiwaczy skarbu.

Ruszamy dalej. Po ponad 200 m skręcamy w lewo i kolejny raz przekraczamy przejazd linii Wierzchucin – Laskowice. Następnie 900 m i wychodzimy z lasu do **Lisin**.

Wieś borowiacka, kilkudziesięciu mieszkańców (*Lichenau* ok. 1400), nazwa od *lis*. W latach 1944–1945 na obszarze poligonu Heidekraut. W środku przydrożnej wioseczki lej o głębokości 10 m i średnicy 30 m – po nieudanym starcie tu spadła rakietka V2. O poligonie przy szlaku Heidekraut.

Około 500 m za lejem skrzyżowanie. Szlak Heidekraut prosto, my z Borową Ciotką skręcamy w lewo. Po 450 m przekraczamy rzekę **Ryszkę** (opis przy szlaku Cisów po 6,410 km). Zbliżamy się do jeziora (po lewej) i wsi **Suchom**.

Suchom. Mała wieś nad jeziorem (30,0 ha) o tej samej nazwie – przeszła z jeziora (*Jezioro Suchom* 1664) na miejscowość (*Suchom* ok. 1790), a pochodzi od nazwy osobowej *Suchom*. Przez jezioro przepływa Ryszka, prawy dopływ Wdy. **Pomnikowe drzewa i drewniane chaty.**

→ **18,610 km – We wsi w prawo.** Po 750 m, w lesie, skręcamy w prawo i dalej poruszamy się z czerwonym szlakiem Heidekraut (i oczywiście Borowej Ciotki). Tylko na samym skrzyżowaniu spotykamy szlak Wszędołazów.

→ **20,370 km – Leśniczówka i rezerwat „Jelenia Góra”.**

Jeleniagóra. Osada leśna – *Jelenia Góra (Rehberg)* 1928, nazwa od *jeleń* i *góra*. Tablice informacyjne rezerwatu oraz tablica szlaku Heidekraut.

Rezerwat cisów Jelenia Góra im. Kazimierza Szlachetko. Trzecie w Polsce skupisko cisa pospolitego (powierzchnia ponad 4 ha), podlegające ochronie czynnej, nieudostępnione do zwiedzania. Przeważnie las

mieszany świeży z bogatą florą oraz dobrze odnawiającym się i rozszerzającym swój zasięg cisem. Ponad 1000 okazów. Patron rezerwatu to wieloletni leśniczy na tym terenie (tablica informacyjna).

Przy leśniczówce Heidekraut odchodzi w prawo. My skręcamy w lewo, poruszamy się z czarnym szlakiem Borowej Ciotki, który po 520 m wreszcie „odjeżdża” w prawo. Trochę dalej wchodzimy do **Zielonki**.

Wieś (ponad 300 mieszkańców), nazwa od *zielony* (z *Zielonki* 1664). Stare **chaty borowiackie**.

We wsi krótko poruszamy się razem z niebieskim szlakiem Wszędołazów.

→ **22,340 km – Zielonka skrzyżowanie**. Skręcamy w lewo (Wszędołazy prosto) i wkrótce wchodzimy do lasu. Po 1,25 km od granicy lasu przechodzimy przez przejazd na linii kolejowej Bydgoszcz – Kościerzyna. Kolejne 0,5 km i skręcamy w lewo. Po obejściu krańca rynnowego obniżenia czeka nas długa prosta.

→ **27,270 km – Przecinamy czarny szlak Borowej Ciotki**. Po ponad 1,6 km wychodzimy z lasu i zbliżamy się do **Cekcyna** (szerszy opis przy szlaku Wszędołazów 28,550 km).

Cekcyn. Wieś turystyczna. Neogotycki **kościół z plebanią, ogrodzeniem i terenem przykościelnym** z drzewostanem wpisany do rejestru zabytków. Na pobliskim cmentarzu pomnik upamiętniający osoby pomordowane w czasie II wojny światowej. **Amfiteatr i kąpielisko** nad Jeziorem Wielkim Cekcyńskim.

→ **30,340 km – Przystanek PKP Cekcyn. Koniec szlaku.**

Szlak Wokół Jeziora Kałębie, długość 11,0 km, w powiecie świeckim 1,530 km – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Krótki, łączący okolice Dobrego Brata z Osiekiem, szlak dokoła Kociewskiego Morza (najdalej 800 m od jego brzegu, z reguły dużo bliżej), wśród lasów i pól. Prowadzi przez gminy Osiek (woj. pomorskie) i Warlubie (woj. kujawsko-pomorskie). Uzupełnienie czerwonego szlaku Jezior Kociewskich.

→ 0,0 km – Czerwony szlak Jezior Kociewskich (29,350 km), droga z Osieka do leśniczówki Kałębnica, około 900 m od drogi do Dobrego Brata.

Ruszamy drogą na południe. Wkrótce nasza trasa prowadzi kilkadziesiąt metrów od rzeczki **Kałębnica** (patrz szlak Jezior Kociewskich), którą przekraczamy 540 m od początku szlaku. Kawałek za cieką skręcamy w lewo. Po 350 m docieramy do skraju mokradła wyznaczających dawny zasięg zatoki jeziora Kałębie, z której wypływa Kałębnica. Skręcamy w prawo.

→ 1,290 km – Jezioro Kałębie (czytaj w opisie szlaku Jezior Kociewskich 29,250 km). Dochodzimy prawie do samego brzegu i skręcamy w prawo. Idziemy drogą najpierw około 20 m od wody, potem trochę dalej. Mijamy skrzyżowania z drogami prowadzącymi do północnej części wsi Radogoszcz.

Jezioro Kałębie (fot. Internet), <http://www.kociewie.eu/pl/top-10/jezioro-kalebie.html> (dostęp 5.11.2020)

→ 2,590 km – Zaczyna się zwarta zabudowa Radogoszczy.

Wieś kociewska, około 160 mieszkańców, kilkanaście starych domów. (*Radigoszcz* ok. 1790), od imienia **Radogost*, może wtórna od jeziora (od *rad-* „woda szybko płynąca, jezioro przepływowe” i *-gost-* „woda zmieniająca poziom”). Atrakcja dla dzieci – osada indiańska.

Przechodzimy przez wieś. Za nią, już w lesie, skręcamy w lewo. Po 500 m zaczyna się wieś Okarpiec, ale szlak omija ją od południa.

Okarpiec. Kolonia kociewska. Zabudowa wiejska i letniskowa. (Okarszecz ok. 1790) nazwa ponowiona od jeziora, a to od ryby karp.

→ **5,150 km – Narożnik granicy powiatu świeckiego.**

Nie wchodzimy jednak do niego. Wychodzimy z lasu. Jezioro Kałębie ponad 100 m od nas. Po 0,5 km przekraczamy strumień łączący dwa jeziora – Kałębie i Okarpiec (10,0 ha). Ponad 100 m dalej skręcamy w lewo, a po kolejnych 360 w prawo.

→ **6,210 km – Wchodzimy do powiatu świeckiego.** Po 280 m skręcamy w lewo, a na rozwidleniu niecałe 400 m dalej wybieramy lewą drogę.

Na południe od nas bagno i uroczysko **Białki** (od *biały*).

→ **7,740 km – Wychodzimy z powiatu świeckiego i woj. kujawsko-pomorskiego.** Wchodzimy do Wycinków.

Wycinki. Wieś kociewska, około 270 mieszkańców. (*Wittschinken* ok. 1790) od *wycinek* „wycięty las, wycięte miejsce w lesie”. W budynku dawnej szkoły (pochodzi z 1892 roku) świetlica wiejska i Muzeum Kociewskie (8,590 km). Liczne wydarzenia artystyczne promujące lokalną i regionalną twórczość ludową. Obok świetlicy kaplica z napisem „Natura uczy nas pokory. 14 VII 2012. Boże, miej nas w swojej opiece”, upamiętniająca trąbę powietrzną, która przeszła przez miejscowość.

Idziemy dalej wśród zabudowy wiejskiej i letniskowej. Kilometr od Muzeum wchodzimy do Osieka (ul. Za Jeziorem). Dochodzimy do ul. Wyzwolenia, którą maszerujemy do samego końca.

→ **11,020 km – Skrzyżowanie ulic Wyzwolenia i Partyzantów Kociewskich koło kościoła.** O Osieku czytaj przy szlaku Jezior Kociewskich – na jego końcu.

Szlak im. ks. dr. Bernarda Sychty, długość 52,6 km, całkowicie w powiecie świeckim – rowerowy, znaki zielone. Trasa: Szlak naokolny, łączący cenne pod względem przyrodniczym, krajobrazowym i kulturowym tereny gmin Drzycim, Jeżewo i Osie. Na trasie oglądamy przepiękne widoki doliny Wdy i Sobiny, spotykamy wiele pomników przyrody ożywionej i nieożywionej, możemy zwiedzać cenne obiekty historyczne oraz wybudowane przed wojną elektrownie wodne. Zdecydowana większość trasy (prawie 80%) prowadzi drogami asfaltowymi o niewielkim natężeniu ruchu, pozostała część niezłymi drogami gruntowymi (leśnymi i polnymi). Szlak przecina się z innymi rowerowymi i pieszymi lub na pewnych odcinkach pokrywa się z ich przebiegiem. Umożliwia to zaplanowanie wycieczek zgodnych z zainteresowaniami, chęciami i możliwościami zwiedzających nasze tereny turystów.

Nazwa: Szlak rowerowy został wytyczony przez Bractwo Czarnej Wody w ramach projektu związanego z ks. dr. Bernardem Sychtą, największym folklorystą Borów Tucholskich, Kaszub i Kociewia. Zaczyna się i kończy w Osiu, gdzie w latach 1941–45 ukrywał się przed hitlerowcami ksiądz Sychta, prowadzi po terenach, na których zbierał materiały do dzieła „Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej”.

→ 0,0 km – Rynek w Osiu.

Opis miejscowości w dziale „Węzły szlaków”.

Przez Rynek przebiegają dwa szlaki rowerowe – czerwony ze Świecia do Czerska oraz żółty, biegnący z Grudziądza do Tlenia. Tędy przechodzi również czarny szlak pieszy „Ścieżynka Zagłoby”, na Rynku zaczyna się też zielony szlak łącznikowy z Osia do mostu kolejowego w Tleniu. Dwa obeliski – **herb gminy i tablica** upamiętniająca powrót Osia do Macierzy.

Ruszamy ul. Kościelną (**kościół, plebania i organistówka**) i Dolną, na której po 410 m od startu skręcamy w lewo w ul. Sportową. Przed wjazdem w las mijamy zmodernizowany stadion w Osiu, za nim wiadukt linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk, wybudowanej w 1906 roku. Ponad 1,6 km za wiaduktem dołącza czerwony szlak Zagłoby-Zyglera, a przecinamy żółty szlak Hoffmanna.

***Uwaga:** Po obu stronach szosy do Grzybka znajduje się Zielony Punkt Kontrolny, czyli stała instalacja do Biegów na Orientację.*

→ 2,830 km – Most na Zalewie Żurskim w Grzybku.

Rozciąga się stąd ładny widok na sam Zalew, odchodzącą od niego na północ długą zatokę zwaną przez miejscowych **Dyżurznią**. Wg Jakus-Borkowej jest to *Dzierżąznia* od rośliny *dzierżęga*, czyli podobno „Carex lemna”, a tu już problem. Carex to turzyca (czyli trawa), a lemna to rzęsa. Zapewne błąd autorki, ale jednak wskazujący, że teren ten, obecnie zalany wodą, był kiedyś podmokłą łąką. Zatokę od Zalewu oddziela **półwysep Wałdowski** od nazwiska właścicielki *Wałdowskiej*.

→ 3,000 km – Skrzyżowanie dróg przed Grzybkim.

Grzybek to niewielka osada zamieszkała na stałe przez jedną rodzinę, choć budynków, i to całorocznych, jest więcej. Powstała w miejscu dawnego, znanego już w 1664 roku młyna. Nazwę (*Grzybek 1664*) najczęściej wiąże się z grzybami w okolicznych lasach, ale być może pochodzi ona od nazwiska pierwotnego właściciela młyna (Grzyb, Grzybek). W osadzie znajdują się dwa ośrodki wypoczynkowe, pole biwakowe oraz **kąpielisko gminne** nad zatoką odchodzącą od Zalewu Żurskiego. Na terenie Grzybka **pomnikowe drzewa:** trzy lipy drobnolistne (do 383 cm), jesion wyniosły (368 cm) oraz dąb szypułkowy (383 cm).

Na skrzyżowaniu opuszczamy szlak czerwony i skręcamy w lewo. Pod koniec odcinka mijamy zatokę Zalewu Żurskiego i po 2,3 km docieramy do **leśnej szkółki Wydry**, założonej w latach 1973–74, mającej ponad 7 ha powierzchni produkcyjnej.

→ 6,600 km – **Skrzyżowanie.** W prawo do jeziora **Sierosławek**, w lewo do Gwiazdy Morza.

Sierosławek (*Schiroslaweker See* 1902, nazwa od wsi, ta od nazwy osobowej *Sirosław*) – jezioro wytopiskowe, powierzchnia 10 ha.

290 m dalej skręcamy w lewo.

Jedziemy wzdłuż głębokiego, ze stromymi zboczami, obniżenia – rynny polodowcowej lub doliny wyrtejej przez wody roztopowe spływające do dzisiejszej doliny Wdy. Ma ono swoje przedłużenie po przeciwnej stronie szosy, którą jechaliśmy, na dodatek wypełnione wodą jeziora Gąsiorek.

Mijamy leśniczówkę Wydry (obok niej, przez łąkę, do dawnego koryta Wdy), skręcamy w lewo. Przy zabudowaniu **pomnikowy cis** pospolity.

→ **7,680 km – Początek zapory elektrowni wodnej w Żurze** (opis zapory i jej otoczenia oraz zalewu przy szlaku Hoffmanna 24,780 km). Za zaporą, po lewej, **hangar**.

W budynku hangaru swój sprzęt przechowywali m.in. członkowie założonego przez Alfonsa Hoffmanna w 1931 roku Klubu Kajakowego „Wda”, tu też znajdowała się przystań wodna. Stacja wodna została częściowo wyremontowana, a teren wokół oczyszczony i zagospodarowany w ramach realizowanego w 2006 roku przez Bractwo Czarnej Wody projektu „Wskrzeszamy turystyczno-rekreacyjną działalność profesora Alfonsa Hoffmanna”. Kolejny remont w 2017 roku wykonany został siłami gminy Osie. Niestety, hangar nadal niszczeje.

My dojeżdżamy do kanału, spotykamy żółty szlak Hoffmanna. Po lewej **pole biwakowe**, przy nim **tablica** poświęcona prof. Hoffmannowi. Skręcamy przed kanałem w prawo, jedziemy tzw. betonówką. Przez most na kanale wjeżdżamy między budynki związane z elektrownią.

→ **8,700 km – Wejście do elektrowni** (opis przy szlaku Hoffmanna 25,660 km).

Jedziemy dalej. Po prawie 600 m osiągamy skrzyżowanie z szosą Osie – Laskowice (też Drzycim). Spotkanie z czerwonym szlakiem rowerowym Czersk – Świecie (wraz z nim poruszamy się prawie do Gródka).

Po drugiej stronie drogi **figura** Matki Bożej z Dzieciątkiem, a nieco dalej w stronę Osia **drewniany budynek** z przełomu XIX i XX wieku, obecnie mieszkalny, w czasie budowy elektrowni zajazd „U Raka”.

Skręcamy w prawo. Przejeżdżamy obok **cmentarza ewangelickiego** i przez małą osadę **Żur** (patrz szlak Hoffmanna po 26,240 km).

→ **9,620 km – Most na Wdzie**.

Po wschodniej stronie ujście **Sobiny** (szerszy opis rzeki i doliny przy szlaku Hoffmanna po 26,240 km. Ten odcinek Wdy łączy Zalew Żurski z zaczynającym się niewiele poniżej Zalewem Gródeckim.

200 m dalej dwa **pomnikowe dęby** szypułkowe (609 i 658 cm). Według zanotowanych przez księdza Łęgę opowiadań mieszkańców Drzycimia, pod tymi dębami zatrzymał się Napoleon, kiedy ścigał króla pruskiego i tu razem ze swymi oficerami zjadł obiad.

→ **10,490 km – Skrzyżowanie w Splawiu**.

Splawie. Osada leśna, około 30 mieszkańców. Kiedyś splawiano Wdą drewno, stąd nazwa (*Splaw* 1400). Znajdujące się tu **budynki** to czworaki (z przełomu XIX i XX wieku) istniejącego tu dawniej folwarku. Naprzeciw, po lewej stronie szosy, do czasów ostatniej wojny stał dwór właścicieli ziemskich, za którym na opadającym ku Wdzie zboczu założono park. W pobliskim lesie, po zachodniej stronie drogi, znajduje się rodzinny **cmentarz ewangelicki**. Między Żurem a dzisiejszą osadą Splawie działał kiedyś tartak o napędzie parowym, który przed pożarem w 1907 roku zatrudniał 300 pracowników i był największym tego typu zakładem w całych Prusach Zachodnich.

W lewo odchodzi żółty szlak Hoffmanna, w prawo droga do Grzybka (jej częścią jechaliśmy wcześniej). My prosto. Niecałe 300 m dalej, w lesie po prawej, około 80 m od szosy, w kępie krzewów, wspomniany wyżej **cmentarz**.

→ 11,560 km – Linia energetyczna przecinająca szosę (druga, licząc od Sławia).

170 m na północ stąd (patrząc od Sławia w prawo od szosy), po lewej stronie linii, 20 m od jej skraju, w pobliżu dwóch dębów, znajduje się pomnik przyrody **Kamień Napoleoński**. Jego powierzchnia to płaski, nieregularny pięciobok o wymiarach około 150x110 cm. Kamień jest prawie zupełnie zagłębiony w ziemi i trudny do odnalezienia, gdy przysypie go igliwie lub ostoni rosnąca dokoła trawa. Na kamieniu widnieją dwa krzyże maltańskie i korona. Geneza znaków nie jest znana. Dariusz Piasek wiąże je z granicznym charakterem kamienia (choć jego pierwotne położenie mogło być inne) – korona miałaby być symbolem Królestwa Polskiego, a krzyże Zakonu Krzyżackiego. Z kolei Sławomir Manikowski zastanawia się, czy nie jest to uwiecznienie przez Pomorzan problematycznego zwycięstwa nad Władysławem Hermanem lub znak przebywania na tym terenie oddziałów polskich służących Napoleonowi. Według tradycji na kamieniu tym odpoczywał Napoleon Bonaparte podczas swej wyprawy na Moskwę. Inna legenda mówi, że symbole na leżącym tu głazie kazał wyryć Władysław Łokietek na znak, że prawo do okolicznej ziemi, o którą spierali się i walczyli książęta pomorscy Świętopełk i Sambor II, mają tylko Bóg, król i mieszkańcy tych terenów. Mimo, że głaz został tu chyba przeniesiony, to wszystkie hipotezy mogą przemawiać do wyobraźni.

Kamień Napoleoński koło Sławia (fot. Józef Malinowski)

500 metrów dalej (oczywiście szosą), na granicy Wdeckiego Parku Krajobrazowego, który tu opuszczamy, jeszcze niedawno zaczynała się **pomnikowa aleja** dębowo-lipowa, złożona z 545 drzew, dziś ograniczona do pozostałości po prawej stronie szosy.

→ 13,020 km – W prawo droga do Wer.

Wery. Wieś, około 200 mieszkańców. Jako *Wiern* pojawia się w 1337 roku. Geneza nazwy nie jest jasna. Starsze zapisy wskazują na *wir*, czyli „odmęt”, ale też „zdrój, źródło”, nowsze (*Wyry/Wery*) na nazwisko rodowe. We wsi znajduje się **zespół folwarczny**, na który składa się dwór z 1910 roku, budynki gospodarcze, kolonia mieszkaniowa oraz park o powierzchni 3,5 hektara założony w drugiej połowie XIX wieku. W parku dworskim w Werach rosną **pomniki przyrody**: buk pospolity (456 cm) oraz trzy

dęby szypułkowe (327–361 cm). Na jego terenie znajduje się też **cmentarz rodowy** właścicieli, założony w drugiej połowie XIX wieku, prawie już niewidoczny. Za wsią w kierunku Drzycimia, po prawej stronie szosy w kępie drzew, położony jest **cmentarz ewangelicki** z XIX wieku.

Jedziemy dalej. Po 350 m mijamy po lewej pierwszą, a po 1430 m drugą drogę prowadzącą do Rówienicy (*Rowennitz* 1360, około 70 mieszkańców). Tam w parku dworskim **pomnikowy jarząb brekinia** (200 cm).

→ 15,450 km – Skrzyżowanie dróg w Drzycimiu.

Drzycim (kiedyś *Drzecim*) to wieś o charakterze ulicówki, licząca około 1300 mieszkańców. Odnotowany jest jako *Drzu* w Kronice Polskiej Galla Anonima już w 1091 roku, a pod obecną nazwą w 1649 roku. Być może nazwa osobowa niemożliwa do zrekonstruowania; nazwa współczesna odnosi się do „drzeć”. Niektórzy nazwę wyprowadzają od rdzenia *drz-* występującego w słowiańskim przymiotniku oznaczającym odwagę (porównaj „dziarski”).

Na początku kwietnia 1091 roku pod Drzycimem zbuntowani przeciw władzy księcia polskiego Pomorzanie, dowodzeni prawdopodobnie przez księcia Świętobora, stoczyli bitwę z wojskami Władysława Hermana. Polacy utrzymali pole (co wedle ówczesnych pojęć było równoznaczne ze zwycięstwem), jednak ponieśli duże straty w ludziach i łupach, co pozwala sądzić, że faktycznie walka skończyła się ich porażką.

Wnętrze kościoła w Drzycimiu (fot. Józef Malinowski)

Jest to najstarsza wieś na opisywanym szlaku, dawne dobra królewskie, w której kościół istniał już w 1263 roku. W okresie zaborów Drzycim był znanym ośrodkiem polskości, a w roku 1907 właśnie tu odbył się zjazd delegatów Towarzystwa Ludowego z całego Pomorza. Nad wsią góruje **kościół** parafii pod wezwaniem Matki Boskiej Pocieszenia. Został zbudowany w latach 1863–65 jako neoromański, orientowany, murowany z cegły. Prostokątna nawa główna jest przecięta transeptem (czyli nawą poprzeczną). W ołtarzu głównym znajduje się cudowna figura Matki Boskiej. Wystrój kościoła, barokowy i neogotycki, pochodzi z XVIII i XIX wieku. Najcenniejszym zabytkiem jest monstrancja, według jednych źródeł z 1609 roku,

według innych wykonana przez gdańskiego złotnika Jana Gotfryda Schlaubitza, żyjącego w XVIII wieku. Na dachu można zobaczyć żelazną chorągiewkę wiatrową z 1744 roku. Przy kościele **cmentarz parafialny**. Oprócz pomników i nagrobków z XIX wieku znajduje się na nim **pomnik i zbiorowa mogiła** 112 żołnierzy polskich, poległych w początkach września 1939 roku. Na cmentarzu jest pochowany m.in. ksiądz Ignacy Cyra, działacz narodowy i społeczny, proboszcz parafii Drzycim w latach 1891–1914. Zaskakujący (ze względu na czas) jest fakt, że zmarł on w wyniku obrażeń odniesionych w wypadku samochodowym. Na cmentarzu jest też **kapliczka** za zastanawiającym, jak na 1945 rok napisem „My chcemy Boga w naszym kraju”. We wsi można spotkać **budynki mieszkalne murowane** z początku XX wieku oraz **domy drewniane** z końca XIX wieku. Za przejazdem kolejowym, po prawej stronie szosy na Plewno, znajduje się **cmentarz ewangelicki**.

Skrećmy w lewo razem ze szlakiem czerwonym. Mijamy dawny **młyn** na Drzycimiance. Na końcu podjazdu **krzyż** na miejscu dawnego **cmentarza poepidemicznego**. Na głazie **tablica** upamiętniająca bitwę z 1091 roku.

Teraz czas na zjazd. Po około 600 m w prawo odchodzi czerwony szlak rowerowy do Świecia.

→ **18,330 km – Most nad starym korytem Wdy** (sprzed budowy elektrowni).

Za mostem początek wsi **Gródek** (około 1200 mieszkańców). Jej nazwa (*Grodek* 1461) związana jest pewnie z grodem pomorskim (gród zwany *Grodesno* jest wymieniany w 1238 roku), a później **zamkiem krzyżackim**. Nieco przed mostem w prawo pod górę prowadzi ścieżka, którą można dostać się do resztek zamku krzyżackiego (tylko kamienie i resztki cegieł w wykopie). Nie tak dawno można było zobaczyć, że zamek stał kilkanaście metrów nad dnem doliny Wdy, ale obecnie wszystko zasłaniają gęste zarośla. Na wzgórzu nad Wdą było najpierw grodzisko pogańskie, później średniowieczny gród, położony między rzeką a strumieniem płynącym w głębokim parowie. Krzyżacy wybudowali na jego miejscu zamek o charakterze wieży mieszkalnej (zwany drzycimskim). Zarówno gród pomorski, jak i zamek krzyżacki, miały za zadanie ochronę i kontrolę przeprawy przez Wdę – tędy bowiem w średniowieczu prowadziły ważne drogi. Stojący w pobliżu **dwór szlachecki** został „odkryty” po usunięciu w 1986 roku tynku oraz opierzenia z desek z jednego z budynków mieszkalnych. Pochodzi on z około połowy XVIII wieku, wspo-

Dwór w Gródku (fot. Józef Malinowski)

minany jest już w dokumencie lustracyjnym starostwa świeckiego z 1765 roku. Jest to jeden z najstarszych zachowanych drewnianych dworów w Polsce. Został wybudowany przez Michała i Teresę Szczańskich. Jego konstrukcja łączy w sobie elementy polskie (zrębowe przyziemie, zbudowane z poziomych bali łączonych na zamki) oraz charakterystyczne dla Pomorza (wykonane z muru pruskiego – cegły w obramowaniu drewnianym – tzw. facjaty, czyli pomieszczenia mieszkalne na poddaszu, z oknami i własnym daszkiem). Cały zespół składa się z dworu, parku krajobrazowego z początków XIX wieku, kuźni i owczarni (dawniej obory), obu zbudowanych pod koniec XIX wieku. We wsi **stare domy** drewniane, liczące nawet ponad 200 lat, a za folwarkiem **cmentarz ewangelicki** z XIX wieku (prawdopodobnie rodowy). Kolejny **cmentarz ewangelicki** znajdował się przy ul. Kwiatowej (szlak Hoffmanna), ale dziś są tam domy.

Ruszamy dalej. Krótki, ale stromy podjazd. Po 470 m skrzyżowanie, przy którym **kościół w Gródku**. Przecinamy żółty szlak Hoffmanna prowadzący od zapory do Leosi.

250 metrów od świątyni (ul. Kościelną w górę) znajduje się szkoła, od 2005 roku nosząca imię budowniczego elektrowni w Gródku, Alfonsa Hoffmanna.

Jedziemy dalej ul. Laskowicką, łącząca dwie części wsi.

→ **19,660 km – Jaz zasuwowy kanału elektrowni Gródek**. W prawo do budynku elektrowni (400 m), w lewo do zapory (900 m). Opis elektrowni, zapory i Zalewu Gródeckiego przy szlaku Hoffmanna 33,460 km.

Ruszamy pod górę. Stąd do zakrętu na Leosię jedziemy wzdłuż granicy Wdeckiego PK.

→ **21,350 km – Początek drogi gruntowej do Diabelskiego Kamienia**.

450 m szosą w kierunku Krąplewic (czyli tak, jak dotychczas jechaliśmy), po lewej stronie drogi, znajduje się zbiorowa mogiła i niedawno odsłonięty pomnik poświęcony ofiarom bombardowań niemieckich na początku września 1939 roku. Po przeciwnej stronie szosy, 450 m od niej, w lesie, leśniczówka Gródek z gospodarstwem agroturystycznym. Działu tu klub jeździecki.

My skręcamy w prawo. Po ponad 2 km jedziemy w lewo.

Stąd prosto do przystanku kolejowego Leosia, a z niego można dostać się do Łąki Papieskiej nad Wdą (patrz szlak Hoffmanna 33,460 km).

900 m od ostatniego skrętu w lewo droga do Diabelskiego Kamienia. Łączy się z nami niebieski szlak ks. Łęgi, z którym razem dotrzemy do Laskowic.

Warto zwrócić uwagę, że przed głazem, do którego zmierzamy, musimy pokonać niewysoki próg. Oddziela on od siebie dwie terasy (stopnie w zboczu) doliny Wdy sprzed tysięcy lat. Na VII leży nasz obiekt. Mowa o dolinie Wdy, a jesteście od rzeki około 2 km!

→ **24,320 km – „Diabelski Kamień”**.

Jeden z największych na Pomorzu **głazów narzutowych**, zwany też „Kamieniem św. Wojciecha”, został przyniesiony przez łodolód zlodowacenia bałtyckiego. Granitowy olbrzym ma obwód 24,5 m, długość 8,8 m, szerokość 8,5 m, wysokość nad powierzchnią terenu 3,5 m. Według szacunków może ważyć około 87 ton. Leży on na terasie wysokości 60–62 m n.p.m. doliny wytworzonej przez wody roztopowe łodolodu, a wykorzystywanej dziś i przekształconej przez Wdę. Kilkadziesiąt lat temu rosły na nim różnorodne mchy i porosty. Głaz w czasach pruskich był pod szczególną opieką rządowych leśniczych, dziś jest pomnikiem przyrody.

Na jego powierzchni znajduje się kilka wgłębień, podobnie jak na pogańskich kamieniach ofiarnych, które nasuwają przypuszczenie, że w zamierzonych czasach głaz służył za ołtarz ofiarny. Podanie głosi, że podczas swojej wyprawy misyjnej do Prusów w 997 roku zatrzymał się tu św. Wojciech i odprawił mszę św., a kamień był ołtarzem czy amboną.

Jego diabelską nazwę tłumaczy kilka legend. Diabeł chciał zatopić całe Bory Tucholskie, spiętrzając wodę przy pomocy olbrzymiego głazu. Według innego podania zatamowana woda miała zalać i spusto-

szyc pola miejscowych gburów, co miało być karą za ich pobożność. Kolejna wersja mówi o zniszczeniu młyna nad Wdą, zamówionym u diabła, w zamian za duszę, przez konkurencyjnego młynarza. Wszystkie opowieści kończą się jednakowo. Kamień leży tam, gdzie upadł, gdy nad ranem zapiał kur – tak więc diabeł nie dokończył swojego dzieła. Wgłębienia na powierzchni głazu to według podań odciski diabelskich palców. Diabeł mógł też nieść kamień na przeciągniętym przezeń łańcuchu – „świadczy” o tym okrągły otwór na wschodniej stronie głazu.

Ruszamy dalej. Po 250 m skręcamy w prawo, po następnych 150 w lewo. 1,5 km od Diabelskiego Kamienia docieramy do skrzyżowania. Po lewej widoczne zabudowania **Nowych Kraplewic** (patrz szlak Łęgi 17,750 km). Droga w lewo do **cmentarza ewangelickiego** 140 m, drugie tyle do **budynku dawnej szkoły**. Prosto 400 m do kolejnego **cmentarza**, a w tył i w prawo ponad 500 m do jeszcze jednego.

Skręcamy w prawo. Po 600 m wyjeżdżamy z lasu do **Ośłowa**. Przez półtora kilometra będziemy jechać między rozproszonymi zabudowaniami wsi (patrz szlak ks. Łęgi po 17,750 km). Kilometr od lasu, po lewej, **cmentarz ewangelicki**. 440 m dalej skręcamy w lewo przed linią kolejową Bydgoszcz – Gdańsk. Poruszamy się wzdłuż torów.

→ **28,900 km – Przejazd kolejowy w Laskowicach.**

Laskowice. Wieś, ponad 2500 mieszkańców. Jako *de Lascovic* występuje w dokumencie z 1328 roku. Jej nazwa pochodzi od nazwy osobowej *Lasek*, ewentualnie *Lasota* lub od „ludzi zamieszkujących laski”. Jako ciekawostkę historyczną można podać, że Wawrzyniec z Laskowic, sędzia ziemi świeckiej, był reprezentantem regionu na przysiędze wierności i uroczystym hołdzie stanów pruskich złożonych królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi 28 maja 1454 roku w Toruniu. Rozwój Laskowic wiąże się z wybudowaniem w połowie XIX wieku i późniejszej linii kolejowych Bydgoszcz – Gdańsk, do Grudziądza przez Jeżewo, do Chojnic i do Czarska. Stacja Laskowice Pomorskie stała się ważnym węzłem kolejowym, a praca na kolei dawała zatrudnienie wielu mieszkańcom wsi.

Niecałe 300 m dalej **Dom Misyjny Księży Werbistów.**

To spory kompleks złożony z domu rekolekcyjnego z kaplicą o współczesnej architekturze i orientalnym wystroju, sali widowiskowej, jadalni, sali rekreacyjnej, sali wykładowej, pomieszczeń mieszkalnych i zaplecza kuchenneo-magazynowego. Najciekawszą dla turysty częścią Domu jest **Muzeum Misyjno-Etnograficzne** prezentujące kulturę materialną i duchową Chin, Japonii, Indii, Indonezji, Papui Nowej Gwinei oraz niektórych krajów Afryki i Ameryki Łacińskiej. Koło Domu Misyjnego zaczynają się dwie **pomnikowe aleje przydrożne**. Jedna z nich przebiega w kierunku Kraplewic, a tworzą ją głównie dęby szypułkowe (do 330 cm obwodu). Druga prowadzi w kierunku Jeżewa i składa się z lip drobnolistnych (do 350 cm) i kasztanowców zwyczajnych (do 338 cm).

Przejeżdżamy kolejne prawie 500 m. Po przeciwnych stronach ulicy **kościół parafialny i pomnikowy dęb.**

Wybudowany w latach 1966–69 **kościół** pod wezwaniem Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny prowadzony jest przez Zgromadzenie Misjonarzy Oblatów Maryi Niepokalanej. W latach 1957–64 jego proboszczem był ksiądz pułkownik Wilhelm Franciszek Kubsz, uczestnik bitwy pod Lenino, były kapelan I Armii Wojska Polskiego. W pobliżu kościoła rośnie **Dąb Tysiąclecia** – dąb szypułkowy o obwodzie w pierśnicy 655 cm.

Przy tej samej ulicy (rzeczywiście Długiej) znajduje się kilka **murowanych domów** z lat 30-tych XX wieku, a w pobliżu budynek dworca kolejowego z początku XX wieku. To przy nim kończy się towarzyszący nam niebieski szlak pieszy.

→ **31,420 km – Początek parku dworskiego w Laskowicach (furtka wejściowa).**

Majątek w Laskowicach należał m.in. do znanych w kraju rodów Koźłowskich, Niewieścińskich i Zboińskich. Od 1828 do 1945 roku posiadała go rodzina Gordonów, największych właścicieli ziemskich w okolicy. Oni to wzniesli w latach 1840–60 okazały **neogotycki pałac** (zniszczony w lutym 1945 roku w wyniku działań wojennych) oraz budynki gospodarcze (gorzelnia, cegielnia, młyn i tartak) i kolonię

Muzeum werbistów w Laskowicach (fot. Józef Malinowski)

mieszkańców. Majątek w czasie największego rozkwitu obejmował ponad 2100 hektarów ziemi i był wyposażony w nowoczesne urządzenia mechaniczne. Z zabudowań folwarcznych pozostała tylko dawna **kancelaria**, murowana, piętrowa, z kwadratową wieżą, zbudowana w 1844 roku. Wokół pałacu w pierwszej połowie XIX wieku założono **park krajobrazowy**, ciągnący się w kierunku rynnowego **Jeziora Zamkowego** (22,5 ha, max. głębokość 3,7 m). Sadzono w nim gatunki roślin zarówno rodzimych, jak i obcych. Łącznie występuje ich tu około 40. Nawet dzisiaj, choć zaniedbany, park jest warty obejrzenia. Nadleśnictwo Dąbrowa i Stowarzyszenie „Sukcesja” podjęły się rewitalizacji obiektu. Park jest wielkim skupiskiem **pomnikowych drzew**. Są to: 12 dębów szypułkowych (do 428 cm), 7 lip drobnolistnych (do 503 cm), 5 żywotników olbrzymich (do 228 cm), 3 buki zwyczajne (do 340 cm), po 2 klony jawory, graby zwyczajne, robinie akacjowe, świerki pospolite i daglezie zielone oraz pojedyncze klon zwyczajny, sosna wejmutka, topola biała, jesion wyniosły, jodła jednobarwna, choina kanadyjska i dąb szypułkowy odmiany piramidalnej.

Kawałek za parkiem (ciągnie się 550 m) skręcamy w prawo. Zbliżamy się do Jeżewa.

Jego częścią są **Lipienki**. (*Lyppin* 1402–1409) – nazwa od *lipy*. Były to dobra rycerskie. Od początków XV do XVII wieku był tu niewielki zameczek (nad brzegiem Jeziora Laskowickiego). Z Lipienek wywodzi się rodzina Zdzisława Starosteckiego, który był współtwórcą amerykańskiego systemu raketowego „Patriot”.

Pokonujemy przejazd kolejowy na linii Bydgoszcz – Gdańsk.

→ **35,160 km – Kościół parafialny w Jeżewie.**

Jeżewo to wieś licząca około 1900 mieszkańców. (*et Gesov villam* 1293) – nazwa pochodzi zapewne od nazwy osobowej *Jeż*, być może od języ żyjących w okolicy. Inaczej, niż wsie okolicy, stanowiło dobra kościelne będące własnością biskupstwa włocławskiego. Pierwszy znany proboszcz jezewski Dobrosław występuje w 1320 roku jako świadek w procesie Polaków przeciw Krzyżakom o zwrot Pomorza. Już w drugiej połowie XVI wieku istniała w Jeżewie szkoła parafialna, w której uczono śpiewu kościelnego, czytania, pisania oraz podstaw arytmetyki. Dzieci ze szkoły w Jeżewie brały udział w walce z germanizacją, organizując strajk szkolny w październiku i listopadzie 1906 roku. Strajkujący skapitulowali dopiero na skutek nakładania grzywien pieniężnych na rodziców i kar pozbawiania praw rodzicielskich.

W centrum Jeżewa wznosi się **kościół parafialny** pod wezwaniem św. Trójcy. W jego prezbiterium zachowały się fragmenty murów gotyckiej świątyni z 1427 roku. Nawa i wieża pochodzą z lat 1822–1824.

W latach 1925–26 kościół został gruntownie przebudowany (dodano nawy boczne i podwyższono wieżę). Wystrój wnętrza pochodzi z XVIII wieku. W barokowym ołtarzu głównym znajduje się obraz Najświętszej Panny Marii Niepokalanie Poczętej z drugiej połowy XVII wieku. Najcenniejszym zabytkiem jest **obraz przedstawiający koronację Matki Boskiej** z około 1625 roku, pochodzący z warsztatu Hermana Hana (wielki malarz gdański, autor szeregu obrazów znajdujących się w katedrze pelplińskiej), z grupą modlących się osób o twarzach ważnych osobistości ówczesnego życia politycznego (m.in. papież Klemens VIII, cesarz Ferdynand II, król Zygmunt III Waza, kanclerz wielki litewski Albrecht Radziwiłł, marszałek wielki koronny Mikołaj Wolski, hetman wielki koronny Stanisław Koniecpolski, kanclerz wielki i hetman wielki litewski Lew Sapieha). Jest to więc zarówno cenne dzieło sztuki, jak i dokument historyczny epoki. W pobliżu kościoła znajduje się **cmentarz parafialny**. Znajdują się na nim trzy zbiorowe mogiły ponad 80 żołnierzy Wojska Polskiego poległych we wrześniu 1939 roku. Nad Jezewkiem **park podworski** z XIX wieku.

Obraz „Koronacja NMP” w kościele w Jezewie (fot. Józef Malinowski)

Dalej jedziemy na północ przez wieś (kilka budynków przy ul. Głównej należy do obiektów zabytkowych). Bezpośrednio za rozstajem dróg (my lewą drogą – ul. Czerna) poczta, wcześniej ośrodek zdrowia, a przed II wojną światową **dom pastora**. Kościół ewangelicki stał obok. Przejeżdżamy przez tory linii do Gdańska i drugie do Czerna.

→ **37,710 km – Plaża nad Stelchnem.**

Stelchno to jezioro morenowe, wypełniające obniżenie na terenie moreny dennej ostatniego zlodowacenia. Z powierzchnią 151 hektarów należy do największych w powiecie świeckim. Głębokość średnia wynosi 5,1 m, a maksymalna 10,3 m. Urozmaicona linia brzegowa ma prawie 9 kilometrów długości. Nad jeziorem znajduje się plaża z zapleczem gastronomiczno-sanitarnym. Nazwa jeziora była wymieniana przez Długosza w XV wieku jako *Steklno*. Jest to pewne nazwa metaforyczna od *szkło*, oznaczająca „równą, szklaną tafłę wody”.

Jedziemy przez Borce, potem rozrzucone zabudowania, wreszcie centrum Czerna Świeckiego.

→ **40,590 km – Była szkoła podstawowa w Czersku Świeckim.** Opis wsi przy szlaku Partyzantów AK 0,0 km.

Kawałek za zwartą grupą budynków po prawej las. Na jego skraju **cmentarz ewangelicki**. Kilometr dalej poruszamy się wzdłuż granicy Wdeckiego PK. Mijamy dawną szkołę w Jaszczu (z 1886 roku) – po prawej stronie drogi. Zjeżdżamy do doliny Sobiny i w granice Parku Wdeckiego.

→ **43,520 km – Rzeka Sobina.** Opis przy Żurze (Węzły szlaków).

Tuż przed Jaszczem rozciąga się ciekawe, głęboko wcięte w otaczający teren obniżenie, będące zbiegiem kilku ciągów dolinnych. Zbierające się tu wody odprowadza na zachód Sobina, lewobrzeżny dopływ Wdy. Jest ona ogniwem łączącym Jaszcz i Brzeziny. Na odcinku między wymienionymi wsiami płynie w głęboko wciętej dolinie, będącej przekształconą przez mającą duży spadek rzekę rynną polodowcową, z kilkoma sporymi rozcięciami erozyjnymi zboczy. Teren ten należy na pewno do najciekawszych krajobrazowo Wdeckiego PK. Jest to część utworzonego w 1997 roku zespołu **przyrodniczo-krajobrazowego** „Dolina rzeki Sobińskiej Strugi”, jednego z zaledwie kilku istniejących w województwie kujawsko-pomorskim. Cały zespół obejmuje 335 hektarów cennych fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego, chronionych dla zachowania ich wartości estetycznych.

Za Sobiną w prawo odchodzi droga do **Nowego Jaszcza**.

To kolonia kociewska założona w 1836 roku, dawniej *Krodunki* – od *krodunek/krudonek*, czyli „karczunek”, osada powstała po wykarczowaniu lasu. Można tu zobaczyć **domy drewniane** z pierwszej połowy XIX wieku, **murowany dom** młynarza z XIX wieku oraz w **Kwiatkach** (blisko przystanku kolejowego o tej nazwie, *Kwetkaw* 1430, od nazwy osobowej *Kwiatek*) ruiny **młyna wodnego** na Sobinie, wymienianego w spisie z 1773 roku.

Jedziemy pod górę i na „rondzie” z **kapliczką** skręcamy w lewo.

Jaszcz. Wieś kociewska licząca razem z Kwiatkami i Nowym Jaszczem około 230 mieszkańców. Kiedyś Jaszcz (*Jasschtze* 1516). Nazwa pochodzi od ryby *jażdż*, *jazgarz*, *jaszcz*. Funkcjonuje też tłumaczenie wiodące nazwę od *jasz* (staropolska jaskinia), czyli miejsca zagłębionego w terenie. Jaszcz to stare dobra rycerskie. Ciekawostką jest fakt, że w XVII wieku był tu jeden z nielicznych browarów szlacheckich. W XIX wieku powstał w Jaszczu folwark, którego źródłem dochodów stały się m.in. gorzelnia i młyn wodny z tartakiem. Do początku XXI wieku istniał tu mocno naruszony przez czas i ludzi **zespół dworsko-folwarczny**, składający się z murowanego dworu z 1934 roku (pozostało tylko skrzydło), założonego w XIX wieku parku krajobrazowego, budynków gospodarczych (gorzelnia z 1904 roku, owczarnia z 1909 roku i kuźnia, później warsztaty z 1930 roku, spichlerz i stajnia z początku XX wieku) i kolonii mieszkalnej (dwa budynki, jeden z 1885 roku z kamienia polnego). Budynki gospodarcze zostały już rozebrane. W **parku** usytuowanym na zboczach i w dnie doliny Sobiny rosną **pomnikowe drzewa**: trzy lipy drobnolistne (3724–405 cm), dwa dęby szypułkowe (do 363 cm), dwa dęby szypułkowe odmiany piramidalnej (do 203 cm) oraz żywotnik olbrzymi (276 cm).

Jedziemy dalej szosą. Po lewej, za drzewami, głęboka dolina Sobiny, opisywana wcześniej. W zboczu z naszej strony liczne rozcięcia. Mijamy samotny pensjonat „Borowa Dolina”.

→ **46,380 km – Skrzyżowanie przed Brzeziniami.**

Brzeziny to wieś kociewska licząca około 330 mieszkańców. Ma zwarte centrum i zabudowę rozproszoną w dolinie Sobiny i jej pobliżu (m.in. tzw. Rumlandy, Rejbruchy i Piaski). Powstała w wyniku kolonizacji na prawie niemieckim na przełomie XIII i XIV wieku. Jako *Brzessin* pojawia się w 1400 roku. Nazwa od *brzeziny*, czyli lasu brzoźowego. W okresie zaboru pruskiego i dwudziestolecia międzywojennego stanowiła największe skupisko ludności niemieckiej na terenie obecnej gminy Osie. Pozostałością po ewangelikach (przede wszystkim właśnie Niemcach) są trzy **cmentarze** z XIX wieku we wsi lub bezpośrednim jej pobliżu (koło starej szkoły, na Rumlandach za Sobiną oraz na Krużlach w pobliżu skrzyżowania szos na początku Wałkowsk). O historii miejscowości świadczą również **stare domy murowane** (w tym dawna szkoła, początkowo ewangelicka). Spotkać można również XIX-wieczne **domy drewniane** sumikowo-łątkowe, czyli o ścianach zbudowanych z poziomych belek umieszczonych

między pionowymi słupkami. Atrakcją Brzezin jest **ogród dendrologiczny** przy Szkole Podstawowej, założony w 1986 roku przez nauczyciela Łucjana Dąbrowskiego i prowadzony przez niego i jego następców wspólnie z uczniami. Rośnie w nim kilkaset roślin reprezentujących około 100 gatunków (jeszcze więcej odmian) z przewagą iglastych. W szkole mieści się **izba regionalna** z kąciakiem poświęconym pamięci księdza Sychty. We wsi można zobaczyć również **pomniki przyrody** – dęby szypułkowe (do 365 cm), jesion wyniosły (311 cm) i lipę drobnolistną (276 cm) w pobliżu, starej szkoły i pięć jałowców pospolitych (do 69 cm) ponad 300 m na południowy wschód o d skrzyżowania przy nowej szkole.

Cennym obiektem krajobrazowym jest **parów** zaczynający się 150 m w dół od skrzyżowania i biegnący za ewangelickim cmentarzem w pobliżu starej szkoły. Jest to największe rozcięcie tego typu w zboczu obniżenia, którym płynie rzeka. Ma on prawie 300 metrów długości i dość znaczny, na ogół wyrównany spadek – łącznie 14 metrów. Zbocza parowu są strome, wysokości od kilku do kilkunastu metrów. Wylot parowu znajduje się w zboczu doliny Sobiny, kilkadziesiąt metrów od samej rzeki i kilka metrów nad dnem obniżenia. Jest to więc forma, która rozwijała się dawniej, gdy poziom dna doliny był wyższy. Dziś ulega ona zapewne jedynie powolnemu łagodzeniu na skutek spełzywania zboczy. Podobnych, choć mniejszych parowów w prawym (a więc od strony szosy) zboczu doliny Sobiny jest między Jaszczem a Brzezinami dziesięć. Określenie „parów” jest stosowane przez miejscowych (w formie „ta parowa”), choć ostrość tych form nadaje im charakter jarów. Powstały one dzięki erozyjnej działalności wód spływających od topniejących brył martwego lodu, leżących na północ od istniejącej już rynny połodowcowej, którą dziś płynie Sobina.

Chata w Brzezinach-Rejbruchach (fot. Józef Malinowski)

Skracamy w prawo, przekraczamy drogę (1,2 km od skrzyżowania) oraz tory kolejowe (2,1 km) i dojeżdżamy do Miedzna.

→ **49,520 km – Centrum Miedzna** (koło jeziora).

Miedzno, mające około 320 mieszkańców, to wieś kociewska o zwartej zabudowie. Jest to najstarsza znana historycznie miejscowość w gminie Osie (pierwsza wzmianka w 1253 roku – *Miedsno* i *Mestyno*), dawniej *Miedźwno*. Nazwa, ponowiona od jeziora (to od staropolskiego „słodko”), można tłumaczyć jako „miejsce obfite w miód, gdzie wytwarza się miód”. We wsi **stare domy** drewniane o konstrukcji zrębowej (poziome belki łączone na zamek) oraz murowane (w tym dawna szkoła) z XIX i początku XX wieku. We

wsi rośnie też **pomnikowa lipa** drobnolistna (427 cm). Według legendy (zapisanej w kronice szkolnej) w tym miejscu zakopano żywcem dziewczynkę w celu uratowania wsi przed panującą cholera. Na grobie posadzono lipę, której nie wolno ściąć pod groźbą powrotu epidemii.

Skręcamy w lewo i po 1,6 km wjeżdżamy w zwartą zabudowę Osia.

Mijamy tu **krzyż przydrożny**, wykonany przez snycerza z Kaszub, postawiony w 2006 roku na miejscu poprzedniego, zniszczonego przez hitlerowców w 1939 roku i odbudowanego po wojnie. 200 m poniżej krzyża **tablica pamiątkowa poświęcona ks. Sychcie**. W nieistniejącym obecnie domu, należącym do Marii Nogowej, ksiądz ukrywał się przed gestapo w drugim okresie swojego pobytu w Osiu.

→ 52,570 km – Rynek w Osiu, koniec szlaku.

Pomnikowa lipa i kapliczka w Miedźnie (fot. Józef Malinowski)

Tablica pamiątkowa na ulicy Kościuszki w Osiu (fot. Mariusz Chudecki)

Szlak „Na tropach II RP”, długość 53,7 km, całość w powiecie świeckim – rowerowy, znaki czarne. Trasa: Wiedzie we Wdeckim Parku Krajobrazowym, łączy tereny i obiekty związane z II Rzeczpospolitą oraz okresem II wojny. Szlak naokolny, prowadzący z Osia przez tereny leśne północno-zachodniej części powiatu świeckiego, po obu stronach Wdy.

Nazwa: Związana z realizowanym w 2013 roku przez Wdecki Park Krajobrazowy i Bractwo Czarnej Wody projektem „Na tropach II RP. Przyrodnicze i historyczne ślady okresu międzywojennego na terenie Wdeckiego Parku Krajobrazowego”, przedstawiającym historię terenu, leśnictwo i ochronę przyrody, turystykę oraz budowę elektrowni w Gródku i Żurze.

→ **0,0 km – Rynek w Osiu. Początek rowerowego szlaku „Na tropach II RP”.** Opis wsi w „Węzłach szlaków”.

Przez Rynek prowadzą dwa szlaki rowerowe – czerwony ze Świecia do Czarska i żółty z Grudziądza do Tlenia oraz pieszy czarny „Ścieżynka Zagłoby”. Zaczyna się tu zielony szlak łącznikowy z Osia do mostu kolejowego w Tleniu.

Ruszamy na zachód przez wieś. Nasz szlak wiedzie obok **kościółka, plebanii i organistówki**. Po 170 m, na skrzyżowaniu, kierujemy się lekko w lewo w ul. Dolną. Jedziemy nią aż do lasu. Prawie 1400 m od startu przejeżdżamy pod wiaduktem wybudowanej w 1906 roku linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czarsk. Zaraz za nim brama oczyszczalni ścieków w Osiu.

Biologiczno-napowietrzna oczyszczalnia ścieków została oddana do użytku w 1994 roku. Oczyszczanie odbywa się poprzez procesy biologiczne i chemiczne, prowadzone przez mikroorganizmy, wykorzystujące rozłożone substancje jako pokarm. Wyptywająca z oczyszczalni woda, zasilana przez naturalne źródła, tworzy strumień, który uchodzi do jeziora Starnie, gdzie natura dalej prowadzi proces oczyszczania.

→ **1,720 km – Początek niewielkiej wsi Starnie.**

Około 20 mieszkańców. Nazwa pochodzi od nazwiska *Starnia* lub nazwy ryby (staropolskie *starnia* „flądra”).

Po kilkuset metrach z prawej w obniżeniu jezioro.

Starnie to nieduże jezioro, mocno zarastające. W otoczeniu rośnie las o charakterze łąkowym i łęgowym oraz starodrzew sosnowy. Jest tu sporo ptaków wodnych i drapieżniki. Choć zbiornik wygląda na naturalny, powstał sztucznie dopiero w latach 60-tych ubiegłego wieku, przez spiętrzenie strumienia o dawnej, niemieckiej nazwie Lassa (już wówczas nieużywanej), dla hodowli karpia, prowadzonej przez okres ponad 10 lat. Miał sporą głębokość (przy tamie około 3 m) i bardzo czystą wodę. Resztki betonowej budowli na jego wschodnim krańcu to obudowa zasuw, która oddzielała staw od zbiornika z narybkiem. Ryby odławiano, spuszczać wodę przez otwarcie przepustu w zaporze – razem z wodą spływały ryby. Trwało to około trzech dni. Z kolei na ponowne napełnienie zbiornika potrzebny był tydzień.

Po przejechaniu przez wieś, już w lesie, spotykamy czerwony szlak Zagłoby-Zyglera. Przejeżdżamy przez strumień i na rozwidleniu wybieramy prawą drogę (lewa wiedzie do **Zatok** – patrz szlak Hoffmanna 18,730 km). 230 m dalej po lewej źródło **Trynka** (patrz szlak Zagłoby-Zyglera po 4,620 km), a nieco wcześniej, po prawej (kładka i ścieżka) **pomnikowy „Dąb na Starniach”** (468 cm). Dalej pod górkę i potem w dół.

→ **3,530 km – Kolejny wiadukt, tzw. „żelazny most”.** Za nim parking leśny.

Wjeżdżamy na szosę Osie – Tleń (ścieżka pieszo-rowerowa) i skręcamy w lewo. Tu odchodzi szlak Zagłoby-Zyglera, natomiast dochodzą dwa rowerowe – czerwony do Czarska i żółty do Tlenia.

→ **5,000 km – Mogiła pod Tleniem.**

Krzyż, tablica pamiątkowa i grób pomordowanych, obok parking leśny. W zbiorowej mogile leżą więźniowie obozu koncentracyjnego, których konwojujący hitlerowcy rozstrzelali w lutym 1945 roku.

→ **5,860 km – Początek wsi Tleń** (opis w „Węzły szlaków”). Pensjonat, restauracja i browar „Przystanek Tleń”. Nasza trasa łączy się na krótko z czerwonym szlakiem Zagłoby-Zyglera i przecina

Sztuczne jezioro Starnie (fot. Józef Malinowski)

żółty Hoffmanna, nieco dalej czarną Ścieżynkę Zagłoby. Za mostem na zalewie w prawo odchodzi na Czersk czerwony szlak rowerowy. Jedziemy ul. Bydgoską z zielonym szlakiem do Tucholi oraz krótko z zielonym Cisów Staropolskich. Najpierw po prawej **stara poczta**, po lewej **Skwer Hoffmanna**. Potem koło **Tucholanki** (za nią **omentarzyk ewangelicki**), przez przejazd kolejowy (tu odchodzi Ścieżynka Zagłoby) i koło **kaplicy**. Mijamy skrzyżowanie na Tucholę. 60 m po wjeździe w las szlak skręca w prawo, w drogę gruntową i z niej po pokonaniu 900 metrów wyjeżdżamy na szosę. Tu spotykamy niebieski szlak Wszędołazów, nieco dalej zielony Cisów Staropolskich.

→ **8,300 km – Szkoła we Wierzchach**, początek (lub koniec) czerwonego szlaku Zagłoby-Zyglera (przy nim opis wsi 16,600 km). Można o niej poczytać też na tablicy informacyjnej koło szkoły.

Wierzchy. Wieś z **parkiem** ze skupiskiem pomników przyrody i **starymi domami**.

Po 140 metrach skręcamy w prawo szosą (odchodzi zielony szlak Cisów), a po niecałych 300 w lewo, w drogę gruntową. 340 m i skręcamy w prawo, opuszczając niebieski szlak. Jedziemy wśród pól, a po kilometrze wyjeżdżamy na szosę Tleń – Pruskie. 500 m dalej poruszamy się granicą Wdeckiego Parku Krajobrazowego.

→ **11,170 km – W lewo odchodzi droga do wsi Pruskie.**

Nieduża wieś, około 160 mieszkańców. Nazwa pochodzi od nazwiska *Pruski* (*Valentinus Pruski* 1733).

Stare chałupy i głęboko wcięta dolina **Zdrojanki**. Ciek ma kilka kilometrów długości, wypływa koło Zdrojów (stąd nazwa), a uchodzi do Wylewów na południe od Wierzchów. Przed powstaniem Zalewu Żurskiego był lewym dopływem Ryszki.

Poruszamy się dalej szosą. Za Pruskimi, przed stromym zjazdem, skręcamy z szosy w prawo. Po 130 m opuszczamy granicę Wdeckiego PK. Po skręcie w lewo widzimy przed sobą **leśniczówkę Zacisze**. W 2012 roku trąba powietrzna ominęła ją w niewielkiej odległości. Skręcamy w prawo i po 350 m wyjeżdżamy na szosę na skraju pasa zniszczonego przez trąbę. Pojedziemy jej szlakiem do Szarłaty.

→ **13,410 km – Skośnie w lewo odchodzi droga do rezerwatu Martwe.**

Martwe. Rezerwat wodny o powierzchni około 4 ha. Obejmuje jezioro dystroficzne, czyli wody o niskiej produktywności biologicznej, torfowiska oraz brzezinę bagienną i bór wilgotny z rzadkimi i chronionymi gatunkami roślin (grzybień północny, bagnica torfowa, rosiczka okrągłolistna). Samo jezioro nosi nazwę **Gogolinek** (*Gogolinek-See* 1902) od *gogoł*, czyli *gogoł* „gatunek ptaka wodnego z kaczkowatych”; 1,5 ha.

Jezioro Gogolinek w rezerwacie Martwe (fot. Piotr Szumigaj)

My dalej prosto. Po prawie 2 km dojeżdżamy do szosy Tleń – Tuchola.

→ **15,340 km – Wieża widokowa przy szosie.** Parking, gładz z pamiątkową tablicą i tablica informacyjna.

Wieża pozwala na obejrzenie skutków trąby powietrznej z 14 lipca 2012 roku. Drzewostan został zniszczony w pasie o długości 20 km i szerokości 100–770 m, co dało prawie 470 ha uszkodzeń i 136 tys. m³ powalonego drewna. Na opustoszałym obszarze posadzono około 3,5 mln sztuk drzew i krzewów.

Szlak prowadzi prosto. Przejeżdżamy przez linię kolejową Osie - Czersk, czyli znowu znajdujemy się na terenie Wdeckiego PK. Po 250 m pokonujemy most na Prusinie (opis rzeki przy jej szlaku kajakowym). Docieramy do **Szarłaty**.

Osada kociewska około 20 mieszkańców. (*Charlottental* 1835, *Szarłata* 1879) – nazwa spolszczona od niem. imienia *Charlotte*. Przy szosie **budynek dawnego nadleśnictwa**. W pobliżu (w kierunku Tlenia) **pomnikowa lipa drobnolistna** (345 cm), dalej **cmentarz ewangelicki**.

Skręcamy szosą w lewo i jedziemy do kolejnej wsi.

→ **17,730 km – Skrzyżowanie dróg w Łążku.**

Łążek. Wieś kociewska. **Kościół** pw. Matki Boskiej Królowej Polski i św. Maksymiliana Kolbego, stare **domy drewniane i murowane**. Na przeciwległym krańcu wsi **zabudowania stacji kolejowej z początku XX wieku**. Patrz początek szlaku Harcerzy Światowida.

My skręcamy w prawo, opuszczamy niebieski szlak Harcerzy Światowida, który na krótko do nas dołączył. Po 400 m docieramy do **cmentarza parafialnego**.

Jego część to dawny **cmentarz poepidemiczny** z 1837 roku. Na nim kapliczka św. Barbary. Na obecnym miejscu pochówków ciekawy drewniany krzyż nagrobny. Przed cmentarzem na północ odchodzi droga, przy której po kilkuset metrach mocno zniszczona, złożona z jałowców **pomnikowa Aleja Zakonników (Mnichów)**. Koło przeciwległego narożnika cmentarza i za gospodarstwem **pomnikowe sosny** zwyczajne (145–289 cm).

Dalej prosto wzdłuż ściany lasu.

→ **19,270 km – Skrzyżowanie leśne.** Po lewej, przy drodze (200 m) **pomnikowe jałowce** pospolite (41 i 53 cm).

My skręcamy w prawo, a po 470 m w lewo. Przecinamy rynnę, w której części leży jezioro Piaseczno.

→ **20,780 km – Kolejne skrzyżowanie.**

Po lewej (niecałe 300 m) **osada leśna Sarnia Góra**, siedziba dawnego nadleśnictwa. Łączymy się z czerwonym szlakiem „Stu z nieba” i jedziemy w prawo. Po 700 m w prawo odchodzi droga na dzikie kąpielisko nad jeziorem Piaseczno.

→ **22,580 km – Narożnik rezerwatu przyrody**, dalej wzdłuż jego granicy.

Rezerwat przyrody Jezioro Piaseczno. Krajobrazowy, powierzchnia 159 ha. Obejmuje największe jezioro rynnowe Wdeckiego PK, zbiorowiska ciekawych roślin wodnych i torfowiskowych oraz otaczające zbiornik wodny tereny leśne z bogatą gatunkowo fauną kręgowców. **Jezioro** należy do unikalnego typu jezior lobeliowych – bardzo czystych jezior, których I klasę czystości określa nie tylko skład chemiczny, ale też występowanie określonych gatunków roślin, m.in. stroiczki, czyli lobelii jeziornej. Piaseczno ma 32,5 ha powierzchni i głębokość maksymalną 11,7 m. Nazwę bierze oczywiście od piasku (*jezioro Piaseczno* 1565). Rynna, w której leży jezioro, ciągnie się od Łąskiego Pieca na wschodzie (gdzie rozmywa się w dość rozległym obniżeniu) po kraniec uroczyska Czyściewnica. Ma 5 kilometrów długości, 200–400 metrów szerokości i do ponad 20 metrów głębokości. Między Piasecznem a Czyściewnicą oraz na wschód od jeziora są wyraźne przewężenia. Samo jezioro Piaseczno ma 1600 metrów długości i do 300 metrów szerokości.

Po ponad 1200 m odjeżdżamy od granicy rezerwatu i od szlaku czerwonego. Po 2,4 km spotykamy się z nim ponownie.

→ **27,000 km – Węzeł szlaków koło mostu na Wdzie w Starej Rzece.** Tu kończy się/zaczyna niebieski szlak Harcerzy Światowida. **Opis wsi w „Węzły szlaków”.**

200 m wcześniej droga do leśniczówki Pohulanka, która wywodzi swoją nazwę od być może istniejącej tu niegdyś karczmy, w której można było „pohulać”. Koło zabudowań rośnie pomnikowy jarzab brekinia (135 cm). Leśna kapliczka myśliwych. W jej pobliżu trzy pomnikowe dęby szypułkowe (298–446 cm).

Przejeżdżamy przez most. Po lewej **starorzecze**, od którego wieś wzięła nazwę. Jedziemy przez pas po trąbie powietrznej. Mijamy **grób, krzyż i kapliczkę** Matki Boskiej. W tym miejscu trąba nie sięgnęła powierzchni ziemi i nie spowodowała zniszczeń, choć po obu stronach je widać. Po 250 m odchodzą czerwony szlak „Stu z nieba” i czarna Ścieżynka Zagłoby. My skręcamy w lewo i poruszamy się razem z żółtym szlakiem Hoffmanna (nim w przeciwną stronę ponad 1,5 km do **cementarza ewangelickiego**). Aż do Szczerkowskich Błot poza niedługim odcinkiem jedziemy po obszarze **Natura 2000 „Sandr Wdy”** (czytaj w dziale „Przyroda”). Ponad 0,5 km dalej w lewo linia oddziałowa. Nią około 270 m do trzech **pomnikowych dębów** szypułkowych (327–355 cm). Po ponad 1,5 km bezpośrednio przy szlaku zakole Wdy.
→ **29,440 km – W lewo do „zwalonego mostu”** (250 m).

Most w tym miejscu istniał już w XIX wieku, był wówczas drewniany i najkrótszą trasą łączył dwie duże siedziby nadleśnictw Osie i Błędnio. Betonowy został zbudowany w okresie międzywojennym, w latach 30-tych. 1 września 1939 roku przez ten most w kierunku Świecia wycofywały się niektóre oddziały 27 dywizji piechoty z Armii „Pomorze”. Prawdopodobnie po przejściu rzeki most został wysadzony. Jeszcze tego samego dnia do mostu dotarł batalion Obrony Narodowej „Kościerzyna”. Mostu nie było, oddział przeprawił się przez rzekę. W innych źródłach podaje się godziny popołudniowe 3 września jako datę wysadzenia mostu. Przed wojną była tu **binduga**, czyli miejsce nad wodą, gdzie ściągano drewno z lasu, składowano je, spuszczano na wodę i łączono w tratwy.

Po 360 m kolejne zakole Wdy. Opuszczamy szlak Hoffmanna i dolinę Wdy. 1,7 km dalej docieramy do brukowanej drogi Osie – Skórcz (bruk tylko w woj. kujawsko-pomorskim).

To jeden z kilku tutejszych **traktów napoleońskich**. Między innymi tym brukiem poruszały się kolumny wojska i uciekinierów m.in. z Tczewa w pierwszych dniach wojny, tu ginęli atakowani przez niemieckie lotnictwo.

Wysadzony na początku kampanii wrześniowej 1939 most na Wdzie koło Starej Rzeki (fot. Józef Malinowski)

Na bruku skręcamy w prawo, w kierunku Osia. Po prawie 3 km jedziemy w lewo, w drogę leśną.
→ 35,070 km – Północna granica głównej części rezerwatu Brzęki.

Rezerwat przyrody Brzęki (brzęk – inaczej jarzab brekinia) **im. Zygmunta Czubińskiego** (1912–67, botanik, profesor Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu). Inna nazwa tego terenu to Szczerkowo (szczerk – dawna nazwa gleb powstałych na piasku gliniastym; Jakus-Borkowa wyjaśnia *ščěrk* jako „ziemię zbyt nasąkniętą wilgocią”). Rezerwat leśny, powierzchnia ponad 102 ha, z tego 61 ha ochrony ścisłej, reszta z ochroną czynną. Jest to fragment lasu grądowego (wielogatunkowego lasu liściastego) z udziałem brekinii (największe stanowisko na Pomorzu) i domieszką buka. W runie występuje wawrzynek wilczelyko, lilia złotogłów, gnieźnik leśny, podkolan biały. W rezerwacie i w pobliżu rosną **pomnikowe drzewa** – jarzab brekinia (248 cm), cis pospolity (63 cm), osiem daglezi zielonych (220–305 cm) – te ostatnie właśnie przy naszej drodze.

220 m dalej docieramy do zabudowań osady leśnej.

Dębowiec (*Eichwald* 1886, od *dębu*). W jej pobliżu, daleko od większych siedzib ludzkich, kilka lat temu planowano wybudować wielki radioteleskop. Przy osadzie leśnej **pomnikowe dęby** szypułkowe (jeden 358 cm).

Praktycznie **bezludny dziś teren** między brukiem do Skórcza a Sobiną w okresie międzywojennym miał sporą liczbę mieszkańców. W leśnych osadach (Dębowiec, Orli Dwór, Swatno) żyło ponad 50 osób. 0,5 km na południe od naszego szlaku, między Dębowcem a Sobinami, leży łąka Swatno. Dziś po zabudowaniach pozostały jedynie nikłe ślady. Przed wojną mieszkało tam ponad 20 osób, a w jednym z budynków mieściła się szkoła, w której w 1928 roku uczyło się 16 dzieci. Nauczyciel dochodził z Miedzna (w linii prostej 6 km).

W związku z występowaniem tu lepszych od powszechnych w Borach Tucholskich gleb bielocowych, w rejonie rezerwatu istniało 2000 lat temu **osiedle**, które odkryto w 2017 roku. Unikatem na skalę europejską jest zachowany przestrzenny układ pól uprawnych.

100 m za osadą wjeżdżamy na teren rezerwatu, ale tylko na krótko. Prawie 2,5 km za Dębowcem mijamy byłą leśnicówkę **Sobiny** (z *Sobin* 1788, od nazwy osobowej *Soba*), malowniczo położoną w poro-

śniętej łąkami dolinie rzecznej. Samą rzeczkę **Sobinę** (kilka kilometrów od początku w okolicy Dębiej Góry) pokonujemy 100 m dalej. Opis rzeki przy Żurze w „Wężły szlaków”.

→ **37,950 km – Skrzyżowanie leśne**. Spotykamy niebieski szlak Partyzantów AK. Nim w lewo około 1,5 km w pobliżu **łąki Gzelowe**, gdzie znajdowała się partyzancka baza (patrz szlak Partyzantów AK 21,430 km).

My jedziemy dalej na wschód i po 340 m skręcamy w prawo. Poruszamy się między doliną Sobiny (po prawej) i **łąką Granicznik** (od *granicznik* „kamień graniczny”, po lewej). Kilka łąków i kolejne skrzyżowanie. Tu rozstajemy się z niebieskim szlakiem. My skręcamy w prawo, trochę dalej w lewo. Jedziemy na południe. Po lewej, schowane w lesie, **jeziora**.

Dwa jeziora (niegdyś jedno, dziś połączone rowem) **Duży Trzebucz** (10,0 ha), potem **Mały Trzebucz** (5,0 ha), typowe zbiorniki wytopiskowe. Nazwa (*Trzebiobucze* 1664) od wyrażenia *trzebić buki*. Między nimi postawiono **obelisk** wskazujący miejsce bunkra partyzanckiego zgrupowania Świerki z okresu II wojny światowej.

→ **44,110 km – Mostek i zapora na Sobinie**. Południowy kraniec rezerwatu Miedzno.

Prace regulacyjne i melioracyjne (na dość często zalewanych łąkach), przeprowadzone w pierwszej połowie lat 80-tych XX wieku oraz suche lata akurat po melioracjach spowodowały szybkie **zanikanie jeziora Miedzno**. Aby je uratować, wybudowano próg piętrzący na Sobinie.

200 metrów dalej, po lewej stronie, na granicy lasu i łąki, **głaz** upamiętniający zastrzelenie Alfonsa Gzeli przez kłusownika w czerwcu 1937 roku.

Jedziemy prosto. Po ponad kilometrze od Sobiny łączymy się z czerwonym szlakiem „Stu z nieba” i razem z nim jedziemy w prawo. Po kolejnych 1,5 km jesteśmy najbliższym jeziora Miedzno, które tak zarasta, że nawet z wysokich brzegów zajmowanej przez nie rynny trudno dostrzec wodę.

Rezerwat przyrody Miedzno. Rezerwat faunistyczny o powierzchni 88,5 ha. Obejmuje jezioro, mokradła i teren leśny. Jest to miejsce łęgowe i żerowisko ptaków wodnych i błotnych, m.in. żurawia, łabędzia niemego i krzykliwego, bociana czarnego, rybołowa.

Jezioro Miedzno (*Miedzwińskie* 1565, od *miód, miedźwno* – staropolskie „słodko”, może „jezioro o słodkiej wodzie”) stanowi doskonały przykład zanikania zbiorników wodnych w holocenie, który nastąpił po epoce lodowcowej. W ciągu ostatnich 100 lat zmalało z 56 do kilku hektarów (dziesięciokrotnie), a jego głębokość to zaledwie 1 metr. Rynna, w której leży, wypełniona była na początku holocenu na prawie całej długości przez jeziora, o czym świadczą osady jeziorne zalegające pod torfem. Naturalny proces zamulania i zarastania został przyspieszony przez prace regulacyjne i melioracyjne. Do tego dołożyły się suche lata akurat po melioracjach. W latach 1990–91 jezioro zupełnie znikło z powierzchni terenu. W celu jego odtworzenia wybudowano, w przewężeniu rynny, próg piętrzący na Sobinie. Obecna powierzchnia jeziora to kilka hektarów.

→ **47,590 km – Leśniczówka Orli Dwór**.

Orli Dwór. Nazwa (z *Orla* 1788) od nazwy jeziora Orle, jak czasem zwano Miedzno, nad którym gnieździły się orły. Na jej terenie pasieka pszczela, makiety środków komunikacji (np. samolotu, lokomotywy) i **pomnik przyrody** – jesion wyniosły (392 cm). W pobliżu leśniczówki odkryto pierwsze ślady pobytu człowieka na terenie gminy Osie, pochodzące ze środkowej epoki kamienia (mezolitu), przypadającej na lata 8000–4300 p.n.e.

Zaraz za leśniczówką skręcamy w lewo. Po niecałych 500 m zaczynają się po lewej **Szczerkowskie Błota**, kolejne obniżenie typu wytopiskowego, pozostałe po wytopionej bryle/bryłach martwego lodu.

→ **48,730 km – Żwirówka Przewodnik – Osie**.

Linią oddziawą na południowy zachód (między trasami dwóch szlaków) do rezerwatu torfowiskowego Dury (patrz szlak „Stu z nieba” po 26,850 km).

Opuszczamy czerwony szlak i skręcamy w lewo. Po ponad 400 m, po lewej, na skraju łąk, **pomnikowy dąb** (455 cm). 2 km dalej spotykamy koniec bruku, którym jechaliśmy koło Dębowca.
→ **51,700 km – Początek wsi Osie.**

Po prawej, w głębi pól, dom, w którym rodzina Józefa i Wiktorii Sokołowskich, ukrywała księdza Sychtę. W ogrodzie gospodarstwa znajduje się **kapliczka z figurką Matki Boskiej**, wystawiona przez Bolesława Sokołowskiego, syna Józefa. Postument z pamiątkowym napisem oraz szklana obudowa figurki są odnowione, natomiast starą zniszczoną statuetkę obecny gospodarz wymienił na nową, identyczną. Na postumencie znajduje się napis „Na pamiątkę ukrywającego się księdza Sychty i szczęśliwego powrotu z wojny”. Przy drodze dojazdowej do gospodarstwa **kamień z tablicą upamiętniającą ks. Sychtę** (inicjatywa Bractwa Czarnej Wody). Później ksiądz ukrywał się w Osiu przy ulicy Kościuszki.

Osie-Tablica pamiątkowa w pobliżu gospodarstwa, w którym ukrywał się podczas okupacji ks. Sychta (fot. Józef Malinowski)

Po 470 m w lewo odchodzi droga na **Oski Piec**.

Przysiółek. (*Oski Piec, jeden z dziesięciu pieców smolanych 1664*), nazwa od istniejącego tu kiedyś pieca do wypalania węgla drzewnego.

Jedziemy ul. Starogardzką. 1,1 km od krzyżówki na Oski Piec skrzyżowanie ulic. Spotykamy żółty szlak Grudziądz – Tleń. W lewo na Warlubie.

Prosto ul. Boczna. Kawalek od jej końca, po prawej (ul. Kościuszki) tablica pamiątkowa ks. Sychty. W domu państwa Nogów ukrywał się on w drugim okresie pobytu w Osiu.

Szlak prowadzi w prawo ul. Sienkiewicza. Przy niej stare domy drewniane i **murowane**. Dojeżdżamy do Rynku i jedziemy na jego koniec.

→ **53,700 km – Koniec szlaku naprzeciw budynku Nadleśnictwa Osie.**

Szlak Borowej Ciotki, długość 51,8 km, w powiecie świeckim 0,590 km – rowerowy, znaki czarne. Trasa: Trasa naokólna, prowadzi głównie przez lasy, dla których charakterystyczne są jałowce. Mogą one przypominać postacie ludzkie, a to kojarzy się ze starą borowiacką legendą o „Borowej Ciotce”. Na szlaku rezerwat Cisy Staropolskie i Jelenia Góra, cmentarze ewangelickie, poligon V2, ślady działalności partyzanckiej z okresu II wojny.

Nazwa: Borowa Ciotka – postać z wierzeń borowiackich, duch opiekuńczy borów i lasów. Staruszka w czerwonej szacie, z zielonym pasem z igliwia i diademem z szyszek na głowie, z koszem i kosturem w rękach, otoczona zwierzętami, które chroniła przed myśliwymi. Broniła ludzi przed czarownicami, błędnymi ognikami, a zbłąkanych w lesie prowadziła do swojego leśnego dworu, dając im schronienie. Opiekowała się też dziećmi zbierającymi jagody i grzyby. Przeciw szkodnikom, kłusownikom, śmieciarzom wysyłała komary, osy i żmije. Potrafiła też zamienić ich w jałowce.

→ **0,0 km – Cekcyn Urząd Gminy.** Początek i koniec szlaku. Ruszamy ul. Szkolną na południowy wschód.

Cekcyn (szerszy opis przy szlaku Wszędołazów 28,550 km). **Wieś borowiacka. Kościół** pw. Podwyższenia Krzyża Św., neogotycki. Na **cmentarzu** parafialnym **pomnik** z krzyżem postawiony ku czci ofiar II wojny światowej. Nad Jeziorem Wielkim Cekcyńskim **plaża** i **amfiteatr**.

Po 600 m opuszczamy zwartą zabudowę wsi. Jedziemy głównie wśród użytków rolnych.

→ **3,400 km – Zaczyna się zwarta zabudowa Ostrowa.**

Ostrowo. Wieś borowiacka (ponad 200 mieszkańców), dawniej Ostrowy (*W Ostrowach* 1664), nazwa od *ostrów* „wyspa”, też „łąka otoczona polami lub pole otoczone łąkami”. **Cmentarz ewangelicki** z co najmniej 1840 roku, z kilkoma nagrobkami i postumentami. Uporządkowany, ogrodzony, z krzyżem i tablicą pamiątkową. **Chałupy drewniane** z drugiej połowy XIX wieku.

430 m dalej, po lewej wśród zabudowań, **cmentarz ewangelicki**. Trochę ponad 100 m i wyjeżdżamy ze skupiska zabudowań wsi. Łuk najpierw w lewo, potem w prawo, jakby „odbijają” nas od ścian lasu.

→ **5,360 km – W Iwcu w prawo.**

Iwiec. Wieś, pod 600 mieszkańców. Wzmiankowana w 1411 roku jako *Ywicz*, nazwa od gatunku wierzby *iwa*. **Pomnik** ku czci pomordowanych przez hitlerowców w Rudzkim Moście w 1939 roku – mieszkańców Iwca i okolicy. **Kościół** Matki Boskiej Różańcowej, neogotycki jednonawowy, z cegły, wybudowany w 1896 roku, do 1945 roku ewangelicki. XIX-wieczny (1815) **cmentarz ewangelicki** za świetlicą wiejską. Uporządkowany, ogrodzony, krzyż i tablica pamiątkowa/informacyjna. Na cmentarzu **pomniki przyrody**: cztery lipy drobnolistne (275–310 cm), dwa klony zwyczajne (300 i 375 cm) i świerk pospolity (200 cm).

Po 130 m kolejne skrzyżowanie. Przy nim **pomnik ofiar wojny**. Prosto 170 m (potem 50 m w lewo) do **cmentarza ewangelickiego** (koło świetlicy wiejskiej). Jeszcze dalej (prawie 1 km) **kościół**. My na skrzyżowaniu w lewo.

→ **7,570 km – Skrzyżowanie w północnej części wsi Wysoka.** Spotykamy niebieski szlak pieszy Wszędołazów i z nim skręcamy w prawo.

Wysoka. Wieś borowiacka. **Wieś tematyczna „Osada Cisowa”** (w pobliżu rezerwaty cisowe – Cisy Staropolskie i Jelenia Góra). **Cmentarz ewangelicki** z połowy XIX wieku w centrum wsi. Więcej informacji przy szlaku Wszędołazów po 16,710 km.

Po 380 m droga w prawo (koło świetlicy wiejskiej) – nią ponad 100 m do **cmentarza ewangelickiego**.

→ **9,130 km – Oba szlaki** (nasz i Wszędołazów) przed torami (Bydgoszcz – Wierzchucin) w prawo razem z dołączającym czarną Ścieżynką Sulistawskiego. Po 260 m nasz szlak odchodzi samotnie w prawo. Do tego miejsca wrócimy, bo Borowa Ciotka na części trasy prowadzi nas w obie strony. Po 230 m skręcamy w lewo. Po kolejnym ponad kilometrze spotykamy żółty szlak Gackowskiego, a za leśniczówką Wierzchlas zielony szlak Cisów Staropolskich.

Wierzchlas. Osada leśna. Patrz szlak Cisów po 20,430 km.

→ **11,290 km – Parking rezerwatu.** Dalej przejeżdżamy przez tory linii Bydgoszcz – Wierzchucin, za nimi spotykamy czarny szlak Sulisławskiego. Cztery szlaki wiodą wzdłuż płotu rezerwatu.

→ **11,990 km – Wejście do rezerwatu „Cisy Staropolskie”.** Szerszy opis przy szlaku Cisów 20,430 km.

Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego. Najstarszy i drugi w Europie rezerwat przyrody, las gądowny (wielogatunkowy liściasty) z największym skupiskiem cisa pospolitego w Europie. Na jego terenie **grób** nadleśniczego Wilhelma von Bocka. Rezerwat zawdzięcza imię malarzowi polskiej przyrody, który tu stworzył ponad 100 prac.

Szlak Borowej Ciotki zwraca i przez Wierzchlas wiedzie nas (2,6 km) do spotkania ze szlakami niebieskim Wszędołazów i czarnym Sulisławskiego. Tu już byliśmy (9,390 km). Przejeżdżamy tory linii Bydgoszcz – Kościerzyna. Wkrótce w prawo odchodzi szlak Sulisławskiego.

→ **16,560 km – Skracamy w prawo przed torami linii Wierzchucin – Laskowice Pomorskie.** Dołącza do nas czarny szlak Sulisławskiego, a niebieski Wszędołazów idzie prosto. Jedziemy wzdłuż torów, a po 620 m przejeżdżamy przez nie.

→ **18,010 km – Skraj lasu.** Spotykamy czerwony szlak Heidekraut i wjeżdżamy do **Lisin**.

Wieś borowiacka z lejmem po V2. Patrz szlak Sulisławskiego po 14,520 km.

→ **19,050 km – Za wsią, na skraju lasu skręcamy w lewo** ze Ścieżynką Sulisławskiego. Czerwony szlak prosto. Po 460 m przejeżdżamy przez **Ryszkę**. Opis rzeki przy szlaku Cisów 6,410 km.

Suchom. Mała wieś nad jeziorem o tej samej nazwie – patrz szlak Sulisławskiego po 14,520 km.

→ **21,000 km – We wsi w prawo.** Po 760 m, w lesie, skręcamy w prawo i dalej poruszamy się z czerwonym szlakiem Heidekraut.

→ **22,770 km – Leśniczówka (osada leśna) i rezerwat cisów „Jelenia Góra”.** Czytaj przy szlakach Sulisławskiego 20,370 km i Heidekraut 7,130 km.

Przy leśniczówce Heidekraut odchodzi w prawo. My ruszamy w lewo, jedziemy z czarnym szlakiem Sulisławskiego, który opuszczamy po 520 m, skręcając w prawo.

→ **26,120 km – Zdroje.** Wyjeżdżamy na szosę Tleń – Cekcyn.

Zdroje. Wieś, około 300 mieszkańców, z nazwą od *zdrój* „źródło”. Czytaj przy szlaku Wszędołazów 9,110 km.

Skręcamy w prawo. Kawalek dalej na krótko spotykamy zielony szlak rowerowy Tuchola – Tleń.

→ **26,410 km – Główne skrzyżowanie w Zdrojach.** Prosto zielony, też na krótko dołącza niebieski szlak Wszędołazów. Pierwsza droga w prawo na krzyżówce zaprowadzi nas do **cmentarza**.

Skręcamy w lewo. Mijamy kościół. Za nim w lewo odchodzi niebieski szlak.

→ **27,250 km – Zdroje przysiółek.**

Po prawej (50 m) cmentarzyk **poepidemiczny** z figurą św. Rocha na wysokim słupie.

Nieco dalej przekraczamy **Gajdówkę** – strumień wpływający do Zdrojanki kilkaset metrów stąd na wschód. Przejeżdżamy przez **Gajdowskie** (Gajdówko, Gajdówka).

Część wsi Zdroje (*Gaydowka* 1789) z nazwą od częstego nazwiska *Gajda*. Na zachód od Gajdowskiego zaczęła się 14 lipca 2012 roku trąba powietrzna, która na swojej trasie zniszczyła pas lasu i budynki stąd do Starej Rzeki (i dalej).

→ **28,120 km – Stąd przez 590 m jedziemy po terenie powiatu świeckiego.**

→ **28,800 km – Początek Ludwichowa.**

Wieś borowiacka, ulicówka, około 80 mieszkańców, w dokumentach od 1884 roku (*Ludwichowo*), od nazwy osobowej *Ludwig*//*Ludwich* pochodzenia niemieckiego. **Chałupy drewniane** z około połowy XIX wieku.

→ 29,650 km – **Wjeżdżamy do Trzebcin**. Po lewej stara szkoła, obecnie **schronisko**.

Trzebciny. Dawniej *Trzebcino* (*Trzepsyno* 1402–1415), od nazwy osobowej **Trzeb(o)ta* typu *Trzebiesław*. Własność rycerska i szlachecka. Wieś borowiacka, typowa ulicówka z zabudową z przełomu XIX i XX wieku, ponad 100 mieszkańców. **Siedziba Nadleśnictwa Trzebciny**. W tzw. „Sekretarzówce” wystawa wykorzystywana w działalności edukacyjnej: typy lasów, życie lasu, gospodarka leśna, historia Nadleśnictwa. Szosa trzebcinińska (Tleń – Tuchola) to dawny **trakt napoleoński**. Trasą tą (Tuchola – Wielkie Gacno – Trzebciny – Osie – Nowe) oraz sąsiednimi w roku 1806 i w 1812 maszerowały wojska Napoleona na Prusy i Rosję. Blisko szosy **cmentarz ewangelicki** z 1836 roku. Uporządkowany, ogrodzony, z drewnianym krzyżem i tablicą na głazie. Nagrobek zmarłej na cholere. W czasie II wojny pochowano tu kilkunastu żołnierzy niemieckich. Obok **cmentarz choleryczny** ofiar z 1901 roku. **Chałupy drewniane** konstrukcji zrębowej (poziome belki łączone w narożach na zamek) z końca XIX wieku.

Jezioro Trzebcinińskie (25,0 ha, 25,0 m) na skutek obniżenia poziomu wody obecnie trzy zbiorniki wodne (przy wschodnim kąpielisko).

Leśna ścieżka dydaktyczna „Jezioro Wypalanki”. Trasa ścieżki biegnie wokół śródlęsnego jeziora, ma 3,5 km długości i składa się na nią 12 przystanków z tablicami poglądowymi związanymi z lasem i wodą, punktem widokowym i pomostami na **jezioro Wypalanki** (3,4 ha) z nazwą od *wypalić* „w celu wzięcia pod uprawę” lub „tereny nieurodzajne”.

Św. Roch na cmentarzu poepidemicznym w Zdrojach (fot. Bartosz Adamczyk)

→ **30,740 km – Skrzyżowanie Trzebciny.** W prawo na kąpielisko nad jeziorem. My w lewo.

60 m dalej w prawo odchodzi polna droga do **cmentarzy** (około 100 m) w kępie drzew i dalej około 1 km do „**Gołego Jona**”.

To głęboko wcięty parów ze stromymi zboczami oraz łąka. Nazwa oczywiście od *Jana* oraz (do wyboru) od *goły* „nie zarośnięty, pusty” lub (jak chce podanie) od mieszkańca okolicy, który zauroczony jej pięknem, biegał tu bez ubioru. Na stokach **pomnikowe dęby** szypułkowe (do 400 cm). W zboczach źródlika. Dnem płynie **Golionka**, strumień płynący w głębokiej rynnie polodowcowej i uchodzący do Prusiny w Łąskim Piecu. Tamy zbudowane przez bobry.

440 m od skrzyżowania po prawej siedziba **Nadleśnictwa Trzebciny**, po lewej **parking leśny** i **miejsce rekreacyjne** nad jeziorem Wypalanki. Trochę dalej wjeżdżamy do lasu.

Budynek Nadleśnictwa Trzebciny (fot. Internet)
<https://trzebciny.torun.lasy.gov.pl/oferta-edukacyjna#> (dostęp 6.11.2020)

→ **33,670 km – Przed torami Wierzchucin – Kościerzyna w lewo.**

Natomiast prosto 650 m do **Wielkiego Gacna**. Wieś borowiacka. W pobliżu obozowisko partyzanckie (patrz szlak Partyzantów AK 55,580 km).

Po niecałych dwóch kilometrach wjeżdżamy do **Mikołajskich**.

Wieś, dawniej *Mikołajki* (*Mikołajskie* 1928), nazwa oczywiście od *Mikołaja*. Ponad 200 mieszkańców.

→ **36,900 km – W prawo przez tory** razem z napotkanym zielonym szlakiem rowerowym Tleń – Tuchola.

Przy przejeździe **obelisk** upamiętniający mieszkańców Małego Gacna pomordowanych przez hitlerowców.

→ **37,320 km – W Małym Gacnie w prawo.**

Małe Gacno. Wieś borowiacka z ponad 200 mieszkańcami. Też *Małe Gacno*, dawniej *Gacno* (*Kl. Gacna* 1789), nazwa od jeziora Gacno (*Gacziense stagnum* 1597) – dawniej istniejącego jeziora w obniżeniu między Małym Gacnem, Wielkim Gacnem i Budziskami, ale być może pierwotna nazwa jeziora *Gacane*. Pochodzi od *gać*, „grobla z faszyny lub drewna”. **Chałupy drewniane** z połowy XIX wieku.

Po 560 m skręcamy w lewo. Po ponad kilometrze po lewej jezioro **Gacanek**.

Jezioro Gacanek (4,5 ha), też *Budziska* (*Gatzonnek See* 1902), nazwy wskazujące na położenie koło pobliskich wiosek.

→ **40,030 km – W Wielkich Budziskach w prawo.**

Wielkie Budziska. Wieś borowiacka, ze **starymi chałupami**, około 100 mieszkańców. Urzędowo *Budziska* (*Gr. Budzyska* 1789), nazwa od *budzisko*: buda „chałupa, szczególnie stara”

Po 320 m z lewej **cmentarz ewangelicki**. Potem wjeżdżamy w las.

→ **41,590 km – Rakówka.**

Rzeka, lewy dopływ Stążki, kilkanaście kilometrów długości. (*Rakówka* 1888) – nazwa od *rakowy*: *rak*. W jej pobliżu, w lesie, 150 m od naszej trasy **obelisk** z tablicą pamiątkową i informacyjną – miejsce rozstrzelania dwóch osób przez hitlerowców w 1944 roku.

→ **43,060 km – Skrzyżowanie w Krzywogoncu.** Zielony szlak prosto, my skręcamy w lewo.

Krzywogoniec. Dawniej *Krzywogonica* (*Smolnik z Krzywoblonic* 1664) z nazwą od pobliskiego jeziora *Krzywogonica* (dziś *Krzywogoniec*, *Krzywogonica* 1664), też *Wiejskie* (*Wieyskie* 1653). Ta wzięła się od *krzywo goniąca* „krzywo płynąca” lub *krzywy gon* „krzywy, wąski pas czegoś w terenie”. Około 180 mieszkańców. Tematyczna **Wioska Grzybowa**. Na każdym budynku tabliczki z różnymi grzybami. Izba Wioski Grzybowej z przedmiotami w kształcie grzyba, kronika wsi. **Obelisk z tablicą** upamiętniającą pierwszą zmianę o piecach smolnych. Zespół teatralno-taneczny „Grzybianie”. Corocznie w sierpniu Święto Grzyba – pokazy zespołu, wystawy rękodzieła, miejscowe potrawy, szczególnie oparte na owocach lasu. Trasa questingowa (gra terenowa oparta na miejscowym dziedzictwie przyrodniczym i kulturowym) „O krzywogonickich smolarzach”. Na budynku świetlicy wiejskiej **tablica pamięci** kierownika szkoły (tu była) zamordowanego przez Niemców w 1939 roku. W okolicy trzy **miejsca pamięci narodowej**. W pobliżu szlaku, po prawej stronie **cztery jeziora**, kolejno od północy: Krzywogoniec (8,5 ha), Wołyczek (*Wolischek-See* 1902, od *wołu*, 2,7 ha), Okoninek (*Okoninek* 1886, 9,0 ha) i Okonino (*Gr. Okonin-See* 1902, od ryby *okoń*, 28,0 ha). Trzy pierwsze kiedyś stanowiły jeden akwen.

→ **45,350 km – Leśniczówka Wrzosowisko.**

130 m wcześniej skrzyżowanie. W pobliżu **obelisk** z tablicą upamiętniającą zamordowanie w tym miejscu przez Niemców w 1944 roku ks. Mirosława Gornowicza. Też tablica informacyjna.

Po 660 m przecinamy czarny szlak pieszy Sulistawskiego. Ponad kilometr dalej, na szosie Brzozie - Cekcyn, skręcamy w prawo.

→ **49,080 km – Przecinamy tory linii Wierzchucin – Tuchola**, a za nimi niebieski szlak pieszy Wszędolazów.

Ulicami Kanałową i Główną (tu krótko z zielonym szlakiem rowerowym do Tucholi, w odwrotną stronę w pobliżu **cmentarza ewangelickiego**), w końcu Szkolną, zamykamy trasę.

→ **51,790 km – Koniec szlaku przed Urzędem Gminy.**

Szlak Śliwicki, długość 14,9 km, w powiecie świeckim 2,470 km – rowerowy, znaki czarne. Trasa: Szlak łącznikowy ze Śliwiczek do Śliwic, wytyczony w celu skomunikowania punktu postojowego w Linówku z siecią innych szlaków.

→ **0,0 km – Skrzyżowane w centrum Śliwiczek.** Tu szlaki czerwone – rowerowy Świecie – Czersk i pieszy „Stu z nieba” oraz niebieski pieszy Partyzantów AK. Do Brzeźna jedziemy razem z tym ostatnim.

Śliwiczi. Wieś borowiacka przy linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czersk, nad Prusimą. Szerszy opis przy szlaku Partyzantów AK po 39,280 km.

Cmentarz ofiar II wojny w Śliwiczkach (fot. Mariusz Deinowski)

Ruszamy na wschód, w dół. Po 120 m przekraczamy Prusinę. Opis rzeki przy jej szlaku kajakowym. Na fundamentach XVI-wiecznego młyna wybudowano tu **małą elektrownię wodną**. Po dalszych 500 m docieramy do skraju lasu.

→ **1,370 km – Z powiatu tucholskiego wjeżdżamy do świeckiego.** Czeka nas długa prosta.

→ **3,840 km – Opuściliśmy powiat świecki,** znowu jesteśmy w tucholskim. Około 900 m i wyjeżdżamy z lasu do Brzeźna.

Brzeźno. Wieś borowiacka. Przed wsią, po lewej stronie trasy, blisko jeziora, **cmentarzyk** rozstrzelanych przez Niemców (dawny **cmentarz choleryczny**). Więcej przy szlaku partyzantów AK 33,720 km.

→ **5,690 km – Skrzyżowanie we wsi.** Szlak Partyzantów AK odchodzi w prawo. My prosto. Po ponad 800 m opuszczamy wieś i wjeżdżamy do lasu.

Po kolejnym 1400 m po prawej, 120 m od szlaku, **jezioro Płocicz** (*Plotzig-See* 1902, kiedyś *Płocica* od ryby *płoc*, 5,2 ha).

→ **8,340 km – Szlak skręca ostro w lewo.** Po ponad 800 m wjeżdżamy do **Linówka**.

Wieś borowiacka, około 110 mieszkańców. *Linoweg* ok. 1790, od ryby *lin*.

→ **10,410 km – Skręcamy w prawo.** Po kilkuset metrach z lewej **jeziro Trzcianno.**

Nazwa (*Trcziano* 1565) oczywiście od trzciny. Powierzchnia 16,0 ha. Jezioro eutroficzne ze sporą ilością substancji odżywczych, zarastające. Kiedyś tworzyło całość z położonym na wschód mniejszym jeziorem Trzcianek (2,2 ha).

→ **11,730 km – Wyjeżdżamy na szosę w Łobodzie.** Po ponad 100 m dawny dwór, po 200 młyn.

Łoboda. Osada borowiacka nad Prusyną, poniżej 100 mieszkańców. *Młyn Łoboda* 1664 – od nazwy osobowej *Łoboda* (pewnie pierwszy właściciel młyna). We wsi XIX-wieczny **młyn wodny. Dwór** piętrowy z końca XIX wieku (obecnie mieszkania), zbudowany przez Edwarda Schlichtinga, właściciela m.in. młyna i tartaku. Za dworem **park krajobrazowy** z XIX wieku z bogatym drzewostanem.

Prusina wcina się dość głęboko w teren doliną o szerokości do stu metrów. Dawniej przeważały w niej łąki, obecnie to las łęgowy. Powyżej starego młyna w Łobodzie do Prusiny uchodzi płynąca przez Śliwice rzeczka **Śliwiczka**. Przed młynem **zarastający staw zaporowy**. W szuwarach manna mielec (od mielenia) – trawa płytkich zbiorników o wolno płynącej wodzie.

Za osadą znowu wjeżdżamy w las. Za nim Śliwice. Poruszamy się ul. Łobodzką, potem Dworcową. Pokonujemy przejazd kolejowy na trasie Laskowice Pomorskie – Czersk. Na głównym skrzyżowaniu węzeł szlaków – spotykamy czerwony rowerowy Świecie – Czersk i piesze: czerwony „Stu z nieba” i niebieski Partyzantów AK.

→ **14,850 km – Śliwice – skwer z fontanną. Koniec naszego szlaku.**

Śliwice (szerszy opis przy szlaku Partyzantów AK 42,490 km). **Kościół** pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej, **Grota Matki Boskiej** z Lourdes, **cmentarz z kalwarią i zabytkowymi nagrobkami. Mogiły** Żydów rozstrzelanych przez Niemców oraz mieszkańców wsi zamordowanych w czasie okupacji. We wsi koniec tzw. Drogi Połomskiej, 16-kilometrowej trasy Ocypl – Połom – Zdrójno – Linówek – Łoboda – Śliwice (patrz szlak Jezior Kociewskich koło Ocypla). **Ścieżka dydaktyczna** między Śliwicami a Łobodą „**W dolinie Śliwiczki i Prusiny**”, głównie dotycząca zagadnień przyrodniczych i gospodarczych, świetnie opisana na <https://sites.google.com/site/sciezkaedukacyjnawslivicach>.

SZLAKI ZWIĄZANE Z NADWIŚLAŃSKIM PARKIEM KRAJOBRAZOWYM I JEGO OTOCZENIEM

Szlak Nadwiślański, długość 52,1 km w powiecie świeckim 24,060 km – pieszy, znaki zielone. Trasa: Biegnie od Bydgoszczy wzdłuż zachodnich (lewych) zboczy oraz dnem Doliny Dolnej Wisły (teren Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego), z bardzo ciekawymi formami terenowymi (jary, osuwiska) i roślinnością. W powiecie przebiega blisko naszej największej rzeki (od kilkudziesięciu do 1200 metrów od brzegu), głównie po wale przeciwpowodziowym. Wspaniałe widoki na Wisłę (choć nie tak częste ze względu na kępy drzew) i Chełmno. Na trasie wysokiej klasy zabytki. Na wale wędrówkę mogą utrudniać wysokie trawy, jednak od Grabowa do mostu chełmińskiego obok wiedzie droga o różnej nawierzchni.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim do granicy powiatu świeckiego (około 15 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Myślicinek – Leśny Park Kultury i Wypoczynku** w Bydgoszczy, duży obszar rekreacyjno-wypoczynkowy. Zalesiona część zachodnia to strefa ciszy i wypoczynku. W części wschodniej są ogród zoologiczny, lunapark, kolej parkowa, ścieżki dydaktyczne, tereny spacerowe, polana „Różopole” dla imprez masowych, różne obiekty turystyczno-sportowe. W części północnej znajduje się Ogród Botaniczny, Centrum Edukacji Ekologicznej, „Dolinki Myślicieńskie” porośnięte lasami.
- **Zamczysko – grodzisko** z VI–X wieku na wzgórzu w Zbocz Fordońskim. W jego zboczach **zespół dolinek erozyjnych**.
- **Jarużyn** – We wsi i na południe od niej **parów** z „**oczami Jarużyna**” - źródłiskiem (pomnik przyrody) na zboczu. Około 1 km na wschód od trasy **uroczysko „Prodnia”**, rozgałęziona dolinka, której dnem prowadzi ścieżka edukacyjna. Piękne widoki na fordoński przełom Wisły, najwęższy odcinek doliny na nizinach.

→ **0,0 km – Południowa granica gminy Dobrcz przed Strzelcami Górnymi.**

Uwaga! Szersze opisy atrakcji do Grabowa przy Wiślanej Trasie Rowerowej (0,0–14,100 km).

Strzelce Górne. Wieś. **Dwór** z drugiej połowy XIX wieku (obecnie szkoła). **Park podworski** z XIX wieku z pomnikowymi drzewami.

Ruszamy razem z czarnym szlakiem rowerowym Po Dolinie Dolnej Wisły. Idziemy wzdłuż granicy Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego. Pierwsze kilometry wiodą po Wysoczyźnie Świeckiej, blisko krawędzi doliny Wisły. Po 660 m w prawo odchodzi ul. Szkolna. Za szkołą parów. Po kilometrze od startu dołącza Wiślana Trasa Rowerowa.

→ **2,740 km – Skrzyżowanie na skraju Gądecz.** W prawo odchodzi czarny szlak rowerowy. Nim w dół do parowu z **jaskinią Bajka**.

Gądecz. Wieś z **zespołem dworskim** z końcówki XIX wieku: dwór, mały park krajobrazowy w głębokim wąwozie, z pomnikowymi drzewami. W nim **Jaskinia Bajka** w sprasowanych i zlepionych piaskach z okresu lodowcowego.

Szlak dalej prosto. Przechodzimy przez malutką Hutną Wieś. Po 2 km od Gądecz początek dużego parowu po prawej. Przed Włókami z prawej dołącza czarny szlak rowerowy Po Dolinie.

→ **5,780 km – Kościół we Włókach.**

Włóki. Wieś. Drewniany **kościół** św. Marii Magdaleny z XVII wieku z cennymi malowidłami ściennymi. **Cmentarz ewangelicki.**

Po 450 m skręcamy w prawo. Pod koniec odcinka przecinamy parów w zboczu doliny Wisły.

→ **7,230 km – Skrzyżowanie w Trzęsaczu.**

Trzęsacz – wieś z **dworem i parkiem** z drugiej połowy XIX wieku (800 m drogą od skrzyżowania w prawo). W parku pomnikowe drzewa. **Cmentarz ewangelicki.**

Dołącza zielony szlak rowerowy Dookoła Doliny Dolnej Wisły.

→ **9,500 km – Skrzyżowanie w Kozielcu.** Po prawej kościół, po lewej szkoła i zagroda edukacyjna.

Kozielec. Wieś z **kościółem** z 1906 roku. **Park** wiejski. Dwa **cmntarze ewangelickie**. **Edukacyjna Zagroda Wiejska**. **Ścieżka przyrodnicza** o długości 4 km. Na północ od wsi **projektowany rezerwat przyrody Kozielec** z roślinnością kserotermiczną.

Schodzimy do Nadwiślańskiego PK na teren dna doliny Wisły. Skracamy w lewo i idziemy blisko naszej największej rzeki.

→ **11,910 km – Granica powiatu świeckiego. Grabowo.** Przez wieś prowadzą trzy szlaki rowerowe.

Grabowo to osada kociewska. We wsi **pałac** zbudowany w połowie XIX wieku (ponad 200 m prosto), **zabudowania folwarczne i park krajobrazowy z pomnikami lipami**.

My na południowym skraju wsi od razu skręcamy w prawo na wał przeciwpowodziowy, który tu ma swój początek. Większość drogi do Świecia przebywamy po wale, widzimy szeroką rzekę (o ile nie zasłaniają jej drzewa). Po ponad kilometrze wał dwa razy skręca.

→ **13,940 km – Zejście do drogi**, którą po kilometrze można dojść do wylotu Parowu Cieleżyńskiego (opis przy Wiślanej Trasie Rowerowej 16,030 km). My dalej wałem przez ponad kilometr wędrujemy wzdłuż Grabówka.

Grabówko. Wieś, ponad 100 mieszkańców. Dawniej *Grabówka (Grabowka 1672)* od nazwy miejscowej *Grabowo* lub od *grab „drzewo”*.

Po 500 i po 600 m można zejść do Grabówka drogami od wału.

→ **16,590 km – Zejście z wału na drogę w lewo.** Stąd idziemy kilometr do **pałacu** w Topolnie (szerszy opis wsi przy Trasie Wiślanej 18,430–18,740 km). Kilkadziesiąt metrów dalej szosa z trzema szlakami rowerowymi.

Topolno to wieś kociewska. Przy szlaku **pałac** z końca XIX wieku, **park krajobrazowy, kamienny różaniec** dokoła **figurki ks. Jerzego Popiełuszki**. W pobliżu XVII-wieczny **kościół** z cudownym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem i bogatym wyposażeniem. Około 450 m od skrzyżowania szosą na północ i potem drogą na zachód; **wzgórze i źródło św. Rocha u podnóża**.

Na szosie za parkiem skręcamy w prawo, przechodzimy obok **kościółka**. 600 m dalej opuszczamy szlaki rowerowe (prowadzą do Topolinka) i z szosy schodzimy na drogę w prawo. Po kilkuset metrach wchodzimy znowu na wał. Jesteśmy 400 m od Wisły, potem zbliżamy się do niej. Jedno ze starorzeczy ma około kilometr długości. Po lewej stronie wału użytki rolne. Po 1,2 km od wejścia na wał mijamy drogę do Topolinka.

→ **20,940 km – W lewo zejście na drogę do Chrystkowa.** Tu dołączał stary szlak rowerowy Po Dolinie. Do chaty menonickiej w Chrystkowie (patrz szlak Po Dolinie 22,220 km) drogą 950 m.

→ **22,580 km – Po prawej do bliskiej tu Wisły (150 m) uchodzi Młyńska Struga.**

Powstaje ona z połączenia kilku cieków, z których najdłuższy wypływa w południowej części Luskówka. Przez Gruczno płynie głęboką doliną (nad nią zabytkowy młyn), a na dnie doliny Wisły jest już tylko w rowie. Na brzegu Wisły widać kamienne ostrogi prostujące nurt, aby nie podcinał on lewej strony koryta i nie przesuwiał wklęsłej części łagodnego zakola na zachód.

650 m dalej z lewej dołącza poprzeczny wał, ciągnący się około 2,3 km do Gruczna. 500 m dalej poruszamy się najbliższej Wisły – zaledwie 50 m od jej brzegu.

→ **20,940 km – W lewo zejście na drogę do Chrystkowa.** Tu dołączał stary szlak rowerowy Po Dolinie. Do chaty menonickiej w Chrystkowie (patrz szlak Po Dolinie 22,220 km) drogą 950 m.

→ **24,190 km – Droga zejściowa do szosy w Kosowie.**

Schodzimy na szosę Gruczno – Głogówko. Tu dołączają aż cztery szlaki rowerowe: Euro Route, Trasa Wiślana, zielony Dokoła Doliny i czarny Po Dolinie. Maszerujemy wzdłuż wału. 2 km dalej odchodzimy od niego na krótko. Po powrocie odchodzimy od szlaków rowerowych.

→ **26,600 km – Znowu zaczynamy maszerować po wale, wzdłuż granicy Nadwiślańskiego PK.** Rzeka płynie około 400 m od nas. Idziemy przez **Niedźwiedź** (patrz Trasa Wiślana po 28,210 km).

Wieś kociewska. Chata ze wsi znajduje się w Olęderskim Parku Etnograficznym w Wielkiej Nieszawce koło Torunia.

Bocian na pieszym szlaku Nadwiślańskim – wał przeciwpowodziowy Wisły (fot. Piotr Szumigaj)

Idziemy dalej wałem. Na przeciwległym brzegu, na wysoczyźnie, stara część **Chełmna**. Z kolei po lewej widać **Mondi** – fabrykę przemysłu celulozowo-papierniczego.

→ **29,660 km – Wał rozdziela się.** Szlak prowadzi lewym odgałęzieniem. Kończy się ono koło skrzyżowania w **Głogówku** (tym przed szosą Świecie – Chojnice). Na wprost „odjeżdżają” towarzyszące nam obok szlaki rowerowe. Skręcamy w prawo, potem w lewo – tu opuszczamy powiat świecki, choć jesteśmy na lewym brzegu Wisły, ale wchodzimy do Nadwiślańskiego PK. Przechodzimy pod mostem chełmińskim. Za nim w lewo wchodzimy na wał. Dołącza do nas niebieski szlak pieszy Mestwina. Po 570 m odchodzi on do Żurawiej Kępy. 200 m dalej wracamy do naszego powiatu. Kolejne 440 m i znowu dołącza szlak Mestwina. Po lewej widzimy zabudowania **Żurawiej Kępy**. Za nimi można drogą zejść na brzeg Wisły.

Kiedyś osada leżała na wyspie wiślanej (kępa – zarośnięta wyspa). Wśród zieleni grupa pomników przyrody. Krajobraz okolicy zmienił się w porównaniu z czasami krzyżackimi, kiedy to Świecie otrzymało prawa miejskie. Głównie przyczyniła się do tego regulacja Wisły przez Prusaków w XIX wieku i budowa wałów przeciwpowodziowych. Wiśla została odsunięta od miasta. Pozostały starorzeczca (dziś stawy), czyli części dawnego koryta rzeki. Czytaj też przy szlaku Mestwina po 4,060 km.

→ **34,100 km – W lewo w tył odchodzi droga do szosy.** Zostawiamy szlak niebieski i najpierw idziemy wśród pól, potem przechodzimy między ogródkami działkowymi. To teren dawnego miasta. Po prawej mijamy duże starorzecze – ślad dawnej Wisły kilometr od obecnego biegu. 860 m od wału wychodzimy na szosę Głogówko-Świecie, która przechodzi w ul. Polskiego Czerwonego Krzyża.

→ **35,230 km – Mury dawnego miasta.** Wchodzimy w zwartą zabudowę Świecia.

Uwaga! Opis miasta i jego atrakcji w dziale „Węzły szlaków”.

Zaraz za murami skręcamy w lewo, w ul. Farną. Inne szlaki (oprócz czerwonego rowerowego) z nami. Widzimy **kościół św. Stanisława Biskupa i Matki Boskiej Częstochowskiej**. Przed nim skręcamy w prawo. 360 m dalej idziemy w lewo ul. Mostową. Ścieżka po wale Wdy prowadzi w prawo do **zamku**. Wchodzimy na most na rzece, która zachowała zasadniczo swój bieg od czasów przekopu krzyżackiego. Za mostem wychodzimy z Nadwiślańskiego PK. Po lewej **przystań wodna**. Z dwoma rowerowymi szlakami i czarnym pieszym „Na Diabelce” wchodzimy w ul. Mickiewicza. Po 230 m z lewej **pomnikowy klon** jesionolistny (330 cm), a po 300 m z prawej ul. Księcia Grzymiśława i **Mały Rynek**. Idziemy koło **starego cmentarza** świeckiego. Skręcamy w lewo w ul. 10 Lutego. Nią w prawo doszlibyśmy do **Dużego Rynku**. Przed nami pojawia się bryła potężnego **kościół św. Andrzeja Boboli**. Skręcamy w prawo (ul. Gimnazjalna). Wkrótce dochodzimy do przelotowej ul. Wojska Polskiego. Nią w lewo.

→ 37,080 km – Plac dworca autobusowego. Koniec szlaku.

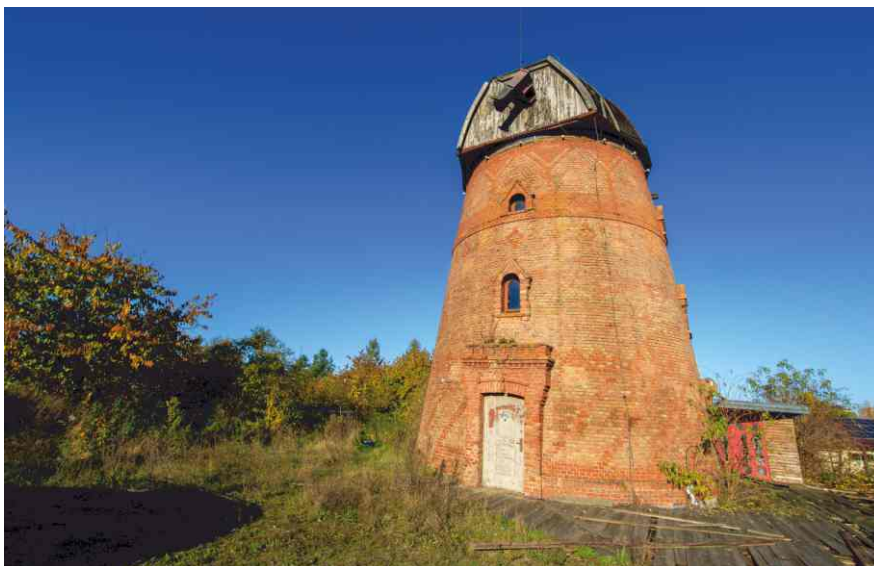

Kościół farny w Świeciu (fot. Marek Głowacki)

Szlak Dolnej Wisły, długość 75,7 km, w powiecie świeckim 7,690 km – pieszy, znaki czarne, Trasa: Prowadzi z Nowego do Tczewa wzdłuż 55-kilometrowego odcinka naszej najdłuższej rzeki. Wiedzie zarówno samym brzegiem rzeki, jak też w pewnej od niego odległości (ponad 4 km w Subkowach), choć to drugie dużo rzadziej. Ukazuje samą rzekę, jej dolinę (dno, zbocza i wysoczyznę), roślinność, a także historię (zabytki). W powiecie świeckim tylko krótki odcinek. Za granicą województwa biegnie w terenie prawie bezludnym, nie skomunikowanym z okolicą. Na odcinkach nadrzecznych należy liczyć się z utrudnieniami spowodowanymi podwyższonymi stanami wody w Wiśle.

→ 0,0 km – Przystanek autobusowy Nowe koło budynku dawnej stacji kolejowej.
Opis miasta w dziale „Węzły szlaków”.

Wiatrak w Nowem (fot. Piotr Szumigaj)

Ruszamy ul. Dworcową, potem Kolejową, na której dołączają trzy szlaki rowerowe. 220 m od startu skręcamy w ul. Tczewską razem z Wiślaną Trasą Rowerową. Kolejne 200 m i odchodzimy lekko w prawo, w ul. Myśliwską. Przecina ona ul. Wiatraczną – przy niej 80 m od szlaku **zabytkowy wiatrak**. Na końcu Myśliwskiej schodzimy na skraj lasu, a potem w prawo na południowe zbocze Czarciego Jaru. Jest to typowe dla doliny dolnej Wisły rozcięcie erozyjne, wryte przez wodę płynącą z wyżej położonego terenu. Schodzimy coraz niżej. W jego dolnej, końcowej części, przekraczamy strumień po drewnianym mostku. Schodzimy na dno doliny Wisły. Niecałe 2 km od wyruszenia z Nowego docieramy do brzegu rzeki.

Wędrówka wzdłuż Wisły pozwala na obserwację zarówno samej rzeki, ukształtowania terenu, jak i roślinności. Rzeka płynie zakolami, czyli zakręca, ale ich obserwacja jest możliwa tylko z dobrych punktów widokowych, wysoko położonych. Dno doliny Wisły jest płaskie, stanowi teren zalewowy, czyli obszar zalewany wodą podczas wezbrań i powodzi. Zamyka je zbocze, często wysokie i strome, poprzecinane jarami, urozmaicone obrywami i osuwiskami. W części doliny dno jest przecięte wałem przeciwpowodziowym, który chroni teren o żyznych glebach, położony dalej od rzeki, wykorzystywany rolniczo. Ponad zboczem znajduje się wysoczyzna, teren ukształtowany przez lądolód i jego wody roztopowe. Ze względu na ich rozległość oraz porastającą roślinność często trudno jest zauważyć stopnie w zboczach doliny, czyli terasy. W wielu miejscach spotykamy większe i mniejsze, zarastające jeziora – starorzecza, będące pozostałością dawnego koryta rzecznej. Urozmaicona jest roślinność doliny. Przy rzece i w starorzeczach są to zbiorowiska wodne i szuwarowe. Dno doliny porastają lasy łęgowe, jednak zniekształcone przez

gospodarkę ludzką; w wielu miejscach już ich nie ma. Brzegi starorzeczy to olsy, rosnące na miejscach bagnistych. Stoki doliny zajmuje grąd zboczowy, wielogatunkowy las liściasty. Wreszcie w dolinie występuje roślinność związana z gospodarką człowieka – polna i łąkowa, czasem sady.

Wędrujemy wzdłuż brzegu około 1,7 km.

Na całym tym odcinku można obserwować ostrogi regulacyjne, swego rodzaju kamienne tamy, odpychające nurt rzeczny od brzegów, co chroni je przed podmywaniem i nie pozwala tym samym na pogłębianie zakola.

→ **3,590 km – Odchodzimy od brzegu rzeki.** Podchodzimy do zbocza doliny. Zaczyna się poszerzać dno doliny, które w tym miejscu (na wewnętrznej części zakola) zostało osadzone przez wodę.

→ **4,880 km – Skracamy do lasu na zboczu, wchodząc w dolinę erozyjną.**

Krętą drogą wychodzimy na górną część doliny i wkraczamy do **Kozielca**. W zabudowaniach wsi robimy łuk w prawo, potem w lewo.

→ **5,520 km – Na głównej drodze w prawo.** Dołączają Wiślana Trasa Rowerowa i czarny szlak rowerowy Po Dolinie Dolnej Wisły. Z nimi wędrujemy do granicy województwa.

Kozieliec. Wieś kociewska, około 80 mieszkańców. Nazwa pochodzi od wyrazu *koziół* „samiec sarny” (*Coselitz* 1414–1438).

Idziemy drogą w pobliżu lub na granicy między obszarami rolniczymi a lasem albo pasem drzew porastających zbocze doliny Wisły i rozcinające je parowy. Mijamy kolejne grupy zabudowań Kozielca. Po półkilometrowym odcinku w lesie wychodzimy na dużą polanę z ostatnimi gospodarstwami. Ponad 400 m dalej znowu jesteśmy w lesie. Z prawej (270 m) wąski pas rezerwatu przyrody Wiosło Duże.

→ **7,690 km – Granica powiatu świeckiego i województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego.** Wchodzimy do gminy Gniew w powiecie tczewskim. Stąd rozciąga się bardzo urozmaicony pod względem rzeźby powierzchni, zalesiony teren ze stosunkowo małą ilością dróg. Zaraz na granicy pozostawiamy oba szlaki rowerowe (Trasę Wiślana i czarny Po Dolinie). Kilometr poruszamy się na północ, w tym w długim rozcięciu erozyjnym, z którego pod koniec wydostajemy się i, łącząc się na krótko z czarnym szlakiem rowerowym, skręcamy w prawo. Droga na wschód prowadzi zboczem parowu, przy końcu którego leży osada **Wiosło Duże**, w odległości kilkuset metrów od rezerwatu przyrody.

Rezerwat Wiosło Duże-wieża widokowa (fot. Piotr Szumigaj)

Rezerwat przyrody Wiosło Duże. Rezerwat leśny o powierzchni prawie 30 ha, w tym tylko ¼ w powiecie świeckim. Ta część podlega ochronie ścisłej, a część pomorska ochronie czynnej. Rezerwat obejmuje część stromych zboczy skarpy wiślanej z fragmentem starorzecza Wisły. Chroniony jest las typu grądowego (wielogatunkowy las liściasty) oraz łęgowego (las liściasty nad rzekami, na terenach wilgotnych, w dnach dolin), a także stanowiska roślin kserotermicznych (ciepło- i sucholubnych). Na terasie zalewowej Wisły znajduje się kilka płytkich stawów o mulistym dnie z ciekawą roślinnością. Z rezerwatu można zobaczyć też łąki i zarośla dna doliny, starorzecza i wschodni brzeg Wisły.

Docieramy do zbocza doliny Wisły z punktem widokowym. Skracamy w lewo do długiego jaru, a w nim na polanie z zabudowaniami osady Wiosło Małe również w lewo. Obniżeniem dochodzimy do drogi, na której dołączają szlaki rowerowe. Nią ostro w prawo. Prawie kilometr dalej odłączamy od innych szlaków w prawo. Docieramy do granicy rezerwatu przyrody.

Rezerwat przyrody Wiosło Małe. Florystyczny rezerwat częściowy o powierzchni około 22 ha. Chroni się w nim rzadkie gatunki stepowo-leśne, które wypierane są przez roślinność krzewiastą i drzewiastą oraz inną roślinność zielną.

Stąd szlak prowadzi częściowo kilkusetmetrową **ścieżką dydaktyczną**. W miejscu rozejścia szlaku i ścieżki warto pójść trasą dydaktyczną. Zobaczymy na niej **cokół pomnika** Gottlieba Schmidta, XIX-wiecznego pruskiego autora planu zagospodarowania dolnej Wisły. Na betonowej podstawie tablice informacyjne. Pomnik został zniszczony w 1938 roku przez przebywających tu uczniów polskiej szkoły policyjnej, wspomaganej przez miejscową młodzież. Przy końcu ścieżki najpierw **pomnikowa lipa** drobnolistna, potem tablica edukacyjna. Wchodzimy do Widlic i mijamy **cmentarzyk**.
→ **13,050 km – Skracamy w prawo na skraju Widlic.**

Widlice. Wieś kociewska. **Stare chaty i piękne widoki** na dolinę Wisły. **Cmentarz ewangelicki.** Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 92,110 km.

Po kolejnych zakrętach wchodzimy na początek wału przeciwpowodziowego.

Nie było go przedtem, gdyż zśliśmy odcinkiem, na których zbocza doliny były bardzo blisko rzeki i nie trzeba było chronić pól i łąk. Teraz wkraczamy w rozszerzenie, zwane Doliną Kwizdyńską. Ma ona 7–9 km szerokości i została najpierw wryta przez meandrującą rzekę, a potem pokryta kilkunastometrową warstwą jej osadów. Między wysokimi, stromymi, rozciętymi zboczami mieści się równina o żyznych glebach (mady). Zajmują ją przede wszystkim pola, częściowo łąki, a lasy zachowały się tylko na zboczach.

Idziemy po wale około 200–300 m od rzeki. Docieramy do ruin mostu drogowo-kolejowego przez Wisłę. Tu schodzimy w lewo, idziemy wzdłuż dawnej linii kolejowej i na początku Opalenia łączymy się ze szlakami rowerowymi.

→ **15,830 km – Opalenie.** Wieś kociewska. Skracamy w prawo przez pas zieleni. Przechodzimy pod **wiaduktem**. Za nim po prawej **pałac** Czapskich, otoczony **parkiem**. Po 700 m, za skrzyżowaniem, po lewej **kościół św. Apostołów Piotra i Pawła**, nieco dalej **cmentarz**; w jego pobliżu **kościół poewangelicki**. O Opaleniu czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej 99,420 km.

Naprzeciw cmentarza skracamy w prawo i najpierw między zabudowaniami, a potem pośród użytków rolnych, przez Strugę Młyńską, znowu dochodzimy do wału wiślanego na wysokości dawnej przeprawy promowej przez rzekę. Tym razem idziemy wałem lub wzdłuż niego trochę dalej od rzeki (750–550 m). Przechodzimy pod drogą krajową 90, na której wybudowano nowy most drogowy na Wiśle. 600 m dalej wał i nasza droga zakręcają w lewo. Na końcu nasypu odchodzimy w prawo, potem znowu w lewo. W kolonii **Trzy Króle** (część Jazwisk) kolejny raz dołączamy do szlaków rowerowych. Idziemy w prawo. 360 m stąd, w rozwidleniu dróg i kępie drzew, **cmentarz ewangelicki**. Na nim jedenaście **pomnikowych lip** drobnolistnych. Maszerujemy przez **Jazwiska**.

Wieś kociewska z dawnym **zajazdem** i starą **szkołą**.

Idziemy coraz bliżej zbocza doliny Wisły. Na rozwidleniu szlaki rowerowe odchodzą w lewo, my prawą drogą poruszamy się przy dolnej krawędzi skarpy wiślanej. Po prawej mijamy kolejne starorzecza. Idziemy przez północną część Jażwisk – kolonię **Potłowo**. 900 m od poprzedniego kolejne rozwidlenie. Skręcamy w lewo i drogą we wcięciu, pomiędzy dmontarza parowami zbocza doliny Wisły, wychodzimy do Tymawy, na skrzyżowaniu akurat na wprost **cmentarza parafialnego z kapliczkami**.
→ **26,270 km – Skrzyżowanie w Tymawie.**

Wieś kociewska – czytaj Wiślana Trasa Rowerowa 107,950 km.

Tu ze szlakami rowerowymi w prawo. Za krzyżówką, po lewej, **kościół św. Michała Archanioła**, przy nim **pomnikowe lipy**. Obok dawna **kuźnia**.

660 m dalej skręcamy w prawo, wchodzimy do lasu, potem do jaru w zboczu doliny Wisły. Doprowadza on nas na terasę zalewową. Na jej skraju, wzdłuż linii lasu zboczowego, idziemy w lewo razem z dołączającym tu czarnym szlakiem rowerowym. Poruszamy się około kilometra od brzegu rzeki. Idziemy wschodnim skrajem **Nicponi**, kociewskiej wsi znanej w całej Polsce z informacji radiowych o stanie wody na Wiśle w jej pobliżu. Mijamy tzw. **Nowy Dwór**. Na kolejnym skrzyżowaniu dołącza Trasa Wiślana i nowy dla nas rowerowy szlak Grzymiśława.

→ **30,740 km – Most na Wierzycy.**

Wierzyca. Rzeka, 151 km długości. Wypływa z Pojezierza Kaszubskiego, uchodzi do Wisły koło Gniewu.

Przecinamy ul. Promową i wchodzimy do Gniewu. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 111,430 km.

Gniew. Miasto kociewskie. **Zamek krzyżacki**. Obecnie centrum kultury, turystyki i edukacji historycznej oraz hotel. Odbijają się tu inscenizacje wojenne, turnieje rycerskie, spektakle historyczne. Działają stowarzyszenia rycerskie i wojskowe oraz chór gregoriański. **Pałac Marysieńki**, zbudowany przez Jana Sobieskiego, położony na krawędzi doliny Wisły (wspaniałe widoki). Obecnie hotel. **Stare Miasto** z zachowanym średniowiecznym układem przestrzennym. Gotycki **kościół św. Mikołaja**. Przy nim **pomniki przyrody**. **Ratusz** z podcieniem na środku rynku. **Zespół zabytkowych kamienic**. **Ulica Sambora** koło kościoła z **Ogrodem Historii**. Pozostałości **murów obronnych miasta**.

Ul. Wiślaną skręcamy w lewo, potem ul. Pod Basztą w prawo. Mijamy **kościół św. Mikołaja**. Wychodzimy na **Rynek** (Plac Grunwaldzki), idziemy wzdłuż jego zachodniej pierzei (połączonych ze sobą frontowych ścian budynków). Skręcamy w lewo w ul. Piłsudskiego, potem w prawo w ul. 27 Stycznia. Przed jej łukiem w prawo odchodzimy w tą samą stronę, ale uliczką wzdłuż **murów obronnych**. Przecinamy ul. Jana Sobieskiego, idziemy wzdłuż północnej ściany **zamku**. Potem szlak prowadzi ulicami Partyzantów i Kusocińskiego. Przechodzimy koło **hali widowiskowo-sportowej** i wydostajemy się poza miasto. Dochodzimy w pobliżu **punktu widokowego** nad starorzeczem **Wierzycy** (to dawny odcinek ujściowy). 370 m stąd na południowy wschód rzeka wpływa do Wisły. Skręcamy w lewo i poruszamy się wzdłuż górnej krawędzi skarpy wiślanej. Po około 650 m za jarem na skraju zbocza **grodzisko**. Potem obchodzimy z trzech stron oczyszczalnię ścieków. Wreszcie odbijamy w prawo i dochodzimy do szosy.

→ **34,120 km – Szosa w prawo**. Dołączają szlaki rowerowe. Po 1400 m docieramy do skrzyżowania we wsi Ciepłe.

W okolicy trzy **grodziska** średniowieczne (jedno przy naszej trasie) i **cmentarzysko** z pochówkami z początku naszego tysiąclecia. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 114,820 km.

Rowerowe szlaki odchodzą w prawo, my lekko w lewo przez ostatnie zabudowania wychodzimy na drogę wśród użytków rolnych **Niziny Walichnowskiej**.

To płaska powierzchnia usypana przez Wisłę, zaczynająca się właśnie koło Ciepłego. Przed kilkuset laty zagospodarowana przez Olędrów.

250 m dalej skręcamy w prawo w odgałęzienie zaczynającego się tu parowu. Idziemy na północny wschód. 150 m od wylotu parowu, na wzniesieniu z prawej, **grodzisko średniowieczne**. Do kilometra na północ od niego ślady **dwóch osad** z epoki żelaza i **cmentarzysko**. Po wyjściu z rozcięcia w dnie doliny wchodzimy na nasyp dawnej kolejki wąskotorowej. Po 450 m schodzimy z niego w lewo. Na przecinającej naszą trasę drodze idziemy w prawo. Jeszcze dwa zakręty i wychodzimy na szosę w **Polskim Gronowie**.

Na polach koło Gronowa i Ciepłego stoczono bitwę dwóch Wazów. We wsi **stare budynki, cmentarz menonicki, kaplica św. Maksymiliana Kolbe** – patrz Trasa Wiślana po 114,820 km.

Na szosie w prawo, krótko ze szlakami rowerowymi. Przed **kaplicą** skręcamy w lewo i znowu wychodzimy między pola i użytki zielone. Tu znów w lewo. Po 1400 m skręcamy na szosie w prawo. Przechodzimy przez kociewską wieś **Kuchnia**. Dochodzimy do wału przeciwpowodziowego i drogą wzdłuż niego poruszamy się w lewo. Wędrujemy 450–700 m od brzegów Wisły. Po 2 km schodzimy w lewo. Na szosie łączymy się ze szlakami rowerowymi i jesteśmy w **Wielkich Walichnowach**.

Wieś kociewska. **Kościół św. Jana Chrzciciela**, obok **cmentarz** z nagrobkami z XIX wieku oraz **kuźnia** z podcieniem. **Cmentarz menonicki**, liczne **stare budynki murowane**. Na krańcach wsi tablice z prośbą o opiekę nad wsią. Czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej 120,470 km.

560 m od wyjścia na szosę mijamy kościół, cmentarz i kuźnię.

→ **46,670 km** – **Granica gmin Gniew i Pelplin**.

Dalszy przebieg szlaku w woj. pomorskim na lewym brzegu Wisły (około 29 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Małe Walichnowy** – wieś kociewska. **Cmentarz menonicki i szkoła** z ciekawymi eksponatami, związanymi ze Związkiem Wałowym Niziny Walichnowskiej.
- **Międzyłęż** – wieś kociewska. **Cmentarz menonicki** z nagrobkami o ciekawej ornamentyce.
- **Jezioro Pelplińskie** – dwukilometrowej długości starorzecze; na jego północnym krańcu Śluza Międzyłęska.
- **Rybaki** – wieś kociewska ze **Śluzą Międzyłęską**. Śluza to budowla hydrotechniczna umożliwiająca żeglugę między akwenami o różnych poziomach wody. Międzyłęska łączy system odwadniająco-nawadniający Niziny Walichnowskiej z Wisłą. Wraz z dwiema przepompowniami wody zabezpiecza otoczenie rzeki przed jej cofką wezbraniową (przelaniem wód Wisły do sieci rowów). Zbudowana w 1857 roku. **Zespół dworski** z drugiej połowy XIX wieku na krawędzi skarpy wiślanej: Odrestaurowany dwór o zróżnicowanej architekturze, z dwiema wieżami. Obok park i zabudowania gospodarcze.
- **Subkowy** – duża wieś kociewska (około 2500 mieszkańców).
- **Gorzędziej** – wieś kociewska. Gotycki **kościół** św. Wojciecha z XIV wieku, przebudowany w XVIII–XIX wieku. W wyposażeniu m.in. krucyfiks z rzeźbami z 1510 roku. Sanktuarium Świętego Wojciecha z jego relikwiami. **Klasztor karmelitów** bosych z XVIII–XIX wieku. **Widoki** na dolinę Wisły i Żuławy Wiślane.
- **Tczew** – największe miasto Kociewia, około 60 tys. mieszkańców. Gotycki **kościół farny** pw. Podwyższenia Krzyża Św. z wielką wieżą, wewnątrz gotyckie freski z XIV wieku. **Podominański kościół** gotycki św. Stanisława Kostki z XIV wieku, z osmioboczną wieżą, wystrój częściowo z XVII wieku. Drewniany **wiatrak** „holender” z pięcioma skrzydłami, wybudowany w 1806 roku. **Mosty na Wiśle** – jeden zbudowany w latach 1851–57, filary z neogotyckimi wieżami bogato zdobionymi bramami wjazdowymi, drugi z lat 1888–90, kratownicowy, nadal służy jako kolejowy. **Muzeum Wisły** eksponujące historię żeglugi na rzece, zabytki hydrotechniki oraz kulturę regionu Dolnej Wisły. **Bulwar** z nadwiślańską promenadą, przystanią żeglarską i tarasem widokowym.

Szlak „Na Diabelce”, długość 10,4 km, w całości w powiecie świeckim – pieszy, znaki czarne, Trasa: Trudny technicznie szlak ze Świecia do Sartowic wzdłuż Wdy i Wisły, w części prowadzi przez wysokie, strome zbocza doliny nadszej największej rzeki, przecięte przez jary, obrywy i osuwiska. Naturalne odsłonięcia pokazują budowę geologiczną Wysoczyzny Świeckiej (jako moreny dennej). Zróznicowana roślinność. Piękne widoki doliny Wisły (rzeka, starorzeczka, łąki, sady) i miejscowości jej przeciwległego brzegu. W części projektowany rezerwat przyrody „Czarcie Góry”.

Nazwa: Oczywiście od skarpi wiślanych i Sartowic – czytaj dalej. Trasa od okolicy zamku w Świeciu to jednocześnie **ścieżka dydaktyczna im. Zdzisława Erdmanna** (znaki niebieskie jw.), przyrodnika, miłośnika i propagatora kultury oraz historii Ziemi Świeckiej. Miała ona wyznaczone numerowanymi słupkami punkty, których opis znajdował się w przewodniku „Szlak turystyczny nadwiślańskimi stokami Diabelskich i Czarcich Gór. Świecie 2004”, głównie o charakterze florystycznym. Niestety, słupki „poginęły”. Jednak ścieżkę wyznakowano niebieskimi, ukośnymi kreskami, a jej fragment bliższy Świeciu wyremontowano i ustawiono tablice informacyjne. Uwaga! Na części szlaku ścieżka prowadzi trasą dodatkową – na punkty widokowe.

→ **0,0 km – Plac dworca autobusowego w Świeciu. Początek szlaku.**

Opis Świecia i jego atrakcji w dziale „Węzły szlaków”.

Ruszamy ul. Wojska Polskiego na wschód. Po 350 m skręcamy w ul. Gimnazjalną. Przecinamy ul. Klasztorną (na jej przeciwległym końcu barokowy **zespół klasztorny**). Przed nami stary, nieczynny **cmentarz świecki** i po prawej potężna bryła **kościół św. Andrzeja Boboli**. Za nim kępa zieleni, częściowo miejsce po cmentarzu ewangelickim.

Na obu terenach **pomniki przyrody** – wszystko **cisy pospolite** o obwodach: na byłym cmentarzu katolickim (141 cm), za kościołem (69 cm), jeszcze dalej grupa Hanka, Rumcajs i Cypisek (95, 83 i 42 cm), najdalej wreszcie dwa (31 i 41 cm).

Przed starym cmentarzem skręcamy w lewo w ul. 10 Lutego (nią możemy dojść do **Dużego Rynku**), potem w prawo w ul. Mickiewicza. 110 m dalej w lewo ul. Księcia Grzymiśława (doprowadza do **Małego Rynku**). My prosto. Mijamy po lewej mały skwerek z **pomnikowym klonem** jesionolistnym (330 cm). Dochodzimy w pobliżu Wdy. Przed nią przechodzimy na skrzyżowanie ulic Sądowej i Nadbrzeżnej. Tu **początek ścieżki dydaktycznej** z drogowskazem i tablicą informacyjną. Skręcamy w ul. Nadbrzeżną, prowadzącą wzdłuż Wdy, 100 – 30 m od wody. Dno doliny rzeki jest porośnięte trawami, kępami krzewów i drzew. 400 m od początku ścieżki po prawej (za Wdą i wałem przeciwpowodziowym) **zamek krzyżacki**. O rzece czytaj w części geograficznej i przy szlaku kajakowym.

Zbliżamy się do **Diabelców**, inaczej Czarcich Gór. Ich nazwa pochodzi od Sartowic (dawniej Czartowic). To pasmo wzgórz wysoczyzny morenowej (wyżej położonych terenów moreny dennej – patrz dział geograficzny) nad skarpią wiślana. Ciągają się od okolic ujścia Wdy do Wisły po Sartowice. W najwyższym punkcie mają około 87,5 m n.p.m. wg mapy topograficznej (92 m n.p.m. wg źródeł świeckich), podczas gdy lustro Wisły i Wdy około 21–20 m n.p.m. Zbocza doliny są strome, często urwiste, rozcinają je erozyjne dolinki różnej wielkości, występują obrywy i osuwiska. W wielu miejscach na powierzchnię wypływa woda podziemna, tworząc źródła i wysięki. Atrakcyjny turystycznie krajobraz nadają okolice łąki i sady. Stoki wzniesień były w przeszłości wykorzystywane przez Krzyżaków i bernardynów ze Świecia do uprawy winorośli i chmielu. Nazwa wywodzi się z czasów średniowiecznych – diabły miały swoje siedziby w stromych zboczach i nie pozwalały rybakom i flisakom przepływać po tym odcinku Wisły nocą. W rzeczywistości diabłów zastępowali rzeczni piraci.

Wędrówka dnem doliny, w tym brzegiem rzeki, oraz wyjście na wysoczyznę na tarasy widokowe pozwala nam zauważyć różnice w roślinności doliny. Najwyżej, na zboczu przyległym do wysoczyzny, występują gatunki ciepłolubne – śliwa tarnina, głóg, dereń świdwa, trzmielina pospolita czy dzika róża, oczywiście też ciepło- i sucholubne trawy. Niższe części zajmują topola osika, a w okolicy źródeł topola biała. W dnie doliny rosną olsze, wierzby, a w starorzeczach skrzyp olbrzymi, trzcina pospolita, sitowie. Tereny rozszerzeń dna (na ogół naniesione przez rzekę) zajmują trawy łąk.

→ **2,040 km – Rozwidlenie.** Szlak prowadzi prawą drogą, przygotowany turystycznie odcinek ścieżki dydaktycznej – lewą. Zdecydowanie warto dołożyć ponad 1600 m do szlaku i iść w lewo (tylko niebieskie znaki ścieżki dydaktycznej).

Po 150 m w lewo (przed zabudowaniami) do góry prowadzą schody (112 stopni) i ścieżka. 170 m od startu, po zakręcie w prawo stajemy na **tarasie widokowym niższym.**

Ławki, stół pokryty plastikową tablicą z wizerunkami i opisem 16 ptaków śpiewających, gniazdujących w lasach Polski. Obok specjalna obrotowa „Katarynka wiedzy o ptakach” pozwala na sprawdzenie naszych wiadomości o nich. Widok na dolinę Wisły.

Dalej wędrujemy ścieżką po zboczu doliny Wisły na północny wschód. Powoli zdobywamy wysokość i pokonujemy pięć drewnianych kładek w miejscach przepaściстых lub nad rozcięciami erozyjnymi i, skręcając w lewo, podchodzimy po kolejnych schodach (49 stopni).

Jesteśmy na drugim **tarasie**, tym razem tylko wypoczynkowym, przy narożniku płotu szpitala. Można tutaj dość wzdłuż pola i płotu od strony ul. Wojska Polskiego.

Dalsza trasa to najfajniejsza część ścieżki. Idziemy na wschód wzdłuż pasa zieleni odgradzającego nas od stromych skarp wiślanych.

W trzech miejscach **punkty widokowe**, oddzielone od zbocza linami grodzącymi, z ławkami, a ostatni też ze stołem. Cała trasa na wysoczyźnie ma zaledwie 200 m. Ze wszystkich punktów widokowych możemy obejrzeć panoramę doliny Wisły i ujścia do niej Wdy oraz tereny na przeciwległym brzegu naszej największej rzeki, w tym Chełmno. Szkoda jedynie, że położenie tarasów i roślinność nie pozwalają ujrzeć zamku i starej części Świecia. Na **pierwszym górnym tarasie** tablica „Co ze mnie wyrośnie” opisująca 12 drzew naszych terenów. Narratorami są same nasiona i ich drzewiaste potomstwo. **Drugi górny taras** z tablicą przedstawiającą drzewa i nasiona. **Trzeci górny taras** umieszczono na narożniku wysoczyzny. Z południa ogranicza go zbocze doliny, ze wschodu zbocze uchodzącego do niej Parowu Rakarskiego. Na stole tablica z ptakami drapieżnymi. Obok „Katarynka wiedzy o zwierzętach”. W pobliżu tego miejsca znajdował się prawdopodobnie gród księcia świeckiego Grzymisława.

Widok na Diabelce (fot. Piotr Szumigaj)

Z ostatniego tarasu można wrócić trasą, którą już pokonaliśmy. Jacyś brawurowi turyści wydeptali (albo raczej „wyjeździli”) stromy skrót na dno doliny. Bez dobrych butów nawet przy suchym zboczu nie da rady zejść „bez ran”. Wreszcie można też pójść wzdłuż poręczy około 10 m niżej i ruszyć na wschód ponad

200-metrowej długości wyznakowaną ścieżką (znaki tylko dla informacji, że tak możemy iść, bo „zabłądzenie” niemożliwe) na zboczu, poniżej tej wysoczyznowej. **Jednak początkowe kilkadziesiąt metrów nie jest przeznaczone** dla osób wrażliwych na wysokość i/lub niepewnie stawiających kroki, wreszcie bez obuwia zapewniającego przyczepność. Ścieżka jest wąska, nie ma ograniczeń choćby w postaci krzewów, zbocze jest strome i ma sporą wysokość. W kilku miejscach dróżka nachyla się ku dnu doliny, więc łatwo ześlizgnąć się. Tą trasą dojdziemy do podnóża schodów wyprowadzających na taras koło szpitala. Stamtąd już bez wyboru wracamy po własnych śladach. Po przejściu 1600 m wracamy na rozwidlenie dróg w dnie doliny. Dalszy kilometr dotyczy szlaku turystycznego.

→ **2,040 km – Rozwidlenie.** Tym razem ruszamy prawą, dolną drogą. Idziemy blisko Wdy, ale raczej jej nie widzimy. Osłaniają ją drzewa i krzewy. Dojść do niej niełatwo po splątanych roślinach i podmokłym podłożu, no i są to tereny prywatne, o czym informują tabliczki. Po przeciwnej stronie, na wypłaszczeniach zboczy (pewnie pierwotnie naturalnych, potem powiększonych przez człowieka) widzimy kilka siedlisk z domami mieszkalnymi lub wypoczynkowymi.

→ **2,830 km – Rozwidlenie.** Nasz szlak zaczyna odchodzić od rzeki (w tym miejscu jeszcze Wdy), a droga w lewo wiedzie do zabudowań, a dalej do wspomnianego wcześniej Parowu Rakarskiego, którego dnem płynie strumień Toczek.

300 m stąd, lekko po prawej, **kończy swój bieg Wda**, uchodząc do Wisły. Odcinek ujściowy jest trudno dostępny ze względu na łożowiska – zarośla różnych gatunków wierzb. Jest tu sporo starorzeczy, wyznaczających dawny bieg rzeki, porośniętych szuwarami. Latem potrafią one wyschnąć, ale każdy przybór wód Wisły znowu tworzy z nich jeziora.

W miejscu, gdzie droga przestaje oddalać się od rzeki i wykonuje łagodny łuk w prawo, zaczynamy iść już wzdłuż Wisły. Po minięciu jej starorzeczka, a z przeciwnej strony jaru, dochodzimy do jej brzegu.

Wspomniany wyżej jar jest krótki, ale od strony wysoczyzny ma bardzo strome zbocza. W dalszej części szlaku spotkamy ich kilka.

Łagodniejsze zbocza ograniczające dno doliny Wisły są porośnięte gładem zboczowym, czyli lasem liściastym z klonem zwyczajnym i klonem jaworem, topolami i olszą czarną. Spośród krzewów spotykamy leszczynę, dereń świdwę, dziki bez. W miejscach wypływu wód podziemnych rośnie też las liściasty – łęg wiązowo-jesionowy, w którym oprócz drzew z nazwy rosną jeżyna popielica i dereń świdwa.

→ **3,570 km – Schodzimy nad brzeg Wisły.**

Będziemy poruszać się przy samej linii wody lub najwyżej 20 m od niej na odległości prawie 3 km. Wymusza to na nas nie tylko przebieg szlaku, lecz fakt, że jesteśmy na zewnętrznej stronie zakola rzeki, a więc od strony, gdzie ona podmywa zbocza doliny. Są więc one strome, nierzadko podcięte, zdarzają się obrywy i osuwiska. Teren jest porośnięty drzewami i splątany krzewami, przez które z trudnością można się przecisnąć, okupując to czasem porwanym ubraniem lub skaleczeniami. Bywa, że drogę zagradzają powalone drzewa. Opis wskazuje, że podczas prac terenowych autor przewodnika zabłądził lub ścieżki nie ma, bo nikt tu nie chodzi. Tak nie jest. Szlak był sprawdzany podczas lipcowego wezbrania Wisły, więc kilkadziesiątmetrowe odcinki niżej położone były pod wodą. Nie jest to wcale rzadkie zjawisko. Można wtedy iść po wodzie, ale ryzyko bywa spore, gdyż nie zawsze da się odróżnić koryto rzeki od brzegu. Druga możliwość to omijanie wody. Tu jednak roślinność bywa naprawdę poważną przeszkodą. W tych warunkach szlak jest typowo przeprowy i nie każdy da sobie radę. Jednak ścieżka jest czasem czyszczona i wtedy jest to fajna trasa na taki trochę trudniejszy i dłuższy spacer (a nawet na Diabelski Bieg Terenowy, po raz pierwszy zorganizowany w 2020 roku).

→ **4,630 km – Wylot długiego parowu** zaczynającego się przy szosie między Morskiem a Wiągiem. Z lewej strony wylotu **Kazalnica Diabelska**. Stromy stok i najwyższy punkt Czarcich Gór – ponad 87 m n.p.m. na mapach topograficznych (autorzy jednego z przewodników podają 92 m). Tu często następują obrywy. 200 m dalej tablica oznaczająca 815 km biegu Wisły.

Ponad kilometr od wylotu parowu, na niewielkim wypłaszczeniu w zboczu doliny (terasa zboczowa), po lewej, od dawna niezamieszka **chata rybacka**. Kawalek za nią **Zatoczka Filaretów i Filomatów**. Do

niej często przybywali z Chełmna na konspiracyjne spotkania członkowie/zwolennicy tych stowarzyszeń. Spotykali się też w podziemiach zamku świeckiego.

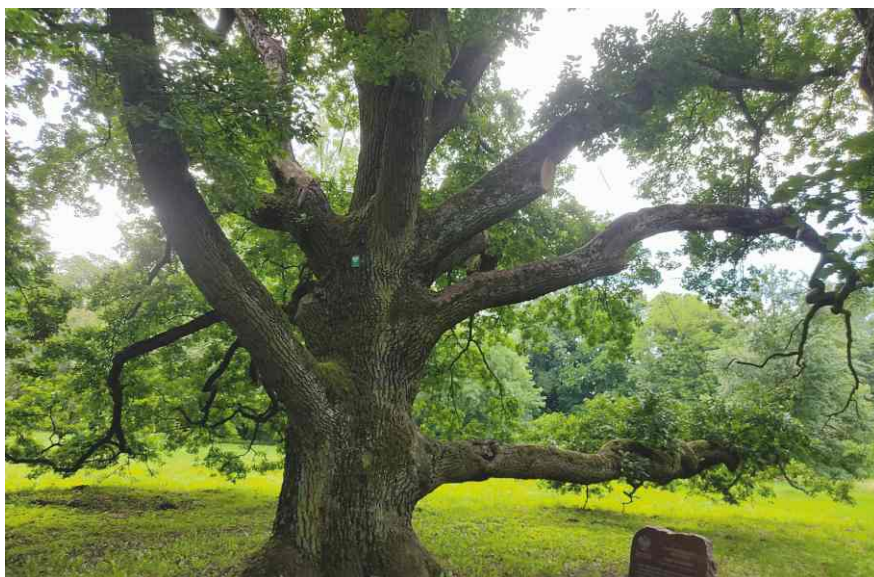
→ **6,480 km – Wychodzimy na rozszerzenie dna Doliny – Wiąg pod Górami.**

To teren, którym dawniej płynęła meandrująca Wisła. Dzięki zakolom jedno zbocze doliny jest podcinane i cofa się, a ze strony przeciwnej rośnie płaska powierzchnia z materiałów osadzanych przez rzekę. Dolina poszerza się. Właśnie za Świeciem rozpoczyna się Basen Grudziądzki – największe rozszerzenie doliny dolnej Wisły. Jego dno zajęte jest przez żyzne gleby rzeczne – mady, na których rozwija się rolnictwo (pola i łąki) i sadownictwo. Tereny uprawne od rzeki otaczają nadrzeczne zarośla, od zbroczy lasy grądowe. Pozostałością po rzece są dobrze widoczne starorzecza. Na pobliskim zboczu dolinowym odkryto ślady grodziska z XI–XII wieku. Miejsce to wykorzystywali Krzyżacy do przesyłania sygnałów świetlnych do Chełmna, a w okresie końcowym II wojny był tu niemiecki punkt dowodzenia.

→ **7,900 km – Wyływ Czerwonej Wody na dno doliny.**

Strumień wypływa z jeziora Radon w Czaplach i z wyjątkiem końcowego odcinka płynie wśród pól Wysoczyzny Świeckiej, najpierw na wschód, potem głębokim wąwozem na południe. Po pokonaniu stromego zbocza Czarcich Gór ginie wśród starorzeczy na terasie zalewowej doliny Wisły (350 m od jej koryta), prawie na południe od Sartowic. W strefie zbocza doliny Wisły strumień płynie parowem głębokości do 40 m, ze stromymi zboczami, rozciętymi mniejszymi dolinkami, porośniętym pięknym grądem zboczowym. Przy wypływie strumienia tablica Nadwiślańskiego PK, opisująca jar.

Za strumieniem skręcamy w lewo do jaru, potem w prawo na jego wschodnie zbocze. Po prawie 500 m podchodzenia wydostajemy się na granicę lasu zboczowego i pól wysoczyzny. Dalej idziemy wzdłuż tej linii. Po 240 m po lewej **ementarz ewangelicki**. Wreszcie po przejściu poprzecznego pasa drzew wchodzimy do **parku sartowickiego**. Po kilkudziesięciu metrach spotykamy końcową tablicę ścieżki dydaktycznej im. Erdmanna. Przy niej skręcamy w lewo, przechodzimy przez zachodnią część parku. W prawo odchodzą ścieżki do jego głównej części. Przechodzimy między blokami wsi a placem zabaw i wydostajemy się na ulicę/szosę. Nią w prawo do skrzyżowania. Tu spotykamy szlaki rowerowe: Trasę Wiślaną i czarny Po Dolinie Dolnej Wisły. Z tym pierwszym prawie 800 m do **kościółka św. Barbary** (50,640 km). W prawo droga do pałacu.

Graf Schwerin – pomnikowy dąb w Sartowicach (fot. Bartosz Adamczyk)

Sartowice. Wieś kociewska, około 340 mieszkańców. Dawniej *Czartowice*, też *Sartawice*. Gród, jako *castrum Sartawiz*, wymieniany w 1243 roku. Najbardziej prawdopodobne pochodzenie nazwy od *Czart* (osoba), choć istnieje też jej powiązanie ze staropruskim *Sartaus* „czerwony – barwa gleby”. Jeszcze chyba w XVII wieku osiedlili się tu też menonici. Sartowice przez wieki należały do rodzin szlacheckich Czapskich, Bąkowskich i Potockich. Potem majątek przeszedł na własność pruskiej rodziny von Schwanefeldów. Ostatnimi właścicielami Sartowic była rodzina Schwerin. Hrabia Ulrich Wilhelm Schwerin von Schwanefeld wziął udział w nieudanym zamachu na Hitlera w Wilczym Szańcu w lipcu 1944 roku, w rezultacie czego prawie cała jego rodzina została wymordowana. **Zespół dworski** z końca XVIII wieku: **Pałac** wzniesiony w stylu klasycystycznym, z zachowaniem wcześniejszych piwnic, w 1792 roku. Potem był kilkakrotnie przebudowywany. W elewacji ogrodowej ryzalit (część budynku wysuniętą ku przodowi na wszystkich kondygnacjach). Z budynków gospodarczo-inwentarskich dawnego majątku nie zachował się żaden. Zostały rozebrane po 1945 roku. **Park krajobrazowy** w stylu angielskim między pałacem a stromymi zboczami doliny Wisły, 5,5 ha powierzchni. Kiedyś znajdowała się w nim oranżeria, bażaniarnia i zwierzyńiec, a także stawy z arkadowymi mostkami. Można go było zwiedzać za 1 grosz. Pośród kilkuset drzew ozdobnych, zarówno krajowych, jak i egzotycznych, są **pomniki przyrody**: trzy buki pospolite (320–333 cm), dwa dęby szypułkowe (339 i 450 cm – ten drugi nosi nazwę „Graf Schwerin”), dwa modrzewie polskie (226 i 396 cm), miłorząb japoński (254 cm) i dagleżja zielona (264 cm). We wschodniej części parku, przy końcu alei lipowej, **kaplica grobowa** z drugiej połowy XIX wieku, w stylu neorenesansowym. Nad wejściem herby rodowe: po lewej kurka Schwanefeldów, po prawej łabędź Schwerinów. Na skraju parku **Urwisko Krystyny** – strome zbocze z pięknym widokiem na Wisłę. Tradycja wiąże je z tragedią córki hrabiego Schwanefeld, która zakochała się w synu chłopca. Nie uzyskawszy zgody rodziców na ślub, popełniła samobójstwo, rzucając się z urwiska.

Szlakiem kierujemy się w lewo.

→ **10,410 km – Koniec szlaku przy szosie Bydgoszcz – Gdańsk.** Po przeciwnej stronie drogi kilkaset metrów z lewej parów Czerwonej Wody z florystycznym **rezerwatem przyrody „Śnieżynka”** – patrz Wiślana Trasa Rowerowa 49,730 km. Z kolei z prawej czarnym szlakiem około 2 km do leśnego rezerwatu „Grabowiec”.

Uwaga! Wraz z zejściem na punkty widokowe Diabelców trasa wędrówki ma nieco ponad 12 km.

 Szlak im. ks. dr. Władysława Łęgi, długość 22,0 km, w całości w powiecie świeckim – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Szlak w większości wiedzie lasami, częściowo wzdłuż pięknej, o zróżnicowanym charakterze, doliny Wdy. **Ks. Łęga** (1889–1960) to kapłan wojskowy, działacz społeczny, archeolog, historyk, etnograf i krajoznawca. Wśród jego publikacji „*Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*”. wyd. Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1960’.

→ **0,0 km – Stacja PKP Terespol Pomorski.** Opis trasy do Kozłowa przy szlaku Chopina.

Ruszamy na wschód ul. Dworcową. Przechodzimy pod wiaduktem linii kolejowej do Mondy. Przekraczamy szosę Świecie – Tuchola – Chojnice. Dalej idziemy wzdłuż doliny Wdy. **Skręcamy w prawo.** Wchodzimy na **zaporę** na Wdzie w Kozłowie.

Kozłowo (patrz też szlak Chopina 2,350 km). Wieś kociewska. Dzięki **zaporze** powstał **zalew** wykorzystywany do wyrównywania przepływów kaskady hydroenergetycznej Żura i Gródka oraz retencji wody do celów przemysłowych (dziś dla Mondy). wodę spiętrzone tu już w XIX wieku na potrzeby młyna wodnego. Kilkanaście lat temu powstała przy tamie mała elektrownia wodna „Czarnowodzianka” o mocy 600 kW. Zbiornik w Kozłowie, o powierzchni 35 ha, jest dwuczściowy – dzieli go grobla, powstała na linii dawnej wyspy rzecznej, w celu budowy mostu kolejowego.

→ **2,590 km – Skrzyżowanie.** Prosto prowadzi szlak Chopina (na następnej krzyżówce **kamień z tablicą** upamiętniającą pobyt artysty). Nasz szlak skręca w lewo. Idziemy w pobliżu wschodniego brzegu zalewu.

Kozłowo – tablica meteorytowa (fot. Bartosz Adamczyk)

→ **3,320 km – Głaz meteorytowy, dalej most.**

Podczas budowy mostu (przed nami), wiosną 1850 roku, robotnicy odkopali żelazny meteoryt (oktaedryt średnioziarnisty) o wadze 21,6 kg. Spora część meteorytu, który nazwano „Świecie” („Schwetz”), trafiła do berlińskiego muzeum Humboldta, mniejszy fragment do Muzeum Ziemi w Warszawie. Wydarzenie upamiętnia tablica na głazie. **Monumentalny most/wiadukt kolejowy** nad Wdą został zbudowany z czerwonej cegły i oddany do użytku w 1852 roku. Ma 108 m długości i ponad 20 m wysokości. Prowadzą na niego kamienne schody.

Za mostem mijamy parking i **obiekt rekreacyjny** z ławkami, wiatami, miejscem na ognisko i małą sceną. Maszerujemy dalej wzdłuż zalewu. W okolicy sporo psectwa wodnego.

→ **5,150 km – Szosa Świecie – Drzycim.** Przed nami **Nowe Dobra**. Czerwonym szlakiem w prawo ponad 400 m do **cemtarza ewangelickiego**. Skracamy w lewo i przechodzimy mostem na drugą stronę Wdy. Za nim **Wyrwa-Młyn** i ujście rzeki **Wyrwy**.

Na tym odcinku szerokość **doliny Wdy** waha się od 2,5 do nawet 5 kilometrów. Oczywiście w tak znacznych wymiarach uformowała ją nie Wda dzisiejsza, lecz wody, które tędy płynęły przed tysiącami lat od topniejącego na północy lądolodu, które można określić jako pra-Wdę. Wda współczesna mieści się w dolinie szerokości kilkuset metrów.

Nowe Dobra. Kolonia kociewska nad Wdą. Dawniej *Nowe Dobro (Nowodobre 1769)*, od *dobro* „majątek ziemski”.

Wyrwa. Osada, też *Wyrwa Młyn (Wyrwa 1773)*, nazwa od rzeki. Dawniej młyn wodny, obecnie Mała Elektrownia Wodna.

Wyrwa. Prawy dopływ Wdy. Wypływa z Jeziora Zaleskiego. Jej nazwę (*Wyrwa, nad Strugą Wyrwą 1893*) wiąże się z „dziurą, jamą, otworem wyrwanym, wyłobionym w czymś”, co w tym przypadku oznacza „rzekę o burzliwym nurcie”. Uchodzi do górnej części jeziora zaporowego Kozłowo. Ma ponad 21 kilometrów długości i duży spadek, a na końcowym odcinku wcina się głęboko w otaczający teren.

Wchodzimy w las, którym będziemy wędrować do Osłowa. Do Leosi bliżej lub dalej od rzeki, ale ciągle wzdłuż Wdy.

→ **5,810 km – Schodzimy z szosy w las po prawej.** Po 800 m wychodzimy na polanę z **Małym Dólskiem**.

Wieś, kilkudziesięciu mieszkańców. Leży w dolinie Wdy na jednej z niższych teras (stopni w zboczu doliny rzecznej). Nazwa (*Col. Julienfelde* ok. 1790, *Mały Dulsk* 1879) od wsi *Dólsk*, ta od *dołu*.

→ **7,640 km – Skracamy w prawo, opuszczamy wieś, z polany wchodzimy w las.** 70 m przed skrętem, po prawej, **cemtarz ewangelicki**.

→ **9,610 km – Most na Wdzie w Bedlenkach.**

Bedlenki. Osada (około 30 mieszkańców), dawniej *Bedlenko*, niegdyś młyn (*Bedlenko Małe* ok. 1790). Nazwa *Bedlenki/Bydlenki*, od pobliskiej wsi *Bedlno*, dziś *Belno (Bedlno 1328)*, w obu przypadkach od staropolskiego *bdla* „grzyb”. **Dwór** z około 1900 roku (dziś leśniczówka), **park** z XIX wieku, zabudowania gospodarcze – stajnia kamienna lub murowana z 1900 roku, tak samo obora i chlew. **Pięć Dębowych Szlaków** Nadleśnictwa Dąbrowa, każdy będący pętlą, zaczynających się w miejscu postoju koło leśniczówki, pozwala na spacer po okolicznych lasach bez obawy zabłądzenia. 330 m drogą na zachód, przed zabudowaniami jeszcze w lesie, **pomnikowy świerk** pospolity „Kapitan Włodzimierz Kruszelnicki” (229 cm). Kapitan Kruszelnicki był żołnierzem Legionów Piłsudskiego, właścicielem majątku w okolicy, nadanego mu za zasługi w walce o wolność Polski.

Za mostem **leśniczówka**. Dalej brukowana droga.

→ **10,000 km – Skracamy w lewo.** 40 m przed zakrętem, po lewej stronie, **cemtarz ewangelicki**.

→ **11,060 km – Przed linią kolejową Laskowice Pomorskie – Wierchucin** (zbudowaną w 1883 roku) **skracamy w lewo, wzdłuż torów**. Do Leosi będziemy wędrowali między tą linią a Wdą. Kilka zakrętów w lesie nakazuje uwagę.

→ **14,030 km – W prawo przed skarpami doliny Wdy.**

Na tym odcinku dolina jest wąska, ma wysokie i strome zbocza. Rzeka płynie szybko, w nurcie występują bystrza i głązy. Licznie występują meandry, czyli zakola. W zboczach i dnie doliny Wdy można zauważyć schodkowato ułożone spłaszczenia, czyli terasy rzeczne. Powstają one w wyniku erozji bocznej rzeki (podmywania brzegów, a tym samym poszerzania dna doliny) oraz erozji wgłębnej (wcinania się w dno). Terasy te występują na różnej wysokości nad lustrem wody. Np. w okolicach Leosi stwierdzono występowanie ośmiu teras rzecznych o różnej wielkości powierzchni, oddzielonych od siebie kilkumetrowej

wysokości progami. Na VII terasie, licząc od dna, leży znany Diabelski Kamień. Warto zwrócić uwagę, że głaz ten znajduje się około 2 km od rzeki, a leży na terasie, czyli jeszcze w dolinie rzecznej. Tak więc geomorfologicznie dolina rzeki to nie tylko obniżenie, które łatwo obserwować z kajaka, ale czasem dużo szersza forma. Czytaj też przy szlaku Hoffmanna 37,600 km.

→ **14,740 km – Przechodzimy pod mostem linii kolejowej.**

Wysoki betonowo-ceglany, arkadowy most kolejowy, zbudowany w 1950 roku, około 100 metrów na południe od wcześniejszego (z 1883 roku), zniszczonego podczas II wojny światowej (został tylko przyczółek).

Idziemy brzegiem rzeki. Blisko mostu niewielki budynek.

Stacja limnigraficzna, jedna z pierwszych na Pomorzu, wybudowana w 1931 roku.

→ **14,880 km – Kładka na Wdzie.** Spotykamy żółty szlak pieszy im. prof. Alfonsa Hoffmanna.

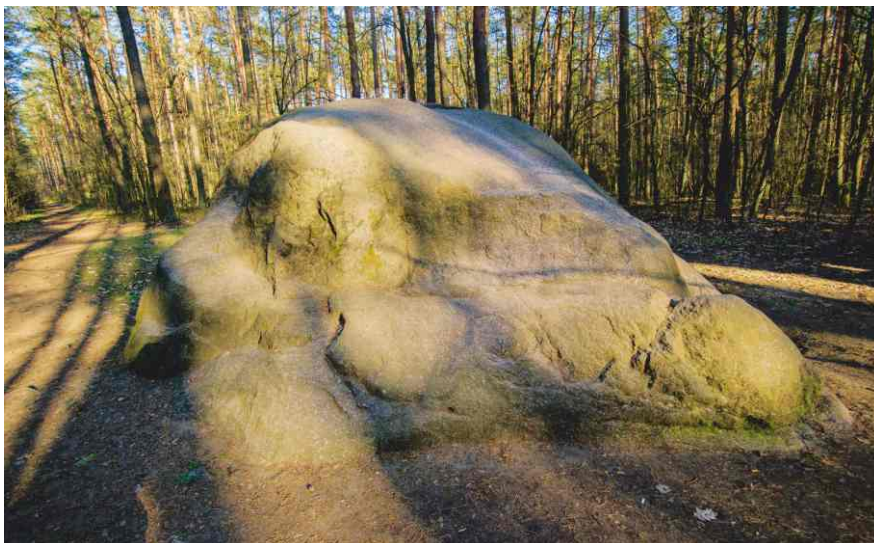
Koło kładki „**Łąka Papieska**” z kapliczką upamiętniającą pobyt ks. Karola Wojtyły (późniejszego papieża Jana Pawła II) z młodzieżą na spływie kajakowym w 1956 roku. Wiaty z ławkami.

Skracamy w prawo, i razem ze szlakiem Hoffmanna idziemy wzdłuż dawnego nasypu kolejowego (na jego końcu przyczółek starego mostu).

→ **15,440 km – Przystanek Leosia.** Koniec szlaku Hoffmanna – w nim opis Leosi.

Dalej poruszamy się kawałek wzdłuż torów, skręcamy w lewo i lekko w prawo. Idziemy leśną ścieżką na północny wschód. Po ponad 600 m wychodzimy na drogę żwirową. Spotykamy zielony szlak rowerowy im. ks. dr. Bernarda Sychty, z którym będziemy razem wędrować do Laskowic.

→ **16,190 km – Diabelski Kamień.** Opis przy szlaku Sychty 24,320 km.

Diabelski Kamień (fot. Piotr Szumigaj)

Szlak prowadzi dalej prosto. Po 250 m skręcamy w prawo, po kolejnych 150 w lewo. Poruszamy się lasem.

→ **17,750 km – Skrzyżowanie.** W lewo do Nowych Krąplewic. Do **cmentarza ewangelickiego** 140 m, drugie tyle do **budynku dawnej szkoły**. Prosto 400 m do innego **cmentarza**, a w tył i w prawo ponad 500 m do jeszcze jednego.

Nowe Krąplewice. Część wsi Krąplewice, dawniej *Krąplewiczki* (*Neu Klunkfitz* 1835), nazwa od *Krąplewice* – patrz „Miejsca poza szlakami – Gmina Jeżewo”. Ponad 200 mieszkańców.

Nasz szlak skręca w prawo. Po 400 m pierwsze zabudowania **Ośłowa**.

Wieś kociewska, ponad 150 mieszkańców. Wzmiankowana jako *Osłowo* w 1328 roku, od nazwy osobowej *Osiel*. Własność rycerska, później szlachecka, należała m.in. do Ośłowskich, Komierowskich i Wolszlegierów.

→ **19,370 km – W pobliżu kapliczki przydrożnej, w kępie drzew, dawny cmentarz ewangelicki.**

Po 440 m, przed torami linii Bydgoszcz – Gdańsk, w lewo. Kilometr dalej wychodzimy na ul. Długą w **Laskowicach**.

Laskowice. Duża wieś kociewska, ponad 2500 mieszkańców. Jako *de Lascovic* wzmiankowana w 1328 roku, od nazwy osobowej *Lasek* ew. *Lasota* lub od *lasek* „mały las”. Na końcu ul. Długiej **park dworski z pomnikami przyrody** (szerszy opis wsi patrz szlak Sychty 28,900 km).

→ **21,040 km – Dom Misyjny Księży Werbistów.**

Dom rekolekcyjny z kaplicą, pomieszczenia mieszkalne. **Muzeum Misyjno-Etnograficzne** prezentujące kulturę materialną i duchową krajów Azji, Afryki, Ameryki Łacińskiej i Oceanii. Koło Domu Misyjnego zaczynają się dwie **pomnikowe aleje przydrożne** – w kierunku Krąplewic (głównie dębowa) i na Jeżewo (lipy i kasztanowce). Przy ulicy Oskiej położony jest **cmentarz parafialny**, na którym znajduje się zbiorowa mogiła poległych w latach 1939–45 żołnierzy polskich oraz kilku jeńców, głównie radzieckich.

Kawałek dalej w lewo ul. Oska.

→ **21,550 km – Kościół parafialny.**

Wybudowany w latach 1966–69, związany z ks. Kubszem (patrz szlak Sychty). W pobliżu kościoła szypułkowy **Dąb Tysiąclecia** (655 cm). Patrz szlak Sychty po 28,900 km.

Idziemy dalej ul. Długą. Przy niej **domy murowane** związane z rozwojem stacji kolejowej. Prawie 300 m za kościołem wąskim przejściem kierujemy się w prawo.

→ **21,960 km – Stacja PKP. Koniec szlaku.**

Laskowice są **węzłem kolejowym** (stacja nazywa się Laskowice Pomorskie). Pierwsza linia Bydgoszcz – Gdańsk, została uruchomiona w 1852 roku (wtedy przedzielono groblą pod tory Jezioro Laskowickie). Potem tworzone kolejne połączenia: Grudziądz – Laskowice Pomorskie (1879), Laskowice Pomorskie – Wierzchucin – Tuchola – Chojnice (1883), Laskowice Pomorskie – Szlachta – Czersk (1906). Budynek dworca powstał na początku XX wieku. Mieszkalne i służbowe budynki kolejowe przy ulicy Długiej pochodzą z końca lat dwudziestych XX wieku.

 Szlak Mestwina, długość 9,2 km, w powiecie świeckim 4,490 km – pieszy, znaki niebieskie. Trasa: Szlak łączy dwa miasta leżące naprzeciw siebie nad Wisłą, oba z licznymiabytkami. Wyznaczony przez Oddział Miejski PTTK im. Mariana Sydowa w Toruniu.

Nazwa: Mestwin II (Mściwoj II, Mszczuj II, ok. 1220–1294) – książę świecki i gdański, zintegrował samodzielne Pomorze Gdańskie z Wielkopolską.

→ 0,0 km – Chełmno. Ratusz na Rynku. Początek szlaku.

Chełmno. Miasto powiatowe na skraju skarpy wiślanej, około 1,5 km od rzeki. Jedno z najpiękniejszych miast północnej Polski, stolica regionu historyczno-geograficznego Ziemia Chełmińska, 19,5 tys. mieszkańców. Dawniej *Chołmien*, łac. *Culmen*, niem. *Culm*, *Kulm*. Nazwa od *chełm* „wzgórze”. W latach 1230–1250 było głównym miastem Zakonu Krzyżackiego. W 1232 roku łącznie z Toruniem otrzymało prawa miejskie, na których wzorze lokowano około 200 miast (prawo chełmińskie). W 2005 roku Stare Miasto chełmińskie zostało wpisane na listę **Pomników Historii** (obiektów o szczególnej wartości historycznej, ustanawianych przez prezydenta RP), leży też na **Europejskim Szlaku Gotyku Ceglanego**.

W zachodniej części Rynku renesansowy **Ratusz**, jeden z najcenniejszych obiektów tego stylu w Polsce, wzniesiony w końcu XIII wieku (fragmenty widoczne w ścianach), rozbudowany w latach 1567–1572 i 1884–1887. Na wysokości drugiego piętra typowa dla renesansu attyka (ścianka, balustrada lub sterczyn osłaniające dach). W środku dachu wieża z końca XVI wieku z tarasem widokowym i barokowym hełmem. Na zachodniej ścianie dawna miara wzorcowa dla całego państwa krzyżackiego – **preł chełmiński** (w literaturze 432,5–435 cm). Wewnątrz kilka reprezentacyjnych sal, bogato zdobionych sztukateriami (dekoracjami wykonanymi z gipsu, montowanymi do podłoża) i freskami (malowidłami ściennymi). Od 1983 siedziba Muzeum Ziemi Chełmińskiej i Chełmińskiej Informacji Turystycznej.

W południowym narożniku Rynku **Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (Fara)** wzniesiony w latach 1280–1320 w stylu wczesnego gotyku, orientowany (prezbiterium z ołtarzem od wschodu), trzynawowy, halowy (nawy równej wysokości), z dwiema wieżami. Gotyckie figury apostołów przy filarach. Częściowo zachowane stare malowidła. Ołtarze (razem trzynaście) z końca XVII i z XVIII wieku. W głównym obraz Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, w bocznych m.in. Świętych Rocha i Sebastiana (patronów Chełmna), cudami słynącej Matki Bożej Bolesnej (Chełmińskiej), ścienia św. Walentego (ołtarz z relikwiami męczennika). Stalle (ławki w prezbiterium) z XVII wieku dla kleru i rąjców. Prezbiterium od nawy głównej oddziela łuk tęczyowy z rzeźbami. W nawie głównej ambona tworząca otwartą muszlę i renesansowy żyrandol z brązu. Prospekt organowy (frontowa obudowa organów) z końca XVII wieku. W pobliżu głównego portalu (obramowania drzwi wejściowych) świecznik z XVII wieku w kształcie głowy jelenia, zawieszony na konopnej linie; reaguje na wilgotność powietrza – zwracając się do ołtarza wskazuje dobrą pogodę, odwracając łeb w kierunku wejścia zapowiada deszcz. W kruchcie (przedślonku kościelnym) południowej romańska chrzcielnica z gotlandzkimi motywami dekoracyjnymi z przełomu XIII/XIV wieku. Na posadzce płyty nagrobne (najstarsza z 1319 roku), na ścianach wiele epitafiów (napisów upamiętniających zmarłego) z XVI–XIX wieku.

W południowej części miasta, koło bramy wjazdowej, przy ulicy Toruńskiej, nieduży **Kościół Ducha Świętego**, zbudowany w latach 1280–1290 (trochę później dodano wieżę). Przez prawie cały okres swego istnienia był kościołem szpitalnym (do 1828 roku przylegającym do ściany południowej). We wnętrzu drewniany strop i gotyckie malowidła naścienne. Ekspozycja rycerzy z Chorągwi Ziemi Chełmińskiej.

Kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty oraz zespół klasztorny na zachodnim krańcu ulicy Dominikańskiej. Siedziba Zakonu Cysterek (1266–1430), potem Benedyktynek, od 1822 Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia. Klasztor budowano kilkadziesiąt lat od połowy XIII wieku. Włączono do niego wieżę Mestwina, pewnie z zamku krzyżackiego. W XVII i XIX wieku klasztor gruntownie przebudowano. Kościół klasztorny stawiano w latach 1280–1330. Gotycki, ceglany, jednonawowy, dwukondygnacyjny dzięki wbudowaniu empory (dodatkowej kondygnacji) dla zakonnic. Kamienny portal południowy z 1619 roku. We wnętrzu płyta nagrobna mieszczanina zmarłego w 1275 r., przywieziona z Flandrii. Malowidła ścienne z połowy XIV wieku na emporze. Figura Chrystusa w grobie, o ruchomych ramionach, przeniesiona z kościoła franciszkanów, z końca XIV wieku. Portrety dobrodziejów zakonu, stalle i ambona z końca XVI wieku, kamienne epitafium zakonne (1599). Ołtarze z XVIII wieku.

Gotycki kościół świętych Jakuba i Mikołaja (tzw. Gimnazjalny, ulica Biskupia) powstał jako klasztor Franciszkanów. Budowa kościoła i klasztoru trwała blisko 100 lat, do około 1346 roku. Ceglany,

trzynawowy kościół z wysoką wieżą. Malowidła średniowieczne. Zabudowania klasztorne, przylegające do kościoła od północnej strony, nie zachowały się.

Kościół świętych Piotra i Pawła, dawny dominikański, od 1829 do 1945 ewangelicki, w północno-wschodnim narożniku Starego Miasta. Wznoszony od końca XIII przez większość XIV wieku; w drugiej połowie XVII wieku przebudowano wnętrze. Murowany z cegły, na zewnątrz gotycki, wewnątrz barokowo-rokokowe.

Kościół garnizonowy Matki Boskiej Częstochowskiej (przy ulicy Św. Ducha) zbudowany w stylu neoromańskim w latach 1874–1875. Murowany z cegły, jednonawowy, z wyposażeniem z XX wieku. Na ścianach liczne tablice pamiątkowe poświęcone różnym formacjom wojskowym związanym z Chełmem.

Kaplica św. Marcina (za domem przy ulicy Franciszkańskiej), mała, gotycka. Zbudowana przed połową XIV w., orientowana, murowana z cegły. W wyposażeniu krucyfiks barokowy z drugiej połowy XVIII w.

Cmentarz parafialny (ul. Toruńska) na trzech tarasach koło murów obronnych. Pochówki od 1814 roku. Sporo ciekawych nagrobków. Spoczywa tu wiele zasłużonych dla miasta osób, żołnierze polegli w wojnie 1920 roku i wrześniu 1939 roku oraz ofiary okupacji hitlerowskiej.

Prawie niezmiennym **zabytkowy układ urbanistyczny** z połowy XIII wieku. Rynek jeden z największych w Polsce, przecinające się pod kątem prostym ulice. Liczne **zabytkowe kamienice**. Kamienica Cywińskich (Rycerska 2), gotycka z drugiej połowy XIII wieku (ściany), przebudowana w 1570 w stylu renesansowym (fragmenty wystroju dwóch portali), a na początku XIX wieku w klasycystycznym. We wnętrzu drewniane renesansowe stropy. Gotycka kamienica z przełomu XIII i XIV wieku (Grudziądzka 18) – zachowana tylna fasada. Kamienica przy Rynku (m.in. nr 5 i 6 – dawny dom kupiecki), z fragmentami gotyckimi. XVIII-wieczna kamienica rokokowa (Grudziądzka 36) z gotycką elewacją tylną. Kamienica klasycystyczna z pierwszej połowy XIX wieku (Rynek 12).

Widok na rynek w Chełmie z wieży kościelnej Fary (fot. Piotr Szumigaj)

Niemal w całości zachowały się **mury obronne** (1700 m), wznoszone od połowy XIII do połowy XIV wieku, oraz 23 **baszty**. Z siedmiu **bram** zachowały się dwie – Grudziądzka od wschodu i Merseburska z zachodu.

Brama Grudziądzka (Grubińska) zbudowana pod koniec XIII wieku, w XIV powiększona o przedbramie, na początku XVII przebudowana i rozbudowana o kaplicę Na Bramce. Nad przejazdem rzeźba Matki Boskiej Chełmińskiej, kopia XVII-wiecznej zniszczonej w czasie II wojny.

Zamek krzyżacki stał w północno-zachodnim narożniku miasta i oddzielony był od niego murem i fosą, ale powiązany z fortyfikacjami miejskimi. Rozebrany w XVIII wieku. Zachowała się wieża mieszkalna „**Baszta Mestwina**”.

Muzeum Ziemi Chełmińskiej (głównie w Ratuszu) z eksponatami regionalnymi i historycznymi. Stałe wystawy to „Dzieje Chełmna” i „Dr Ludwik Rydygier – światowej sławy chirurg polski”. W Baszcie Prochowej (ulica 22 Stycznia) znajduje się dział archeologiczny i etnograficzny, w Baszcie Panieńskiej (Aleja 3 Maja) wystawa „Śladami Powstania Styczniowego na Ziemi Chełmińskiej”.

Park Miniatur Zamków Krzyżackich (w skali 1:30) w Parku Pamięci i Tolerancji im. dr. Rydygiera tuż przy dawnych murach obronnych, w pobliżu Bramy Grudziądzkiej.

Chełmno jest **Miastem Zakochanych** – ich patronem został uznany św. Walenty. Obchodzi się tu Walentynki i Noc Świętojańską, można oglądać dywany kwiatowe w kształcie serc, posiedzieć na ławeczkach zakochanych lub przejść geocachingową trasą „Serce miasta zakochanych”.

W pobliżu Chełmna znajdują się rezerваты przyrody Chełmińskiego Parku Krajobrazowego:

- **Łęgi na Ostrowiu Panieńskim** (na północ od miasta) – rezerwat leśny, około 34,5 ha, na terenie zalewowej doliny Wisły w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki. Obejmuje las łęgowy wiązowo-jesionowy i (bliżej rzeki) wierzbowo-topolowy. Podlega ochronie czynnej.
- **Ostrów Panieński** (na zachód od miasta) – ściśły rezerwat leśny o powierzchni 14,5 ha, na terenie zalewowej doliny Wisły. Chroni się w nim naturalny las łęgowy wiązowo-jesionowy z licznymi osobliwościami roślinnymi. Część drzew ma wymiary pomnikowe.
- **Góra św. Wawrzyńca** (na południowy zachód od miasta) – rezerwat stepowy na zboczu doliny Wisły (0,75 ha) obejmujący wał obronny grodziska słowiańskiego. Leżące poniżej (na zachód) Jezioro Starogrodzkie jest wyjątkowo dużym starorzeczem.

Ruszamy na zachód i na krańcu Rynku wchodzimy w ul. Rybacką. 200 m od startu przecinamy ul. Dominikańską. Po prawej, na końcu ulicy, **kościół poddominikański**. Po lewej **kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty**. Wychodzimy na skraj Starego Miasta, idziemy przez Stare Planty, następnie ul. Kamionka.

→ **0,860 km – Skręcamy w lewo**, 150 m dalej wchodzimy prosto w ul. Powiśle. Po następnych 310 m na zakręcie ulicy schodzimy lekko w lewo w alejkę parkową. Na jej końcu skręcamy w prawo, przechodzimy koło **pomnika**.

Obelisk upamiętniający 8 Pułk Strzelców Konnych. W pobliżu tego miejsca w 1939 roku przeprowadzili się w odwrocie żołnierze z rozbitych w starciach z Niemcami jednostek. Pomnik poświęcony jest wielu kawalerzystom, ale także żołnierzom z 66 Pułku Piechoty i innych niezidentyfikowanych formacji, którzy zginęli w nurtach rzeki.

Za pomnikiem w lewo. Wchodzimy na wał przeciwpowodziowy. Z niego wydostajemy się na **most chełmiński**.

Most drogowy na 807,5 km biegu Wisły. Od drugiego przywileju lokacyjnego (1251 rok) Chełmno było obowiązkane utrzymać przeprawę przez Wisłę. Początkowo czółna i łodzie wiosłowe, później prom, pływały między Kępą Panieńską (prawy brzeg) a Kępą Popowską (lewy brzeg). Brak mostu spowodował we wrześniu 1939 roku prawie całkowitą zagładę rozbitej w Borach Tucholskich Armii „Pomorze”. W 1945 roku zbudowano prowizoryczny most drewniany. Dopiero w 1963 roku oddano do użytku obecny most, który od 2013 nosi imię legendarnego polskiego lotnika z okresu II wojny światowej, uczestnika m.in. bitwy o Anglię, gen. pilota Stanisława Skalskiego. Most ma długość 1063 m i szerokość 13,5 m, w tym 9 m jezdni.

Na moście poruszamy się razem ze szlakami rowerowymi: zielonymi Euro Route i Dookoła Doliny Dolnej Wisły oraz czerwonym do Czarska.

→ **4,060 km – Schodzimy na wał wiślany na lewym brzegu Wisły.** Jesteśmy w Nadwiślańskim Parku Krajobrazowym. Prosto odchodzą szlaki rowerowe. Do nas dołącza szlak zielony pieszy Nadwiślański. Po 600 m schodzimy z wału w lewo i po kolejnych 100 m wkraczamy do powiatu świeckiego. Potem szlak skręca w prawo. Dochodzimy do kępy drzew.

Żurawia Kępa. Osada, kiedyś na wyspie wiślanej, dziś stały ląd. Jako *Surrower Kampa* była wymieniana około 1790, a nazwę wzięła od ptaka *żurawia* i *kępy*, czyli wyspy unieruchomionej w korycie rzeki przez roślinność. W parku wiejskim grupa **pomnikowych drzew** – cisy, żywotnik wschodni (78 cm), żywotniki zachodnie (62–92 cm) i olbrzymie (63 i 75 cm), głogi, a przy drodze na północ od zabudowań topola biała (550 cm).

Na końcu osady skręcamy w prawo i wracamy na wał do szlaku Nadwiślańskiego. Po 1,5 km towarzyszący nam szlak odchodzi w lewo.

→ **7,440 km – Początek ogródków działkowych przy wale.**

To obszar dawnego Świecia po lokacji miasta przez Krzyżaków. Dopiero XIX-wieczne powodzie zmusiły mieszkańców do przeniesienia się na wyżej położone tereny.

Zamek w Świeciu, w głębi fara (fot. Piotr Szumigaj)

→ **8,095 km – Schodzimy z wału w tył na lewo, do ul. PCK.** Nią idziemy przez teren ogródków, bliżej końca między starorzeczami. Potem skręcamy w prawo, w ul. Zamkową. Omijamy camping „Zamek” i wchodzimy na dziedziniec zamku krzyżackiego.

→ **9,240 km – Koniec szlaku koło wieży zamkowej.**

Uwaga! Opis zamku i innych atrakcji miasta w dziale „Węzły szlaków”.

Szlak im. Fryderyka Chopina, długość 8,3 km, całkowicie w powiecie świeckim – pieszy, znaki żółte. Trasa: Krótki szlak, łączący Terespol Pomorski ze Świeciem. Prowadzi przez Kozłowo. Upamiętnia pobyt Chopina w tej okolicy.
Nazwa: Fryderyk Chopin (1810–1849) – wielki polski kompozytor romantyczny i pianista.

→ **0,0 km – Stacja PKP Terespol Pomorski.**

Terespol Pomorski. Wieś (z *Terespola* 1773). Nazwa złożona, od imienia kobiecego *Teresa* i modnego w XVII - XVIII wieku greycyzującego *-pol(is)* „miasto”. Stacja kolejowa przy magistrali Śląsk-Porty, z neogotyckim **budynkiem** postawionym zapewne w 1888 roku, kiedy to stacja uzyskała status węzłowej. Od 1852 roku można było dojechać z niej do Bydgoszczy i Tczewa, a od 1888 roku także do Świecia.

Ruszamy ul. Dworcową na wschód. Przechodzimy obok wiaduktu, pod którym droga na Polski Konopat i Przysiersk (340 m).

→ **1,450 km – Przechodzimy pod wiaduktem.**

Dawna linia kolejowa Złotów – Świecie z 1909 roku. Obecnie jedynie na odcinku Terespol – Świecie Przechowu ruch towarowy (do fabryki przemysłu celulozowo-papierniczego Mondia).

Po 200 m pokonujemy szosę Świecie – Tuchola – Chojnice. Dalej idziemy wzdłuż doliny Wdy.

→ **2,350 km – Skręcamy w prawo.** Wchodzimy na **zapórę** na Wdzie w Kozłowie.

Kozłowo. Wieś, około 270 mieszkańców. Nazwa pojawia się w 1338 roku jako *zu Kosslaw* i pochodzi od nazwy osobowej *Kozieł* lub od *kozieł* „samiec sarny”. W XVIII wieku własność rodu Zboińskich z 300-hektarowym majątkiem – folwark, młyn gorzelnia, browar. Podczas wizyty Chopina latem 1827 roku gospodarzem tych dóbr był Ksawery Zboiński. Dworu już nie ma, a pamiątką po pobycie Fryderyka Chopina jest **głaz** z okolicznościową tablicą, ale ze złą datą. Warto popatrzeć na **most/wiadukt** kolejowy. Patrz też szlak Łęgi 0,0–3,320 km.

Tablica Chopina w Kozłowie (fot. Bartosz Adamczyk)

Po 240 m od skrzyżowania kolejne. W lewo odchodzi szlak Łęgi (przy nim tablica upamiętniająca odkryty w 1850 roku meteoryt). My prosto.

→ **2,790 km** – **Na skrzyżowaniu prosto, w kierunku lasu.** Po prawej **tablica chopinowska.**

→ **4,190 km** – **Skręcamy w prawo.** Na wprost Sulnówko (1,5 km), a dalej jezioro Deczno (2,5 km). Za chwilę wychodzimy z lasu i idziemy wśród użytków rolnych. Przed szosą skręcamy w prawo.

Uwaga! Ze względu na budowę drogi ekspresowej S5 krótki odcinek może być czasowo nieprzejezdny lub o innym przebiegu. Dlatego dalszy kilometraż odnosi się do pierwotnej trasy szlaku. **Przechodzimy przez szosę.**

→ **6,440 km** – **Skręcamy od szosy w prawo.** Zbliżamy się do Świecia. Po lewej widzimy **cmentarz.**

→ **7,470 km** – **Bezpośrednio przed ul. Sienkiewicza skręcamy w prawo, w ul. Marii Dąbrowskiej.** Przy ul. Sienkiewicza (w kierunku centrum) **stadion** klubu Wda, a dalej **hala widowiskowo-sportowa.**

Cmentarz przy ul. Sienkiewicza powstał w 1928 roku. Leżą tu m.in. działacze niepodległościowi, animatorzy życia społecznego i kulturalnego Świecia.

→ **7,840 km** – **Na skrzyżowaniu w prawo** i zaraz potem w lewo, w ul. Reymonta. Przechodzimy przez Al. Jana Pawła II. Uliczką na wprost dochodzimy do ul. Słowackiego i za nią wchodzimy w ul. Prusa.

→ **8,330 km** – **Dworzec autobusowy w Świeciu. Koniec szlaku.** O Świeciu w „Węzłach szlaków”.

Wisłana Trasa Rowerowa, długość w woj. kujawsko-pomorskim (lewy brzeg Wisły) około 252 km, w powiecie świeckim 78,210 km – rowerowy, symbol roweru, logo i nazwa szlaku na pomarańczowej tablicy. Trasa: Szlak ogólnopolski, łączący nadwiślańskie województwa po obu brzegach naszej największej rzeki. Trasa w województwie kujawsko-pomorskim wytyczona przez Towarzystwo Przyjaciół Dolnej

Wisły. Stanowi ona centralny szlak województwa, który w połączeniu z innymi, pozwala na dotarcie m.in. do Borów Tucholskich i Ziemi Chełmińskiej oraz północnej części Kociewia. W powiecie świeckim prowadzi głównie Doliną Dolnej Wisły – jej zboczem lub dnem – i pozwala zobaczyć ciekawe formy terenu, roślinność oraz zabytki. W wielu miejscach wiedzie blisko rzeki. Piękne pejzaże z punktów widokowych na zboczach doliny i z wałów przeciwpowodziowych.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim na lewym brzegu Wisły do południowej granicy gminy Dobrcz w powiecie bydgoskim (ponad 160 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth): Granica województwa – Włocławek – Nieszawa – Ciechocinek – Toruń lewobrzeżny – Wielka Nieszawka

- **Puszcza Bydgoska** – kompleks leśny, kilkaset km² terenu, między Nakłem a Toruniem, w Kotlinie Toruńsko-Bydgoskiej, będącej częścią Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, którą kiedyś płynęły na zachód wody topniejącego lądolodu (dziś wykorzystywana przez Wisłę, Noteć i Wartę). Występują tu rozległe pola wydymowe, grubości do 30 metrów, usypane z piasków przez wiatr po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia (10 tysięcy lat temu). Porośnięte są borami sosnowymi z domieszkami drzew liściastych.
- **Przyłubie** – wieś. Dwie olęderskie **chałupy drewniane** konstrukcji zrębowej z końca XIX wieku. W centrum wsi **cmentarz menonicko-ewangelicki** z XIX wieku z pomnikowymi dębami szypułkowymi (343 i 396 cm).
- **Solec Kujawski** – miasto, około 15 tys. mieszkańców. Większość obszaru miasta tworzą dwie dawne gminy Olędry Miejskie i Olędry Zamkowe. **Kościół św. Stanisława** z 1912 roku z barokowymi ołtarzem głównym (1633 rok), aniołem (XVII wiek) i krucyfiksem z drugiej połowy XVIII wieku. **Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa** zbudowany w latach 1845–1847 jako ewangelicki, później powiększony i uzupełniony o wieżę. Piękne witraże. Neogotycki **ratusz** z lat 1890–91. **Jura Park Solec** – park dinozaurów, 12 ha, ponad 100 naturalnej wielkości rekonstrukcji gadów z ery mezozoicznej (252–66 mln lat temu). Tam też **Muzeum Ziemi** im. Karola Sabatha – największe w Polsce muzeum paleontologiczne, z ponad 1000 skamieniałości roślin i zwierząt oraz rekonstrukcjami zwierząt. **Regionalne Muzeum Solca** im. księcia Przemysła.
- **Otorowo** – wieś z Białą Górą, stanowiącą odkrytą **wydmę** śródlądową. **Chata menonicka** z 1768 roku. W październiku i listopadzie 1939 roku w pobliskim lesie hitlerowcy rozstrzelali kilkuset Polaków. Na miejscu kaźni **pomnik** z metalowym krzyżem i tablicą. **Zespół młyński**: zachowany dom młynarza z pierwszej połowy XIX wieku, murowany), spichlerz (tzw. „Czarna Warszawa”, zbudowany XVIII/XIX wiek, drewniany, konstrukcji zrębowej i sumikowo-łatkowej), magazyn (z XIX wieku, ceglano-drewniany, z gankiem)
- **Wyszogród w Bydgoszczy** – **grodzisko** nad drogą wodną Wisły (na jej lewym, zachodnim brzegu) i szlakiem handlowym z Kujaw na Pomorze Gdańskie i Ziemię Chełmińską. Dzisiaj w Fordonie. Gród istniał od pierwszej połowy XI wieku do 1330 roku.

→ **0,0 km – Granica gminy Dobrcz przed Strzelcami Dolnymi.** Jesteśmy w Nadwiślańskim Parku Krajobrazowym. Razem z nami rusza zielony szlak rowerowy Dookoła Doliny Dolnej Wisły.

Strzelce Dolne. Wieś, około 200 mieszkańców. Wieś była wzmiankowana w 1424 roku. Nazwa być może pochodzi od strzelców chroniących łodzie z towarami, płynące po Wiśle. W pierwszy weekend września odbywa się **Święto Śliwki**. W tzw. kotłach kuprowych smaży się powidła, próbuje różne przetwory śliwkowe. Prezentowane są potrawy z regionu i całej Polski, też z zagranicy. Towarzyszy temu festyn z różnymi rodzajami rozrywki. Na terenie wsi dwa **cmentarze ewangelickie** (w południowej i północnej części). W pobliżu drogi do Strzelc Górnych, na cyplu wzniesienia w zboczu doliny Wisły, **grodzisko** wczesnośredniowieczne zbudowane przez Piastów po 950 roku, zniszczone około 1113–16. Świetne miejsce widokowe.

Po prawie 1,5 km szlak skręca w lewo. Prosto odchodzi szlak zielony. Wjeżdżamy z boczem parowu na górną część doliny. Po 1,3 km od skrętu w lewo droga do szkoły.
→ **3,010 km – Skrzyżowanie w Strzelcach Górnych.**

Strzelce Górne. Około 700 mieszkańców. **Dwór** z drugiej połowy XIX wieku (obecnie szkoła). **Park podworski** z XIX wieku z pomnikowymi bukami zwyczajnymi (326 i 405 cm), dębem szypułkowym (542 cm), modrzewiem europejskim (243 cm), lipą drobnolistną (636 cm) i cisem pospolitym (186 cm).

Dołącza pieszy zielony szlak Nadwiślański i rowerowy czarny Po Dolinie Dolnej Wisły. Skręcamy w prawo. Dalej jedziemy wśród pól blisko krawędzi doliny Wisły i wzdłuż granicy Nadwiślańskiego PK.
→ **4,640 km – Skrzyżowanie w Gądeczu.**

Gądecz. Wieś (około 280 mieszkańców), wymieniana w dokumentach w 1305 roku, z **zespolem dworskim** z 4 ćwierci XIX wieku: **Dwór** po remontach bez określonego stylu. **Park krajobrazowy** o powierzchni 1 ha w głębokim wąwozie o stromych zboczach, z bogatym drzewostanem, w tym pomnikami przyrody: jesionem wyniosłym (446 cm), platanami klonolistnymi (279 i 344 cm), dębami szypułkowymi (279 i 344 cm), żywotnikiem zachodnim (175 cm) oraz miłorzębem dwukłapowym (240 cm). W części południowej pomnik przyrody nieożywionej – **Jaskinia Bajka**, a właściwie zespół trzech jaskiń. Powstały one w sprasowanych i zlepionych piaskach z okresu lodowcowego.

Kilkadziesiąt metrów za skrzyżowaniem w prawo odchodzi czarny szlak Po Dolinie. Przejedźdżamy przez Hutną Wieś. 2 km od skrzyżowania w Gądeczu jedziemy w pobliżu początku dużego parowu przecinającego z boczem doliny Wisły. Bezpośrednio przed pierwszymi zabudowaniami Włók z prawej wraca do nas czarny szlak Po Dolinie.
→ **7,770 km – Kościół we Włókach.**

Włóki. Wieś, około 230 mieszkańców. Wzmiankowana w 1257 roku jako *Suckow*, od *włóka*, staropolskie „duże pole”, też miara powierzchni gruntu rolnego. Drewniany **kościół** św. Marii Magdaleny z XVII wieku z cennymi malowidłami ściennymi. **Cmentarz ewangelicki.** W **pobliżu cmentarz wojenny** żołnierzy polskich poległych w II wojnie i pomnik.

450 m za kościołem skręcamy w prawo. W końcowej części odcinka przecinamy parów w zbożu doliny Wisły.

→ **9,220 km – Skrzyżowanie w Trzęsaczu.** Drogą w prawo 800 m do dworu.

Trzęsacz. Wymieniany jako *Transchitz* w 1257 roku. Wieś (około 250 mieszkańców) z **zespolem dworskim** z drugiej połowy XIX wieku – dwór; park (w nim trzy dęby szypułkowe 296–528 cm i jesion wyniosły 348 cm), zachowana aleja klonowa. Obory, spichrz. **Cmentarz ewangelicki.**

Dołącza zielony szlak rowerowy Dokoła Doliny. Będzie z nami na długim dystansie. Skręcamy lekko w lewo (w prawą drogę na rozwidleniu).

→ **11,490 km – Skrzyżowanie w Kozielcu.** Po prawej kościół, po lewej szkoła i zagroda edukacyjna.

Kozielec. Jako *Kosole* wzmiankowany w 1290 roku. Wieś (około 200 mieszkańców) z **kościółem** z 1906 roku, budowanym jako ewangelicki. Zbudowany z cegły w stylu pruskim, na zewnątrz obity deskami. W **parku wiejskim** lipa drobnolistna (613 cm). Dwa **cmentarze ewangelickie** (jeden koło kościoła). **Edukacyjna Zagroda Wiejska** z Izbą Kujawską, Ziołową Chatką, Pralnią, ziołowym skwerem i zwierzętami: lamą, osłem, kozami, owcą. Możliwość zakupu rękodzieła i wiejskich smakołyków. **Ścieżka przyrodnicza** o długości 4 km, pokazująca zjawiska i roślinność związaną ze zboczami doliny Wisły. Na jej trasie **punkt widokowy**. Na północ od wsi **projektowany rezerwat przyrody Kozielec** (15 ha) z roślinnością kserotermiczną (w tym bardzo rzadkim w Polsce lnem austriackim).

Zjeżdżamy do Nadwiślańskiego PK na obszar dna doliny Wisły. Po lewej (100 m) na zbożu drugi kozielecki **cmentarz ewangelicki**. Jesteśmy blisko naszej największej rzeki. Skręcamy w lewo.

→ **13,900 km – Granica powiatu świeckiego. Grabowo.** Jedziemy razem ze szlakami rowerowymi zielonym Dookoła Doliny i czarnym Po Dolinie. Do Świecia poruszamy się po terenie Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego. W prawo na wał przeciwpowodziowy odbija zielony szlak pieszy Nadwiślański.

Grabowo to osada (około 100 mieszkańców), wzmiankowana w 1209 roku (*Grabova*), z nazwą od drzewa *grab*. Przez kilka wieków własność benedyktynek z Chełmna. Urodziła się tu aktorka Bożena Dykiel.

→ **14,100 km – Na wprost nas pałac.**

Budowany około 1850 roku, przebudowany na przełomie XIX/XX wieku. Bez wyraźnych cech stylowych, murowany, z wieżą i dobudowaną oficyną. Wejście frontowe z wysokimi schodami, w elewacji ogrodowej ryzalit (wysunięcie) z gankiem, pięterkiem i balkonem. **Zabudowania folwarczne.** Folwark znany był z hodowli rasowych koni. Na wschód od pałacu **park krajobrazowy** z XIX wieku, około 0,5 ha. Trzy **pomnikowe lipy** drobnolistne (384–402 cm).

→ **14,610 km – Po lewej cmentarzyk.**

Na nim murowana **kapliczka** z 1616 roku, zbudowana z fundacji ksieni (przełożonej klasztoru) benedyktynek chełmińskich Magdaleny Mortęskiej.

→ **16,030 km – Włot Parowu Cieleczyńskiego.** Po prawej tablica informacyjna.

Wychodnia skał plejstocenijskich w Parowie Cieleczyńskim (fot. Zbigniew Zieliński, Internet)
https://pl.wikipedia.org/wiki/Parów_Cieleczyński#/media/Plik:Piaskowiec-zlepieniec_Parów_Cieleczyński.jpg
(dostęp 5.11.2020)

Parów Cieleczyński. Głęboka, długa na około 4 km i rozgałęziona forma erozyjna w zboczu doliny Wisły, wryta przez wodę płynącą. Atrakcją geologiczną jest w niej **stanowisko zlepienców i piaskowców plejstocenijskich** (scalonych piasków i żwirów pochodzących z okresu lodowcowego), tworzących m.in. niszę oraz okap. Ponadto w porastającym parów głównie lesie liściastym występują unikatowe w tej części Polski zespoły roślinne z rzadkimi gatunkami flory. Dnem płynie Struga Niewieścińska. Zasila ją

sporo źródeł z parowu. W obniżeniu utworzono dwukilometrową **ścieżkę dydaktyczną** im. Kazimierza Łusiewicza (regionalista, członek LOP, inicjator powołania Nadwiślańskiego PK) z kilkoma stanowiskami. Najciekawszy fragment ma zostać objęty ochroną w **projektowanym rezerwacie geomorfologicznym** (geomorfologia – nauka o formach rzeźby powierzchni Ziemi i procesach je kształtujących) o pow. 36 ha.

Ponad 200 m dalej, po prawej, **Labirynt Grabówko**.

Wieś Grabówko leży przy wale przeciwpowodziowym (patrz szlak Nadwiślański 13,940 km), ale jej pola rozciągają się do naszej trasy. Kukurydziany labirynt w Grabówku ma powierzchnię 1,5 ha i 1,5 km ścieżek. Trzeba odszukać w jak najkrótszym czasie, siedem punktów z zagadkami na tablicach.

→ **18,430 km – Wyjazd na szosę w Topolnie.**

Stąd 30 m w prawo i z szosy w lewo, potem w prawo do **Wzgórza i Źródła św. Rocha**. Tam stroma ścieżka na wzniesienie. Można też w tym miejscu skręcić w lewo i wejść dużo łatwiej dokoła (**droga krzyżowa**). Przy dłuższej ścieżce tablica informacyjna, a dalej źródło.

Ze skrzyżowania w lewo drogą na Zbrachlin 300 m do **cmentarza parafialnego**, około 1,5 km do **jeziora Topolno**, jeszcze dalej do **cmentarza ewangelickiego i poepidemicznego**.

Topolno to wieś kociewska (około 270 mieszkańców). W 1239 roku notowana jako *Topolna*, z nazwą od drzewa. W średniowieczu był tu wschodniopomorski gród obronny, strzegący przeprawy przez Wisłę oraz szlaku handlowego z Wielkopolski na Pomorze Gdańskie. W XVI–XVII wieku Konarscy zbudowali na Wzgórzu św. Rocha drewnianą kaplicę, dokąd pielgrzymowano z prośbami o ochronę przed zarazą (św. Roch patronem chroniącym przed epidemią). Obok kaplicy znajdował się cmentarz rodzin Jeżewskich i Kublickich-Piottuchów (został tylko kamienny nagrobek). Obecnie szczątki zmarłych ze wzgórza przeniesiono do podziemi kościoła, gdzie leżą też pierwsi dziedzice Topolna. Do połowy XX w. na wzgórzu odbywały się uroczystości patriotyczne. Źródło, czystej nieogrzanej wody, wypływające z podnóża wzgórza, zostało uznane za pomnik przyrody nieożywionej. Obecnie woda nie nadaje się do picia, gdyż zawiera zbyt dużo związków żelaza. **Ścieżka dydaktyczna im. Jana Pawła II**. Otwarta w 2005 roku, obejmuje cztery punkty informacyjne: 1. Wzgórze, na które prowadzi droga krzyżowa, i źródło św. Rocha, 2. Grodzisko Talerzyk, 3. Kościół, 4. Pałac.

Wzgórze i Źródło św. Rocha u podnóża. Porośnięte gładem zboczowym (wielogatunkowy las liściasty) wzgórze dawniej było miejscem kultu słowiańskiego. W XVI/XVII wieku Konarscy zbudowali na Wzgórzu św. Rocha drewnianą kaplicę, dokąd pielgrzymowano z prośbami o ochronę przed zarazą (św. Roch patronem chroniącym przed epidemią). Obok kaplicy znajdował się cmentarz rodzin Jeżewskich i Kublickich-Piottuchów (został tylko kamienny nagrobek). Obecnie szczątki zmarłych ze wzgórza przeniesiono do podziemi kościoła, gdzie leżą też pierwsi dziedzice Topolna. Do połowy XX w. na wzgórzu odbywały się uroczystości patriotyczne. Źródło, czystej nieogrzanej wody, wypływające z podnóża wzgórza, zostało uznane za pomnik przyrody nieożywionej. Obecnie woda nie nadaje się do picia, gdyż zawiera zbyt dużo związków żelaza. **Ścieżka dydaktyczna im. Jana Pawła II**. Otwarta w 2005 roku, obejmuje cztery punkty informacyjne: 1. Wzgórze, na które prowadzi droga krzyżowa, i źródło św. Rocha, 2. Grodzisko Talerzyk, 3. Kościół, 4. Pałac.

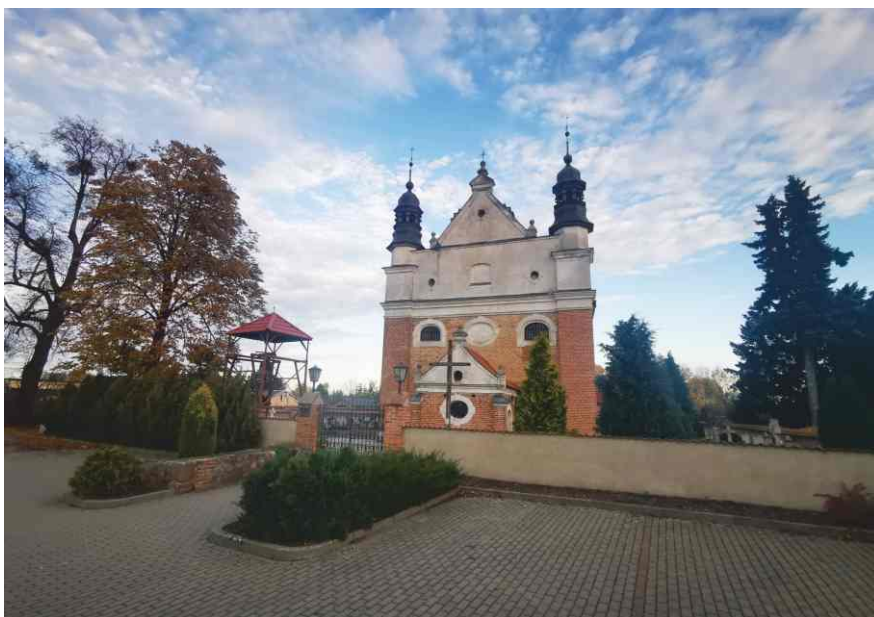
Jezioro Topolno. 9,5 ha powierzchni, głębokość do 10,4 m. Na nim na przełomie stycznia i lutego odbywa się **konkurs wycinania z powierzchni brył lodu o wymiarach 30x60 cm**. Przewożone są one następnie do odtworzonej lodowni przy Starym Młynie w Grucznie. Wiosną i latem wykorzystywane są w drewnianych łódkach do przechowywania mięsa, ryb i nabiału.

→ **18,650 km – Skrzyżowanie z drogą do pałacu** (w prawo kilkadziesiąt metrów). Trochę dalej spotkanie z pieszym zielonym szlakiem Nadwiślańskim.

Pałac wzniesiony w 1891 roku przez ostatniego właściciela Topolna Włodzimierza Kublickiego-Piottuch na miejscu poprzedniego modrzewiowego (z bardzo bogatym wyposażeniem) z XVII wieku. Od 1920 roku jest to własność Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej (zakupiona przez bł. Marię Karłowską), które prowadzą tam Dom Dziecka (poprzednio Socjalizacyjną Placówkę Opiekuńczo-Wychowawczą dla Dziewcząt). W pałacyku piękne drzwi, w kaplicy figura Dzieciątka Jezus z Pragi i stary piec kaflowy. Obok pałacu romańska krypta. Z klasztoru do wjazdu prowadzi aleja lipowa. Na terenie klasztoru znajduje się różaniec z kamieni polnych skutych łańcuchami, w kształcie mapy Polski, ułożony wokół dębu, na którym jest umieszczona w gablocie drewniana figurka przedstawiająca ks. Jerzego Popiełuszkę. **Park krajobrazowy** z XIX wieku, około 5 ha.

→ **18,740 km – Sanktuarium pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny.**

Według zapisków w 1583 roku przyplłynął Wisłą obraz Matki Boskiej. Umieszczono go w kapliczce, potem w drewnianym kościółku (w tym miejscu kamienny krzyż przy drodze do Grabowa), w końcu w obecnym miejscu. W archiwach zapisy o uzdrowieniach, szczególnie nóg i oczu. **Kościół** wzniesiony w latach 1681–83 w stylu baroku nadwiślańskiego. We wnętrzu **cudowny obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem** (z XV–XVI wieku, na drewnie świerkowym), **siedem ołtarzy** z okresu budowy w jednordnej kolorystyce (czerń i złoto), **konfesjonały** z przedstawieniami diabła, **organy** z 1900 roku (z okresu budowy świątyni tylko ich ozdobna część), **witraże** wykonane w latach 1907–11. Na chórze, pod olejnymi malowidłami na płótnie, odkryto sześć **malowideł na deskach** ze scenami z życia paulinów. **Dzwon** z 1744 roku.

Kościół pw. Nawiedzenia NMP w Topolnie (fot. Piotr Szumigaj)

→ **19,260 km – Nasz szlak skręca w lewo**, w prawo odchodzi zielony Nadwiślański.

→ **19,690 km – Na skrzyżowaniu szlak skręca w prawo**. Natomiast na wprost drogą, w końcu ścieżką, razem 420 m – **grodzisko z punktem widokowym**.

Grodzisko Talerzyk (charakterystyczne ścięte) znajduje się na wzniesieniu o kształcie cypla w zboczu doliny Wisły. Najpierw była to osada otwarta (przełom VIII/IX wieku), potem (II połowa X wieku) osiedle obronne otoczone wałem z pomostem obserwacyjno-komunikacyjnym dla załogi, wzmocnione zaporowym wałem poprzecznym i suchą fosą. Razem z grodami w Świeciu i Grucznie były to strażnice przygraniczne. Opuszczone po śmierci Mieszka II (1034 rok), kiedy to Pomorze Nadwiślańskie odpało od Polski. Z grodziska świetny widok na dolinę Wisły.

→ **20,000 km – Topolinek. Drewniana chata z sadem**.

Topolinek. Wieś kociewska, około 150 mieszkańców. Jako *Topollinek* w dokumentach ok. 1790 roku, nazwę bierze od pierwotnego Topolna. Zabytkowa **drewniana chata** zbudowana około 1820 roku. Przy niej tradycyjny, stuletni sad z jabłonią złotą i landsberskiej renety, malinowej oberlandzkiej, boskoop, bankroft i papierówki. Prowadzony jest metodą ekologiczną.

110 m dalej Dom Józefa.

Dom Józefa jest ponoć nawiedzony przez ducha – działa się tam różne dziwne zjawiska. Można o nich poczytać w Internecie. Dom, wybudowany w 1950 roku, przykryto dachówką z kościoła ewangelickiego w Grucznie. To miało być powodem kłątwy. Właściciel wkrótce zginął tragicznie, nagła śmierć dotknęła też jego bliskich. Obok **suszarnia owoców**, odkupiona przez TPDW. Na odwróconej do drogi szczytowej ścianie stodoły **kolekcja** starych narzędzi i przedmiotów związanych z gospodarstwem rolnym, z napisem „Ocalić od zapomnienia”.

→ **20,420 km – W lewo droga do winnicy (550 m).**

***Winnica „Przy Talerzyku”.** Założona w 2010 roku. Na 0,8 ha uprawia się 2 tysiące winorośli różnych szczepów, z których powstają wina białe i czerwone. Dla turystów degustacja połączona ze zwiedzaniem winnicy i winiarni. Konieczna wcześniejsza rezerwacja.*

680 m dalej w lewo odchodzi droga, na rozwidleniu znowu w lewo. Po około 270 m **cmentarz ewangelicki**. My kolejne 120 m szosą i w prawo droga do starej, bardzo zniszczonej **chałupy typu holenderskiego** z XIX wieku. 1,5 km dalej przy szlaku po lewej drugi **cmentarz ewangelicki** w Topolinku. Trochę więcej niż 100 m za cmentarzem w lewo odchodzi droga, która parowem doprowadzi nas do **Nadwiślańskiej Chaty** (ponad 600 m).

Na skraju Luskowa odrestaurowana chata z 1801 roku. W niej bogaty zbiór eksponatów związanych z życiem na wsi. Też gospodarstwo agroturystyczne.

→ **23,540 km – W prawo odchodzi stary wariant czarnego szlaku Po Dolinie.** 100 m dalej po lewej zaczyna się rezerwat przyrody.

Rezerwat przyrody „Ostnicowe parowy Gruczna”. Rezerwat stepowy o powierzchni prawie 24 ha, położony na południe i zachód od wsi Gruczno, na stromym zboczu doliny Wisły, rozciętym przez dolinki erozyjne. Ciągnie się pasem różnej szerokości (do 230 m) przez ponad 1,5 km po lewej stronie szosy, w odległości 150–250 m od szlaku. Chroni się w nim murawy kserotermiczne (zbiorowiska głównie niskich, ciepło- i sucholubnych traw), wśród nich rzadkie ostnica Jana, dzwonek syberyjski i wężymord stepowy oraz fiołki. Rezerwat podlega ochronie czynnej, która polega na wycinaniu zarośli, wyrzucaniu podrostów krzaków, koszeniu muraw oraz wypasie owiec wrzosówek.

Ostnicowe Parowy Gruczna (fot. Piotr Szumigaj)

→ **24,570 km – Początek zwartej zabudowy Gruczna.** Jedziemy ul. Wojska Polskiego.

Gruczno. Duża wieś kociewska (około 1400 mieszkańców). Dawniej zwana *Gródeczno*, jako *Grodesno* jest wzmiankowana w 1238 roku. Nazwa pochodzi od miejsca obronnego – *gródka*. Pierwsza osada/gród znajdowała się na górze Świętego Jana (Święta Jona). Na odkrytych tam dwóch cmentarzyskach, z okresu grodowego i po nim, w kilkuset grobach znaleziono cenną biżuterię średniowieczną, ozdoby odzieży i przedmioty codziennego użytku (dziś w muzeum w Grudziądzu). W roku 1290 wieś została podarowana przez księcia pomorskiego Mściwoja II arcybiskupom gnieźnieńskim. Miejscowa parafia należy do najstarszych na Pomorzu (pierwszy kościół powstał w XIII wieku). Do połowy XVII wieku Gruczno było jedną z największych pomorskich wsi. Jej rozwój zatrzymało zniszczenie podczas potopu szwedzkiego.

Po prawie 700 m po lewej kościół.

Neogotycki kościół św. Jana Chrzciciela został wybudowany pod koniec XVIII wieku, a w latach 1873–1876 gruntownie przebudowany. Barokowe wyposażenie pochodzi z XVII–XVIII wieku. Przy kościele **pomnikowy jesion** wyniosły (282 cm).

→ **25,330 km – Skrzyżowanie w centrum Gruczna.** W lewo droga do podnóży do Góry św. Jana (wejście na nią z przeciwnej strony, od ul. Dworcowej) i do starego młyna.

Grodzisko. Zajmuje najwyższą, południową część góry św. Jana, jest owalem otoczonym wałem. Gród istniał tu w XI–XII wieku, na ważnym szlaku handlowym. **Młyn wodny** szachulcowy (drewniany szkielet ściany wypełniony gliną wymieszaną z siewką, trocinami, wiórami) nad Młyńską Strugą pochodzi z roku 1888, zachowało się kompletne wyposażenie. Obecnie jest siedzibą Towarzystwa Przyjaciół Dolnej Wisły (TPDW). Znajduje się w nim muzeum z eksponatami etnograficznymi z doliny dolnej Wisły, kolekcją starych gatunków zbóż, zbiorów starych maszyn cukierniczych. Otwarty od maja do października. W jego otoczeniu poletka z różnymi gatunkami zbóż, zbiorów starych pni i miniskansen uli. Na terenie koło młyna w przedostatni weekend sierpnia odbywa się organizowany przez TPDW oraz Zespół Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą **Festiwal Smaku**. Prezentuje on dziedzictwo kulinarne różnych regionów Polski oraz krajów Europy. Wystawiane są lokalne specjały, m.in. powidła, miody, sery, ryby, grzyby w różnej postaci, wyroby mięsne, nalewki, wszystkie przygotowywane według tradycyjnych przepisów. Przyznawane są tytuły „Smaku Roku” i „Smaku Regionu”. Promuje się również zdrowe żywienie, też muzykę i prace artystyczne. Odbywają się pokazy układania zwierząt pasterskich, sprawności jeźdźców konnych, prezentacje sprzętów i maszyn służących przetwórstwu według starych receptur, powstały stałe wystawy tematyczne, jak np. Dom Pszczoł.

Do naszego szlaku dochodzi rowerowy Euro Route i razem skręcamy w prawo w ul. Chełmińską. Za skrzyżowaniem po prawej (przy OSP) **pomnikowy dąb** szypułkowy (352 cm).

→ **26,940 km – Wjeżdżamy do Kosowa.**

Wieś kociewska, licząca około 200 mieszkańców. Po raz pierwszy w dokumentach występuje w połowie XIV wieku (*Michil von Kossow* 1346, *Kossowo* 1354). Nazwę bierze od ptaka lub nazwy osobowej *Kos*. Kiedyś była to własność Kosowskich herbu Jelita. We wsi gospodarstwo wytwarzające sery.

270 m dalej po prawej stronie drogi **cmentarz menonicko-ewangelicki**.

Założony został około 1800 roku na niewielkim, specjalnie usypanym, wzniesieniu chroniącym przed wylewami Wisły. Na jego terenie znajdują się 4 nagrobki z połowy XIX wieku i 29 mogił z pierwszej połowy XX wieku.

→ **28,210 km – Skrzyżowanie.** Spotkanie z zielonym szlakiem Nadwiślańskim pieszym (tu na krótkim odcinku schodzi z wału). Tu dochodzi wariant czarnego szlaku rowerowego Po Dolinie. My w lewo wzdłuż wału przeciwpowodziowego. 2 km dalej na krótko (350 m) odchodzimy od wału. Po powrocie do tej ochronnej budowli w lewo odchodzi droga do Dworzyska, a na wał zielony pieszy szlak Nadwiślański. Odtąd jedziemy wzdłuż granicy Nadwiślańskiego PK. Wkrótce zaczyna się **Niedźwiedź**.

Wieś kociewska zamieszkała przez około 70 osób. Dawniej *Miedźwiedź*, wzmiankowana w 1312 roku jako *Mesiwoczch*, nazwa oczywiście od groźnego ssaka. W przeszłości lokowani byli tu osadnicy menonicy. Po nich pozostała drewniana chałupa zbudowana w 1800 roku, o mieszanej konstrukcji – zrębowej części mieszkalnej (wieńcowej, ściana składa się z ułożonych poziomo belek drewnianych łączonych w narożach na zamki, czyli wypusty wchodzące w wycięcia) i szkieletowej gospodarczej (szkielet drewniany z wypełnieniem). Kilka lat temu znalazła się w Ołęderskim Parku Etnograficznym w Wielkiej Nieszawce koło Torunia. Niestety, tylko jako kopia z niewielu elementami oryginalnymi, w tak złym stanie była.

Prawie 2 km od ostatniego skrzyżowania po lewej **pomnikowy dąb** szypułkowy (291 cm).
→ **33,690 km – Dojeżdżamy do Głogówka.**

Głogówko Królewskie, dawniej *Głogówka*, wieś z około 300 mieszkańcami, położona w pobliżu Mostu Chełmińskiego na Wiśle. Pojawia się w dokumentach w 1768 roku jako Głogowka i swoją nazwę wywodzi od *głogu* – krzewu lub niewysokiego drzewa.

→ **34,650 km – Skrzyżowanie Głogówko** (z szosą na Chojnice). W prawo odchodzą dwa zielone szlaki rowerowe Dookoła Doliny i Euro Route. My, z dołączającym czerwonym szlakiem rowerowym do Czarska, przez główną szosę kierujemy się prosto.

Zbliżamy się do Świecia. Po kilkuset latach, w porównaniu choćby z czasami krzyżackimi, krajobraz okolicy zmienił się zasadniczo. Szczególnie wpłynęły na to regulacja Wisły przez Prusaków w XIX wieku i budowa wałów przeciwpowodziowych. Rzeka odsunęła się od Świecia na wschód. Pozostały starorzeczka (dziś stawy), świadczące o dawnym biegu Wisły. Natomiast Wda zachowała swe dawne koryto (tzn. to, które przekopali Krzyżacy).

→ **37,600 km – Wjeżdżamy do Nadwiślańskiego PK.** 30 m wcześniej z prawej dołącza zielony szlak Nadwiślański. Kawałek dalej po prawej zaczynają się ogródki działkowe. Poruszamy się ul. Polskiego Czerwonego Krzyża. Wjeżdżamy do Świecia. Po lewej resztki **murów obronnych**.

Opis Świecia i jego atrakcji w dziale „Węzły szlaków”.

→ **37,850 km – Skracamy w lewo w ul. Farną** razem z innymi szlakami (tylko czerwony prosto). Po 100 m dojeżdżamy do **kościółka farnego**. Przed nim skręcamy w prawo. 300 m dalej wjeżdżamy w lewo w ul. Mostową. Po 140 m po prawej ścieżka na wale przeciwpowodziowym prowadząca do **zamku**. Wjeżdżamy na **most na Wdzie**. Za nim po lewej **przystań wodna** ze stateczkiem, którym można popływać po Wdzie lub Wiśle. Inne szlaki prosto, my skręcamy w prawo skos w ul. Sądową i znowu poruszamy się po granicy Nadwiślańskiego PK. Po 200 m od skrzyżowania mijamy (po lewej) **siedzibę Zespołu Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą**. 100 m dalej w lewo ul. Grzymisława, przy której **Mały Rynek**. Kolejne 100 m i po lewej ul. 10 Lutego prowadząca na **Duży Rynek**, po prawej główny gmach **szpitala psychiatrycznego**. Tu dołącza zielony szlak rowerowy Grzymisława.

→ **39,110 km** – Po lewej ul. Klasztorna wiodąca na **Duży Rynek**. Nieco wcześniej po prawej **kościół, tzw. Klasztor**. Za Klasztorkiem skręcamy w prawo, a po 150 m w lewo, w ul. Świętopełka. Docieramy do przelotowej ul. Wojska Polskiego i nią jedziemy w prawo. W lewo niecałe 200 m do **Urzędu Miasta**.

→ **40,090 km** – Przed terenem sklepu rolniczego **skracamy w lewo skos** w ul. Jesionową (nieco dalej po prawej Nowy Szpital) i odjeżdżamy od granicy Nadwiślańskiego PK. Po 800 m po wiadukcie opuszczamy zwartą zabudowę Świecia i jedziemy wśród pól Wysoczyzny Świeckiej. 3,9 km od wiaduktu w prawo odchodzi droga do Wiąga.

→ **45,050 km – Wjeżdżamy do Czapel.**

Czapel. Wieś kociewska, prawie 300 mieszkańców, nazwa od ptaka lub imienia/nazwiska *Czapla*, wzmiankowana w dokumentach w 1390 roku (*Czepil*). Stąd (lub z Czapelek) pochodził jeden z najważniejszych rodów Pomorza, piastujący wiele godności ogólnopolskich – Czaspicy. Prawdopodobnie jeszcze w XVII wieku przejściowo lub na dłużej była zasiedlona przez menonitów. W centrum wsi, przy skrzyżowaniu, na niewielkim wzniesieniu, **cmentarz ewangelicki**, który mógł powstać nawet na początku XVIII wieku. Po wschodniej stronie drogi ze Świecia jezioro **Radon** (11,0 ha), a po zachodniej **Jezioro Wielkie** (15,0 ha) i za nim **Piaskowe** (4,7 ha).

Na skrzyżowaniu w centrum Czapel skracamy w prawo. Nieco dalej opuszczamy zielony szlak Grzmysława. Wyjeżdżamy ze wsi.

→ **47,470 km – W lewo droga** przez grupę zabudowań Czapelek.

Czapelki. Wieś kociewska, około 100 mieszkańców. Nazwa od większych *Czapel*, w dokumentach w 1400 roku (*Nuwe Tzhepel*). Drogą przez wieś 530 m, a na krzyżówce w lewo i jeszcze 250 m do lasu. Tam po lewej **cmentarz ewangelicki**.

My jedziemy prosto. Po 320 m koniec wsi. Prawie 500 m dalej rozstaj.

Uwaga! Nasz szlak lewą drogą prowadzi do budowanej drogi ekspresowej S5. W czasie zbierania materiałów do przewodnika (lipiec-sierpień 2020) przejazd przez nią był niemożliwy. Po zakończeniu budowy szlak będzie raczej tędy biegł. Objazd prawą drogą przez Wiąg nie dla nas, bo obecna szosa nie jest dostępna dla rowerów. Z kolei objazd drogami polnymi niemożliwy ze względu na dwa strumienie i mokradła. **Dalszy kilometr jest taki sam, jak przed budową.**

→ **49,730 km – Przez szosę Gdańsk/Grudziądz** – Bydgoszcz wjeżdżamy do Nadwiślańskiego PK. Ponad 600 m w prawo przed szosą parów, którego część na północ od drogi to **rezerwat przyrody**.

Rezerwat przyrody „Śnieżynka”. Podlegający ochronie czynnej rezerwat florystyczny, niecałe 3 ha. Część głębokiego, o stromych zboczach, śródpolnego wąwozu rozcinającego morenę denną, którego dnem płynie okresowo wysychający strumień Czerwona Woda, tworzący liczne zakola. Zbocza głównego jaru są rozcięte bocznymi, szczególnie od strony Wiąga (zachodniej). Jego stoki porasta grąd zboczowy (wielogatunkowy las liściasty). Wiele rzadkich roślin. Wczesną wiosną masowo śnieżyczka przebiśnieg.

→ **50,640 km – Skrzyżowanie w Sartowicach.** Na wprost do **pałacu i parku** (opis przy szlaku Na Diabelce po 7,900 km). Nasz szlak skręca w lewo. Po 470 m zakręt w prawo. Na nim w lewo droga do nowego **cmentarza parafialnego**. Na wprost odchodzi czarny szlak Po Dolinie. My jedziemy w prawo i po około 300 m docieramy do zakrętu w lewo. Na wprost **kościół i cmentarz**.

Kościół św. Barbary stoi w miejscu dawnego grodu pomorskiego, spalonego podczas ataku Krzyżaków, którzy z grodowej kaplicy zabrali relikwie św. Barbary (rok 1242). Po wojnie trzynastoletniej znalazły się one w klasztorze kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą. Na miejscu grodu postawiono kaplicę św. Barbary, patronki flisaków. Zatrzymywali się tu z prośbą o opiekę świętej wiślani flisacy, o czym w poemacie „Flis” pisze w 1595 roku S.F. Klonowic. Początkowo kaplica dworska, obecny bezstylowy kościół

Kościół św. Barbary w Sartowicach (fot. Piotr Szumigaj)

łek, pochodzi z 1858 roku. We wnętrzu barokowe i neogotyckie wyposażenie. Cennymi zabytkami są romańska chrzcielnica i XIV-wieczny krucyfiks oraz obraz Najświętszej Panny Maryi Niepokalanej Poczęcia z 1773 roku. Obok świątyni neogotycka kapliczka-dzwonnica z drugiej połowy XIX wieku. Jeszcze niedawno wisiały tu dwa dzwony z 1651 i 1707 roku – niestety, zostały ukradzione. Wzgórze świątynne od parku sartowickiego i dawnych zabudowań dworskich oddziela głęboki jar.

Skręcamy szosą w lewo.

→ **51,670 km – Przed nami Sartowice Dolne.**

Dawniej *Czartowice Dolne*, też *Sartawiczki*, wymieniane jako *Neder Sartewitz* (1414–1438), część wsi Sartowice, położona u podnóża skarp doliny Wisły.

Po 400 m kolejny zakręt. Z niego z szosy na wprost drogą 640 m do narożnika **rezerwatu „Grabowiec”** (przy czarnym szlaku Po Dolinie po 49,620 km). Na wysokim zboczu nad nami doskonały **punkt widokowy** (dostępny łatwo ze szlaku czarnego). 260 m dalej **cmentarz ewangelicki**. My ze szlakiem skręcamy w prawo i wiele następnych kilometrów trzymamy się wału wiślanego.

Wjeżdżamy na **Nizinę Sartowicko-Nowską**, będącą częścią Kotliny Grudziądzkiej. Ma ona do 6 km szerokości w okolicy Komorska. Największy obszar zajmuje równina zalewowa. Obniża się ona od ok. 22 do 15 m n.p.m. Jest płaska. Usypana została z nanosów Wisły, ma żyzne gleby. Jest wykorzystywana pod grunty orne i użytki zielone. Początkowo jej zachodnią częśćią (wzdłuż skarp wiślanych), potem środkiem, płynie Mątawa. Przed zalaniem chroni ją wał, który zasadniczo powstał już podczas panowania krzyżackiego. Później rozbudowywali go i dbali o jego stan olęderscy osadnicy. Między wałem a Wisłą występuje sporo starorzeczy.

→ **53,33180 km – Wiąskie Piaski – skrzyżowanie.**

Wiąskie Piaski. Wieś położona na równinie zalewowej Wisły. W dokumentach pojawia się w 1770 roku jako *Piaskij wiąckie*. Nazwę wsi wywodzą toponomaści od nieurodzajnej ziemi (naniesionej przez kolejne powodzie). Pierwszy człon wzięto oczywiście od wsi *Wiąg*, której nazwę przypisuje się z kolei „zakrzywieniu, zakrętowi, zatoce” Wisły w tym rejonie (rekonstruowana dawna pruska nazwa *Wings*). Wieś 50–150 m od Wisły, która po prawej za wałem. Z wału widok na dolinę Wisły od Chełma do Grudziądza.

W lewo droga do części Wiąskich Piasków. Bezpośrednio przed nią **zabytkowa chata**.

Ustawiona szczytem do szosy, wzniesiona w drugiej połowie XIX wieku, prawdopodobnie po wielkiej powodzi. Budownictwo typowe dla Olędrów. Jest to zagroda zespolona liniowa, w której w jednej linii, pod wspólnym dachem znajdują się część mieszkalna i część inwentarska, murowana, ale dawniej też drewniana. We wnętrzu (dwie izby z kuchnią) zachowały się drewniane podłogi oraz stropy belkowe. Sporo elementów dekoracyjnych.

W prawo przez wał odchodzi droga do Wisły. Na tym odcinku jest ona odległa o 300–100 m od naszej trasy.

240 m dalej kolejna droga w lewo. Nią 360 m i za zakrętem w lewo po prawej **cmentarz ewangelicki**.

Początek długiej **rzędówki** – wsi jednodrożnej, z luźno rozrzuconymi zabudowaniami, w tym przypadku po jednej stronie drogi (bo po drugiej wał przeciwpowodziowy).

Kilkaset metrów dalej kolejna wieś.

Wielkie Stwolno. Wieś kociewska i menonicka, ponad 300 mieszkańców. Nazwa pojawia się w 1276 roku (*von Stwolna*) i pochodzi od *stvolz* „łodyga, pień”. Przed wiekami własność rycerska, też we władaniu starostów świeckich, od 1593 roku zasiedlona przez Olędrów, choć rzadko menonitów. To oni przekształcili wieś w widoczną do dziś rzędówkę z zagrodami wzdłuż wału przeciwpowodziowego i prostopadłymi do niego pasmami pól, łąk i pastwisk oraz zbudowali system kanałów melioracyjnych – układ typowy dla wielu wsi leżących na Nizinie Sartowicko-Nowskiej. W XVIII i XIX wieku koryto Wisły stykało się tu

bezpośrednio z wałem. W czasie wezbrań był on często przerywany, co powodowało zalewanie i zapiaszczenie użytków rolnych. Sytuację poprawiła dopiero XIX-wieczna regulacja tego odcinka rzeki. Zachowały się pojedyncze **domy drewniane**, m.in. dawna szkoła, karczma z wozownią z 1896 roku oraz dom z inskrypcją budowniczego z 1887 roku. Wzdłuż drogi we wsi jednostronna **aleja przydrożna**, głównie dębowa (do 449 cm) z jesionami wyniosłymi (do 459 cm) i klonami jaworami (do 478 cm). **Dziewięć Włók** – *Dziewięć włók* 1653, od wielkości powierzchni, *włóka* „miara powierzchni gruntu ornego”. Dziś część Wielkiego Stwolna.

→ **55,700 km** – Po lewej (190 m od szosy) **cmentarz**.

Dawny **cmentarz ewangelicko-mennonicki** z kasztanowcami i jesionami, na którym zachowały się mogiły obmurowane, część z symbolicznymi ozdobami, oraz postumenty w formie ściętych pni dębowych. Szczególnie cenna i stara jest kamienna płyta nagrobna zmarłego w 1804 roku Martina Schmidta.

Po 1,2 km, już w Polskim Stwolnie, w lewo droga do cmentarza ewangelickiego (140 m).

Polskie Stwolno. Wieś, dawniej Małe Stwolno, z najdłuższym w Polsce **mostem** (1954 m), którym przez Wisłę biegnie autostrada A1. Nazwa Polskie jako antonim *Niemieckiego* (dziś *Wielkiego*) Stwolna.

Po kolejnej odległości, jak wyżej, przejeżdżamy pod autostradą.

→ **60,200 km** – **Lekki zakręt szosy w lewo**. 80 m dalej zaczyna się mały wał.

Mały wał – dodatkowy odcinek wału długości prawie 2300 metrów, łączący się z wielkim wałem i biegnący 100–250 m od zachowanego i wypełnionego w większej części wodą koryta tzw. Starej Wisły, odcinającej kiedyś Wyspę Bratwińską od stałego lądu. Został on usypany w XVIII wieku w celu ochrony dawnej kępy wiślanej. **Wielki wał** biegnie w miejscu, w którym taką ochronę usypano już za panowania krzyżackiego.

Na trasie od Wiąskich Piasków do Nowego o granicach wsi informują tylko znaki drogowe. Miejsowości tworzą ciąg bardziej lub mniej rozrzuconych zabudowań. Jedynie ich części tworzą bardziej zwartą zabudowę.

→ **60,320 km** – **Bratwin**. Po prawej, na wale, **dom olęderski**. Nieco wcześniej, po lewej kolejny.

Dom na wale, zbudowany w 1859 roku, część zagrody o układzie rozproszonym. Na podmurówce kamiennie-ceglanej, drewniany, konstrukcji wieńcowej (poziome belki łączone na zamki). Drewno, co częste dla wylesionej doliny Wisły, trzeba było sprowadzać wodą spoza jej obszaru. Wcześniejsza **zagroda** typu zespolonego kąтового z trzeciej ćwierci XIX wieku, gdzie część mieszkalna i inwentarska ustawione są do siebie pod kątem prostym.

Bratwin. Wieś istniała już w XIII wieku, wzmiankowana w 1307 roku. Dawniej nazywała się *Przetwin* lub *Pierścńin* (obie nazwy rekonstruowane, wywodzące się od hipotetycznej nazwy osobowej *Przetwa* od *przeć* „iść naprzód” lub od *prstb* „ziemia, proch, pył”). Własność rycerska, też część starostwa świeckiego. Zasiedlana w XVI wieku przez uciekinierów wojennych wyznania luterańskiego, prawdopodobnie od 1596 roku przez menonitów. Zamieszkuje ją ponad 400 osób.

→ **60,830 km** – **Szkoła w Bratwinie**. 60 m za nią cmentarz.

W szkole mała kociewska **izba regionalna**. Na **cmentarzu ewangelicko-mennonickim** (potwierdzone pochówki od 1892 roku, zapewne starszy), dawniej grodzonym (cegłane słupy bramy), m.in. mogiły obmurowane z ozdobami, tablice z czytelnymi zapisami zmarłych oraz cytatami z Biblii, pieśni i modlitw.

Ponad 1,7 km za szkołą, po dwóch łukach szosy (w prawo i w lewo) koniec małego wału. 360 m dalej dołącza czarny szlak Po Dolinie. Wjeżdżamy do **Michała**.

Michale. Wieś o ponad 700 mieszkańcach. Dawniej *Michałowo* (*Michelaw* 1430), nazwa od imienia *Michał*. Własność rycerska, przed 1565 rokiem osiedlili się tu menonici, później osadnicy z Niemiec. Przedstawiciele obu tych grup określano wspólnym mianem „olędrów”. Od 1879 roku zaczął działać most łączący Michale z Grudziądzem. **Drewniane domy** olęderskie z XIX wieku.

→ **64,020 km – Po lewej starorzecze.** Drogą przed nim 180 m i po prawej **cmentarz olęderski** z nagrobkami głównie z pierwszej połowy XX wieku. 630 m dalej po lewej **pomnikowy dąb** szypułkowy (437 cm), a po następnych 130 m **jesion** wyniosły (355 cm).

→ **65,360 km – Przekraczamy szosę z Grudziądza do Dolnej Grupy.** Przecinamy żółty szlak rowerowy Grudziądz – Tleń. Po 400 m łączymy się z nim.

→ **66,270 km – Biała Karczma.**

Biała Karczma w Michalu (fot. Piotr Szumigaj)

Wzniesiona na przełomie XIX i XX wieku w sąsiedztwie mostu łączącego Michale z Grudziądzem oraz przystani dla łodzi (wcześniej przystani przeprawy promowej działającej od średniowiecza), na miejscu starszego obiektu pełniącego funkcję gospody przynajmniej od XVI wieku. Przed 1945 rokiem była tu kawiarnia, restauracja, sala taneczna, muszla koncertowa i piękny ogród z minizoo. Od 2012 roku odnowiony obiekt posiada dużą salę balową ze sceną dla orkiestry, galerią i cennymi malarskimi dekoracjami wykonanymi około 1900 roku. Pełni też funkcję restauracyjną (na skutek działań prawnych sytuacja może być zmieniona). Z wału przeciwpowodziowego rozciągała się panorama Grudziądza. Obecnie dość mocno przysłonięta przez drzewa nadrzeczne. Lepszy widok z wału nieco dalej, a szczególnie piękny z punktu widokowego nad Wisłą (droga do niego z początku Dragacza). Widać kompleks spichlerzy z XIII–XVII wieku, a nad nimi wieże – gotyckiego kościoła św. Mikołaja (czerwona) oraz barokowego kolegium jezuickiego (biała z zielonym hełmem, dziś ratusz). Bardziej w lewo Góra Zamkowa (ruiny zamku krzyżackiego i wieża widokowa).

→ **66,870 km – W lewo droga przez centrum Dragacza.** Po lewej, w polu, 400 m od szlaku, **pomnikowy dąb** szypułkowy (620 cm). Drogą do centrum 330 m – po prawej **dom olęderski**, za nim **cmentarz ewangelicki**.

Dragacz. Wieś, około 650 mieszkańców. Dawniej *Drogoszcz* (*Tragosz* 1595) od nazwy osobowej *Drogost/Drogogost*. Mimo zbudowania w czasach krzyżackich wału przeciwpowodziowego, do drugiej połowy XVI wieku teren ten był użytkowany jedynie jako pastwiska. Dopiero przybyśsze z Holandii osiedlili się tu w 1592 roku. Podobnie było w Wielkim Lubieniu. Mimo ciężkiej pracy osiedleńców wielkim zagrożeniem były powodzie. Jedną z nich spowodowała, że w 1651 roku król Jan Kazimierz wydał specjalny przywilej zwalnający mieszkańców Dragacza i sąsiedniego Małego Lubienia z wszelkich czynszów i powinności na okres czterech lat. We wsi **drewniane domy olęderskie**. Wspomniany wyżej to **dawna wiejska szkoła**. Konstrukcja wieńcowa (poziome belki łączone na zamki w narożach). Sosnowe drewno budowlane prawdopodobnie sprowadzono drogą wodną. Zachowana stolarka drzewiowa i okien-

na. **Cmentarz ewangelicko-menonicki** wśród dębów i kasztanowców z mogiłami obmurowanymi (niektóre ozdobione) oraz postumenty – pnie dębowe. Stela (pionowa płyta nagrobna z inskrypcją – napisem lub rzeźbioną dekoracją) Johanna Bartla pochodzi z 1850 roku.

→ **68,040 km – Mały Lubień.** Po lewej starorzecze. Odjeżdżamy od wału przeciwpowodziowego.

Mały Lubień (Mały Lubień 1615) – południowa część wsi Wielki Lubień.

→ **68,550 km – Łuk szosy w lewo.** W prawo odchodzi czarny szlak Po Dolinie. Nim 100 m do **lunety**, potem prosto 650 m do **cmentarza ewangelickiego** z nagrobkami i obmurowanymi mogiłami m.in. z końca XIX wieku. Natomiast za lunetą w prawo można dotrzeć do **wału i samej Wisły**.

Luneta. Pozostałość umocnień twierdzy grudziądzkiej. Patrz szlak Po Dolinie 72,530 km.

Wał został usypany przez osadników holenderskich. Na przełomie XIX i XX wieku podwyższono go i poszerzono. Obecnie ma 10 m wysokości i 4 m szerokości w koronie.

→ **68,820 km – Zakręt w prawo.** Po lewej **dwór**, a za zakrętem też z lewej **kościół** w Wielkim Lubieniu.

Wielki Lubień. Wieś, około 440 mieszkańców. Niegdyś *Lubin (Globen 1305)* od nazwy osobowej *Lubo/Lubomir* lub *leubh* „odzieranie z kory”, a przy nazwach wodnych „woda odzierająca brzegi” (wieś nad Wisłą, częste powodzie). Dobra starostwa grudziądzkiego. W 1591 roku w miejscowości osiedlili się menonici. Z wykopanej przez nich sieci rowów odwadniających duże znaczenie miał główny kanał (z 1592 roku) przebiegający przez Dragacz, Wielki Lubień i Zajączkowo. Trzydzieści lat później mieszkańcy wielu okolicznych wsi zawarli porozumienie o wspólnym czyszczeniu rzeki Mątawy – kilka razy w roku, aby zapewnić swobodny przepływ wód i uniknąć ich spiętrzenia z powodu zatorów. Dziś mieszkańcy wsi specjalizują się w uprawie warzyw. Klasycystyczny **dwór** z drugiej połowy XIX wieku. Dwupiętrowy, z arkadami (arkada – dwie podpory z łukiem) otaczającymi taras. **Kościół św. Jakuba Apostoła** zbudowany został z cegły około 1680 roku, ale zatracił cechy stylowe po przebudowie po powodzi z marca 1855 roku (na ścianie kościoła zaznaczony stan wody). Orientowany, bez wieży, z barokowym wystrojem wnętrza. Ściana szczytowa jest zbudowana z muru pruskiego i prześwieca przez tynk. XVII-wieczny ołtarz główny i z tego czasu obraz Komunii św. Stanisława Kostki pochodzą z katedry pelplińskiej. W przykościelnej dzwonnicy dzwony ze zniszczonego kościoła ewangelickiego w Dragaczu. Na sąsiednim cmentarzu **grób żołnierzy polskich** z września 1939 roku. Przy kościele lipa drobnolistna (400 cm), a koło plebanii dąb szypułkowy (520 cm) – oba **pomniki przyrody**. **Zabytkowe domy drewniane**, w tym z pierwszej połowy XIX wieku, z zachowanymi elementami zdobniczymi drzwi i okien. **Cmentarz protestancki**.

→ **69,680 km – Skrzyżowanie.** Przecinamy czarny szlak Po Dolinie. Jeśli pojedziemy nim 300 m w prawo, dotrzemy do **cmentarza ewangelickiego**. Czarnym w lewo 50 do starego **domu drewnianego**. Ze skrzyżowania w lewo odchodzi też żółty szlak rowerowy.

Budynek drewniany, piętrowy, konstrukcji zrębowej (poziome belki z zamkami). Charakterystyczne dla menonitów zielono-białe okiennice. Oryginalne drewniane drzwi i naroża budynku.

Po ponad 500 m wyjeżdżamy z Wielkiego Lubienia. Mijamy pojedyncze zagrody i wjeżdżamy do **Wielkiego Zajączkowa**.

Wieś, poniżej 300 mieszkańców. Dawniej *Zajączkowo (Zaynccow 1286)*, od nazwy osobowej *Zajączek*. Początkowo własność rycerska, później zakonna, wreszcie królewska. W 1568 roku w miejscowości osiedlili się menonici.

→ **72,090 km – Cmentarz ewangelicki.** Kilometr dalej **dom ołederski**.

Cmentarz z mogiłami obmurowanymi i kamiennymi nagrobkami z inskrypcjami (wyrzuty napisami). **Dom drewniany** wzniesiony około 1875 roku przez bogatych gospodarzy, wolnostojący, w zagrodzie rozproszony. Przed każdym z wejść weranda. Sporo dekoracyjnych elementów.

Małe Zajączkowo – dawniej folwark, dziś północna część Wielkiego Zajączkowa. W dokumentach *Zajączkowo Male 1664*.

→ 74,930 km – Początek pomnikowej alei lipowej w Mątawach.

Mątawy. Wieś kociewska, około 370 mieszkańców. Jako *Montaw* wzmiankowana w 1374 roku. Wzięła nazwę od rzeki, która wtedy płynęła bliżej wsi. Lokowana przez Krzyżaków. W 1568 roku na tych terenach osiedlili się menonici – to pierwsza wieś menonicka powyżej Żuław na lewym brzegu Wisły.

Aleja jest złożona głównie z lip drobnolistnych (123–600 cm). Pojedynczo występują dąb szypułkowy (229 cm), jesion wyniosły (251 cm) i kasztanowiec zwyczajny (242 cm). Ponadto w rozproszeniu rośnie sześć **pomnikowych dębów** szypułkowych (270–600 cm).

→ 75,450 km – Dom podcieniowy w Mątawach. 250 m za nim kościół pomenonicki.

Dom jest wzniesiony na kamiennej podmurówce. Gdy powódź zalewała okolicę, domy budowane na takim podwyższeniu miały szansę przetrwać. Podcień wsparty na słupach, nad nim część mieszkalna. **Kościół Najświętszej Maryi Panny Królowej Polski.** W latach 1896–98 wzniesiony jako menonicki. W 1947 roku przejęty przez parafię katolicką. Zbudowany z cegły, w stylu neoromańskim, jednonawowy bez wieży, z półkolistym prezbiterium (częścią kościoła z ołtarzem), orientowany. Frontowy ryzalit (wejście), zegar i sygnaturka (mała wieżyczka). Oryginalne witraże ze scenami biblijnymi. Wewnątrz tablica upamiętniająca miejscowych menonitów. Przy kościele umieszczono pięć tablic w formie steli (pomnika nagrobnego) z historią wsi i kościoła, upamiętniającą Menno Simmonsa (założyciela menonitów) i z cytatem z Biblii. We wsi też **chaty drewniane** typu olęderskiego, m.in. wspomniana wyżej.

Olęderska chatka podcieniowa w Mątawach (fot. Bartosz Adamczyk)

→ 76,120 km – Miejsce po cmentarzu menonicko-ewangelickim. Obecnie cmentarz katolicki.

Cmentarz zlikwidowany i przekazany parafii katolickiej. W ścianę kaplicy wmurowano uratowaną stelę nagrobną Isaacha Koppera (zmarł w 1809 r.). Przy drodze tablica informacyjna traktująca o śmierci i dawnym cmentarzu.

Jedziemy dalej szosą wśród alei lipowej. Kończy się ona dopiero w Trylu.

Tryl. Wieś kociewska, ponad 400 mieszkańców. Dawniej *Trel* (*Troel* 1609) z nazwą od *trel* „ścieżka flisacka, wzdłuż której ciągnięto tratwę czy barkę”. W 1638 roku w miejscowości osiedlili się menonici. Z uwagi na różne lata zasiedlenia i rodzaj własności Tryl podzielony był na cztery części: Królewski, Miejski, Nowy i Szlachecki. Dziś to jedna wieś. W niej kilka **drewnianych domów** olęderskich.

→ **78,060 km – W lewo droga do domu olęderskiego.**

Zbudowany około 1895 roku. Mieści pod jednym dachem część mieszkalną (drewnianą) i gospodarczą (murowaną) w jednym rzędzie. Posadowiony na podmurówce kamienno-ceglanej.

→ **78,690 km – Spotkanie z czarnym szlakiem Po Dolinie.** Dalej wspólnie z nim. Natomiast czarnym szlakiem w lewo 340 m (w kierunku rzeki Mątawy) do **cmentarza ewangelickiego**.

80 m od skrzyżowania kończy się aleja lipowa. Po następnych 750 m, za łukiem szosy w lewo, po prawej w kępie drzew drugi w Trylu **cmentarz ewangelicko-mennonicki**.

Założony w pierwszej połowie XVIII wieku. Ponad 60 nagrobków, głównie obmurowanych, też w formie pnia dębu, z ozdobami i licznymi inskrypcjami. Zachowana ceglana brama wejściowa, aleja lipowa i obelisk Heinricha Balzera. Podczas renowacji zamontowano także tablicę informacyjną, kamień pamiątkowy i krzyż.

Cmentarz ewangelicki w Trylu (fot. Piotr Szumigaj)

→ **80,250 km – Pomnikowa aleja drzew.**

Ciągnie się ponad 1,6 km. Składają się na nią głównie lipy drobnolistne (104–352 cm) oraz dąb szypułkowy (210 cm), jesion zwyczajny (229 cm) i klon pospolity (110 cm).

→ **82,780 km – Rzeka Mątawa** (opis przy szlaku kajakowym). Jest to jej odcinek ujściowy – zaledwie kilometr do Wisły. Przed mostem przekraczaliśmy jej wał przeciwpowodziowy, tu tylko na prawym brzegu.

→ **83,140 km – Skrzyżowanie na południowym skraju Nowego.** Spotykamy tylko na nim zielony szlak rowerowy Grzymiśława, odchodzi czarny Po Dolinie. Razem z czarnym 80 m, potem w lewo 200 m do **pałacu w Kończycach** (patrz czarny szlak Po Dolinie 94,710 km). My w prawo ul. Kniatek (dawniej osada pod Nowem), poniżej skarp wiślanych.

→ **83,720 km – Skrzyżowanie.** W prawo do **przepompowni Kończyce** prawie 400 m. Szlak dalej prosto.

Pompownia Kończyce. W czasach pruskich, w 1854 roku, powołano Związek Wałowy i zbudowano jeden zintegrowany wał przeciwpowodziowy, chroniący lewobrzeżne obszary przed wylewami Wisły. Poziom Mątawy jest jednak niższy od wiślanego i konieczna była budowa przepompowni, zwanej Czer-

pakiem. Miała też chronić tereny za wałem przed cofnięciem się Mątaawy w czasie wysokich stanów Wisły. Postawiono ją w Kończycach w 1910 roku. Do 1977 roku miała napęd parowy, potem elektryczny. Po wybudowaniu nowej przepompowni w 1997 roku, stara stanowi muzeum.

My szlakiem po zboczu doliny do góry. Po 270 m w prawo w dół odchodzi ulica Rybaki z kilkoma **chatami olęderskimi**. Szlak prowadzi ul. Wiślaną (widoki na rzekę). Na jej początku, za skrzyżowaniem na Rybaki, **dom olęderski**.

Zbudowany w czwartej ćwierci XIX wieku w zagrodzie rozproszonej. Drewniany, na podmurówce kamienno-ceglanej.

Ulicą Wiślaną objeżdżamy miasto poniżej **murów obronnych, kościoła św. Maksymiliana Kolbe i zamku**. Gdy szlak skręca w lewo, po prawej (ul. Kwiatowa) 50 m do kolejnej **chaty olęderskiej**, postawionej około 1875 roku. Nasza trasa parowem w zboczu doliny Wisły wyprowadza na wysoczyznę i do centrum miasta.

Opis Nowego w dziale „Węzły szlaków”.

→ **84,580 km – Skręcamy w lewo**, w ul. Ślusarską. Z lewej widoczny (80 m od ulicy) **kościół farny**. Po 120 m dojeżdżamy do skrzyżowania. W lewo 140 m do **Rynku** i drugie tyle do **zamku**. Dołączają szlaki rowerowe – czarny Po Dolinie, zielony Grzymisława i niebieski Napoleona. Skręcamy w prawo (ul. Gdańska) i po 20 m znowu w prawo w przelotową ulicę Tczewską. 160 m i skrzyżowanie. Tylko nasza trasa wiedzie prosto. Dołącza do niej pieszy szlak czarny Dolnej Wisły.

→ **85,070 km** – Lekko w prawo odchodzi ul. Myśliwska. Nią około 160 m, potem w prawo ul. Wiatraczną do, oczywiście, zabytkowego **wiatraka** (90 m). Szlakiem prosto. Po 670 m zjazd do wytopiskowego **Jeziora Czarownic** z nazwą związaną chyba z procesami o czary. Naprzeciw jeziora początek ponad kilometrowej długości **Jaru Czarownic**. Patrz „Węzły szlaków”.

310 m za zjazdem do jeziora po prawej **dwór Bochlin**.

Późnoklasykistyczny **dwór** z początku XX wieku, piętrowy z parterową oficyną. Park bez typowego założenia, z kilkunastoma wiekowymi drzewami. **Budynki majątku** – rządcówka, owczarnia, kuźnia i budynek gospodarczy z końca XIX wieku.

Wyjeżdżamy z Nowego. Po 150 m zaczyna się odcinek po granicy Nadwiślańskiego PK. Ponad 400 m dalej skręcamy z szosy w prawo i wjeżdżamy na teren Parku. Jedziemy po obszarach rolniczych Wysoczyzny Świeckiej, wśród pól, łąk i rozrzuconych gospodarstw. Docieramy do pierwszych zabudowań Kozielca, rozproszonych na kilku kilometrach wzdłuż trasy.

→ **88,270 km – Skrzyżowanie wśród kilku zabudowań Kozielcu**. Przy nim **pomnikowa topola** czarna (662 cm). Łączymy się z czarnym szlakiem Po Dolinie i skręcamy w prawo. Po 320 m skrzyżowanie. Droga w prawo w las około 320 m do ukrytego wśród drzew **cmentarza ewangelickiego**. W pobliżu skrzyżowania **pomnik** koła łowieckiego Hubertus.

Kozielec. Wieś kociewska, około 80 mieszkańców. Nazwa pochodzi od wyrazu *kozieł* „samiec sarny” (*Coselitz* 1414–1438). Przy drodze **pomnik przyrody** – topola czarna (576 cm).

Odtąd jedziemy drogą stanowiącą granicę między obszarami rolniczymi a lasem lub pasem drzew porastających zbocze doliny Wisły i rozcinające je parowy. Mijamy kolejne grupy zabudowań Kozielca. Po półkilometrowym odcinku w lesie wyjeżdżamy na sporą polanę z ostatnimi gospodarstwami. Ponad 400 m dalej znowu jesteśmy w lesie. Z prawej (270 m) wąski pas rezerwatu przyrody Wiosło Duże.

→ **92,110 km – Granica powiatu świeckiego oraz województw kujawsko-pomorskiego oraz pomorskiego**.

Uwaga! Dalsza część trasy opisana na podstawie śladu GPS otrzymanego z Lokalnej Organizacji Turystycznej Kociewie.

Wjeżdżamy do gminy Gniew w powiecie tczewskim. Po prawej stronie, kilkaset metrów od nas **leśny rezerwat przyrody Wiosło Duże** (patrz szlak Dolnej Wisły 7,690 km). W lewo odbija czarny szlak pieszy Dolnej Wisły. My z czarnym Po Dolinie dalej wspólnie lasem. Po 450 m skręcamy już

samotnie w lewo. Kilkaset metrów dalej przecinamy czarny szlak pieszy i za nim skręcamy w prawo. Po niecałym kilometrze znowu łączymy się z czarnym rowerowym i jedziemy w prawo. 1,2 km dalej dołącza na 900 m szlak pieszy. Kolejne 1,2 km od jego odejścia wydostajemy się z lasu i dojeżdżamy do skrzyżowania w Widlicach. Nieco wcześniej mijamy miejsce postojowe pojazdów przy **florystycznym rezerwacie przyrody Wiosło Małe** (patrz szlak Dolnej Wisły 7,690 km).

Widlice. Wieś kociewska, około 1450 mieszkańców. (*Witelicz* 1336) pewnie od nazwy osobowej *Widel* lub *Witel*. Według legendy podczas potyczki wojsk polskich i krzyżackich w 1454 roku okoliczni chłopcy z widłami pomogli pokonać rycerzy zakonnych i uratowali rycerza Jana z Jani. W drugiej połowie XIX i początkach XX wieku miejsce wypoczynkowe dla mieszkańców okolicznych miast. Oglądali oni tu pomnik Gottlieba Schmidta (patrz szlak Dolnej Wisły 7,690 km), stołowali się w leśnej gospodzie, kupowali śliwki i powidła. Widoki widlickie utrwalali malarze i rysownicy. Rozrzucone zabudowania tworzą kilka oddzielonych od siebie osad i przysiółków. **Stare chaty i piękne widoki** na dolinę Wisły. W oddali widać Kwidzyn, Nowe i Grudziądz. **Cmentarz ewangelicki.**

Jedziemy na północny wschód. 1,5 km od skrzyżowania, w osadzie **Pod Górąmi** (część Opalenia), znowu dołącza czarny szlak pieszy.

→ **99,420 km – Pas zieleni przecinający osadę.** Ceglany **wiadukt** z 1908 roku na nieczynnej linii kolejowej Smętowo - Kwidzyn.

Opalenie. Wieś kociewska, około 880 mieszkańców. Dawniej *Opalin* (*Oppalin* 1305) od nazwy osobowej *Opala/Opala*, ewent. jako „miejsce wypalone”. W czasach zaboru pruskiego położona przy strategicznej linii kolejowej do Prus Wschodnich z mostem na Wiśle, wybudowanym w latach 1905–1909. W 1928–29 roku został rozebrany, a materiał z niego wykorzystano przy budowie mostów w Toruniu i Koninie. W latach 2010–13 wybudowano most drogowy w innym miejscu koło Opalenia. Barokowy **kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła**, wybudowany w 1773 roku, jednonawowy z bocznymi kaplicami, z rokokowym wystrojem wnętrza. W kruchcie średniowieczna kropielnica granitowa i portret fundatora świętyni Jakuba Hutten-Czapskiego. Neogotycki, **poewangelicki kościół** z przełomu XIX i XX wieku (pożar w sierpniu 2020) za **cmentarzem parafialnym z barokową kapliczką** z drugiej połowy XVIII wieku. W południowej części wsi murowany, piętrowy **pałac** Czapskich z połowy XVIII wieku, z piwnicami i podziemnymi korytarzami ze starszego dworku. Obecnie Centrum Leczenia Uzależnień „Zapowiednik”. W otoczeniu **park** ze stawem.

Leśny rezerwat Opalenie (3 km na wschód od wsi). *Tereny leśno-stepowe nad Strugą Młyńską, ponad 8 ha. Chroni się las grądowy i stanowiska cennych gatunków roślin. Ochrona częściowa.*

Zaraz za pasem zieleni, przecinającym wieś wzdłuż dawnej linii kolejowej, po prawej, **pałac i park**. Potem wykonujemy łuk w lewo, następnie w prawo. 300 m za nimi skrzyżowanie ulic Hutten-Czapskiego i Warneckiego, po lewej **kościół**. 300 m dalej **cmentarz**. Przy nim w prawo odchodzi szlak pieszy. Dalej jedziemy przez osadę Aplinki. Za nią przecinamy drogę krajową 90, na której wybudowano nowy most drogowy na Wiśle. W kolonii Trzy Króle (część Jaźwisk) kolejny raz dołącza do nas czarny szlak pieszy. 360 m stąd, w rozwidleniu dróg i kępie drzew, **cmentarz ewangelicki**. Na nim jedenaście **pomnikowych lip** drobnolistnych.

→ **104,420 km – Skrzyżowanie przed centrum Jaźwisk.**

Jaźwiska. Wieś kociewska, około 460 mieszkańców. (*Jeswiz* ok. 1400) od *jaźwiec* „borsuk”. Własność rycerska. W XVI–XVII wieku osiedlali się tu Olędrzy. Dawny zajazd z początku XIX wieku i blisko zabudowania niegdyśszej **szkoły**.

Jedziemy wzdłuż górnej krawędzi zbocza doliny Wisły. 190 m dalej rozwidlenie. Szlak pieszy odchodzi w prawo, my kierujemy się w lewo. Przejeżdżamy przez część Tymawy, zwaną Betlejem. Poruszamy się wśród pól. Na początku Tymawy znowu spotykamy czarny szlak pieszy. W tym miejscu **cmentarz parafialny z pamiątkowymi kapliczkami**. Za skrzyżowaniem, po lewej, **kościół**. Kawalek za nim budynek dawnej **kuchni**.

→ **107,950 km – W Tymawie w prawo odchodzi czarny szlak rowerowy Po Dolinie.**

Tymawa. Wieś kociewska, około 550 mieszkańców. (*in Thymaua* 1224) może od *Tym/Tymek/Tymko*. Przez kilkanaście lat (od 1227 roku) wieś była siedzibą rycerzy zakonnych kalatrawensów z Hiszpanii o regule cysterskiej. Otoczona wzniesieniami i wąwozami, porośniętymi lasem, zwanymi przez Jana III Sobieskiego Alpami Tymawskimi. Na ich stokach zakonnicy uprawiali winorośl, z której produkowali wino. **Kościół św. Michała Archanioła** wybudowany w XVII wieku, jednonawowy, z wieżą. Wyposażenie wnętrza późnorennesansowe i barokowe. Przy świątyni trzy **pomnikowe lipy** drobnolistne. W południowej części wsi **Jezioro Tymawskie** (7,5 ha).

660 m dalej w kierunku lasu i jaru odchodzi szlak pieszy. Jedna wieś (Tymawa) przechodzi w drugą (Nicponia). 1,5 km od odejścia szlaku pieszego nasz skręca w prawo i zaraz potem w lewo.

→ **107,950 km – Z centrum Nicponi, z lewej, dołącza do nas zielony szlak rowerowy Gryzmisława.**

Nicponia. Wieś kociewska, około 740 mieszkańców. (*Nitzponie* ok. 1790) – nazwa humorystyczna, typowa dla karczm i osad karczemych, budowanych najczęściej koło grodów. W latach 1922–35 mieszkał tu gen. broni Karol Trzaska-Durski, jeden z komendantów Legionów Polskich, członek Rady Wojennej niepodległego państwa polskiego. Znany z informacji o stanach wody na Wiśle wodowskaz. Tzw. Nowy, choć z XIX wieku i zniszczony, **dwór**.

W miejscu połączenia szlaków skręcamy w prawo i zaraz potem w lewo. 310 m dalej dołączają inne szlaki. Po 450 m przejeżdżamy przez most na **Wierzycy** i widzimy przed sobą panoramę **Gniewu**.

Wierzycza. Rzeka (*Verissa* XII wiek) z nazwą od staroeuropejskiego *ver-*, czyli „woda, wilgoć”. Wypływa z Pojezierza Kaszubskiego w pobliżu najwyższego wzniesienia naszych nizin – Wieżycy. Po przepłynięciu 151 km uchodzi do Wisły około 600 m od zamku w Gniewie.

→ **111,430 km – Wyjeżdżamy na ul. Promową**, którą kierujemy się w prawo, odłączając na krótko od innych szlaków. Po 240 m skręcamy w lewo w ul. Wiślaną, znowu łącząc się z pozostałymi szlakami i z nimi jedziemy w prawo, w ul. Pod Basztą. Przejeżdżamy obok **kościół św. Mikołaja** i objeżdżamy **Rynek** (Plac Grunwaldzki) od południa i wschodu. Jesteśmy w centrum Gniewu.

Gniew. Miasto kociewskie, około 6700 mieszkańców. Nazwa wymieniana w pierwszej połowie XIII w. (*ordinis Gymeu cum tota Wansca* 1229, *Gmewam* 1235) – pierwsza od rzeki *Wonja* (Wierzycy) „cuchnącej - wonięjącej”, inne z tego okresu od „gnić”, ewentualne od „góra, wzniesienie”; to stare nazwy słowiańskie. Okolice te należały do Polski, do odrębnej dzielnicy Pomorza Gdańskiego, do Krzyżaków (komturstwo-okręg wojskowo-administracyjny), potem znowu do Polski (siedziba starostów), po rozbiorach były w Prusach. Gniew leżał na szlaku bursztynowym, a obecnie na turystycznym Szlaku Zamków Gotyckich. **Zamek.** Budowany przez Krzyżaków od 1282 roku, rozbudowany w XIV i XV wieku. Siedziba komtura. Strażnica na wodnym szlaku Wisły i lądowym. Budowla na planie kwadratu z wewnętrznym dziedzińcem, z trzema wieżyczkami i wieżą obronną. W skrzydle północnym refektarz (jadalnia), w południowym kaplica, we wschodniej komnaty komtura i dormitorium (sypialnia). W przyziemiu kuchnie i pomieszczenia gospodarcze. Zamek otoczony był murami obronnymi i fosą. W czasie wojny trzynastoletniej i wojen szwedzkich częściowo zniszczony, potem opuszczony. Rekonstruowano go w latach 1857–59. W ruinie po pożarze w 1921 roku. Po wojnie fabryka. Rekonstruowany w latach 70-tych, potem 90-tych XX wieku. Po odrestaurowaniu w XXI wieku centrum kultury, turystyki i edukacji historycznej oraz hotel. Odbywają się tu inscenizacje wojenne, turnieje rycerskie, spektakle historyczne. Działają stowarzyszenia rycerskie i wojskowe oraz chór gregoriański. W Europejskim Parku Historycznym pod murami zamkowymi toczy się codzienne życie średniowiecznego grodu – rycerskie i rzemieślnicze. W podziemiach zamku ekspozycje – m.in. klatownia, zbrojownia, odbywa się tam multimedialny spektakl „Wakacje z duchami”. **Pałac Marysieńki**, o cechach neogotyckich, zbudowany przez Jana Sobieskiego dla żony w 1674–79 roku, związany z zamkiem, a położony na krawędzi doliny Wisły (wspaniałe widoki). Obecnie hotel. **Stare Miasto** z zachowanym średniowiecznym układem przestrzennym – szachownice ulic i centralny, kwadratowy rynek (Plac Grunwaldzki) z ratuszem i kościołem. Gotycki **kościół św. Mikołaja** (opiekuna żeglarzy i kupców), zbudowany w XIV wieku, zrekonstruowany w XIX. Trójnawowy, halowy (trzy nawy równej wysokości) z wieżą o charakterze obronnym, wbudowaną w nawę środkową.

Wyposażenie wnętrza późnorenansowe (stalle – ławy w prezbiterium koło ołtarza), barokowe, rokokowe, XIX-wieczne i współczesne. Ołtarze z XVII–XIX wieku. Zachowana część gotyckich sklepień. Gotycka chrzcielnica (dziś kropielnica). Dzwon z XVIII wieku z napisami. Zabytki z końca XVII wieku – ornat barokowy i monstrancja. Przy kościele **pomniki przyrody** – cztery klony pospolite, dwa klony jawory, cztery lipy szerokolistne. **Ratusz** z podcieniem na środku rynku, gotycki, wybudowany na przełomie XIV/XV wieku, przebudowany w XX. Obecnie siedziba Urzędu Miasta i Gminy. **Zespół zabytkowych kamienic**, m.in. Kamienica Leona Wyczółkowskiego, Dom Pastora (z krzyżem), Kamienica Corrensów, Kamienica Królowej Marysieńki (z podcieniem), Bank – wszystkie z XV wieku, potem przebudowane w stylu barokowym i klasycystycznym. W południowej części rynku **pompa** z 1866 roku. **Ulica Sambora** koło kościoła (parterowe domki z pierwszej połowy XIX wieku) z **Ogrodem Historii** (dziewięć najważniejszych wydarzeń z historii miasta) i legendarnym Misiem Maciusiem. Z **murów obronnych miasta** z XIV–XV wieku zachowały się fragmenty, a przy ul. Sobieskiego baszty.

Docieramy do ul. Zamkowej. Po prawej widzimy **zamek** gniewski. Ul. Jana Sobieskiego wyjeżdżamy na przelotową 27 Stycznia i nią kierujemy się w prawo razem z innymi szlakami rowerowymi. Opuściliśmy miasto. 220 m za nim dołącza szlak pieszy.

→ **114,820 km – Skrzyżowanie w Ciepłym.**

Ciepłe. Wieś kociewska, około 340 mieszkańców. (*Ciepły Dwór* 1565) od warunków klimatycznych. Historycznie i kulturowo najstarsze miejsce w gminie Gniew. Od X do XIII wieku istniały tu trzy warowne grody, położone bardzo blisko siebie – wszystkie na krawędzi skarpy wiślanej, dwa skrajne 1300 m od siebie. Obok **cmentarzysko** m.in. z grobami z lat 1000–1030, w których pochowano wojowników ze Skandynawii. Też ślady **dwóch osad** z epoki żelaza.

Szlak pieszy odchodzi w lewo, my skręcamy w prawo. Po 400 m z lewej, przed zakrętem, wzniesienie z jednym z **grodzisk**. Kawalek dalej zbliżamy się do wału przeciwpowodziowego i wzdłuż niego jedziemy w lewo. Wał towarzyszy nam przez 2,3 km. Opuściliśmy go w **Polskim Gronowie**.

Wieś kociewska na Nizinie Walichnowskiej, około 350 mieszkańców. W dokumentach *Grunowo* 1565. Na polach blisko wsi Ciepłe i Gronowo w 1626 roku stoczono tzw. bitwę dwóch Wazów – królów polskiego Zygmunta III i szwedzkiego Gustawa I Adolfa. Pozostałości **dawnego budownictwa**, **cmentarz menonicki** i resztki dawnych **wałów**. Kaplica św. Maksymiliana Kolbe, obok cztery pomnikowe klony pospolite.

Nizina Walichnowska. Równina zalewowa, osadzona przez Wisłę na jej lewym brzegu, w rozszerzeniu zwanym Doliną Kwizdyńską. Kraina rolnicza rozciągająca się między wsiami Ciepłe (na południu) i Rybaki (na północy). Długość ponad 14 km, szerokość do ponad 4 km. Zasiadlali ją i zagospodarowali Ołdrzy, którzy w 1590 roku założyli tu Wspólnotę Wałową, działającą prawie 300 lat

We wsi na krótko dochodzi czarny szlak pieszy (w pobliżu **kaplica i pomnikowe drzewa**).

→ **120,470 km – Rozjazd w Małym Gronowie.** My prawą drogą. 2 km dalej, na skrzyżowaniu przed Wielkimi Walichnowami, dołącza znowu szlak pieszy. 280 m od skrzyżowania **cmentarz menonicki**, 300 m dalej, w centrum wsi **kościół**, przy nim **cmentarz katolicki**.

Wielkie Walichnowy. Wieś kociewska, około 460 mieszkańców. (*Valkenow* 1399) od niem. *Falke* jako nazwy osobowej lub w znaczeniu pospolitym *sokół* „ptak” albo od nazwy osobowej *Walichna* (od *Walenty*). **Kościół św. Jana Chrzciciela** z przełomu XIV/XV wieku. W dolnej części gotycki, murowany z cegły. Wieża konstrukcji szkieletowej (drewniany szkielet wypełniony ceglami) wzniesiona 1718–19. Barokowe ołtarze i ambona, rokokowa chrzcielnica. Średniowieczna kropielnica. Przy kościele **cmentarz** z nagrobkami z XIX wieku. Obok świątyni bielona **kuźnia** z podcieniem z końca XIX wieku. **cmentarz menonicki** z ciekawymi nagrobkami i kutymi ogrodzeniami oraz dwoma pomnikowymi jesionami wyniosłymi. Liczne **budynki murowane** z przełomu XIX/XX wieku. Z czterech stron świata tablice – **repliki tablic** z początku XVIII wieku, postawionych przez proboszcza ks. Marcina Augustyna Szele, autora „Kroniki Walichnowskiej”. Na każdej z nich prośba o opiekę nad wsią. Na północnej granicy wsi tablica w **SP Małe Walichnowy**. Tam mapa Niziny Walichnowskiej namalowana na ścianie. W szkole dokumenty: Statut Związku Wałowego Niziny Walichnowskiej, Kronika Związku, kronika szkoły w Międzyłężu, pieczęć Związku Wałowego.

→ 124,080 km – Granica gmin Gniew i Pelplin.

Dalszy przebieg szlaku w woj. pomorskim na lewym brzegu Wisły do północnej granicy Kociewia (około 30 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Małe Walichnowy** – wieś kociewska. **Cmentarz menonicki i szkoła** z ciekawymi eksponatami (patrz wyżej Wielkie Walichnowy). **Obelisk** poświęcony Peterowi Rudolfowi Dirksenowi – staroście wałowym w latach 1883–1904.
- **Międzyłęż** – wieś kociewska. **Cmentarz menonicki** z nagrobkami o ciekawej ornamentyce.
- **Rybaki** – wieś kociewska ze **Śluzą Międzyłęską**. Śluza to budowla hydrotechniczna umożliwiająca żeglugę między akwenami o różnych poziomach wody. Międzyłęska łączy system odwadniająco-nawadniający Niziny Walichnowskiej z Wisłą. Wraz z dwiema przepompowniami wody (Nadzieja i Pokój) zabezpiecza otoczenie rzeki przed jej cofką wezbraniową (przelaniem wód Wisły do sieci rowów). Zbudowana w 1857 roku. **Zespół dworski** z drugiej połowy XIX wieku na krawędzi skarpy wiślanej: Odrestaurowany dwór o zróżnicowanej architekturze, z dwiema wieżami. Obok park i zabudowania gospodarcze.
- **Gorzędziej** – wieś kociewska w dużym parowie. Dawny gród pomorski. Nad skarpy wiślaną gotycki **kościół** św. Wojciecha z XIV wieku, przebudowany w XVIII–XIX wieku. W wyposażeniu m.in. krucyfiks z rzeźbami z 1510 roku. Legenda głosi, że św. Wojciech odprawił w tym miejscu mszę połową podczas swej misji w 997 roku. We wnętrzu muru nad południowym wejściem do świątyni drewniana figurka misjonarza z symbolem męczeństwa – wiosłem. Sanktuarium Świętego Wojciecha z jego relikwiami. **Klasztor** karmelitów bosych z XVIII–XIX wieku. **Zespół dworski**: Dwór z XIX wieku, klasycystyczny, z drewnianą zdobioną werandą. Zabudowania folwarczne. Park częściowo na skarpie wiślanej. **Widoki** na dolinę Wisły i Żuławy Wiślane.
- **Tczew** – największe miasto Kociewia, około 60 tys. mieszkańców. Gotycki **kościół farny** pw. Podwyższenia Krzyża Św. z wielką wieżą, wewnątrz gotyckie freski z XIV wieku. **Podominikański kościół** gotycki św. Stanisława Kostki z XIV wieku, z ośmioboczną wieżą, wystrój częściowo z XVII wieku. Drewniany **wiatrak** „holender” z pięcioma skrzydłami, wybudowany w 1806 roku. **Mosty na Wiśle** – jeden zbudowany w latach 1851–57, filary z neogotyckimi wieżami bogato zdobionymi bramami wjazdowymi, drugi z lat 1888–90, kratownicowy, nadal służy jako kolejowy. **Muzeum Wisły** eksponujące historię żeglugi na rzece, zabytki hydrotechniki oraz kulturę regionu Dolnej Wisły. **Bulwar** z nadwiślańską promenadą, przystanią żeglarską i tarasem widokowym.

Szlak Po Dolinie Dolnej Wisły, długość trasy około 225 km na lewym brzegu Wisły, w powiecie świeckim 97,120 km – rowerowy, znaki czarne. Trasa: Jeden z najdłuższych szlaków rowerowych w Polsce. Rozpoczyna się na lewym brzegu Wisły w Cierpicach pod Toruniem i prowadzi przez Dolinę Dolnej Wisły do Tczewa, gdzie przekracza rzekę i wiedzie prawym brzegiem do Zamku Bierzgłowskiego. Na terenie powiatu świeckiego pokrywa się w znacznej części z Wiślaną Trasą Rowerową. U nas oferuje piękne widoki na dno doliny Wisły i jej zbocza, pozwala zobaczyć sporo ciekawych obiektów przyrodniczych i kulturowych. Na dnie doliny prawie płaski, urozmaicony wysokościowo w strefie zboczy dolinnych.

Uwaga! W powiecie świeckim szlak słabo wyznakowany (sierpień 2020) – mało znaków i stare, słabo widoczne. Na skutek zmian przebiegu w niektórych miejscach podwójne trasy. Dodatkowo kilka razy przekracza budowaną trasę S5.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim na lewym brzegu Wisły do południowej granicy gminy Dobrcz w powiecie bydgoskim (ponad 55 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth, poza początkowymi kilkoma kilometrami do Bydgoszczy pokrywa się z Wiślaną Trasą Rowerową).

Cierpice – początek szlaku.

- **Puszcza Bydgoska** – kompleks leśny, kilkaset km², między Nakłem a Toruniem, w Kotlinie Toruńsko-Bydgoskiej, będącej częścią Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, którą kiedyś płynęły na zachód wody topniejącego lądolodu (dziś wykorzystywana przez Wisłę, Noteć i Wartę). Występują tu rozległe pola wydymowe, grubości do 30 metrów, usypane z piasków przez wiatr po ustąpieniu ostatniego zlodowacenia (10 tysięcy lat temu). Porośnięte są borami sosnowymi z domieszkami drzew liściastych.
- **Przyłubie** – wieś. Dwie olęderskie **chałupy drewniane** konstrukcji **zrębowej** z końca XIX wieku. W centrum wsi **cmentarz menonicko-ewangelicki** z XIX wieku z **pomnikowymi dębami** szypułkowymi (343 i 396 cm).
- **Solec Kujawski** – miasto, około 15 tys. mieszkańców. Większość jego obszaru tworzą dwie dawne gminy Olędry Miejskie i Olędry Zamkowe. **Kościół św. Stanisława** z 1912 roku z barokowym ołtarzem głównym (1633 rok), aniołem (XVII wiek) i krucyfiksem z drugiej połowy XVIII wieku. **Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa** zbudowany w latach 1845–1847 jako ewangelicki, później powiększony i uzupełniony o wieżę. Piękne witraże. Neogotycki **ratusz** z lat 1890–91. **JuraPark Solec** – park dinozaurów, 12 ha, ponad 100 naturalnej wielkości rekonstrukcji gadów z ery mezozoicznej (252–66 mln lat temu). Tam też **Muzeum Ziemi** im. Karola Sabatha – największe w Polsce muzeum paleontologiczne, ponad 1000 skamieniałości roślin i zwierząt oraz rekonstrukcje zwierząt. Regionalne Muzeum Solca im. księcia Przemysła.
- **Otorowo** – wieś z Białą Górą, stanowiącą odkrytą **wydmę** śródlądową. **Chata menonicka** z 1768 roku. W październiku i listopadzie 1939 roku w pobliskim lesie hitlerowcy rozstrzelali kilkuset Polaków. Na miejscu kaźni **pomnik** z metalowym krzyżem i tablicą. **Zespół młyński**: zachowany dom młynarza (z pierwszej połowy XIX wieku, murowany), spichlerz (tzw. „Czarna Warszawa”, zbudowany XVIII/XIX wiek, drewniany konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej), magazyn (z XIX wieku, ceglano-drewniany, z gankiem)
- **Las Gdański** – sosnowy kompleks leśny w granicach Bydgoszczy.
- **Jarużyn** – we wsi i na południe od niej głęboki, trudno dostępny, zalesiony **parów** z „**oczami Jarużyna**” – źródłiskiem (pomnik przyrody) na zboczu. Około 1 km na wschód od trasy **uroczysko „Prodnia”**, rozgałęziona dolinka, której dnem prowadzi ścieżka edukacyjna. Z okolicznych punktów widokowych można oglądać fordoński przełom Wisły, najwęższy odcinek doliny na nizinach – powstał, gdy wody Prawisły przelały się z pradoliny na północ, ku Bałtykowi.

→ **0,0 km – Granica gminy Dobrcz przed Strzelcami Górnymi.**

Uwaga! Szersze opisy atrakcji do Grabowa przy Wiślanej Trasie Rowerowej (0,0–13,900 km).

Strzelce Górne. Wieś. **Dwór** z drugiej połowy XIX wieku (obecnie szkoła). **Park podworski** z pomnikowymi drzewami.

Ruszamy razem z pieszym zielonym szlakiem Nadwiślańskim. Po 660 m w prawo odchodzi ul. Szkolna – do dawnego **dworu i parowu** za nim.

→ **1,010 km – Skrzyżowanie w Strzelcach Górnych.**

Nasz szlak prosto. Z prawej dołącza Wiślana Trasa Rowerowa.

→ **2,640 km – Skrzyżowanie w Gądecz.**

Gądecz. Wieś. Przy dworze **park krajobrazowy** o powierzchni 1 ha w głębokim jarze, z bogatym drzewostanem. W dolnej części rozcięcia **Jaskinia Bajka**.

Dwa szlaki ruszają prosto, nasz skręca w prawo po północno-wschodnim zboczach wspomnianego wyżej jaru. Dojeżdżamy do zakrętu w lewo. Stąd po prawej kilkadziesiąt metrów od trasy **Jaskinia Bajka**. Za następnym zakrętem (w prawo) w kępie drzew w polu po lewej (240 m) **cmentarz ewangelicki**.

→ **3,730 km – Skrzyżowanie w północnej części Strzelec Dolnych.** Po prawej główna część wsi.

Strzelce Dolne. Wieś. Doroczne **Święto Śliwki**. **Grodzisko** i dwa **cmentarze ewangelickie**.

Skręcamy w lewo. Dołącza zielony rowerowy szlak Dookoła Doliny Dolnej Wisły. 270 m dalej w polu po lewej kępa drzew (260 m). To wspomniany przy zjeździe parowem **cmentarz ewangelicki**.

→ **4,330 km – Kolejne skrzyżowanie.** To Chełmszczanka/Chełmszczonka – część wsi Włóki. Szlak zielony prosto, nasz skręca w lewo do parowu. Ponad 100 m od krzyżówki zabudowania.

Dom Nowicjatu Zgromadzenia Ducha Świętego na terenie zakupionego przed II wojną światową gospodarstwa rolnego (z młynem wodnym). **Dwór** z pierwszej połowy XIX wieku, piętrowy, bez cech stylowych na skutek przeprowadzonych remontów. Resztki parku z tego samego okresu, łączące się z lasem na zboczach doliny Wisły. **Kaplica** pod wezwaniem Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny.

Za domem zakonnym na rozwidleniu prawą drogą. Wydostajemy się na fragment Wysoczyzny Świeckiej leżącej między dwoma długimi parowami. Po zakręcie w prawo jedziemy wzdłuż górnej krawędzi zbocza doliny Wisły, potem oddalamy się od niego. Poruszamy się wśród pojedynczych gospodarstw. Ponad kilometr od zwrotu na północ docieramy do drogi, którą w prawo.

→ **6,350 km – Skrzyżowanie we Włókach.** 100 m dalej kościół.

Włóki. Wieś. Drewniany **kościół** św. Marii Magdaleny z XVII wieku z cennymi malowidłami ściennymi. **Cmentarz ewangelicki**.

450 m za kościołem szlaki skręcają w prawo. Kilometr dalej osiągamy skrzyżowanie koło dużej firmy ogrodniczej. W prawo odchodzi droga do **dworu** (800 m).

Trzęsacz. Wieś z **zespołem dworskim** – dwór, park (pomniki przyrody), zabudowania gospodarcze.

Dołącza do nas zielony szlak Dookoła Doliny. Skręcamy lekko w lewo i nadal jedziemy po wysoczyźnie.

→ **10,170 km – Skrzyżowanie w Kozielcu.** Po prawej kościół, po lewej szkoła.

Kozielec. Wieś. **Kościół** poewangelicki. Dwa **cmentarze ewangelickie** (jeden koło kościoła, drugi niżej). **Edukacyjna Zagroda Wiejska**. **Ścieżka przyrodnicza z punktem widokowym**. W pobliżu **projektowany rezerwat przyrody Kozielec** (15 ha) z roślinnością ciepło- i sucholubną.

Po chwili zjeżdżamy po zboczach na dno doliny Wisły. Przy końcu lasu po lewej (100 m), jeszcze na zboczach, **cmentarz ewangelicki**. Niżej skręcamy w lewo. Przez kilkadziesiąt metrów jedziemy blisko Wisły (100–200 m), którą widać w przerwach między drzewami.

Uwaga! Szlak Po Dolinie od granicy powiatu do mostu na Wdzie w Świeciu całkowicie pokrywa się z Wiślaną Trasą Rowerową – tam szersze opisy miejscowości i obiektów (13,900–37,600 km).

→ **12,580 km – Granica powiatu świeckiego w Grabowie.**

Grabowo. Osada z **pałacem** otoczonym **parkiem** z pomnikowymi drzewami.

Jedziemy razem ze szlakami rowerowymi: zielonym Dokoła Doliny Dolnej Wisły oraz Wiślaną Trasą Rowerową. W prawo wałem przeciwpowodziowym rusza zielony pieszy Nadwiślański. Po 200 m na wprost nas pałac i park. 500 m dalej po lewej **cmentarzyk z kapliczką**. Jedziemy kolejne 700 m. Tu czeka nas rzadkość na rolniczym terenie dna doliny – ponad 2 km będziemy jechać lasem.

→ **13,750 km – Włot Parowu Cieleczyńskiego.**

Parów Cieleczyński. Rozwinięta forma erozyjna w zboczu doliny. **Stanowisko zlepieńców i piaskowców** pochodzących z okresu lodowcowego. **Ścieżka dydaktyczna.**

200 m dalej kukurydziany **labirynt Grabówko** (po prawej).

→ **16,140 km – Szosa w Topolnie.** Stąd 30 m w prawo i z szosy w lewo, potem w prawo do **Wzgórza i Źródła św. Rocha**. Na szczyt prowadzi stroma ścieżka. Można też wejść na wzniesienie dokoła, ze stacjami **drogi krzyżowej**. Przy dłuższej ścieżce tablica informacyjna, a dalej źródło.

Ze skrzyżowania w lewo drogą na Zbrachlin 300 m do **cmentarza parafialnego**, około 1,5 km do **jeziora Topolno**, jeszcze dalej do **cmentarzy ewangelickiego i poepidemicznego**.

Topolno. Wieś, dawniej konkurowała gospodarczo ze Świeciem. Siedziba zakonu paulinów. **Wzgórze św. Rocha**, miejsce kultu słowiańskiego, potem cmentarz rodzinny właścicieli Topolna, wreszcie teren uroczystości patriotycznych. **Źródło św. Rocha** – pomnik przyrody nieożywionej.

Jezioro Topolno. Zimą **konkurs** wycinania z powierzchni brył lodu, w ciepłych porach roku wykorzystywanych do przechowywania mięsa, ryb i nabiału.

Skręcamy w prawo. 230 m dalej, też w prawo, odchodzi droga dojazdowa do **pałacu**.

Pałac z 1891 roku, od 1920 własność Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej. Na terenie klasztoru różaniec z kamieni polnych, łączonych łańcuchem pokazującym kształt Polski, ułożony wokół dębu z figurką ks. Jerzego Popiełuszki. **Park krajobrazowy.**

Szlak dalej prosto. Kilkadziesiąt metrów od skrzyżowania **kościół**.

Sanktuarium NMP, barokowa świątynia wzniesiona w XVII wieku. **Cudowny obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem** (w księgach informacje o uzdrowieniach). Bogate wyposażenie wnętrza.

→ **17,940 km – Nasz szlak skręca w lewo** razem z dwoma innymi rowerowymi, w prawo odchodzi zielony Nadwiślański. 430 m dalej zakręt w prawo. Z niego prosto drogą, w końcu ścieżką, na **grodzisko** (420 m).

Grodzisko Talerzyk z przełomu VIII/IX wieku. Świątyni **punkt widokowy** na dolinę Wisły.

Dolina Wisły z grodziska Talerzyk (fot. Bartosz Adamczyk)

Wjeżdżamy do Topolinka. 300 m od zakrętu drewniana chata i sad. 110 m dalej dom Józefa.

Topolinek. Wieś kociewska. 200-letnia **drewniana chata**, przy niej **stary sad** z jabłoniami. **Dom Józefa**, nieszczęśliwy dla rodziny budowniczego, podobno bywa nawiedzany przez ducha. **Kolekcja** starych narzędzi i przedmiotów rolniczych.

→ **19,100 km – Droga w lewo do winnicy „Przy Talerzyku”.** My prosto. Po 680 m szosą, dość daleko (280 m), możemy odnaleźć **cmentarz ewangelicki**. Z kolei dalej z szosy widać po prawej bardzo zniszczoną **chałupę olęderską**.

→ **21,430 km – Po lewej drugi topoliński cmentarz ewangelicki.** 120 m za cmentarzem w lewo przez parów droga do **Nadwiślańskiej Chaty** (ponad 600 m), gospodarstwa agroturystycznego z bogatym zbiorem eksponatów związanych z życiem wiejskim.

→ **22,220 km – W prawo odchodzi droga.** To stary wariant (bez znaków, bo pozniakały) naszego szlaku, ale ciekawy, stąd zamieszczam go w tym przewodniku.

PROPONOWANY WARIANT SZLAKU:

→ **0,0 km – Skrzyżowanie.** Jedziemy drogą w prawo. Po ponad kilometrze znowu zakręt w prawo. Wjeżdżamy do wsi.

Chrystkowo. Wieś, dawniej *Krostkowo* (*Crostkow* 1400), od nazwy osobowej *Krostka* lub *Krostek* od *Krost//Chrost*. Ponad 100 mieszkańców.

→ **1,960 km – Wjazd do chaty menonickiej w Chrystkowie.**

Pomenonicki **drewniany dom** podcieniowy z 1770 roku, dwukondygnacyjny, pokryty trzciną. Na parterze były pomieszczenia mieszkalne, poddasze na co dzień wykorzystywano do celów gospodarczych, w przypadku powodzi tam chronili się mieszkańcy. Podcień był kiedyś spichlerzem i umożliwiał wjazd wozu z workami zboża, które do wnętrza wciągano przez otwór znajdujący się w pułapie. Zachowała się zrębowa konstrukcja budynku z kompletem zabytkowej stolarki okiennej i drzwiowej. Wewnątrz kolekcja eksponatów związana z życiem mieszkańców Chrystkowa i okolicznych wsi. Całą zagrodę składała się z domu mieszkalnego, stodoły, obory, chlewni, owczarni, wozowni i kuźni. Obiekt był dostosowany do zagrożenia powodzią. W istniejącym do dziś **budynku inwentarskim** zobaczyć można system pochylni pozwalających przeprowadzać zwierzęta na strych podczas powodzi. Całość tworzy **Ośrodek Muzealno-Dydaktyczny Zespołu Parków Nad Dolną Wisłą**, działa tu gospodarstwo agroturystyczne. W ramach pracy ośrodka ratuje się stare odmiany drzew owocowych (kolekcja i szkółka), hoduje owce wrzosówki, odtwarza przechwalnie i suszarnie owoców, przywraca wyrób powideł.

Chata menonicka w Chrystkowie (fot. Krzysztof Bienkowski)

Jedziemy dalej prosto. Po 460 m między budynkami na końcu wsi skręcamy w lewo. Jeszcze 470 m i specjalnym podjazdem dostajemy się na wał przeciwpowodziowy Wisły. Spotykamy tam zielony pieszy szlak Nadwiślański. Z nim w lewo. Przejeżdżamy nad **Strugą Młyńską** (patrz szlak Nadwiślański 22,580 km). Potem z naszym łącz się wał biegnący poprzecznie. 800 m za nim zjeżdżamy na szosę. → **6,160 km – Skrzyżowanie w Kosowie** (26,890 km szlaku czarnego, który tu dochodzi inną trasą).

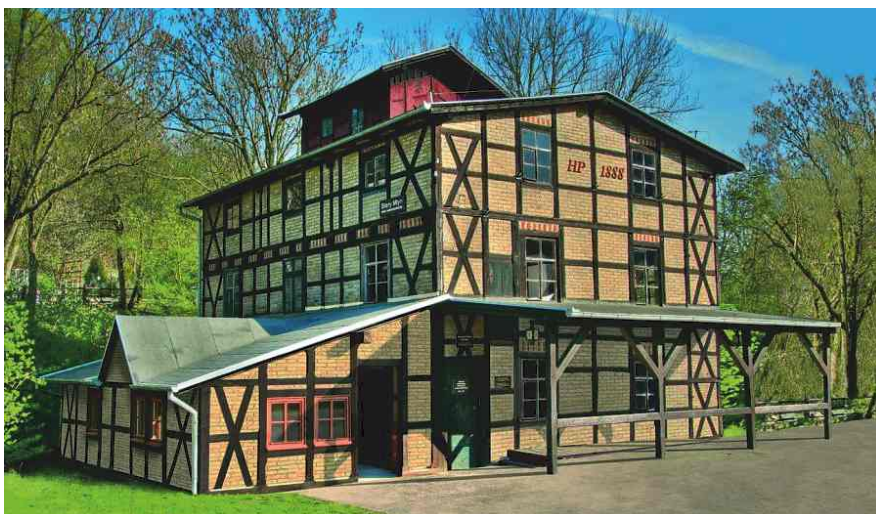
→ **22,320 km – Po lewej zaczyna się rezerwat przyrody.**

Rezerwat przyrody „Ostnicowe parowy Gruczna”. Rezerwat stepowy na stromym zboczu doliny Wisły, z kilkoma rozcięciami erozyjnymi. Ciągnie się przez ponad 1,5 km po lewej stronie szosy. Chroni się w nim roślinność ciepło- i sucholubną (kserotermiczną).

Po prawie kilometrze ul. Wojska Polskiego wjeżdżamy do zwartej zabudowy Gruczna.

Gruczno. Duża wieś kociewska. Na grodzisku odnaleziono cmentarzyska z cenną biżuterią średnio-wieczną. Dawniej jedna z największych wsi na Pomorzu, z parafią należąca do najstarszych w tym regionie.

Prawie 700 m dalej, po lewej, **kościół** neogotycki, przy nim **pomnikowy jesion**. Niedaleko za kościołem, w lewo, droga do podnóży **Góry św. Jana** (ale wejść na nią można z przeciwnej strony, od ul. Dworcowej) – **grodziska** i do **starego młyna** z bogatą kolekcją etnograficzną. Przy nim odbywa się corocznie **Festiwal Smaku**.

Zabytkowy młyn w Grucznie (fot. Internet)
<http://tpdw.pl/?stary-mlyn-w-grucznie-z-1888-roku,35> (dostęp 5.11.2020)

Na skrzyżowaniu skręcamy w prawo w ul. Chełmińską. Teraz jedną trasą wiodą cztery szlaki rowerowe – Trasa Wiślana, zielony Dookoła Doliny, nasz czarny Po Dolinie i dołączający międzynarodowy Euro Route. Jedziemy w kierunku Wisły. Prawie 1,9 km i na początku Kosowa, z prawej strony drogi, **cmentarz menonicki**.

Kosowo. Wieś kociewska. W jednej z zagród wytwarzają sery.

→ **26,890 km – Skrzyżowanie przed wałem.** Tu kończy się wariant naszego szlaku z **odwiedzeniem Chrystkowa**. Spotkanie z zielonym szlakiem Nadwiślańskim pieszym. Wszystkie szlaki przed wałem ruszają w lewo. Przejeżdżamy przez Niedźwiedź. 2,4 km od skrzyżowania na wał wchodzi szlak Nadwiślański (stąd jedziemy po granicy Nadwiślańskiego PK).

→ **31,220 km – Na skrzyżowaniu pomnikowy dąb.**

Niedźwiedź. Wieś ciągnąca się wzdłuż wału wiślanego. **Pomnikowy dąb** szypułkowy (291 cm). Z wału przeciwpowodziowego widok na Chełmno.

→ **33,330 km – Skrzyżowanie Głogówko.** W prawo odchodzą szlaki zielone: Dookoła Doliny i Euro Route. My z dołączającym czerwonym szlakiem rowerowym do Czerska przez główną szosę kierujemy się prosto.

Zbliżamy się do Świecia. Jedziemy wzdłuż starorzeczy po prawej. Pokazują one, jak płynęła Wisła przed kilkuset laty.

→ **36,2750 km – Wjeżdżamy do Nadwiślańskiego PK.** Trochę wcześniej z prawej dołącza zielony szlak Nadwiślański. Po prawej zaczynają się ogródki działkowe. To teren dawnego miasta Świecia. Poruszamy się ul. Polskiego Czerwonego Krzyża. Wjeżdżamy do Świecia. Po lewej resztki **murów obronnych**.

Uwaga! Opis Świecia i jego atrakcji w dziale „Węzły szlaków”.

Zaraz za murami skręcamy w lewo w ul. Farną. Na wprost odrestaurowany **kościół, tzw. fara**. Przed nim skręcamy w prawo. Po 300 m jedziemy w lewo ul. Mostową. Na małym wale Wdy z prawej ścieżka do **zamku**. Za mostem na rzece, po lewej, **przystań wodna** ze stateczkiem, którym można popływać po Wdzie lub Wiśle. Jedziemy prosto ul. Mickiewicza, oddalając się od granic Nadwiślańskiego PK. 230 m od skrzyżowania z lewej **pomnikowy klon** jesionolistny (330 cm). Po kolejnych 70 m z prawej ul. Księcia Grzymisława i **Mały Rynek**. Dalej po lewej **stary cmentarz**. Za nim w lewo i prawo prowadzi ul. 10 Lutego – w tym drugim kierunku do **Dużego Rynku**. 70 m i przejeżdżamy przez ul. Klasztorną, którą w prawo można dotrzeć do **Dużego Rynku** i **barokowego kościoła**. Dojeżdżamy do przelotowej ul. Wojska Polskiego. Naprzeciw (po lewej) Ośrodek Kultury, Sportu i Rekreacji, za nim park. Na skwerze obok skrzyżowania, z prawej, **pomnikowe cisy** Adam i Ewa (105 i 78 cm). Zostawiamy czerwony szlak do Czerska i skręcamy w prawo. Po 400 m po prawej **Urząd Miejski**, a nieco dalej, przed skrzyżowaniem, z lewej, **pomnik** ku czci ofiar II wojny. Przecinamy zielony szlak rowerowy Grzymisława.

→ **38,440 km – Skrzyżowanie z ul. Świętopełka.** Z niej dołącza Trasa Wiślana.

Uwaga! Nasz szlak do Sartowic pokrywa się z Wiślaną Trasą Rowerową – tam szersze opisy miejscowości i obiektów (39,460–49,620 km).

Dalej po granicy Nadwiślańskiego PK. Po prawie 700 m, przed szpitalem (z prawej), skręcamy w lewo w ul. Jesionową. Dalsza trasa wiedzie wśród pól Wysoczyzny Świeckiej. Na końcu zwartej zabudowy Świecia przejeżdżamy nad obwodnicą miasta. Po 3,9 km w prawo szosa do Wiąga. Niecałe 300 m dalej wjeżdżamy do **Czapel**.

Czaple. Wieś kociewska. W centrum, przy skrzyżowaniu, na niewielkim wzniesieniu, **cmentarz ewangelicki**. Po wschodniej stronie drogi ze Świecia jezioro Radon, po zachodniej Jezioro Wielkie i za nim Piaskowe.

Na skrzyżowaniu w Czaplach skręcamy w prawo. Trochę dalej opuszczamy zielony szlak Grzymisława. Wjeżdżamy ze wsi. Dojeżdżamy do **Czapelek**. Wieś leży z boku trasy.

Czapelki. Wieś kociewska. Dość daleko za nią, na północ od trasy, **cmentarz ewangelicki**.

Nasz szlak prosto. Po 320 m koniec wsi. Prawie 500 m dalej rozstaj.

Uwaga! Czarny szlak (razem z Trasą Wiślaną) prowadzi lewą drogą. Doprowadza nas do budowanej drogi ekspresowej S5. W czasie zbierania materiałów do przewodnika (lipiec–sierpień 2020) przejazd przez nią był niemożliwy. Objazd prawą drogą przez Wiąg też nic nie daje – obecna szosa nie jest dostępna dla rowerów, z kolei jazdę drogami polnymi wykluczają strumienie i mokradła (oczywiście, ekstremaliści mogą próbować). **Prawdopodobnie tędy pobiegnie szlak po zakończeniu budowy, więc dalszy kilometr jest taki sam, jak przedtem.**

→ **48,710 km – Przez szosę Gdańsk/Grudziądz – Bydgoszcz** wjeżdżamy do Nadwiślańskiego PK. Ponad 600 m w prawo, przed szosą, parów, którego część na północ od drogi, to rezerwat przyrody.

Rezerwat przyrody „Śnieżynka”. Podlegający ochronie czynnej rezerwat florystyczny, niecałe 3 ha. Część głębokiego, o stromych zboczach, śródpolnego wąwozu rozcinającego morenę denną, którego dnem płynie okresowo wysychający strumień Czerwona Woda, tworzący liczne zakola. Zbocza głównego jaru są rozcięte bocznymi dolinkami, szczególnie od strony Wiąga. Jego stoki porasta grąd zboczowy (wielogatunkowy las liściasty). Wiele rzadkich roślin. Wczesną wiosną masowo kwitnie śnieżyczka przebiśnieg. Nie prowadzi do niego żadna droga.

→ **49,620 km – Skrzyżowanie w Sartowicach.** Na wprost do **pałacu i parku** (opis przy szlaku Na Diabelce). Nasz szlak skręca w lewo. Po 470 m zakręć w prawo. Na nim w lewo droga do nowego **cmentarza parafialnego**. 300 m szosą w prawo **kościół i cmentarz**.

Kościół św. Barbary, patronki flisaków. We wnętrzu barokowe i neogotyckie wyposażenie. Między kościołem a parkiem dworskim głęboki jar.

Z zakrętu zjeżdżamy z szosy na wprost, w polną drogę. Większość dalszego odcinka prowadzi wzdłuż ściany lasu.

Rezerwat przyrody „Grabowiec”. Rezerwat leśny o powierzchni ponad 27 ha, obejmujący las i torfowiska, prawie w całości ścisły. Chroni się w nim grąd zboczowy (grab, buk, i dąb, leszczyna, jarzębina, bez koralowy i trzmielina) z cennymi gatunkami roślin zielnych i bogatym runem. Zajmuje głównie strome zbocze długiego jaru z licznymi bocznymi dolinkami erozyjnymi. Wzdłuż południowo-zachodniej granicy rezerwatu (przy niej jesteśmy) wiedzie 1,5-kilometrowa **ścieżka edukacyjna „Grabowiec”**, prowadząca od miejsca postoju przy szosie Bydgoszcz – Gdańsk na skraj górnej krawędzi zbocza doliny Wisły. Na trasie tablice informacyjne, rzeźby owoców lasu, ptasie skrzynki lęgowe. Na końcu platforma widokowa oraz zjazd linowy. Przy południowej granicy koło zabudowań, **cmentarz ewangelicki**.

Przez rezerwat jedziemy 400 m i na jego drugiej granicy skręcamy w prawo, a po kolejnych 140 m, na rozwidleniu, w lewo, a potem jeszcze raz w lewo. Po 600 m wyjeżdżamy z lasu, a po następnych 630 m czeka nas druga przeprawa przez szosę (tu jest ona możliwa). Wjeżdżamy w drogę po przeciwnej stronie ekspresówki (po prawej, niecałe 200 m, pierwszy cmentarz ewangelicki – mógł się nie uchować) i do wsi. Jedziemy na północ. Po prawej stronie, ale schowane w lesie, dwa nieduże jeziora. Ponad 0,5 km od szosy, w lesie po prawej, drugi **cmentarz ewangelicki**.

→ **54,780 km – Zapora na Mątawie we wsi Święte**, za nią zbiornik. O rzece przy jej szlaku kajakowym.

Święte. Wieś, około 80 mieszkańców. Wzmiankowana w 1470 roku jako *Schwenthen*. Nazwa od jeziora Święte (jezioro Święte 1890), urzędowo *Jezioro Świętowskie*, niegdyś jedno duże (21 ha), obecnie trzy zarastające jeziorka (na prawo od szlaku) i bagna, przez które przepływa Mątawa. Ta z kolei wywodzi się od słowiańskiej bazy *svět-//svět-* oznaczającej obiekty wodne o jasnej i gładkiej tafli wody, odbijającej światło od swej powierzchni.

Jedziemy w las 220 m. Tam ostry skręt w tył na prawo. Poruszamy się prostą leśną drogą, m.in. koło przeciwnego krańca zbiornika zaporowego. Docieramy trzeci raz do szosy, jako przeszkody. Rower da się przeprowadzić, ale czy przejeździemy po zakończeniu budowy – nie wiadomo. Za szosą jedziemy po zachodnim zboczu długiego obniżenia (prawie 5 km długości, 400–1000 m szerokości), zaczynającego się koło leśniczówki Mniszek, a kończącego w dnem doliny Wisły. Bardziej na północ jego przedłużeniem jest rynna, którą wykorzystuje dziś Mątawa. Tędy pewnie spływały do Wisły wody topniejących lodów. Po 600 m od szosy wyjeżdżamy z lasu do **Nowych Marz**.

Nowe Marzy. Wieś z nazwą od starszej (*Marzow dwoic* 1668), ponad 100 mieszkańców.
Stare Marzy, dawniej *Marze*, też *Marzy* (*Marsze* 1415), od nazwy osobowej *Marz/Mróż*.

Na następnym odcinku jedziemy wśród pól, poprzecinanych rowami melioracyjnymi. Sporo zakrętów. Wygląda to tak, mierząc od lasu: 190 m i w lewo, 440 m i w prawo, 210 m i w lewo, 280 m i w prawo, 240 m i w lewo przed Mątawą. Przejeżdżamy pod autostradą. Za nią w lewo, po 690 m w las. Tam po 320 m w prawo i na skraju lasu w lewo. Jesteśmy na drodze, która wzdłuż lasu i dolnej krawędzi zbocza doliny (też częściowo na zboczu) prowadzi nas przez prawie 3,8 km do Górnej Grupy.

Uwaga! Zaraz za autostradą możemy pojechać prosto wzdłuż rzeki, po 610 m skręcić w lewo (zresztą inaczej nie można) i też dojedziemy do drogi przy ścianie lasu. Skróci to nam trasę o 1,2 km, unikniemy jazdy po zboczu doliny, a żadnych ciekawostek nie stracimy.

Wracamy na wyznakowaną (bardzo słabo) trasę. Jedziemy około 150 m od Mątawy, mijamy porozrzucane zagrody. 1,3 km od wyjazdu na skraj lasu, przed grupą zabudowań Nowych Marz, u góry zbocza (180 m od szlaku) **startowisko paralotniarskie**. Trochę dalej, za pierwszym gospodarstwem, na zboczu, u wylotu niedużego parowu, 120 m od trasy, **cmentarz ewangelicki**. Oddalamy się od Mątawy. Na rozwidleniu jedziemy prawą drogą – ul. Pod Stokami. Lewą drogą 200 m do pomnika przyrody – **głazu narzutowego** (580 cm obwodu).

→ **64,390 km – Skrzyżowanie**. Stąd prosto 480 m **cmentarz ewangelicki** po lewej. W lewo do Górnej Grupy – kilkaset metrów do kompleksu domu werbistów (wejście od ul. Klasztornej), dalej w prawo za przelotową ul. Świecką, kościół.

Górna Grupa. Wieś kociewska, około 400 mieszkańców. Też *Wyższa Grupa* (Na wyższej zaś Grupie 1669), nazwa od starszej *Grupy* (Gruppe 1533), ta od „gruda, bryła”. Kiedyś Grupa była dużym majątkiem szlacheckim, pozostając w rękach jednej rodziny (XVI wiek Kopickich, XVII–XVIII Konarskich), potem przekształciła się w trzy osobne miejscowości: Górna Grupa, Dolna Grupa i Grupa, związane jednak zawsze z osobą jednego właściciela. Olędrzy pojawili się tu pod koniec XVI stulecia. **Dom Misyjny Księży Werbistów**, którzy sprowadzili się w 1923 roku, a w nowym domu zamieszkali w 1924. W 1952 roku władze odebrały dom werbistom, przekształcając w oddział szpitala psychiatrycznego w Świeciu. W nocy z 31 października na 1 listopada 1980 roku wybuchł tam pożar, w którym 56 pacjentów zginęło, a 26 zostało ciężko poparzonych. Początkowo w ruinie, w ciągu kilku lat budynek został odbudowany przez Państwowy Dom Pomocy Społecznej. W 1990 roku dom wrócił do werbistów. Obecnie znajduje się tu siedziba prowincjała, Misyjne Seminarium Duchowne Księży Werbistów - Postulat oraz dom opieki dla starszych i chorych zakonników. Działa również werbistowskie wydawnictwo, księgarnia i drukarnia. Kilkuhektarowy **park przyklasztorny**, pozostałość wcześniejszego założenia parkowego otaczającego w przeszłości pałac, ze starymi drzewami, w tym ośmioma pomnikowymi dębami szypułkowymi (374–562 cm), dwoma bukami pospolitymi (317 i 405 cm), lipą drobnolistną (339 cm) i jesionem wyniosłym (305 cm). **Kościół** p.w. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, murowany, modernistyczny z okresu międzywojennego, z wyposażeniem pochodzącym częściowo z dawnego kościoła ewangelickiego. **Dom drewniany olęderski** zbudowany po połowie XIX wieku. **Cmentarz ewangelicki z pomnikowymi dębami szypułkowymi** (305–349 cm). Kilkadziesiąt mogił obmurowanych z dekoracjami wykorzystującymi symbole związane z przemijaniem i wiarą, inskrypcjami oraz postumenty w kształcie ściętych pni drzew.

Szlak skręca w prawo, ku Mątawie i Wiśle. Jedziemy prostymi drogami wzdłuż pasów pól ciągnących się z reguły z północnego zachodu na południowy wschód. Po 1,3 km przejeżdżamy przez mostek na Mątawie. Nieco krótszy dystans i wyjeżdżamy na szosę. 150 m przed wyjazdem na widoczną już szosę, po lewej, **dom olęderski** z werandą.

→ **66,910 km – Skrzyżowanie**. Na prawo Bratwin, na lewo Michale. Na wprost za Wisłą południowa część Grudziądza.

Uwaga! Stąd do Wielkiego Lubienia poruszamy się znowu z Wiślaną Trasą Rowerową (62,930–69,860 km). Przy niej dokładniejszy opis.

Dalsza droga wzdłuż wału przeciwpowodziowego. Ruszamy w lewo. Wjeżdżamy do Michala.

Michale. Wieś. **Drewniane domy olęderskie** z XIX wieku.

→ **68,000 km – Po lewej starorzecze**. Drogą przed nim 180 m i po prawej **cmentarz olęderski**. 630 m dalej szosą po lewej **pomnikowy dąb szypułkowy**, a po następnych 130 m **jesion** wyniosły.

→ **69,340 km – Przekraczamy szosę z Grudziądza do Dolnej Grupy**. Przecinamy żółty szlak rowerowy Grudziądz – Tleń. Po 400 m łączymy się z nim.

→ **70,240 km – Biała Karczma**.

Przedwojenna kawiarnia, restauracja, sala taneczna, muszla koncertowa i piękny ogród z minizoo. Od 2012 roku obiekt odnowiony. Wewnątrz sala balowa z cennymi malarskimi dekoracjami. Na skutek działań prawnych sytuacja może być zmieniona. Z wału mocno przysłonięta przez drzewa panorama Grudziądza.

→ 70,850 km – W lewo droga przez centrum Dragacza. Po lewej, w polu, 400 m od szlaku, pomnikowy dąb szypułkowy (620 cm). Drogą do centrum 330 m – po prawej dom olęderski, za nim cmentarz ewangelicki.

Dragacz. We wsi drewniane domy olęderskie. Wspomniany wyżej to dawna wiejska szkoła. Cmentarz ewangelicko-mennonicki wśród dębów i kasztanowców.

Dalej, już w małym Lubieniu, odjeżdżamy od wału przeciwpowodziowego.

→ 72,530 km – Łuk szosy w lewo. Przed nami widać dwór i kościół. Nasz szlak odchodzi z szosy w pole po prawej. Po 100 m z prawej luneta.

Luneta. Pozostałość fortyfikacji z okresu wojen napoleońskich i pierwszej połowy XIX wieku, należących do systemu umocnień twierdzy grudziądzkiej. To obiekt obronny składający się z wału ziemnego i fosy, otwarty z tyłu. Luneta na początku Lubienia leży w gęstwinie drzew owocowych, a w jej środku stoi dziś dom.

Za lunetą droga skręca w prawo. Można nią dojechać na brzeg Wisły (800 m). Szlak prowadzi prosto. Mamy 600 m do cmentarza ewangelickiego z nagrobkami i obmurowanymi mogiłami m.in. z końca XIX wieku. Za cmentarzem szlak skręca w lewo.

→ 73,600 km – Szosa w Wielkim Lubieniu.

Wielki Lubień. Wieś. Klasycystyczny dwór. Kościół św. Jakuba Apostoła, przy nim cmentarz z grobem żołnierzy polskich z września 1939 roku. Przy kościele lipa, a koło plebanii dąb – oba pomniki przyrody. Zabytkowe domy drewniane z zachowanymi elementami zdobniczymi drzwi i okien. Cmentarz protestancki.

Kościół w Wielkim Lubieniu z zaznaczonym poziomem wielkiej powodzi (fot. Piotr Szumigaj)

Na szosie przecinamy Wiślaną Trasę Rowerową. Z nami na północ rusza żółty szlak do Tlenia. 50 m dalej po prawej spory dom drewniany.

Budynek piętrowy, konstrukcji zrębowej (poziome belki z zamkami). Typowe dla menonitów zielono-białe okiennice. Oryginalne drewniane drzwi i naroża budynku.

Jedziemy wśród pól. Po 3,1 km pokonujemy most na Mątawie i wjeżdżamy do Krusz.

Krusze. Wieś kociewska, prawie 300 mieszkańców. Nazwa pochodzi od gwarowego *krusza* „grusza” (*Krusze* 1766). Olęderskie i kociewskie **domy drewniane**.

Łuk w prawo, potem w lewo. Dojeżdżamy do pasa drzew z lewej. Przed nim droga do **cmentarza ewangelickiego** (320 m). Dalej jedziemy wśród pól (czasem brzegiem lasu) i rozrzuconych gospodarstw. Niecałe 600 m dalej rozwidlenie w narożniku lasu. My prawą drogą. Po 700 m po prawej **dom olęderski**.

Zbudowany prawie 200 lat temu, z częścią mieszkalną i gospodarczą w jednym rzędzie (niegdyś pod wspólnym dachem). W domu, konstrukcji wieńcowej (poziome belki łączone na zamki), zachowana czarna kuchnia (rodzaj wielkiego komina; dym z otwartego paleniska uchodził na poddasze; w czasach późniejszych zwężone ściany doprowadzano do dachu jako komin).

130 m dalej kolejna **chałupa olęderska**. Wjeżdżamy do północnej części Krusz – Osieka. W środku tego odcinka duży **dom olęderski**.

Zbudowany w 3 ćwierci XIX wieku. Parterowy z mansardami (facjatkami, pomieszczeniami mieszkalnymi na strychu, przykrytymi osobnym dachem). Zachowane okiennice.

→ **80,440 km – W prawo droga do cmentarza ewangelickiego** – 330 m, po lewej, w polu, kępa zieleni (100 m). Na cmentarzu ponad 400-letni **pomnikowy dąb** szypułkowy (600 cm).

My prosto. Stąd do Małego Komorska poruszamy się zachodnią granicą Niziny Sartowicko-Nowskiej, której środkiem płynie obwałowana Mątawa. Zaczyna się Komorsk, potem Wielki Komorsk. Jedziemy ul. Grudziądzką. Blisko centrum, po lewej za zabudowaniami (80 m) **cmentarz ewangelicki**.

→ **82,800 km – Wielki Komorsk. Skrzyżowanie ulic Grudziądzkiej (lub Nowskiej, która tu się zaczyna) i Warlubskiej** (dochodzi z lewej). Przed nami z lewej **kościół i cmentarz**. Szerszy opis Wielkiego Komorska przy szlaku Grzymisława (36,390 km).

Wielki Komorsk. Duża wieś kociewska. Wiele starych **domów drewnianych** (w stylu olęderskim i kociewskim), szczególnie przy ulicach Grudziądzkiej, Nowskiej, Warlubskiej, **oraz murowanych. Kościół p.w. św. Bartłomieja**, otoczony murem z kamienia polnego. W pobliżu stara **plebania**.

Szlak żółty odchodzi w lewo. Stamtąd dołącza zielony szlak rowerowy Grzymisława. Powoli opuszczamy Wielki Komorsk. Kończy się zwarta zabudowa wsi. Szosa skręca lekko w prawo. Dalej rozrzucone gospodarstwa wśród pól.

→ **84,670 km – Skrzyżowanie pięciu dróg w Małym Komorsku.**

Wieś kociewska, ponad 300 mieszkańców. Wzmiankowana w 1273 roku (*que parvum Komorsk*).

2,3 km dalej zostawiamy szlak Grzymisława i za poewangelickim **kościółem św. Floriana** skręcamy w prawo, znowu w kierunku Wisły. Po ponad 1,6 km dalej przekraczamy lewy dopływ Mątwy – Strugę Młyńską, a po kolejnym kilometrze samą **Mątawę**. Na końcu tego odcinka, za gospodarstwem, a przed skretem w lewo, mijamy **cmentarz ewangelicki**.

→ **90,280 km – Szosa w Trylu.**

Wieś kociewska z kilkoma **domami** i dwoma **cmentarzami olęderskimi** (koło jednego jechaliśmy).

Kolejny raz spotykamy Trasę Wiślaną. Skręcamy w lewo. Jedziemy przez końcówkę alei lipowej. 750 m za nią, po łuku szosy w lewo, po prawej, w kępie drzew, drugi w Trylu **cmentarz ewangelicko-menonicki**. Opis Tryla i cmentarza przy Wiślanej Trasie Rowerowej 76,120 km i dalej.

Ponad 700 m dalej zaczyna się 1,6-kilometrowa **aleja lipowa**. 900 m za jej końcem przejeżdżamy kolejny raz nad Mątawą.

→ **94,710 km – Skrzyżowanie na południowym skraju Nowego.** W prawo odchodzi Trasa Wiślana. My z dołączającym szlakiem Grzymisława prosto, w ul. Podgórną. Po 100 m w lewo odchodzi droga do **pałacu w Kończycach** – czytaj szlak Grzymisława 43,270 km. Prawie 500 m dalej skręcamy w prawo

w przelotową ul. Bydgoską. Po 330 m znowu w prawo – ul. Kościuszki. Na placu z trzema ulicami (przed nami z prawej widoczny **kościół św. Maksymiliana Kolbe**) wybieramy lewą, czyli ul. Długą, potem Grudziądzką.

Pałac w Końcyczach (fot. Bartosz Adamczyk)

→ **96,230 km – Zachodni kraniec Rynku w Nowem.**

Uwaga! Opis Nowego w dziale „Węzły szlaków”.

Razem ze szlakiem Grzymisława okrążamy plac (z narożnika wschodniego, gdzie zaczyna się niebieski szlak rowerowy Napoleona, w prawo do **zamku**). Wjeżdżamy w ul. Gdańską. Po prawej, za kamienicami, **kościół św. Mateusza**. Dołącza na krótko Trasa Wiślana. Na przelotowej ul. Tczewskiej skręcamy w prawo.

→ **96,750 km – Skrzyżowanie.** Prosto odchodzi Trasa Wiślana, a dołącza do niej czarny szlak pieszy Dolnej Wisły. Trzy szlaki rowerowe, w tym nasz, skręcają w lewo, w ul. Kolejową. Po 430 m z prawej mijamy **kaplicę św. Jerzego** i dwa połączone **cemtarze nowskie**. Jednocześnie po lewej stadion. Za nim wyjeżdżamy z Nadwiślańskiego PK. Dalej ogródki działkowe. Po 3,1 km od skrzyżowania w Nowem, w lewo, odchodzi szlak Napoleona.

→ **101,160 km – Skręcamy w prawo.** Szlak Grzymisława wiedzie dalej. W lewo droga do Milewa (około 1,5 km).

***Milewo.** Wieś kociewska, około 170 mieszkańców. Dawniej Mielewo (Melewo 1225), z nazwą pochodzącą od miel-, miał-. W XIII–XV wieku własność rodu Mylwe (późniejszych Milewskich). **Dwór** z 1821 roku. Parterowy, z piętrową facjatką (mieszkalne poddasze) pośrodku i przybudówką. Na skutek remontów bez specjalnych cech stylowych. **Park krajobrazowy** z pocz. XIX wieku, prawie 3 ha, z pomnikowymi drzewami: dębem szypułkowym (449 cm), sześcioma lipami drobnolistnymi (311–496 cm) i kasztanowcem zwyczajnym (430 cm) oraz szpalerem lip drobnolistnych (129–509 cm) wzdłuż południowej granicy parku. **Zabudowania folwarczne** z XIX/XX wieku. Przy nich dwa dęby szypułkowe (251 i 452 cm).*

660 m dalej po skręcie w prawo rozwidlenie w **Milewku**. My prawą drogą. Jeszcze 250 m i po lewej **dwór i park**.

***Milewko.** Wieś kociewska, zamieszkała przez około 130 osób. Dawniej *Mielewko* (*Llewe!* 1414–1438, *Mieliwka* 1570), od nazwy wcześniej założonego *Milewa*. **Dwór** powstał w 1815 roku, zmodernizowany w końcu XIX wieku. Prawie zniszczony, w połowie XX wieku odbudowany zgodnie z historycznym wyglą-*

dem. Parterowy, z piętrowym ryzalitem (wysunięciem), z werandą i balkonem od strony ogrodu, z przybudówką. **Park krajobrazowy** z pocz. XIX wieku, 6 ha, później zmieniony. **Pomnikowe drzewa:** trzy lipy drobnolistne (290–430 cm), lipa czterowierchołkowa (660 cm) i dąb szypułkowy (251 cm).

100 m dalej rozwidlenie – do dworu w lewo, a szlak w prawo.

→ **104,680 km – Szosa do Gdańska w Bochlinie.**

Bochlin. Wieś kociewska, zamieszkała przez około 800 osób. Nazwa od nazwy osobowej *Bochel*. Dawniej głównie majątek szlachecki. Późnoklasycystyczny **dwór** i budynki folwarczne (prawie 2 km stąd, przed Jarem Czarownic w Nowem – opis Trasa Wiślana 85,070 km).

Szlak rusza w prawo po granicy Nadwiślańskiego PK. Po 160 m skręca z szosy w lewo. Wjeżdżamy na teren Parku. Ponad 400 m dalej rozwidlenie. W lewo 700 m do „**Toskanii Kociewskiej**”.

Gospodarstwo agroturystyczne ze zwierzętami (osły, konie, świnki wietnamskie, kury, gęsi syberyjskie). Programy rekreacyjno-edukacyjne, wycieczki, akcje przyrodniczo-ekologiczne, warsztaty plastyczne i kulinarne.

My dalej prosto.

→ **105,850 km – Na skrzyżowaniu w Kozielcu**, między gospodarstwami, spotkanie z Wiślaną Trasą Rowerową. Obok krzyżówki **pomnikowa topola** czarna (662 cm).

Kozielec. Wieś kociewska, około 80 mieszkańców. Nazwa pochodzi od wyrazu *kozieł* „samiec sarny” (*Coselitz* 1414–1438).

Stąd do granicy województw nasz szlak i Trasa Wiślana prowadzą wspólnie. Po 320 m skrzyżowanie. Droga w prawo w las około 320 m do ukrytego wśród drzew **cmentarza ewangelickiego**. W pobliżu skrzyżowania **pomnik** koła łowieckiego Hubertus. Mijamy kolejne grupy zabudowań Kozielca. Pasy leśne po prawej porastają zbocza doliny Wisły. Wyjeżdżamy na dużą polanę z ostatnimi gospodarstwami. Ponad 400 m dalej wjazd do lasu. Z prawej (270 m) wąski pas **rezerwatu przyrody Wiosło Duże**. Patrz szlak Dolnej Wisły po 7,690 km.

→ **109,700 km – Granica powiatu świeckiego oraz województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego.**

Uwaga! Dalsza część trasy opisana na podstawie śladu GPS otrzymanego z Lokalnej Organizacji Turystycznej Kociewie.

Wjeżdżamy do gminy Gniew w powiecie tczewskim. W lewo odbija czarny szlak pieszy Dolnej Wisły. My z Wiślaną Trasą Rowerową dalej wspólnie lasem. Po 450 m odbija w lewo Trasa Wiślana. Około 900 m jedziemy wzdłuż granicy **leśnego rezerwatu przyrody Wiosło Duże** (patrz szlak Dolnej Wisły po 7,690 km).

→ **111,280 km – Skręcamy w lewo (na zachód).** Na kilkaset metrów łączymy się ze szlakiem pieszym, potem przecinamy Trasę Wiślana. Po kilku zakrętach wyjeżdżamy z lasu.

→ **114,320 km – Po łuku drogi w lewo pierwsze rozproszone zabudowania Półwieś.**

Półwieś. Wieś kociewska, około 330 mieszkańców.

Nieco dalej jedziemy wzdłuż brzegów **jeziora Półwieś** (32,5 ha). Koło zatoki stanowiącej jego północny kraniec skręcamy w prawo. Po 1,4 km wjeżdżamy do lasu. 420 m dalej rozwidlenie – my w prawo (w lewo do leśniczówki Dębiny).

→ **117,890 km – Łączymy się z Trasą Wiślaną.**

Uwaga! Stąd do końca szlaku, z wyjątkiem dwóch odcinków, jedziemy wspólnie. Dlatego szerszego opisu atrakcji należy szukać przy Wiślanej Trasie Rowerowej 92,110–124,080 km.

1,2 km dalej dołącza na 900 m szlak pieszy. Od tego miejsca prawie do wyjazdu z lasu jedziemy blisko granicy **florystycznego rezerwatu Wiosło Małe** (patrz szlak Dolnej Wisły po 7,690 km). Dojeżdżamy do skrzyżowania w Widlicach.

Widlice. Wieś kociewska. **Cokół pomnika** Gottlieba Schmidta (patrz szlak Dolnej Wisły po 7,690 km). **Stare chaty i piękne widoki** na dolinę Wisły. **Cmentarz ewangelicki.**

Jedziemy na północny wschód. 1,5 km od skrzyżowania, w osadzie Pod Górąmi (część Opalenia), dołącza czarny szlak pieszy.

→ **122,720 km – Pas zieleni wzdłuż dawnej linii kolejowej Smętowo – Kwidzyn.** Przejeżdżamy pod **ceglanym wiaduktem.**

Opalenie. Wieś kociewska. Barokowy kościół **pw. św. Apostołów Piotra i Pawła.** **Poewangelicki kościół** za **cmentarzem parafialnym** z barokową **kapliczką.** **Pałac** Czapskich z parkiem.

Leśny rezerwat Opalenie (3 km na wschód od wsi). Tereny leśno-stepowe nad Strugą Młyńską, ponad 8 ha. Chroni się las gąrdowy i stanowiska cennych gatunków roślin. Ochrona częściowa.

Za pasem zieleni, po prawej, **pałac i park.** Potem wykonujemy łuk w lewo, następnie w prawo. 300 m za dwoma łukami szosy skrzyżowanie ulic Hutten-Czapskiego i Warneckiego, po lewej **kościół.** 300 m dalej **cmentarz.** Przy nim w prawo odchodzi szlak pieszy. Jedziemy przez osadę Aplinki. Za nią przecinamy drogę krajową 90, w ciągu której znajduje się nowy most drogowy na Wiśle. Dalej kolejny raz dołącza do nas czarny szlak pieszy. 360 m stąd, w rozwidleniu dróg i kępie drzew, **cmentarz ewangelicki z pomnikowymi lipami.**

→ **127,710 km – Skrzyżowanie przed centrum Jażwisk.**

Jażwiska. Wieś kociewska, **Zajazd** z początku XIX wieku i blisko zabudowania dawnej **szkoły.**

Jedziemy wzdłuż krawędzi zbocza doliny Wisły. Na rozwidleniu szlak pieszy odchodzi w prawo, my kierujemy się w lewo. Na początku Tymawy znowu spotykamy czarny szlak pieszy. W tym miejscu **cmentarz parafialny z pamiątkowymi kapliczkami.** Za skrzyżowaniem, po lewej, **kościół.** Kawalek za nim budynek dawnej **kuźni.**

→ **131,240 km – W Tymawie nasz szlak odchodzi w prawo.** Pozostałe prosto.

Tymawa. Wieś kociewska. **Kościół św. Michała Archanioła,** przy nim **pomnikowe lipy** drobnolistne. W południowej części wsi **Jeziro Tymawskie** (7,5 ha).

Po trzech położonych blisko siebie zakrętach wjeżdżamy do lasu, a w nim do głębokiego jaru, zwanego Parowa. Po wyjeździe z tego erozyjnego rozcięcia i z lasu skręcamy w lewo. Tu dołącza do nas czarny szlak pieszy. Prawie 2 km jedziemy wzdłuż pasa lasu i dolnej krawędzi doliny Wisły. Z lewej (z zachodu) omijamy położoną wyżej Nicponię.

Nicponia. Wieś kociewska. *Tzw. Nowy, choć z XIX wieku i zniszczony, **dwór.***

→ **134,870 km – Z lewej dołączają do nas inne szlaki rowerowe.** Przejeżdżamy przez most na Wierzyca i wjeżdżamy na ul. Promową w Gniewie.

Wierzyca. Rzeka wypływająca z Pojezierza Kaszubskiego i uchodząca do Wisły koło Gniewu.

Gniew. Miasto kociewskie. **Zamek krzyżacki.** Obecnie centrum kultury, turystyki i edukacji historycznej oraz hotel. Odbywają się tu inscenizacje wojenne, turnieje rycerskie, spektakle historyczne. Działają stowarzyszenia rycerskie i wojskowe oraz chór gregoriański. W podziemiach zamku ekspozycja. **Pałac Marysieńki** zbudowany przez Jana Sobieskiego, położony na krawędzi doliny Wisły (wspaniałe widoki). Obecnie hotel. **Stare Miasto** z zachowanym średniowiecznym układem przestrzennym. **Gotycki kościół św. Mikołaja,** przy nim **pomnikowe drzewa.** **Ratusz** z podcieniem na środku rynku. **Zespół zabytkowych kamienic.** **Ulica Sambora** koło kościoła z **Ogrodem Historii.** Miejskie **mury obronne.**

Przez miasto przejeżdżamy inaczej niż Trasa Wiślana. Przecinamy ul. Promową i na Wiślanej skręcamy w lewo. Potem jedziemy w prawo ul. Podwale i znowu w prawo ul. Piłsudskiego. Przejeżdżamy przez **Rynek** i w jego północno-wschodnim narożniku dołączamy do innych szlaków rowerowych. Z nimi

wyjeżdżamy ul. Jana Sobieskiego na ul. 27 Stycznia i nią w prawo. Opuszczamy Gniew. Na pierwszym skrzyżowaniu za zabudowaniami dołącza czarny szlak pieszy.

→ **138,780 km – Skrzyżowanie w Ciepłym**. Odchodzi szlak pieszy.

Ciepłe. Wieś kociewska. W pobliżu **grodziska i cmentarzysko** średniowieczne.

Szlak pieszy odchodzi w lewo, my skręcamy w prawo. 400 m dalej z lewej, na wzniesieniu, jedno z **grodzisk**. Dojeżdżamy do wału przeciwpowodziowego i wzdłuż niego w lewo. Tak poruszamy się przez 2,3 km. Docieramy do **Polskiego Gronowa**.

Wieś kociewska na Nizinie Walichnowskiej. Pozostałości **dawnego budownictwa, cmentarz menonicki** i resztki dawnych **wałów**. **Kaplica** św. Maksymiliana Kolbe, obok **pomnikowe kłony** pospolite.

Nizina Walichnowska. Płaski, osadzony przez Wisłę teren na jej lewym brzegu. Kraina rolnicza. Zasiadlali ją i zagospodarowali Olędrzy.

We wsi na krótko dochodzi czarny szlak pieszy (w pobliżu **kaplica i pomnikowe drzewa**).

→ **144,430 km – Rozjazd w Małym Gronowie**. My prawą drogą. 2 km dalej, na skrzyżowaniu, dołącza znowu szlak pieszy. Niedaleko stąd **cmentarz menonicki**, potem **kościół i cmentarz katolicki**.

Wielkie Walichnowy. Wieś kociewska. **Kościół św. Jana Chrzciciela**, przy nim **cmentarz**. Obok świątyni **kuźnia** z podcieniem. **Cmentarz menonicki** z ciekawymi nagrobkami wśród drzew. Liczne stare **budynki murowane**.

→ **148,040 km – Granica gmin Gniew i Pelplin**.

Dalszy przebieg szlaku w woj. pomorskim na lewym brzegu Wisły – do mostu w Tczewie (około 22 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

Małe Walichnowy – Międzyzłęcz – Rybaki – Gorzędziej – Tczew (patrz Wiślana Trasa Rowerowa).

Szlak Grzymiśława, długość około 142 km, w powiecie świeckim 51,900 km – rowerowy, znaki zielone. Trasa: Szlak prowadzi ze Świecia do Tczewa przez „Łagodną Krainę” – Kociewie, której malownicze krajobrazy i dziedzictwo kulturowe pokazuje. W powiecie świeckim łączy dwa zabytkowe miasta i wiedzie przez dwa regiony – Wysoczyznę Świecką i Dolinę Dolnej Wisły.

Nazwa: Grzymiśław – książę świecki i lubiszewsko-tczewski, namiestnik księcia seniora krakowskiego. Żył w drugiej połowie XIII wieku. Nadał Zakonowi Maltańskiemu (joannitom) Starogard Gdański i Skarszewy.

→ **0,0 km – Świecie. Mały Rynek – ul. Grzymiśława.**

Opis Świecia i jego atrakcji w dziale „Węzły szlaków”.

Startujemy z **Małego Rynku**. Po 80 m skręcamy w prawo, w ul. Kopernika, i docieramy do **Dużego Rynku** z dawnym **ratuszem i Izłą Regionalną**. Na jego początku znowu w prawo i ul. 10 Lutego dojeżdżamy do Sądowej. Nią w lewo, wspólnie z Trasą Wiślaną. Naprzeciw **szpital psychiatryczny**. Po prawie 100 m **zespół pobernardyński**. Za nim skręcamy w prawo i na skrzyżowaniu w lewo, w ul. Świętopełka.

→ **0,840 km – Ul. Wojska Polskiego.** Trasa Wiśłana w prawo, my w lewo. Niecałe 200 m dalej **Urząd Miejski z parkiem miniatur**, ale my skręcamy wcześniej w prawo, w ul. Laskowicką. Przy skrzyżowaniu **figura Matki Boskiej**, upamiętnienie świecian, którzy zginęli w II wojnie światowej. Możemy skorzystać ze ścieżki rowerowej. Po 570 m z lewej ul. Wojsk Łączności (przy niej dawne **koszary**). Za rondem koniec zwartej zabudowy Świecia. Potem przejeżdżamy pod obwodnicą miasta.

→ **3,580 km – Skrzyżowanie w Sulnowie.**

Sulnowo. Wieś kociewska, około 700 mieszkańców. Też *Solnowo*, wzmiankowane w 1338 roku (*Sulnowo, Solnaw, Sulmąfa*). Nazwa od osobowej *Sulen*. Być może dawniej *Sulimowo* od *Sulmin* czy *Sulima*. W drugiej połowie XVIII wieku duży folwark z gorzelnią, młynem parowym, owczarnią, hodowlą koni, owiec, bydła i świń. **Dwór** z 1880 roku i XIX-wieczny **park**. Obecnie część Centrum Rekreacyjno-Sportowego (ze skrzyżowania przed rondem 0,5 km w lewo). W parku dwie **pomnikowe lipy** drobnolistne (314 i 361 cm).

120 metrów dalej rondo. Szlak skręca w prawo. Natomiast w lewo ścieżką rowerową do **Sulnówka i rynnowego jeziora Deczno** (38,5 ha, 12,8 m głębokości) – patrz szlak Świecie - Czersk (10,920 km).

→ **4,950 km – Skrzyżowanie w Dzikach.**

Wieś, około 170 mieszkańców. Kiedyś *Dzikowo (de Sicowe 1303)* od nazwy osobowej *Dzik*.

900 m dalej, po prawej za gospodarstwem i polem, w kępie drzew (prawie 400 m od szosy) **cmentarz ewangelicki**.

→ **7,360 km – Skrzyżowanie w Ernestowie.**

Wieś, około 140 mieszkańców. Nazwa oczywiście od imienia *Ernest (Ernsthof-Ernestowo* al. *Nowy folwark 1879*), ale jej pochodzenie nieznane. We wsi **labirynt** kukurydziany i **plac zabaw** z dawnych lat dla dzieci.

Po ponad 1200 m dojeżdżamy do małego jeziora. Za nim większe Piaskowe (4,7 ha) i Wielkie (15,0 ha). Wjeżdżamy do Czapel.

→ **9,430 km – Skrzyżowanie w Czaplach.** Praktycznie tylko przecinamy dwa szlaki rowerowe – czarny Po Dolinie Dolnej Wisły i Wiślaną Trasę Rowerową.

Czapple. Wieś. W centrum wsi, przy skrzyżowaniu, **cmentarz ewangelicki**. Na prawo od szlaku kolejne jezioro – Radon (11,0 ha). Więcej patrz Wiśłana Trasa Rowerowa (45,050 km).

Jedziemy prosto i po 100 m w lewo.

→ **11,360 km – Skrzyżowanie we wsi Białe.**

Białe. Wieś kociewska z około 130 mieszkańcami. (*Beale 1198*) – nazwa od pobliskiego jeziora. Prawie 0,5 km od skrzyżowania w lewo **cmentarz poepidemiczny**, 1,3 km w prawo w tył **cmentarz ewangelicki**.

Na następnym skrzyżowaniu (ponad 400 m), pod koniec wsi, skręcamy w prawo. O ile od Świecia jechałiśmy wśród pól, teraz wjedziemy w lasy.

→ **12,960 km – Skrzyżowanie na polanie.** Po lewej jezioro.

Jezioro Bialskie – też *Białe* (*Bialla* 1624), od *biały*, opisujący piaszczyste podłoże. Ma 45,0 ha powierzchni i 3,6 m głębokości.

→ **14,700 km – Skrzyżowanie leśne.** Szlak w prawo, a po 90 m na rozstaju prawą drogą.

→ **16,120 km – Kolejne skrzyżowanie w lesie.** W lewo do Dubielna, szlak w prawo.

→ **17,920 km – I następne skrzyżowanie.** Tu w prawo. Po 90 m przejeżdżamy po mostku na **Mątawie** (opis przy jej szlaku kajakowym), jeszcze z jej leśnym odcinku. Za nim pokonujemy północny kraniec obniżenia szerokości do 1 km, uchodzącego do doliny Wisły w Nowych Marzach.

→ **18,310 km – Wyjeżdżamy na drogę Mniszek – Grupa.** Po 90 m skręcamy w lewo. Po kolejnych 260 w prawo, a po następnych 270 w lewo.

→ **19,520 km – Przejeżdżamy pod autostradą.** 2 km stąd na południe, po wschodniej stronie autostrady, miejsce pamięci narodowej – **cmentarz ofiar okupacji Mniszek** (patrz „Ciekawe miejsca poza szlakami”).

→ **20,580 km – Przejeżdżamy przez tory** linii Laskowice Pomorskie – Grudziądz (otwartej w 1879 roku) **w Grupie**, nieco wcześniej skręcając w lewo.

Grupa. Osada kociewska z Centrum Szkolenia Logistyki Wojska Polskiego. Nazwa od *grupa* „gruda, bryła” (*Gruppe* 1533).

Po kilometry wyjeżdżamy z osiedla, skręcając lekko w lewo w las.

Po lewej rów o prostoliniowym przebiegu, z jednym skrzętem, prawie 2 km długości, ciągnący się ogólnie na południowy zachód, do leśniczówki Mniszek. Według uzyskanych informacji mógłby to być rów przeciwczołgowy (może tak być wykorzystany w czasie wojny). Jednak bardziej wiarygodny cel jego wykopania, to chęć Niemców (podczas wojny) skierowania części wód Mątawy do Grupy (po co?) lub dalej. Podobno nosi nazwę Martwa Mątawa.

150 m stąd, w lesie po prawej, cmentarz wielowyznaniowy.

→ **23,080 km – Znowu autostrada.** Tym razem przejeżdżamy nad nią.

→ **24,180 km – Skrzyżowanie Piła-Młyn.**

Piła-Młyn. Budynek dawnego młyna, dziś mała elektrownia wodna i mieszkanie (fot. Internet)
<http://pilamlyn.pl/portfolio-project/mala-elektrownia-wodna-pila-mlyn/> (dostęp 5.11.2020)

Osada nad Mątwą. Dawniej *Piła*. Nazwa od *piła* „tartak” (*Piła* 1686). W niej staw zaporowy oraz budynek dawnego młyna i tartaku, obecnie Mała Elektrownia Wodna (25 kW). 120 m od krzyżówki (drogą gruntową na wschód i północ) w lesie, **cmentarz ewangelicki**.

Skręcamy w prawo i jedziemy wzdłuż Mątwy pod prąd.

→ **25,060 km – Zaczyna się Buśnia.**

Buśnia. Wieś kociewska, około 150 mieszkańców. Niegdyś *Buszyn(o)* lub **Bužno* (*Busino* 1310), od nazwy osobowej *Busz* lub (z nazwy rekonstruowanej) od *bug* „zakręt, zakole rzeki”. Tu urodził się **Antoni Czortek**, przedwojenny polski bokser, wicemistrz Europy, olimpijczyk, więzień Auschwitz-Birkenau. **Kaplica** parafii Jeżewo. We wnętrzu ołtarz i dekoracje z korzeni, pni, rogów zwierzęcych. **Cmentarz ewangelicki** (230 m od początku wsi, po prawej stronie trasy) z drugiej połowy XIX wieku – mogiły obmurowane i postumenty, inskrypcje.

Skręcamy w prawo i jedziemy wzdłuż Mątwy pod prąd.

→ **25,500 km – Główne skrzyżowanie we wsi.** W pobliżu **kaplica** św. Brata Alberta. W lewo i potem na południe (około 600 m) drugi **cmentarz ewangelicki**. My prosto, dalej wzdłuż Mątwy.

→ **27,080 km – Skrzyżowanie szos w Rozgartach** (po lewej). Skręcamy w prawo.

Osada leśna z nazwą od niem. *Rossgarten* „łąka, pastwisko dla koni” (*Rossgarth* 1777). Na Mątwie mała elektrownia wodna.

→ **28,220 km – Wyjeżdżamy z lasu.** Początek **Rulewa**.

Rulewo – wieś kociewska, około 250 mieszkańców. Pierwotnie *Rolewo* (*Rulewo* 1295), nazwa od *rola* „ziemia uprawna”.

→ **28,500 km – Wjazd na teren Hanza Pałac.** Nieco wcześniej, po prawej, znajdował się **dom rodzinny Bronisława Malinowskiego**, złotego medalisty olimpijskiego z Moskwy 1980, srebrnego z Montrealu 1976 oraz dwukrotnego mistrza Europy w biegu na 3 km z przeszkodami.

Pałac w Rulewie (fot. Piotr Szumigaj)

Pałac klasycystyczny z 1865 roku, dwukondygnacyjny, z ryzalitem (występem) od frontu, zwieńczonym herbem rodziny założycieli pałacu. Portyk kolumnowy (otwarty ganek), poprzedzający wejście i podtrzymujący taras. **Park krajobrazowy** (około 8 ha) ze stawkami, grotą kamienną, wzgórzem widokowym

i starodrzewem – w nim **pomniki przyrody**: trzy buki pospolite (320–393 cm), dwie lipy drobnolistne (437 i 465 cm), pięć dębów szypułkowych (396–669 cm), platan klonolistny (355 cm), świerk pospolity (311 cm) i topola osika (468 cm). Na zachód od pałacu **cmentarz rodowy**. Obecnie całość to Hanza Pałac Hotel&SPA, a w otoczeniu park linowy, kolejka tyrolska itp. **Budynki dawnego folwarku** – ekonomówka, dom ogrodnika, stajnia, stodoła, spichlerz, gorzelnia, kuźnia, tartak i czworaki.

Po 380 m skręcamy w lewo. Ponad 600 m i przejeżdżamy nad autostradą. Po kolejnych 560 m na rozstaju lewą drogą.

→ **31,080 km – Dom Dziecka w Bąkowie.**

Bąkowo. Wieś kociewska, prawie 400 mieszkańców. Gniazdo rodowe jednej z linii rodu Hutten-Czapskich. Dawniej **Bądkowo* lub **Będkowo* (*Banthcowo* 1295) od nazwy osobowej *Bądek//Będek* lub *Bądk//Będk*. **Dwór** (obecnie Dom Dziecka) w stylu eklektycznym. Portyk (przed wejściem) za arkadami (łukami), symetryczne skrzydła. **Park krajobrazowy** (3,5 ha) z pierwszej połowy XIX wieku z zachowanym układem przestrzenno-kompozycyjnym. Staw koło dworu. Pomnikowe drzewa: dąb szypułkowy (512 cm), lipa drobnolistna (270 cm), dwa buki pospolite (295 i 361 cm). Zrujnowane pozostałości dawnego **folwarku** – spichlerz, kuźnia i gorzelnia. Przy szosie przed zabudowaniami „**Dęby Bąkowskie**” – olbrzymy z najgrubszym w woj. kujawsko-pomorskim (958 cm) i drugim najstarszym w Polsce (ponad 700 lat), ale wyjątkowo niskim (15 m) „Janem Kazimierzem”, pozostałe 807 i 622 cm obwodu – po lewej stronie trasy oraz dwa dęby szypułkowe (625 i 757 cm) – po prawej. Około 300 m na południowy zachód od dworu **cmentarz ewangelicki**.

Dąb Jan Kazimierz w Bąkowie (fot. Piotr Szumigaj)

Jedziemy dalej. Po 280 m spotykamy się z czerwonym szlakiem pieszym „Stu z nieba”. Ulicą Bąkowską wjeżdżamy do **Warlubia**.

Po drodze **pomniki przyrody**: aleja przydrożna złożona z dębów szypułkowych (do 386 cm) i bezszypułkowych oraz jesionów wyniosłych. Ponadto zaraz za tartakiem dwa dęby szypułkowe (280 i 446 cm).

→ **33,220 km – Skrzyżowanie ulic Bąkowskiej i Dworcowej.**

Warlubie. Duża wieś kociewska, ponad 2000 mieszkańców. Nazwa od *Warlub*, skrót od *Warcilub* (*Warlube* 1277). **Kościół** Niepokalanego Serca Maryi z 1924 roku, neogotycki, jednonawowy, ceglany

(przy szlaku). **Dworzec kolejowy** z połowy XIX wieku przy linii Śląsk-Porty. **Pomnik przyrody** – lipa drobnolistna „Bona” naprzeciw stacji PKP za torami (730 cm),

Na skrzyżowaniu w lewo do stacji PKP odchodzi szlak czerwony (tu jego początek/koniec), my w prawo. Po 550 m spotykamy żółty szlak rowerowy Łąkorz (Grudziądz) – Tleń, z którym skręcamy w prawo (szosa Bydgoszcz – Gdańsk), a po 170 m w lewo, do Wielkiego Komorska.

→ **36,450 km – Główne skrzyżowanie w Wielkim Komorsku** (ulice Warlubska i Grudziądzka). Dołącza czarny szlak rowerowy Po Dolinie, w prawo odchodzi szlak żółty. Ponad 200 m z nim do **cmentarza ewangelickiego**. Po lewej z tyłu **kościół i cmentarz**.

Wielki Komorsk. Duża wielodrożna wieś kociewska, około 1400 mieszkańców, położona na pograniczu Wysoczyzny Świeckiej i Doliny Dolnej Wisły. Dawniej też *Komorsk, Stary Komorsk (Comorsco 1246)*, z nazwą od *komar*, staropolski *komór, komor* „komar – owad”. W XVI wieku częściowo zasiedlona przez menonitów. Urodził się tu **Juliusz Zieliński** (ur. 6 maja 1881 – zm. 9 stycznia 1944 w Dachau), nauczyciel, działacz Związku Polaków w Niemczech, dyrektor polskiej szkoły w Złotowie na Krajnie. Wiele **domów drewnianych** (w stylu olęderskim i kociewskim), szczególnie przy ulicach Grudziądzkiej, Nowskiej, Warlubskiej, z pierwszej połowy XIX wieku oraz **murowanych** z początku XX wieku. **Kościół** pw. św. Bartłomieja z roku 1798, późnobarokowy, z zachowaną wieżą z 1583 roku lub wcześniejszą, powiększony w 1896 roku o neobarokowe nawy boczne i nowe prezbiterium. Wnętrze rokokowo-klasycystyczne, w nim średniowieczna, granitowa kropielnica. Witraże z 1896 roku. Wokół kościoła mur z kamienia polnego z trzema barokowymi, murowanymi kapliczkami i murowaną kostnicą z XVIII w. z rzeźbami z tego okresu. W pobliżu **plebania** z pierwszej połowy XIX wieku o cechach klasycystycznych.

Skręcamy w lewo, w ul. Nowską.

→ **38,300 km – Skrzyżowanie w Małym Komorsku.**

Wieś kociewska, ponad 300 mieszkańców. Wzmiankowana w 1273 roku (*que parvum Komorsk*). W 1637 roku w miejscowości osiedlili się menonici.

→ **39,630 km – W prawo odchodzi czarny szlak.** Przy skrzyżowaniu poewangelicki **kościół św. Floriana** z 1904 roku. My prosto.

→ **41,890 km – Skrzyżowanie w Zdrojewie.**

Zdrojewo. Wieś kociewska, około 370 mieszkańców. Dawniej *Zdroje*, nazwa od *źródł* „źródło” (*Zdroje 1766*), w okresie międzywojennym prywatne uzdrowisko dla chorych na płuca.

→ **43,270 km – Skrzyżowanie na południowym skraju Nowego.** Spotykamy Trasę Wiślaną, dołącza do nas czarny szlak Po Dolinie. Skręcamy w lewo, w ul. Podgórną. Po 100 m w lewo odchodzi droga, którą 200 m do pałacu w Kończycach.

Kończyce. Wieś kociewska na południe i wschód od Nowego, łącząca się z miastem, licząca około 260 mieszkańców. Dawniej *Kanieszyce (villa Canechicz 1301)* od nazwy osobowej **Kaniesz, *Kaniech*, a te od *Kanimir*. **Założenie dworsko-palacowe:** Pałac z około 1859 roku, w stylu późnoklasycystycznym, z rytalitem (wysunięciem) w tylniej elewacji. Park z tego samego okresu, przecięty głębokim jarem, kiedyś z fontanną, naturalnymi i sztucznymi urozmaiceńiami i bogatym drzewostanem. W otoczeniu zabudowania gospodarcze. W północno-wschodniej części wsi **przepompownia wody** (patrz Trasa Wiślaną 83,720 km).

Po ponad 500 m od skrzyżowania skręcamy w prawo, w przelotową ul. Bydgoską. Po kolejnych 330 wjeżdżamy w prawo w ul. Kościuszki, którą po 50 m w lewo.

Opis Nowego w „Węzły szlaków”.

→ **44,410 km – Na trójkątnym placu trzy ulice.** Po prawej z przodu widoczny **kościół św. Maksymiliana Kolbe**. My jedziemy lewą – Długą, zaraz lekko w prawo w ul. Grudziądzką. Potem przez zachodni i południowy narożnik objeżdżamy **Rynek**. Ze wschodniego narożnika widać po prawej **zamek krzyżacki**. Tu zaczyna się niebieski szlak rowerowy Napoleona. Z nim w lewo, przez Rynek, w ul. Gdańską. Po prawej widoczny **kościół św. Mateusza**. Po ponad 200 m dołącza Trasa Wiślaną. Nieco dalej wszystkie szlaki skręcają w prawo, w przelotową ul. Tczewską.

- **45,310 km – Skrzyżowanie.** Trasa Wiślana prosto, pozostałe szlaki w lewo, w ul. Kolejową. Przecinamy czarny pieszy szlak Dolnej Wisły. Po 430 m z prawej **kaplica św. Jerzego**, za nią **cmentarze**. Niecałe 300 m dalej zaczynają się ogródki działkowe.
- **48,450 km – W lewo odchodzi niebieski szlak Napoleona.** My z czarnym prosto drogą wśród pól.
- **49,730 km – W prawo skręca czarny szlak Po Dolinie.** Nasz szlak prosto.
- **50,380 km – Przed przejazdem w Twardej Górze w prawo.** Prosto do Rychławy.

Twarda Góra. Wieś kociewska z nazwą od nazwiska założyciela osiedla *Hardenberga* (*Hardenberg* 1835). Przy trasie magistrali węglowej Śląsk-Porty – odcinek wybudowany w 1852 roku.

Rychława. Wieś kociewska po zachodniej stronie linii kolejowej koło Twardej Góry, około 230 mieszkańców. Nazwa od przymiotnika rychły w znaczeniu „wczesny” lub „szybki” (*Richlawa* 1554), być może ponownie od hipotetycznej nazwy rzeki. Siedziba kociewskiego Zespołu Folklorystycznego „Rychławiaki”. Miejsce po **cmentarzu ewangelickim** koło szkoły.

Jedziemy wzdłuż linii kolejowej. Po 280 m mijamy budynek stacyjny. Ponad 900 m od stacji szlak prowadzi przez przejazd na zachodnią stronę torów.

→ **51,900 km – Granica powiatu świeckiego i woj. kujawsko-pomorskiego.** Wjeżdżamy do gminy Smętowo Graniczne (powiat starogardzki, woj. pomorskie). Jadąc wśród pól, oddalamy się od linii kolejowej.

→ **54,020 km – Skrzyżowanie w Lalkowach.** Po prawej **kościół**, za nim **cmentarz**. Kilkadziesiąt metrów przed skrzyżowaniem, po prawej, stuletnia **kuźnia**, obecnie Centrum Kultury Kociewskiej.

Lalkowy. Wieś kociewska, ponad 300 mieszkańców. Kiedyś *Lelkowo* (*Lelikou* 1245) od nazwy osobowej *Lelek*, w XV wieku przekształcona do *lalka* „zabawka”. W 1952 roku odkryto tu cmentarzysko z grobami skrzynkowymi z lat 700–400 p.n.e. Proboszcz z Lalków, ks. Leon Kurowski oraz ks. Antoni Wolszlegier z Pieniążkowa, opracowali na przełomie XIX i XX wieku świecki śpiewnik – 101 pieśni ludowych z Kociewia. **Gotycki kościół św. Barbary**, ceglany, jednonawowy z wieżą, zbudowany w końcu XIV wieku na sztucznym wzniesieniu otoczonym murem podporowym z kamieni i cegieł. W murze kuta brama z datą i figurką św. Nepomucena (dziś w muzeum pelplińskim). Po pożarze odbudowany w latach 1863–66. Wyposażenie wnętrza w większości z przełomu XIX i XX wieku, z ciekawymi: płaskorzeźbą Św. Jerzego z XVI wieku i Matką Boską na tle orłów w koronie nad Lalkowami z 1917 roku. Na murach kościoła odczytać można łacińskie inskrypcje imion wyrytych przez dawnych wojów oraz daty. Wśród starych drzew niewielki przykościelny z żeliwnymi krzyżami i nagrobkami z drugiej połowy XIX i początku XX wieku.

Skręcamy w lewo. Znowu w krajobrazie rolniczym docieramy do **Frący**.

→ **56,790 km – Skrzyżowanie koło narożnika parku wiejskiego.**

Frąca. Wieś kociewska, około 300 mieszkańców. Niegdyś *Wrąca* (*Francze* 1307) od strumienia *Wrąca* (dopływ Janki), ten od *wrąca* „ciepła”. Własność rycerska i szlachecka, m.in. rodu Czapskich. **Park dworski** z drugiej połowy XIX wieku, kiedyś wraz z pałacem i folwarkiem w pobliżu. W parku **Centrum Historyczno-Edukacyjne** prowadzące działania kształtujące wiedzę historyczną; też wystawa eksponatów związanych z historią gminy Smętowo Graniczne.

70 m przed skrzyżowaniem droga na południe, potem południowy wschód do Rynkówki z **pałacem** (około 3 km).

Rynkówka. Wieś kociewska, około 200 mieszkańców. (*Rinkowka* 1534) od nazwy osobowej *Rink*//*Ryng* typu *Reinhard*. Siedziba ważnego pomorskiego rodu Czapskich herbu *Leliwa*. **Pałac** neogotycki, dwukondygnacyjny, z końca XIX wieku. Pozostałości dawnego zamku krzyżackiego – gotyckie piwnice oraz część parteru, układ fos. O zamku krążą opowieści i legendy – o ogromnym zebrze stołema (olbrzymia z legend kaszubskich), o farmazonie (członku masonerii), kaplicy zamkowej z cudownym obrazem Matki Boskiej, głowie św. Felicjy w srebrnej puszcze, duchowej mocy właścicieli zamku. Obecnie pensjonat. Park ze staro-drzewem, w nim **pomniki przyrody**: kasztanowiec biały (468 cm), lipa drobnolistna (547 cm), sosna wejmutka (340 cm), grab pospolity (237 cm) i buk zwyczajny (350 cm).

Za parkiem we Frący skręcamy w prawo, po 470 m w lewo. Pół kilometra dalej przejeżdżamy nad autostradą. Po dwóch zakrętach (w lewo i w prawo) docieramy do **parku w Leśnej Jani**.
→ **59,550 km – Park w Leśnej Jani**.

Leśna Jania. Wieś kociewska na skraju Borów Tucholskich, około 400 mieszkańców. (*Lesna Jana* 1402–1415), *Jania* jak niżej, przy lesie. Neogotycki **dwór** z 1882 roku, piętrowy, z ryzalitami (wysunięciami) we froncie, kolumnowym gankiem z tarasem od strony ogrodowej. Spichlerz z tego samego okresu. **Park krajobrazowy z pomnikami przyrody**: dębem szypułkowym (382 cm), bukami pospolitymi (330 i 354 cm), świerkiem pospolitym (344 cm) i ośmioma innymi drzewami (pomnik zbiorowy).

Skręcamy w lewo, po 200 m dalej w prawo. Na szosie Kopytkowo – Skórcz skręcamy w lewo.
→ **62,900 km – Skrzyżowanie w Starej Jani**. Po lewej **dwór i park**.

Stara Jania. Wieś kociewska, na skraju Borów Tucholskich, około 200 mieszkańców. Kiedyś *Jania* (*in Jene* 1290) od rzeki *Jania/Janka* płynącej przez wieś. Odkryto tu cmentarzysko z epoki żelaza. **Pałac i park** z przełomu XIX i XX wieku. **Obelisk upamiętniający Jana z Jani** herbu Ostoja (ok. 1400–1461), rycerza, współzałożyciela Związku Pruskiego (organizacji do obrony praw i interesów rycerstwa i mieszczan pruskich wobec Krzyżaków), członka Towarzystwa Jaszczurczego (organizacji rycerstwa pruskiego), jednego z przywódców podczas wojny trzynastoletniej 1454–66, pierwszego wojewody pomorskiego po przyłączeniu Prus Królewskich do Polski.

Skręcamy w prawo. 230 m dalej przekraczamy **rzekę Jankę**, za nią pas rozebranej w 2018 roku linii kolejowej Smętowo – Skórcz (zbudowanej w 1902 roku). Mijając po lewej **cmentarz parafialny**, wjeżdżamy do **Kościelnej Jani**.

Janka. Rzeka, wypływa koło leśniczówki Leśna Jania, uchodzi z prawej strony do Wierzycy w pobliżu wsi Brody. Ma ponad 31 km długości. Kiedyś *Jania* (*in Janam* 1274) od indoeuropejskiej *jānā*, czyli „potok”.

→ **63,830 km – Rozjazd we wsi**. Przed nami **kościół**.

Kościelna Jania. Wieś kociewska, ponad 200 mieszkańców. Kiedyś *Cerkiewna Jania* (*Jene templi* 1400), czyli *Jania* (patrz wyżej) z kościołem. Trzecia ze wsi stanowiących pierwotnie jeden kompleks dóbr (Jania). Podział na odrębne osady nastąpił przed 1402 rokiem. **Kościół Trójcy Świętej**, wybudowany w 1622 roku (we wnętrzu tablica pamiątkowa ku czci Piotra Kostki, fundatora świątyni), potężna gotycka wieża obronna z pierwotnej świątyni. Głównie barokowo-rokokowe wyposażenie. Kropielnica gotycka z XIV wieku, dzwon z gotyckim napisem. W podziemiach kościoła prawdopodobnie prochy Jana z Jani. Około 500 m na wschód od kościoła znajdują się **resztki** murewanego **zamku** gotyckiego z XIV–XV wieku.

Ruszamy dalej. Pośród pól pojedyncze gospodarstwa. Na skrzyżowaniu w Kornatce (część Bobrowca) skręcamy w prawo. Prawie 200 m dalej przejeżdżamy kolejny raz pod autostradą. Po 110 m most na Jance. Po kilku zakrętach osiągamy centrum Bobrowca.
→ **68,850 km – Skrzyżowanie w Bobrowcu**.

Wieś kociewska, około 200 mieszkańców. (*Bobrowiec* 1682) od *bobrowy*: *bóbr*.

Skręcamy w lewo, a przed końcem zwartej zabudowy w prawo. Przejeżdżamy nad torami linii kolejowej Bydgoszcz – Gdańsk.
→ **71,000 km – Skrzyżowanie na skraju niewielkiego lasu**. Na południe prowadzi droga do centrum **Smętowa**. Wieś omijamy z północnej strony.

Smętowo Graniczne. Wieś kociewska, prawie 1900 mieszkańców. Kiedyś *Smętowo* (*Smantow* 1326) od nazwy osobowej *Smęt*. *Graniczne* dodano po II wojnie światowej. Leży na trasie magistrali węglowej Śląsk-Porty. **Kościół Ciała i Krwi Pańskiej**, neogotycki, z wieżą, wzniesiony w 1904 roku jako ewangelicki. Wyposażenie wnętrza neogotyckie, uzupełnione dziełami sztuki ludowej. Chór kościelny jest wykonany z materiału rozbiórkowego po zniszczonym przez krę moście kolejowym w Opaleniu.

Skręcamy w lewo. 300 m dalej, po długim czasie jazdy wśród obszarów rolniczych, wjeżdżamy do lasu. Oddalamy się od linii kolejowej. Po lewej mijamy **Jeziro Smarzewskie** (35 ha, głębokość do 5,9 m). Nazwa od wsi *Smarzewo*, a ta od nazwy osobowej *Smar/Smarz*.

→ 72,460 km – Granica gminy Smętowo Graniczne.

Dalszy przebieg szlaku w województwie pomorskim (około 69 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Piaseczno** – wieś słynąca pierwszymi na Pomorzu objawieniami Matki Boskiej (XIV wiek). **Sanktuarium** Matki Bożej Królowej Pomorza i Matki Jedności. **Kościół** z XVII wieku, w prezbiterium gotyckie fragmenty, barokowe i rokokowe wyposażenie. Gotycka cudowna figura Matki Bożej Piaseckiej z 1380 roku, wykonana z drewna lipowego. **Studzienka** z wodą uważaną za cudowną, wokół niej Droga Krzyżowa. We wsi **Muzeum Tradycji Polskiego Ruchu Ludowego** z ekspozycją regionalną i zabytkowymi maszynami rolniczymi.
- **Gniew – Zamek krzyżacki** z XIII–XIV wieku, cztery skrzydła, trzy kondygnacje, kwadratowe wieżyczki w narożach, muzeum archeologiczne z ekspozycją dawnej broni, sztuki kowalskiej oraz trofeami myśliwskimi. Na zamku historyczne imprezy plenerowe. Obok barokowy **Pałac Marysieńki** z 1674/1679 roku. **Gotycki układ zabudowy** z fragmentami murów obronnych, baszt i domów przymurnych. Przy rynku **kamienice** mansardowe z podcieniem, przykryte wspólnym dachem. Gotycki **kościół** św. Mikołaja z XIV wieku. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 111,430 km.
- **Dzierżążno** – siedziba pierwszej kociewskiej parafii (rok 1001 lub 1096). Gotycki **kościół**, przebudowany w XVIII wieku.
- **Nowa Cerkiew** – gotycko-barokowy **kościół**.
- **Pelplin** – siedziba biskupstwa pelplińskiego (poprzednio chełmińskiego). Gotycki **zespół klasztorny cystersów**: bazylika katedralna budowana od końca XIII do połowy XVI wieku, bogate wyposażenie z najwyższym w Europie ołtarzem głównym, stallami z połowy XV wieku oraz obrazami Hermana Hana. Klasztor z krużgankami wokół wirydarza. **Collegium Marianum**, dawna szkoła katedralna, dziś liceum ogólnokształcące. **Park z pałacem biskupim** zbudowanym w 1823 roku i przebudowanym w stylu neoklasycystycznym w latach 1927–28. **Muzeum Diecezjalne** z cennymi zbiorami sztuki sakralnej i starodrukami (m.in. Madonna szafkowa, Biblia Gutenberga). **Kościół farny** Bożego Ciała z XIV wieku. **Góra Jana Pawła II**.
- **Rajkowy** – barokowy **kościół**.
- **Tczew** – największe miasto Kociewia. Gotycki **kościół farny** pw. Podwyższenia Krzyża Św. z wielką wieżą, wewnątrz gotyckie freski z XIV wieku. **Podominański kościół** gotycki św. Stanisława Kostki z XIV wieku, z ośmioboczną wieżą, wystrój częściowo z XVII wieku. Drewniany **wiatrak** „holender” z pięcioma skrzydłami, wybudowany w 1806 roku. **Mosty na Wiśle** – jeden zbudowany w latach 1851–57, filary z neogotyckimi wieżami oraz bogato zdobione bramy wjazdowe, drugi z lat 1888–90, kratownicowy, nadal służy jako kolejowy. **Muzeum Wisły** eksponujące historię żeglugi na rzece, zabytki hydrotechniki oraz kulturę regionu Dolnej Wisły. **Bulwar** z nadwiślańską promenadą, przystanią żeglarską i tarasem widokowym.

Szlak Dookoła Doliny Dolnej Wisły, długość około 103 km, w powiecie świeckim 20,790 km – rowerowy, znaki zielone. Trasa: Szlak naokolny z Bydgoszczy i do niej z powrotem, po obu stronach Wisły w woj. kujawsko-pomorskim. W powiecie świeckim trasa prowadzi przeważnie dnem Doliny Dolnej Wisły (z tego względu mamy na ogół do pokonania minimalne różnice wysokości), do Gruczna wzdłuż jej lewego zachodniego zbocza, dalej blisko samej rzeki. Piękne krajobrazy naturalne (skarpy wiślane) i stworzone wspólnymi siłami natury i człowieka (pola, łąki i sady). Na trasie grodziska, trochę zabytków i terenów chronionych. Wiele cmentarzy ewangelickich. Liczne punkty widokowe. Całość szlaku w powiecie wiedzie po terenie Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego, częściowo jego granicami.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim do granicy powiatu świeckiego (około 16 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Myszęcinek – Leśny Park Kultury i Wypoczynku** w Bydgoszczy, duży (830 ha) obszar rekreacyjno-wypoczynkowy. Zalesiona część zachodnia to strefa ciszy i wypoczynku. Część wschodnia służy rekreacji – są tu ogród zoologiczny, lunapark, kolej parkowa, ścieżki dydaktyczne, tereny spacerowe, polana „Różopole” dla imprez masowych, różne obiekty turystyczno-sportowe. W części północnej zimą można zjeżdżać na nartach, znajduje się tu Ogród Botaniczny, Centrum Edukacji Ekologicznej, „Dolinki Myszęcińskie” porośnięte lasami.
- **Zamczysko – grodzisko** z VI-X wieku na wzgórzu w Zboczu Fordońskim, założone na wcześniejszym. Na stokach wzniesienia **zespół dolinek erozyjnych** (wyritych przez wodę płynącą).
- **Góra Szybowników (Łysa, Czarcia lub Czarna Góra)** – wzniesienie w Bydgoszczy, na Zboczu Fordońskim. Doskonały punkt widokowy na Przełom Fordoński, najwęższą część doliny Wisły na nizinach oraz na pradolinę Noteci-Warty (inaczej Toruńsko-Eberswaldzką), którą odpływały wody topniejącego lądolodu. W latach 1933–63 stąd startowali uczniowie Fordońskiej Szkoły Szybowniczej.

→ **0,0 km – Granica gminy Dobrcz przed Strzelcami Dolnymi.** Jesteśmy w Nadwiślańskim Parku Krajobrazowym. Razem z nami rusza Wiślana Trasa Rowerowa. Jedziemy u podnóża zboczy doliny Wisły.

Strzelce Dolne. Wieś z wrześnieowym Świętem Śliwki. **Grodzisko** i dwa **cmentarze ewangelickie**. Więcej przy Wiślanej Trasie Rowerowej (0,0 km).

Ruszamy przez wieś. Po 880 m po lewej, za gospodarstwem, **cmentarz ewangelicki**. Prawie 1,5 km od startu w lewo (do Strzelec Górnych) odchodzi Wiślana Trasa Rowerowa. My prosto. 350 m dalej, po lewej (400 m od trasy), na wysokim cyplu morenowym, **grodzisko**, jednocześnie miejsce **widokowe**.

→ **2,710 km – Skrzyżowanie.** Z lewej dołącza czarny szlak Po Dolinie. Nim można dotrzeć do **Jaskini Bajka** (patrz Trasa Wiślana 4,640 km). 270 m dalej, na zboczu w kępie drzew (niecałe 300 m), drugi **cmentarz ewangelicki**.

→ **4,310 km – W lewo odchodzi czarny szlak Po Dolinie.** Jesteśmy w Chełmszczance /Chełmszczonca – części wsi Włóki.

Dom Nowicjatu Zgromadzenia Ducha Świętego (140 m czarnym szlakiem). **Dwór** z pierwszej połowy XIX wieku, bez cech stylowych na skutek przeprowadzonych remontów. Resztki **parku** z tego samego okresu. **Kaplica** pod wezwaniem Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny.

910 m dalej kolejne skrzyżowanie. Droga w lewo 170 m do **cmentarza ewangelickiego** w Trzęsaczu (po lewej). Założony w początkach XX wieku, leży wśród urozmaiconego drzewostanu. Jeszcze niecałe 300 m i nasz szlak skręca w lewo, na zbocze doliny Wisły. Czeka nas podjazd. Po 0,5 km z lewej **dwór i park**, ale stąd niedostępne. Musimy przejechać jeszcze ponad 500 m. Wtedy w lewo odchodzi droga do tego obiektu. Następne 420 m i jesteśmy na skrzyżowaniu w **Trzęsaczu**.

→ **6,960 km – Skrzyżowanie.** Dołączają szlaki rowerowe: Trasa Wiślana i czarny Po Dolinie oraz pieszy Nadwiślański. Stąd poruszamy się po granicy Nadwiślańskiego PK.

Trzęsacz. Wieś z **dworem i parkiem** z drugiej połowy XIX wieku. **Cmentarz ewangelicki**. Patrz też Wiślana Trasa Rowerowa 9,220 km.

Ruszamy w prawo. Jedziemy wzdłuż górnej krawędzi zbocza doliny Wisły.
→ **9,230 km – Skrzyżowanie w Kozielcu.** Wjeżdżamy na teren Nadwiślańskiego PK.

Kozieliec. Wieś. **Kościół** poewangelicki. Dwa **cmentarze ewangelickie**. **Edukacyjna Zagroda Wiejska.** **Ścieżka przyrodnicza z punktem widokowym.** W pobliżu **projektowany rezerwat przyrody Kozieliec** (15 ha) z roślinnością ciepło- i sucholubną. Czytaj też Trasa Wiślana 11,490 km.

Po łuku szosy w prawo zjeżdżamy po zboczu na dno doliny Wisły. Tam skręcamy w lewo. Przez kilkaset metrów jedziemy blisko rzeki (100–200 m), którą widać w przerwach między drzewami.
→ **11,620 km – Wjeżdżamy do powiatu świeckiego w Grabowie.**

Grabowo – południowy kraniec powiatu. Dwór (fot. Piotr Szumigaj)

Uwaga! Szlak Dookoła Doliny od granicy powiatu do Głogówka całkowicie pokrywa się z Wiślaną Trasą Rowerową – tam szersze opisy miejscowości i obiektów (13,900–33,690 km).

Grabowo. Osada z XIX-wiecznym **pałacem i parkiem** z pomnikowymi drzewami.

Jedziemy razem ze szlakami rowerowymi czarnym Po Dolinie oraz Wiślaną Trasą Rowerową. Nieco wcześniej w prawo na wał przeciwpowodziowy rusza zielony pieszy szlak Nadwiślański. Po 200 m na wprost nas **pałac i park**. 500 m dalej po lewej **cmentarzyk z kapliczką**. Po kolejnych 700 m na ponad 2 km wjeżdżamy do lasu.

→ **14,700 km – Włot Parowu Cieszyńskiego.**

Parów Cieszyński. Rozwinięta forma erozyjna w zboczu doliny Wisły. Rzadkie **stanowisko zlepieńców i piaskowców** – skał pochodzących z okresu lodowcowego. **Ścieżka dydaktyczna.**

200 m dalej kukurydziany **labirynt Grabówko** (po prawej).

→ **16,140 km – Szosa w Topolnie.** Stąd 30 m w prawo i z szosy w lewo, potem w prawo do **Wzgórza i Źródła św. Rocha**. Tam stroma ścieżka na wzniesienie. Można też wejść na szczyt dokoła ze **stacjami drogi krzyżowej**. Przy dłuższej ścieżce tablica informacyjna, a dalej źródło.

Ze skrzyżowania w lewo drogą na Zbrachlin 300 m do **cmentarza parafialnego**, około 1,5 km do **jeziora Topolno**, jeszcze dalej do **cmentarzy ewangelickiego i poepidemicznego**.

Topolno. Wieś, przez pewien czas konkurencja gospodarcza dla Świecia. Dawna siedziba zakonu paulinów. **Wzgórze św. Rocha**, kiedyś miejsce kultu słowiańskiego, potem cmentarz rodzinny właścicieli Topolna, miejsce uroczystości patriotycznych. **Źródło św. Rocha** – pomnik przyrody nieożywionej.

Jezioro Topolno. Na nim zimą **konkurs wycinania z powierzchni brył lodu, wiosną i latem wykorzystywanych do przechowywania mięsa, ryb i nabiału.**

Skracamy w prawo. 230 m dalej też w prawo odchodzi droga dojazdowa do **pałacu**.

Pałac z 1891 roku, od 1920 własność Sióstr Pasterek od Opatrzności Bożej. Na terenie klasztoru różaniec z kamieni polnych ułożony wokół dębu z drewnianą figurką ks. Jerzego Popiełuszki. **Park krajobrazowy**.

My prosto. Kilkadziesiąt metrów od skrzyżowania **kościół**.

Sanktuarium NMP, świątynia wzniesiona w XVII wieku. **Cudowny obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem** (w księgach informacje o uzdrowieniach). Bogate wyposażenie wnętrza.

→ **16,980 km** – **Nasz szlak skręca w lewo** razem z dwoma innymi rowerowymi, w prawo odchodzi zielony Nadwiślański. Po 430 m zakręt w prawo. Na wprost drogą, w końcu ścieżką, razem 420 m – **grodzisko**.

Grodzisko Talerzyk z przełomu VIII/IX wieku. Świetny **punkt widokowy** na dolinę Wisły.

Wjeżdżamy do Topolinka. 300 m od zakrętu **drewniana chata i sad**. 110 m dalej dom **Józefa**.

Topolek. Wieś kociewska. 200-letnia **drewniana chata**, przy niej stary sad z jabłonią. **Dom Józefa** nawiedzony podobno przez ducha, nieszczęśliwy dla rodziny budowniczego. **Kolekcja** starych narzędzi i przedmiotów rolniczych.

Kolekcja na ścianie w Topolinku (fot. Internet)
<https://pomorska.pl/kolekcja-staroci-na-scianie-w-topolinku-nowa-atrakcja-nad-dolna-wisla/ga/c7-14218297/zd/36731199> (dostęp 5.11.2020)

Po następnych 300 m w lewo droga prowadzi do **winnicy „Przy Talerzyku”**.

→ **18,820 km** – **W lewo droga do cmentarza ewangelickiego**. Szosą 120 m i w prawo droga do bardzo zniszczonej **chałupy olęderskiej**. Po ponad 1,5 km po lewej druzi z topolińskich **cmentarzy ewangelickich**. 120 m za cmentarzem w lewo droga przez parów do **Nadwiślańskiej Chaty** (ponad 600 m), gospodarstwa agroturystycznego z bogatym zbiorem eksponatów związanych z życiem na wsi.

→ **21,360 km** – **Początek rezerwatu przyrody**.

Rezerwat przyrody „Ostnicowe parowy Gruczna”. Rezerwat stepowy na stromym zboczu doliny Wisły. Ciągnie się przez ponad 1,5 km po lewej stronie szosy. Chroni się w nim roślinność ciepło- i sucholubną.

Po prawie kilometrze ul. Wojska Polskiego wjeżdżamy do Gruczna.

Gruczno. Duża wieś kociewska. Na grodzisku odnaleziono cmentarzyska z cenną biżuterią średniowieczną.

Prawie 700 m od początku zwartej zabudowy po lewej **kościół** neogotycki, przy nim **pomnikowy jesion**.

Krótko za kościołem, w lewo, droga do podnóży **Góry św. Jana** (wejście na nią z przeciwnej strony, od ul. Dworcowej) – **grodziska** i do **starego młyna** z bogatą kolekcją etnograficzną. Przy nim odbywa się corocznie **Festiwal Smaku**.

Na skrzyżowaniu skręcamy w prawo w ul. Chełmińską. Do naszych trzech szlaków rowerowych dołącza kolejny – międzynarodowy Euro Route. Jedziemy w kierunku Wisły. Po prawie 1,9 km, już w **Kosowie**, z prawej strony drogi **cmentarz menonicki**, założony ponad 200 lat temu.

Kosowo. Wieś kociewska z gospodarstwem wytwarzającym sery.

→ **25,930 km – Skrzyżowanie.** Spotkanie z zielonym szlakiem Nadwiślańskim pieszym. Wszystkie szlaki przed wałem ruszają w lewo. Wał przeciwpowodziowy towarzyszy nam do Głogówka. Przejeżdżamy przez **Niedźwiedź**. 2,4 km od skrzyżowania na wał odchodzi szlak Nadwiślański (stąd jedziemy po granicy Nadwiślańskiego PK), a prawie 3 km dalej mijamy po lewej **pomnikowy dąb**.

→ **32,370 km – Skrzyżowanie Głogówko.** Prosto dwa szlaki rowerowe. My wspólnie z Euro Route skręcamy w prawo. Dołącza czerwony szlak rowerowy Świecie – Czersk. Znowu jedziemy po terenie Nadwiślańskiego PK. Po 40 m wyjeżdżamy z powiatu świeckiego. Na **moście chełmińskim** spotykamy niebieski szlak pieszy Mestwina (o moście informacje przy tym szlaku 0,860 km). Przejeżdżamy nad Wisłą, mająca tu około 400 m szerokości. Za rzeką na wał wiślany schodzi szlak Mestwina. Niecałe 600 m dalej skręcamy w prawo w ul. Nad Groblą, potem w Powiśle. Kolejnymi ulicami (Kamionka, Wodna, Dominikańska, Rybacka) osiągamy centrum Chełmna.

→ **36,200 km – Północno-wschodni kraniec Rynku w Chełmnie.** O mieście i jego zabytkach czytaj przy szlaku Mestwina (początek trasy).

Dalszy przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim (około 51 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

– **Starogród Dolny – Borówno – Kokocko – Czarże – Ostromecko – Most Fordoński – Wyszogród – ujście Brdy – wzdłuż Brdy w Bydgoszczy – spichrze w Bydgoszczy.**

SZLAKI ŁĄCZĄCE PARKI KRAJOBRAZOWE

Szlak Świecie – Czersk (nazwa PTTK), **długość od Chełmna ponad 76 km, w powiecie świeckim 43,960 km – rowerowy, znaki czerwone.** **Trasa:** Jest to fragment dłuższego szlaku, prowadzącego z Płocka przez Włocławek, Toruń i Chełmno do Czerska. U nas wiedzie przez Wysoczyznę Świecką i Bory Tucholskie. Łączy Świecie z północno-zachodnią częścią powiatu. Jest też łącznikiem między dwoma parkami krajobrazowymi powiatu: Nadwiślańskim i Wdeckim.

→ **0,0 km – Chełmno. Skrzyżowanie ulic Żeglarskiej i Zielonej. Początek naszego odcinka całości szlaku.**

Opis miasta i jego atrakcji na początku szlaku Mestwina.

Ze startu poruszamy się poniżej leżącego na wysoczyźnie Starego Miasta Chełmińskiego. Jedziemy kolejno w lewo ul. Ogrodową, znowu w lewo ul. Kilińskiego (która potem zakręca w prawo), w lewo Kamionką, wreszcie w prawo Nad Groblą. Dołączają do nas szlaki rowerowe wiodące przez powiat świecki: zielone Dookoła Doliny Dolnej Wisły, potem Euro Route, a także pieszy niebieski Mestwina. Po ponad 1,8 km docieramy do szosy i nią w lewo kierujemy się na **most chełmiński** (patrz szlak Mestwina). Wisła ma w tym miejscu 420 m szerokości, most jest oczywiście dłuższy. W prawo, na świecki wał wiślany, odchodzi szlak Mestwina.

→ **3,820 km – Granica powiatu świeckiego koło Głogówka.** W lewo odchodzą szlaki Euro Route i Dookoła Doliny. My w prawo Dołączają do nas Wiślana Trasa Rowerowa i czarny rowerowy szlak Po Dolinie Dolnej Wisły (część lewobrzeżna). Po prawej stronie często mijamy ciąg zarastających starorzeczy, wyznaczających dawny bieg Wisły. Już blisko Świecia z prawej dołącza pieszy zielony szlak Nadwiślański. Po prawej ogródki działkowe – to teren dawnego miasta. 240 m przed pozostałością murów miejskich wjeżdżamy do Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego.

→ **7,040 km – Mury obronne dawnego miasta Świecia.**

O Świeciu i jego atrakcjach czytaj w dziale „Węzły szlaków”.

Zaraz za murami skręcamy w lewo w ul. Farną. Na wprost **kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Stanisława Biskupa i Męczennika**. Przed świątynią jedziemy w prawo. 360 m dalej skręcamy w lewo w ul. Mostową. Po 150 m po wale Wdy w prawo wiedzie ścieżka do **zamku**. Przejeżdżamy przez most na rzece. Z lewej **przystań wodna** ze stateczkiem spacerowym. Za mostem w prawo odchodzi Trasa Wiślana, dołącza końcówka czarnego szlaku pieszego „Na Diabelce”. Jedziemy prosto ul. Mickiewicza. 220 m od skrzyżowania po lewej **pomnik przyrody** – klon jesionolistny (330 cm). Na kolejnych krzyżówkach ulice: Grzymisława prowadząca na **Mały Rynek**, 10 Lutego, która w prawo doprowadzi na **Duży Rynek**, a w lewo do **kościółka św. Andrzeja Boboli**, wreszcie Klasztorna, zgodnie z nazwą idąca w prawo do **Dużego Rynku i kompleksu klasztornego**.

→ **8,390 km – Skrzyżowanie z ul. Wojska Polskiego.** Z prawej skwer z **pomnikowymi cisami** Adam i Ewa (129 i 101 cm), przed nami po lewej **Ośrodek Kultury, Sportu i Rekreacji** (za nim **park**). Jedziemy na wprost w ul. Sienkiewicza. My prosto. Za rondem po lewej **hala sportowo-widowiskowa**, dalej po prawej **stadion miejski**. Za nim duży **cmentarz**, na którym pochowano wielu zasłużonych dla miasta i Ziemi Świeckiej ludzi. Opuszczamy miasto i przejeżdżamy nad jego obwodnicą.

→ **10,920 km – Początek Sulnówka.**

Wieś kociewska, ponad 500 mieszkańców. (*Solnowka* ok. 1400), nazwa od imienia *Sulen*.

Jedziemy przez wieś. Po 370 m w prawo odchodzi droga do kąpieliska nad **jeziorem**.

Deczno. Jedno z większych jezior powiatu świeckiego (38,5 ha, głębokość 12,8 m), pochodzenia rynnowego. Rynna polodowcowa ma ponad 6 km długości, a jezioro 1,6 km. Nazwa była wymieniana w 1338 roku (*Deszczno, See Deesnaw*) i pochodzi oczywiście od „deszczu”.

Za ostatnim zabudowaniem po prawej **cmentarz ewangelicki**. Potem las, za nim Sulnówko-Wybudowanie. Pokonujemy przejazd kolejowy na trasie Bydgoszcz – Laskowice Pomorskie. Kilkaset metrów za nim **Nowe Dobra**.

Niewielka kolonia kociewska. Niegdyś *Nowe Dobro* (*Nowodobre* 1769) od *dobro* „majątek ziemski”.

280 m za zabudowaniami, w lesie po prawej, **cmentarz poepidemiczny**. Dalej z lasu po lewej dołącza pieszy niebieski szlak ks. Łęgi.

Jezioro Deczno (fot. Marcin Doliński, Internet)

<http://www.radiopik.pl/2,70149,nowe-pomosty-na-kapielisku-nad-jeziorem-deczno> (dostęp 6.11.2020)

→ 15,010 km – Wyrwa (Wyrwa Młyn). Most na Wdzie.

Wyrwa. Osada kociewska u ujścia rzeki Wyrwy do Wdy. Nazwa (*Wyrwa* 1773) od rzeki (*Wyrwa, nad strugą Wyrwą* 1893), a ta od „dziura, jama, otwór wyrwany, wyżłobiony” na oznaczenie „rzeki o burzliwym nurcie, w głębokiej dolinie”. Opis rzeki przy szlaku Łęgi 5,150 km.

Prawie 600 m za mostem, w lesie, odchodzi szlak pieszy. Na lekkim łuku w lewo pokonujemy końcowy odcinek długiego obniżenia, ciągnącego się od okolic Plewna i kończącego w dolinie Wdy (długość 6 km). Wyjeżdżamy na pola Wysoczyzny Świeckiej.

→ 17,880 km – **Skrzyżowanie**. Po prawej **Dólsk** (400 m), po lewej **Biechowo** (1200 m).

Dólsk. Wieś kociewska, około 240 mieszkańców. Dawniej *Dolsk, Dolsko* (*Dolsk* 1400), nazwa od „dół”. **Kościół pw. św. Antoniego Padewskiego**, wybudowany w 1898 roku jako ewangelicki.
Biechowo. Wieś, około 120 mieszkańców. (*Bechow* 1400) od nazwy osobowej *Biech*.

1,4 km dalej skrzyżowanie na **Biechówko** (w lewo 600 m).

Biechówko. Wieś kociewska, około 220 mieszkańców. Dawniej *Biechówka* (z *Biechowką* 1565), nazwa od *Biechowa*. W parku wiejskim cztery **pomnikowe dęby** szypułkowe (374–440 cm).

→ 19,870 km – **Skrzyżowanie**. Nasz szlak skręca w prawo. Po niecałym kilometrze dojeżdżamy do **Lubochenia**.

Osada kociewska, około 130 mieszkańców. Dawniej *Lubochin*, też *Lubochynia* (*Lubochin* 1400) od imienia *Luboch*. **Zespół dworsko-parkowy**: Dwór z XIX wieku, przebudowany. Park z tego samego okresu z **pomnikowymi drzewami**: czterema dębami szypułkowymi (311–449 cm) i lipą drobnolistną (518 cm) oraz **ewangelickim cmentarzem** rodowym. Dawna obora i kuźnia.

Za pierwszymi zabudowaniami skręcamy w lewo i po prawej mijamy najpierw **park**, potem **dwór**. Za osadą pokonujemy przejazd na linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Wierzychucin. Po 700 m od

torów wjeżdżamy do **Gródka**. Po prawej pas drzew (dolinka strumienia). Przy nim (120 m) **cmentarz ewangelicki**. Za nim, też po prawej, **zespół dworski**, a w jego pobliżu resztki **zamku** krzyżackiego – czytaj przy szlaku Sychty 18,330 km.

→ **23,330 km – Skrzyżowanie**. W prawo do Gródka. Przed mostem na starym korycie Wdy (330 m) w prawo droga i ścieżka do góry – do ruin **zamku** krzyżackiego. Stamtąd widać też **dwór**. My skręcamy w lewo. Na końcu podjazdu po prawej **krzyż**. To miejsce po **cmentarzu epidemicznym**. Tam też **głaz z tablicą** upamiętniającą bitwę z 1091 roku – patrz szlak Sychty 15,450 km.

Zjeżdżamy do Drzycimia. Wśród pierwszych zabudowań po lewej dawny **młyn** na Drzycimiance.

→ **25,920 km – Skrzyżowanie w Drzycimiu**.

Wieś. **Kościół** pw. Matki Boskiej Pocieszenia. Obok **cmentarz parafialny** ze starymi nagrobkami oraz pomnikiem i zbiorową mogiłą żołnierzy polskich z września 1939 roku. We wsi **budynki mieszkalne murowane** oraz **domy drewniane**. Więcej o wsi przy szlaku Sychty 15,450 km.

Kościół w Drzycimiu (fot. Józef Malinowski)

Skręcamy w prawo.

Stąd do Żura jedziemy łącznie z zielonym szlakiem rowerowym ks. Sychty – przy nim szersze opisy ciekawych miejsc (tyle, że w odwrotnym kierunku 15,450–9,290 km).

Podjeżdżamy pod górę. Przy trasie stadion sportowy. Dwie **aleje pomnikowych drzew**, ciągnące się prawie do Żura, w wyniku modernizacji drogi w stanie szcątkowym, widzimy tylko po lewej stronie. Ponad kilometr za zabudowaniami Drzycimia w prawo droga do **Rówienicy** (1,5 km).

Tam **dwór** z początku XX wieku i XIX-wieczny **park z pomnikową brekinią** (200 cm).

Dalej druga droga do Rówienicy. Kilkadziesiąt metrów za nią, po lewej, w kępie drzew, **cmentarz ewangelicki**.

→ **28,410 km – Wery. Droga do zabudowań.**

Wery. Wieś z **zespołem folwarcznym**, na który składa się dwór; zabudowania gospodarcze, kolonia mieszkaniowa oraz park z pomnikami przyrody. **Cmentarz rodowy** właścicieli.

Po prawie kilometrze wjeżdżamy do Wdeckiego Parku Krajobrazowego, po kolejnych 500 mijamy przesiekę z linią energetyczną.

Po lewej możemy spróbować odnaleźć **Kamień Napoleoński**. W pobliżu dwóch dębów **głaz** z wyrytymi dwoma krzyżami maltańskimi i koroną.

Około 100 m przed końcem lasu na polanie Spławia, po lewej stronie szosy, **ewangelicki cmentarz rodowy**. Dojeżdżamy do skrzyżowania dróg.

Spławie. Osada leśna. Jej **budynki** to czworaki istniejącego tu dawniej folwarku.

Dołącza do nas żółty szlak pieszy Alfonsa Hoffmanna. 660 m dalej dwa **pomnikowe dęby** szypułkowe (609 i 653 cm). Dojeżdżamy do odcinka Wdy między elektrownią w Żurze a Zalewem Gródeckim.

→ **31,810 km – Most na Wdzie.** Z prawej wpływa do niej **Sobina** (patrz szlak Hoffmanna po 26,240 km). Wśród drzew i wysokich pokrzyw można odnaleźć fragmenty ruin dawnego **młyna**.

Jedziemy w lewo, pod górę. Na skraju zbocza, wśród pól, widoczna kępa drzew porastająca **cmentarz ewangelicki**. Dalej **Matka Boska z Dzieciątkiem** i skrzyżowanie do **elektrowni**. Tam skręca szlak Sychty. Stąd możemy jechać nową ścieżką rowerową. Pierwszy budynek po prawej to **zajazd** z czasów budowy elektrowni. Powoli wydostając się przez kilka kolejnych teras (stopni w zboczu doliny rzecznej) z doliny Wdy, mijamy zabudowania **Wałkowisk** (razem z Żurem to jedno sołectwo – patrz szlak Hoffmanna po 20,350 km).

→ **32,850 km – Skrzyżowanie dróg.** W prawo do **Brzezin** (patrz szlak Sychty 46,380 km) ścieżka rowerowa.

*Ciekawa wieś Brzeziny (do niej ponad 1 km) jest faktycznie omijana przez wszystkie szlaki, które przecho-
dzą tylko w pobliżu. Tymczasem warto obejrzeć piękną dolinę Sobiny z rozcięciami zboczy, pomniki przy-
rody, ogród dendrologiczny, trzy cmentarze ewangelickie. Najbliżej nas (100 m) cmentarz Brzeziny-Krużle.
Pośród sosen i robinii akacjowej łącznie 75 zachowanych nagrobków i czytelnych mogił (najwięcej
w Wdeckim Parku), choć przeważnie w złym stanie.*

My jedziemy prosto. Około 0,5 km dalej, z prawej na miedzy, **pomnikowy jałowiec** pospolity (63 cm). Jeszcze ponad kilometr i las po lewej odsuwa się od szosy. Początek **alei dębowej** (do 337 cm), ciągnącej się do banku w Osiu. 600 metrów dalej wjeżdżamy do wsi.

Opis Osia w dziale „Węzły szlaków”.

Po lewej za polami przysiółek **Stary Tartak**. Mijamy wjazd do chyba kończącej swoje istnienie Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej. Przy nim dwie **pomnikowe lipy** drobnolistne (380 i 518 cm). Kilkadziesiąt metrów przed przejazdem kolejowym w lewo **aleja lipowa** (do 390 cm). Przejeżdżamy przez linię kolejową Laskowice Pomorskie – Czersk. 240 m za przejazdem dołącza czarna piesza Ścieżynka Zagłoby.

Mijamy markety, a następnie odcinek ulicy Dworcowej z ciekawą historią. Po lewej **stara fontanna i fragmenty murów willi prof. Hoffmanna** (mieszkał tu z rodziną od początku lat 30-tych XX wieku do września 1939 roku). Kawałek dalej miejsce, w którym stał do 1945 roku **kościół ewangelicki** (dziś przedszkole po prawej, zachowana **płyta nagrobna**) i **plebania protestancka** (po lewej, dziś przebudowana gminna przychodnia). Już na Rynku, po prawej mur, a kiedyś restauracja i hotel, które nadawały przedwojnemu Osiu wygląd miasteczka.

→ **36,410 km – Początek Rynku w Osiu** (o wsi czytaj w „Węzły szlaków”).

My jedziemy prawą stroną Rynku i w jego górnej części skręcamy w lewo. Dołącza żółty szlak rowerowy Grudziądz – Tleń. Na wysokości budynków nadleśnictwa Osie (po lewej stronie za Rynkiem) i **głazu z tablicą** upamiętniającą 100-lecie powrotu gminy Osie do Macierzy zaczynają się i kończą naokolne

Fontanna na terenie dawnej willi Hoffmanna (fot. Józef Malinowski)

szlaki rowerowe – zielony ks. Sychty i czarny „Na tropach II RP”. Tu też początek zielonego szlaku łącznikowego. Wśród zieleni po lewej **herb Osia** – koła ze złamaną osią. W nim legenda połączyła się ze współczesnością (herb nadano dopiero w grudniu 1990 roku). Wokół Rynku sklepy, Gminny Ośrodek Kultury, budynki Nadleśnictwa i dyrekcji Wdeckiego Parku, przy nich **Ogród Edukacji Ekologicznej**.

Ruszamy dalej. Z nami szlaki rowerowe II RP, Sychty i żółty oraz piesze czarny i zielony. Mijamy **kościół** i naprzeciw niego **plebanię**, a za nim **organistówkę**. Na końcu ul. Kościelnej w prawo (szlak II RP prosto), potem mijamy szkołę. Na wprost droga do Starej Rzeki, prosto i zaraz w prawo do **cemtarza parafialnego** ze starymi pomnikami nagrobnymi i mogiłą ofiar II wojny światowej. My jedziemy w lewo.

Ulica ks. Semraua (dla mieszkańców często Tleńska). Ksiądz Józef Semrau w latach 1870–1904 był proboszczem parafii Osie. Ulica nosi jego imię, gdyż teren ten (przedtem kościelny) został przez księdza przekazany pod zabudowę mieszkaniową, a sam proboszcz bardzo zasłużył się w walce o polskość tych terenów, rozbudował kościół, wybudował plebanię i organistówkę. Przy ulicy **stare domy murowane i drewniane**.

→ **38,000 km – Koniec Osia, początek lasu**. Warto zauważyć, że Osie z Radańską i Brzezunami oraz Tleń są wyłączone z granic Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Odchodzą szlaki piesze. Bezpośrednio przed lasem, po lewej stronie, tzw. **willa Kubicy**, dom przedwojennego właściciela tartaku, którego teren zajmuje obecnie również zakład z branży drzewnej.

Do Tlenia możemy poruszać się ścieżką pieszo-rowerową. Po 700 metrach w lewo prowadzi droga do oczyszczalni ścieków i **ścieżki dydaktycznej „Zatoki”**, przedstawiającej oczyszczalnię, sposoby ochrony lasu, żywicowanie, przebudowę lasów, ich zagospodarowanie turystyczne, rośliny runa. Przy niej też miejsce z wiatami na ognisko. 1,3 km dalej dołącza rowerowy szlak II RP, przecinamy tu czerwony szlak pieszy Zagłoby-Zyglera. Kolejne 1,3 km i w prawo prowadzi zwirowa droga do Radański. 100 m za nią mijamy **mogiłę** pomordowanych przez hitlerowców i zjeżdżamy do doliny Wdy (Zalewu Żurskiego).

→ **41,990 km – Tleń. Początek wsi**. Po prawej, na zboczu doliny koło Przystanku Tleń, **pomnikowy dąb** szypułkowy (439 cm).

Opis Tlenia w „Węzłach szlaków”, rzeki Prusiny przy jej szlaku kajakowym.

Za mostem (węzeł kilku szlaków) skręcamy w prawo. Tu kończą się znaki żółte, a zaczynają zielone rowerowego szlaku Grudziądz – Tleń – Tuchola. Przejeżdżamy nad ujściem Prusiny do Zalewu i pod górę kierujemy się do lasu. Z lewej budynek **starej poczty**, za nim na skarpie **pomnikowy dąb** szypułkowy (625 cm). Z nami niebieski szlak Harcerzy Światowida i zielony Cisów Staropolskich, oba piesze.

Ten drugi opuszcza nas na skraju lasu, pierwszy 400 m dalej drogą nad jezioro Piaseczno. Po kolejnym kilometrze wyjeżdżamy na skraj wiatrołomu z 2012 roku. Po prawej droga na Starą Rzekę. Przy niej (120 m od szosy) **cmentarz ewangelicki**, najpierw zaniedbany, potem uporządkowany przez mieszkańców sołectwa, wreszcie zdewastowany przez trąbę powietrzną. Dalej, na zakręcie, przy wjeździe do osady leśnej, **pomnikowa lipa** drobnolistna (345 cm). 250 m od niej na południe, nad Prusimą, **wiąz szypułkowy** (393 cm), uszkodzony przez wichurę w 2012 roku. Za kolejnym zakrętem **budynek dawnego nadleśnictwa** Szarłata. Za nim w lewo, czarnym szlakiem II RP, który tu do nas dołącza, możemy dojechać do **wieży widokowej** (ponad 1 km), stojącej na zniszczonym przez huragan pasie lasu. → **46,170 km – Skrzyżowanie w Łązku**. Opis wsi przy szlaku Harcerzy Światowida (początek). W prawo odchodzi szlak II RP – do **cmentarza i pomników przyrody**.

Skracamy w lewo. We wsi **stare domy**, za nią **zabudowania stacyjne** z 1906 roku. Zjeżdżamy na most na **Prusinie**. Przejedźdżamy przez tory linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czarsk. Przed nim do przystanku odchodzi szlak niebieski. Opuszczamy Wdecki Park, a 750 m dalej przejeżdżamy z powiatu świeckiego do tucholskiego.

→ **47,780 km – Początek Łąskiego Pieca**.

Wieś borowiacka, około 180 mieszkańców. Nazwa **Łąski Piec** (1664) wiąże się z **Łązkim** oraz z **piecem smolnym**, osadą smolarzy. Na początku XX wieku wieś słynęła z rosnącej tutaj **Królewskiej Sosny** (niem. *Die Königskiefer*), uważanej przy wymiarach: 34 m wysokości i 3,7 m obwodu, za największą sosnę Borów Tucholskich. Na budynku dawnej szkoły **tablica** ku czci Władysława Landowskiego, nauczyciela i współpracownika Instytutu Bałtyckiego, zamordowanego przez hitlerowców. Na końcu wsi **kapliczka** na **cmentarzu poepidemicznym**. Warto zauważyć, że dawne cmentarze miały tzw. Latarnię Umarłych, właśnie w formie kaplicy. W pobliżu rośnie **pomnikowy dąb**. Za kaplicą skośnie w lewo odchodzi droga do dwóch **pomnikowych jałowców**, w tym jednego sześciopiennego.

Jedziemy lasem. 1,4 km za wsią w prawo odchodzi droga do Zazdrości. Prawie 2,5 km dalej przejeżdżamy pod wiaduktem linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czarsk. Jesteśmy w **Śliwiczach**. Opis wsi – szlak Partyzantów AK 39,280 km. Ten szlak oraz czerwony „Stu z nieba” dołączają do naszego, odchodzą, znowu łączą się i kolejny raz rozdzielają. W węźle zaczyna się czarny rowerowy szlak Śliwicki. 620 m za wiaduktem po lewej **pomnik i mogiła** ofiar II wojny.

760 m dalej znowu przecinamy tę samą linię kolejową. Ul. Świecką wjeżdżamy do Śliwic. Z prawej mijamy, schowany za drzewami, **stadion**.

→ **55,780 km – Centralny plac i skrzyżowanie w Śliwiczach** (opis wsi przy szlaku Partyzantów AK 42,490 km). Zaczyna się tu czarny szlak rowerowy Śliwicki, prosto prowadzi Szlak „Stu z nieba”. Nasz razem z niebieskim Partyzantów skręca w lewo. 230 m od skrzyżowania neogotycki **kościół** parafialny z **grota** Najświętszej Marii Panny z Lourdes. Zaraz za świątynią odchodzi szlak Partyzantów (przy nim **kościół i cmentarz ewangelicki**), nasz skręca w prawo, przekracza rzeczkę **Śliwicę/Śliwiczkę** (za nią po prawej **cmentarz parafialny**) i prowadzi wśród pól. Po 2 km wjeżdżamy do Rosochatki.

→ **58,500 km – Początek Rosochatki**.

Rosochatka. Borowiacka wieś letniskowa, około 250 mieszkańców, (*Rosochatka* 1664) ma nazwę pochodzącą od *rosochaty* „rozgałęziony”, tu użyty w znaczeniu „na rozwidleniu dróg”. W niej kilkanaście **domów drewnianych** z połowy XIX i początków XX wieku. Układ wnętrza jest przeważnie asymetryczny – składa się z kuchni, izby i małej sieni umieszczonej w narożniku. We wsi również dwie stare **kapliczki** – drewniana ludowa z XIX wieku z rzeźbą Marii Magdaleny oraz murowana neogotycka ze św. Rochem.

Na skrzyżowaniu we wsi w prawo, a na następnym rozwidleniu również w tym kierunku. Zaraz za wsią wjeżdżamy do wielkiego kompleksu lasów, a po 1,3 km, za przejazdem na linii Wierzchucin – Kościerzyna, w granice **Tucholskiego Parku Krajobrazowego**. Kilometr dalej zaczyna się **Lubocień**; w nim na rozjeździe poruszamy się lewą drogą.

→ **61,780 km – W centrum wsi skręcamy w prawo**.

Lubocień. Wieś borowiacka, około 100 mieszkańców, nad Zwierzynką. Dawniej *Lubocin* (*Lubeczini* 1570); nazwa od imienia *Lubota*.

Wyjeżdżamy z wioski skrajem lasu. Przez przejazd znowu na linii Wierzchucin – Kościerzyna opuszczamy Tucholski PK. Skręcamy w lewo i wyjeżdżamy z lasu do **Lipowej**. Po prawej **cmentarz ewangelicki** (groby m.in. z drugiej połowy XIX wieku).

Lipowa. Wieś borowiacka, około 180 mieszkańców, z węzłową stacją kolejową (Lipowa Tucholska). Nazwa (*Lippowa* 1789) wzięła się od *lipowa* „wieś, łąka”. W 1781 roku powstała tu huta szkła. W czasie II wojny obóz pracy dla kobiet rosyjskich. W pobliżu wsi znajdował się bunkier partyzantów AK Stefana Gussa „Dana”. W byłej szkole z 1907 roku świetlica wiejska.

We wsi skręcamy w lewo i po 200 m wjeżdżamy na szosę Śliwice – Czersk. Stąd w prawo ponad kilometr do **leśniczówki Lipowa**.

*W jej pobliżu rosła niegdyś okazała sosna, zwana Królową Borów, przewrócona przez wiatr na początku lat 90. XX wieku. Obwód drzewa wynosił prawie 3 metry, a wysokość 38 m. Znajduje się tu **aleja dębowa** (do 420 cm).*

Skręcamy w lewo. Po 400 m znowu przejazd przez linię kolejową Wierzchucin – Kościerzyna. Przed nią droga, którą po 1,3 km dotrzemy do **pomnika** w pobliżu stacji Lipowa Tucholska.

*W miejscu starcia 20 lipca 1946 szwadronu V Wileńskiej Brygady AK z żołnierzami Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) odstonięto **tablicę pamiątkową**. Wcześniej uwieczniała poległych drugiej strony walk.*

Szlak prosto wzdłuż północnej granicy Tucholskiego PK (opuścimy ją po ponad 6 km). 1,6 km za przejazdem przecinamy niebieski szlak Partyzantów AK.

→ **68,270 km – Granica województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego.**

Przebieg szlaku w woj. pomorskim (prawie 8 km wg pomiaru na Google Earth):

- **Mosna** – wieś. Zabytkowe **domy drewniane borowiackie** z drugiej połowy XIX wieku i **kapliczka** z tego samego czasu dla upamiętnienia zmarłych na cholere.
- **Czersk** – miasto, 10 tys. mieszkańców. Neogotycki **kościół św. Marii Magdaleny** z manierystycznym ołtarzem głównym (1611 rok), w nim obraz Trójcy Świętej pędzla Hermana Hana, rokokowym ołtarzem Świętego Krzyża (1776 rok) i kropielnicami – romańską z XIII i gotycką z XV wieku. **Plebania** z 1828 roku. Modernistyczny **ratusz** z około 1926 roku z cechami neogotyckimi.

Szlak Łąkorz – Grudziądz – Tleń – Tuchola, długość 139 km, w powiecie świeckim 50,810 km – rowerowy, do Tlenia znaki żółte, od Tlenia zielone. Trasa: Jest to szlak międzyregionalny, łączący Warmię i Mazury (Łąkorz) z Borami Tucholskimi. Przebiega przez północną część Ziemi Chełmińskiej i przecina Dolinę Dolnej Wisły. Łączy Kociewie świeckie z centralną częścią Borów. Na trasie sporo zabytków architektury ludowej.

Przebieg szlaku w woj. warmińsko-mazurskim (około 10 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

Łąkorz – Mierzyn – Sumin –

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim (około 50 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

– Lisnowo Zamek – Świecie nad Osą – Mełno – Nicwałd –

Grudziądz – miasto położone na prawym (wschodnim) brzegu Wisły, około 100 tys. mieszkańców. Zabytki Grudziądza leżą na **Europejskim Szlaku Gotyku Ceglanego EuRoB. Średniowieczny układ urbanistyczny** Starego Miasta. **Mury miejskie** z XIV/XV wieku z Bramą Wodną. Pozostałości **zamku** krzyżackiego z drugiej połowy XIII wieku na Górze Zamkowej. Tam **pomnikowy dąb** szypułkowy „Ułan” (330 cm). Doskonały punkt widokowy na dolinę Wisły i Grudziądz. Zespół **spichrzów** obronnych z XIII–XVII wieku nad Wisłą, wkomponowanych w mury miasta i zabezpieczających przed osuwaniem się skarp (**Pomnik Historii RP**). **Gotycki kościół** św. Mikołaja z XIV–XV wieku, sanktuarium Matki Bożej Łaskawej. Zbudowany z cegły, orientowany. Jest to trójnawowa pseudobazylika (nawa środkowa wyższa, ale bez okien bocznych) z wieżą. We wnętrzu fragmenty malowideł z końca XIV i końca XV wieku, kamienna gotlandzka chrzcielnica z XIV wieku. Z ołtarza głównego zachowała się część środkowa z obrazem NMP z Dzieciątkiem z XVII wieku. Barokowy **zespół poklasztorny benedyktynek**: klasztor z XVII–XVIII wieku, Pałac Opatok z XVIII wieku (faktycznie piętrowa furta wjazdowa z drewnianymi figurami świętych zakonnych w fasadzie), kościół św. Ducha z XVI wieku, później przebudowany (w nim barokowy krucyfiks). Barokowy **zespół jezuicki** z XVII–XVIII wieku – Kościół św. Franciszka Ksawerego z trzema bogato rzeźbionymi ołtarzami oraz amboną i chórem muzycznym ozdobionymi motywami chińskimi. Dawne kolegium jezuickie (czyli szkoła, kolegia jezuickie były ówczesnie uważane za najlepsze), z którego zachował się refektarz z wizerunkami świętych jezuickich. Obecnie mieści się tu ratusz – siedziba Urzędu Miejskiego. Późnobarokowe **kościół Świętego Krzyża i klasztor reformatów** zbudowane w latach 1750–51. Po kasacie zakonu w 1801 roku utworzono tu zakład karny, działający do dzisiaj. **Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi** – w klasztorze benedyktynek i spichrzach z działami: Historii, Tradycji Jazdy Polskiej, Archeologii, Sztuki, Etnografii, Gabinetem Numizmatycznym i Działem Naukowo-Oświatowym. **Ogród Botaniczny** otwarty w 1935 roku, 0,5 ha. Rzadkie okazy drzew i krzewów, dywany kwietne, zegar słoneczny. **Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne** z seansami i dniami otwartymi. **Twierdza Grudziądz** – system fortów w mieście i okolicy, wybudowany przez Prusaków. Cytadela w północnej części miasta (na Kępie Fortecznej), budowana w latach 1776–89, w części zachowana do dzisiaj.

→ 0,0 km – Granica powiatu świeckiego na Wiśle (most grudziądzki).

Most im. Bronisława Malinowskiego. Kolejowo-drogowy most grudziądzki, najdłuższa tego typu przeprawa w Polsce (1098 m, 10 przęseł). Pierwotny zbudowany w latach 1876–79. Zniszczony w pierwszych dniach II wojny światowej przez Polaków. Odbudowany w 1940 roku, wysadzony w 1945 roku przez Niemców. Odbudowany w latach 1947–51. W 1981 roku zginął na nim w wypadku samochodowym Bronisław Malinowski (1951–1981), zdobywca złotego medalu na igrzyskach olimpijskich w Moskwie (1980) i srebrnego w Montrealu (1976) w biegu na 3000 m z przeszkodami.

Po 880 m przecinamy szlaki rowerowe: Trasę Wiślaną i czarny Po Dolinie Dolnej Wisły. 180 m dalej skręcamy w prawo, objeżdżamy jeziorko i ruszamy z oboma szlakami na szosie w lewo wzdłuż wału wiślanego.

Uwaga! Do Wielkiego Lubienia szersze opisy atrakcji przy Wiślanej Trasie Rowerowej 65,360–68,820 km.

→ 2,060 km – Biała Karczma.

Centrum hotelowo-konferencyjne (na skutek działań prawnych sytuacja może być zmieniona), wcześniej dom mieszkalny, a na początku karczma z salą restauracyjną i taneczną. Z wału widok na Grudziądz, choć dość mocno przesłonięty drzewami.

→ 2,670 km – W lewo droga do centrum Dragacza.

Dragacz. Wieś. Drewniane domy olęderskie. Cmentarz ewangelicko-mennonicki wśród drzew. W polu **pomnikowy dąb** szypułkowy (620 cm).

1,2 km dalej odjeżdżamy od wału i po dwóch zakrętach osiągamy **Wielki Lubień**.

Wieś, Na zakręcie po lewej klasycystyczny **dwór**. Za zakrętem **kościół św. Jakuba Apostoła**. Na sąsiednim cmentarzu **grób żołnierzy polskich** z września 1939 roku. Przy kościele pomnikowa lipa, a koło plebanii dąb. **Zabytkowe domy drewniane**.

→ 4,350 km – Na pierwszym łuku w Lubieniu w prawo odchodzi czarny szlak Po Dolinie. Nim po 100 m można dotrzeć do **lunety** (element fortyfikacji z XIX wieku), a po kolejnych 650 m do **cmentarza ewangelickiego**. Natomiast za lunetą w prawo można dojechać **do wału i samej Wisły**.

Spod kościoła ruszamy szosą. Po 800 m prosto odchodzi Trasa Wiślana. My skręcamy w lewo i jedziemy razem ze szlakiem czarnym.

Uwaga! Do Wielkiego Komorska szerszy opis obiektów do zobaczenia przy szlaku Po Dolinie Dolnej Wisły 73,600–80,440 km.

Kilkadziesiąt metrów za zakrętem po prawej duży **dom drewniany** z facjatą. Jedziemy wśród pól.

→ 8,580 km – **Przejeżdżamy przez Mątawę** (opis rzeki przy jej szlaku kajakowym) i docieramy do Kruszu.

Krusze. Wieś kociewska z olęderskimi i kociewskimi domami drewnianymi.

W początkowej części wsi jedziemy w prawo, potem w lewo. Przed pasem drzew z lewej droga do **cmentarza ewangelickiego** (320 m). Dalsza droga wiedzie wśród pól (czasem brzegiem lasu) i rozrzuconych gospodarstw. Na rozwidleniu w narożniku lasu jedziemy prawą drogą. Po 700 m po prawej **dom olęderski** sprzed 200 lat. 130 m dalej kolejna **chałupa olęderska**. Wjeżdżamy do północnej części Kruszu – Osieka. W środku tego odcinka duży **dom pomenonicki** z XIX wieku z facjatami.

→ 12,310 km – **W prawo droga do cmentarza ewangelickiego** – 330 m, po lewej w polu kępa zieleni (100 m). W niej **cmentarz i pomnikowy dąb**.

My prosto. Zaczyna się Komorsk, potem Wielki Komorsk. Jedziemy ul. Grudziądzką. Blisko centrum, po lewej za zabudowaniami (80 m) **cmentarz ewangelicki**.

→ 14,670 km – **Skrzyżowanie na Warlubie w Wielkim Komorsku**. Przed nami z lewej **kościół i cmentarz**. Szerszy opis Wielkiego Komorska przy szlaku Grzymiśława (36,390 km).

Wielki Komorsk. Duża wieś kociewska. Wiele starych domów drewnianych (w stylu olęderskim i kociewskim) oraz **murowanych. Kościół pw. św. Bartłomieja**, otoczony murem z kamienia polnego. W pobliżu stara **plebania**.

Prosto odchodzi czarny szlak. My skręcamy w lewo i dołączamy do zielonego szlaku rowerowego Grzymiśława. Droga wśród pól. Rozrzucone zabudowania Komorska i Warlubia łączą się ze sobą. Na głównej szosie Gdańsk – Bydgoszcz skręcamy w prawo, a na rondzie w drugi zjazd (na Skórcz, Kościerzynę). Szlak Grzymiśława „wjeżdża” do Warlubia. Przy nim opis wsi (33,220 km). My mijamy zwartą zabudowę od północy.

Warlubie. Wieś kociewska. Pomnikowe drzewa.

Przejeżdżamy obok stadionu. Potem przejazd kolejowy na trasie Bydgoszcz – Gdańsk. Za nim skręcamy w lewo, na Osie. Po 560 m przejeżdżamy nad autostradą. 900 m dalej mijamy **cmentarz**, dość dziwnie położony między szosami.

→ 20,550 km – Kościół w Płochocinie.

Płochocin, kiedyś *Płochocino* (*Płochzin* 1350) od imienia *Płochota* – „ten, który jest płochy”. Wieś kociewska, około 250 mieszkańców. W 1385 roku wielki mistrz krzyżacki Konrad Zoellner von Rothenstein nadał okoliczne dobra rycerzom wraz z bardzo rzadkim przywilejem dziedziczenia majątku również przez kobiety. Neogotycki **kościół** murowany z 1891 roku **pw. św. Wawrzyńca**, jednocześnie **Sanktuarium NMP Matki Kościoła**. Wewnątrz barokowy obraz Matki Boskiej Łaskawej, prawdopodobnie autorstwa Bartłomieja Strobla (1591–1660), nadwornego malarza Władysława IV. Obok kościoła **cmentarz**. W zachodniej części wsi, nad **Jeziorem Płochocińskim** (21,0 ha i 2,8 m głębokości), **zespół parkowo-dworski** z drugiej połowy XIX wieku. Dwór o cechach klasycystycznych. Piętrowy z ryzalitem (wysunięciem), portyk (ganek) kolumnowy i schody. Park z zachowanym starodrzewem i fragmentami murowanego ogrodzenia. Zabudowania gospodarcze.

28 października 1939 roku na terenie leśnictwa Płochocin hitlerowcy rozstrzelali nadleśniczego z Przewodnika, Witolda Bielowskiego, organizatora miejscowego Przysposobienia Wojskowe Leśników. W 44. rocznicę śmierci w miejscu tragedii odsłonięto **głaz pamiątkowy** z marmurową tablicą ku czci zamordowanego.

Kościół w Płochocinie (fot. Józef Malinowski)

Za Płochocinem wjeżdżamy w duży kompleks leśny. Na początku lasu, a na końcu łuku w prawo, po prawej **leśniczówka Płochocin**. 430 m za nią w prawo odchodzi leśna droga. Przy niej, 90 m od szosy, **tablica Bielowskiego** w miejscu rozstrzelania nadleśniczego.

→ 25,160 km – Przejeżdżamy nad Mątawą w Borowym Młynie.

Borowy Młyn (*Borowy Młyn* 1635). Kociewska osada leśna. Staw zaporowy dawniej dla młyna, później tartaku, a obecnie małej elektrowni wodnej.

230 m dalej na krótko spotykamy czerwony szlak pieszy „Stu z nieba”.

→ 27,660 km – Rybno. Plaża nad jeziorem.

Rybno. Kociewska osada leśna i letniskowa. (*Ribno* 1849) z nazwą od jeziora, zasobnego w ryby. *Rybna*, też **Rybno Duże** 18,5 ha, 9,2 m głębokości (*Rybno* 1664) i *Rybieńko*, dziś **Rybno Małe** 6 ha (*Rybieńko Małe* 1664).

270 m za plażą też na krótko łączy z się z naszym niebieskim szlakiem pieszym Partyzantów AK. 420 m dalej skrzyżowanie dróg Lipinki – Jeżewo i Warlubie – Osie (nasza). W prawo do partyzanckich **Lipinek** (opis przy szlaku Partyzantów AK 11,650 km). Po kolejnych 650 m początek lotniska.

Drogowy odcinek lotniskowy – odcinek drogi publicznej, przeznaczony na lotnisko polowe w czasie działań wojennych. Jest to czteropasmowy odcinek drogi zazwyczaj wiodącej przez las, przystosowany do startów i lądowań samolotów wojskowych. Na obu końcach drogi startowej znajdują się poszerzenia, zwane stojankami, na których w sytuacjach awaryjnych można prowadzić obsługę samolotów (tankowanie, ładowanie amunicji). Może być także użyty przez samoloty cywilne. Lotnisko na szosie Warlubie – Osie (2200 m długości) jest często wykorzystywane na spotkania motocyklistów i kierowców samochodowych.

1,3 km dalej wjeżdżamy do Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Jeszcze 160 m i spotykamy czerwony szlak „Stu z nieba”. W dole szosy (łąki w rynnicy polodowcowej po obu stronach) przekraczamy Sobińską Strugę (opis przy szlaku Hoffmanna po 26,240 km). 1,2 km dalej w prawo odchodzi szlak czerwony. Blisko końca lasu **kapliczka św. Wincentego a Paulo**; w lewo droga na **Miedzno** (wieś na szlaku Sychty 49,520 km). Po następnych 2,2 km, skręcając ostro w prawo, można dotrzeć do **Strzelnicy Myśliwsko-Sportowej** (1,9 km). 250 metrów dalej początek zwartej zabudowy **Osia** – dużej wsi o charakterze miasteczka.

Opis Osia w „Węzłach szlaków”.

Przy ulicy Sienkiewicza, którą jedziemy, **stare domy** – murowane i drewniane. Wjeżdżamy na Rynek. Przy nim warto zwrócić uwagę na **herb Osia** (w zieleni na środku).

→ **38,400 km – Koniec zielonego placu na Rynku.**

Po lewej budynki Nadleśnictwa Osie i dyrekcji Wdeckiego PK. Przed nimi **głaz z tablicą** upamiętniającą 100-lecie powrotu gminy Osie do Macierzy. Tu zaczynają się i kończą dookólne szlaki rowerowe ks. Sychty (zielony) i „Tropami II RP” (czarny) oraz pieszy zielony szlak łącznikowy. Przez Rynek prowadzi też czerwony szlak rowerowy Świecie – Czersk oraz czarna piesza Ścieżynka Zagłoby.

Za Rynkiem (ul. Kościelna) **kościół, plebania i organistówka**, a za zakrętem w prawo szkoła. Na pobliskim skrzyżowaniu prosto droga do Starej Rzeki i do **cementarza oskiego** (stare pomniki, mogiła ofiar wojny). Poruszamy się w lewo ulicą ks. Semrau (Tleńską). Przy niej stare **drewniane i murowane domy**. Wjeżdżamy w las. Tu odchodzą Ścieżynka Zagłoby i szlak łącznikowy. 700 m dalej w lewo droga do ścieżki edukacyjnej „Zatoki”. W połowie drogi do Tlenia dołącza do nas czarny szlak rowerowy II RP. Przecinamy czerwony szlak pieszy Zagłoby-Zyglera. Po przejechaniu następnych 1,3 km w prawo odchodzi żwirowa droga do Radańskiego. Niedaleko za nią mijamy zbiorową **mogilę** pomordowanych przez hitlerowców więźniów obozu koncentracyjnego. Zjeżdżamy do Tlenia z boczem doliny Wdy (a właściwie Zalewu Żurskiego). Na końcu lasu po prawej, kilkadziesiąt metrów od szosy, **pomnik przyrody** – dąb szypułkowy (439 cm). Przejeżdżamy przez most na Zalewie Żurskim.

→ **44,000 km – Skrzyżowanie za mostem w Tleniu. Zmiana znaków szlaku na zielone.** W prawo odchodzi czerwony szlak rowerowy, w lewo też czerwony Zagłoby-Zyglera.

Opis Tlenia w dziale „Węzły szlaków”.

Dawna poczta w Tleniu (fot. Józef Malinowski)

Za zielonymi znakami jedziemy prosto. Razem z nami rusza czarny szlak II RP i na krótko czarna Ścieżynka Zagłoby oraz zielony szlak Cisów Staropolskich. Z prawej widać budynek **dawnej poczty** (za ujściowym rozlewiskiem Prusiny). Po 200 metrach, przed **Tucholanką** (Dom Seniora) w prawo ścieżka do jedyne go w Parku Wdeckim zachowanego **ewangelickiego pomnika nagrobnego**. Przejeżdżamy kolejno przez tory kolejowe (linia Laskowice Pomorskie – Czersk) – za nimi po prawej dwa **stare pensjonaty** – i obok **kaplicy** (kościół filialny św. Marii Magdaleny). 240 m za kościołem w prawo szosa na Trzebciny (po drodze **wieża widokowa** w pasie trąby powietrznej) i Tucholę. Docieramy do ściany lasu i po 300 m skręcamy szosą w prawo (w lewo droga leśna na **kąpielisko Mukrza**). Tu łączymy się z niebieskim szlakiem pieszym Klubu Turystów „Wszędołazy”. Na kolejnym zakręcie dołącza szlak II RP (który w lesie na krótko odbił w prawo) i zielony szlak Cisów.

→ **46,260 km – Szkoła Wierzchy**. Opis wsi przy szlaku Zagłoby-Zyglera 16,600 km. Można o niej poczytać też na tablicy informacyjnej koło szkoły.

Wierzchy. Wieś z **parkiem** ze skupiskiem pomników przyrody i **starymi domami**.

Drewniana chata konstrukcji zrębowej we Wierzchach (fot. archiwum Wdeckiego PK)

Tu zaczyna się/kończy czerwony szlak Zagłoby-Zyglera. Ruszamy dalej. Po 140 m skrzyżowanie, na którym jedziemy w prawo (szlak czarny na trochę odłącza i potem wraca do nas, szlak Cisów odchodzi swoją trasą). Po 280 m skręcamy w lewo, a 330 m dalej w prawo (tu odchodzi szlak Wszędołazów). Po dołączeniu szlaku II RP jedziemy po granicy Wdeckiego PK.

→ **48,730 km – Wjazd do Pruskich** z oryginalnym witaczem.

Wieś kociewska ze **starymi chałupami** i głęboką **doliną Zdrojanki**. Czytaj przy szlaku II RP 11,170 km.

Po 560 m przy krzyżu przydrożnym wyjazd ze wsi. Po kolejnych 330 m zegnamy czarny szlak II RP (tu wjeżdżamy na obszar Wdeckiego PK) i zjeżdżamy ostro w dół. Po prawej głębokie obniżenie, którym płynie początkowy odcinek **Zdrojanki**. Potem długi podjazd.

→ **50,810 km – Opuszczamy powiat świecki** (wjeżdżamy do tucholskiego – gmina Cekcyn) oraz **Wdecki Park**. Po 410 m wyjeżdżamy z lasu do Zdrojów.

→ **51,650 km – Skrzyżowanie w centrum Zdrojów**. Przecinamy niebieski szlak Wszędołazów, do nas dołącza czarny szlak rowerowy Borowej Ciotki.

Zdroje. We wsi **kościół św. Mateusza** (po prawej na skrzyżowaniu) i **cmientarz** (druga droga w lewo). W pobliżu zaczęła zniszczenia trąba powietrzna z 2012 roku. Więcej o wsi przy szlaku Wszędołazów 9,110 km.

Ruszamy prosto. Po 210 metrach skręcamy w prawo, nieco dalej w lewo. Tu dołącza szlak Wszędołazów, który opuszcza nas po 440 m. Po drodze las i pola. Mijamy leśniczówkę Szklana Huta. Wyjeżdżamy z lasu. Na rozwidleniu jedziemy w lewo.

→ **55,350 km – Skrzyżowanie w Szklanej Hucie.**

Osada z nazwą (*Louisenthal* 1880, *Szklana huta* 1881) od huty szkła, która tu kiedyś była.

Przejeżdżamy przez tory linii kolejowej Bydgoszcz – Kościerzyna (**obelisk** ku czci pomordowanych przez hitlerowców) i wjeżdżamy do Małego Gacna. Dołącza do nas czarny szlak Borowej Ciotki.

→ **56,680 km – W Małym Gacnie w prawo.**

We wsi znajduje się Ośrodek Rehabilitacji i Hipoterapii *Neuron* (przede wszystkim dla dzieci) – filia z Bydgoszczy. Stare **chałupy drewniane**. Więcej czytaj przy szlaku Borowej Ciotki 37,320 km.

Na rozstaju jedziemy lewą drogą i zaraz jeszcze raz w lewo. Po lewej mijamy jezioro **Gacanek**.

→ **59,380 km – W Wielkich Budziskach w prawo** (nieco wcześniej w lewo).

Wieś ze **starymi chałupami** – czytaj przy Borowej Ciotce 40,030 km.

320 m za skrzyżowaniem po lewej **cmentarz ewangelicki**. 200 m za nim wjeżdżamy do lasu. Po kilometryrce pokonujemy strumień **Rakówka**. W pobliżu **miejsce pamięci narodowej** – patrz szlak Borowej Ciotki 41,590 km. Ponad kilometr dalej wyjeżdżamy z lasu do **Krzywogońca**.

Tematyczna **Wioska Grzybowa** z atrakcjami związanymi z tym leśnym bogactwem. **Miejsca pamięci narodowej** w pobliżu. Cztery **jeziora**. Patrz szlak Borowej Ciotki 43,060 km.

70 m dalej w prawo droga do **jeziora Krzywogoniec**. Na skrzyżowaniu odłącza Borowa Ciotka. Mijamy (po lewej) **jeziora Wołyteczek i Okoninek**.

Okoninek. Osada borowiacka między jeziorami: **Okonino** (28,0 ha) i **Okoninek** (9,0 ha). (*Okonink* 1789) – nazwa od jeziora, ta oczywiście od *okonio*.

Po kilometrze przejeżdżamy przez **Dębowiec**.

To kolonia borowiacka, około 150 mieszkańców. (*Dembowitz-Dębowiec* 1879) od *lasu dębowego*.

Praktycznie łączy się z Cekcynem, do którego docieramy ul. Leśną. Przed torami (linia Wierzychucina – Tuchola) skręcamy w prawo, potem przez przejazd w lewo, w ul. Młyńską. Przed jej skrętem w lewo, po lewej **cmentarz ewangelicki**. Wjeżdżamy w ul. Dworcową (w prawo) i zaraz potem w Główną.

→ **66,720 km – Skręcamy w prawo w ul. Cisową**. Odchodzi czarny szlak Borowej Ciotki (który wcześniej spotkaliśmy).

Cekcyn (więcej przy szlaku Wszędołazów 28,550 km). Miejscowość turystyczna. **Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego z otoczeniem** w rejestrze zabytków. **Cmentarz z pomnikiem** ku czci ofiar II wojny. **Dwa jeziora, amfiteatr i kąpielisko**.

Wieś opuszczamy koło plaży, przesmykiem między **jeziorami Cekcyńskim Wielkim i Główka**. Wjeżdżamy do **Cekcynka**.

Wieś, formalnie powołana w 2013 roku (przedtem część Cekcyna), około 290 mieszkańców.

Za Cekcynkiem wjeżdżamy w granice **Tucholskiego Parku Krajobrazowego**, prawie całkowicie porośniętego lasami, którego osią jest rzeka Brda. Po 3,2 km (na łuku w lewo) z prawej **rezerwat przyrody**.

„**Bagna nad Stążką**”. Rezerwat torfowiskowy, powierzchnia ponad 478 ha, w tym 60 ha ochrony ściślej. Torfowiska i lasy w rozlewiskach rzeki Stążki z wieloma gatunkami rzadkich roślin.

Przejeżdżamy przez rzekę **Stążkę**.

Prawy dopływ Brdy. Rzeką ma swoje źródła (też rezerwat) 3 km na północ od Jeziora Okierskiego, przez które przepływa. W dolnym biegu nosi nazwę Ruda i uchodzi do Brdy koło leśniczówki Świt. (*uchodzi do Wstążek 1888*) od wstążka „pas, szarfa”. (*Ruda 1888*) od *rudy* „rdzawy kolor”.

Prawie 800 m dalej wjeżdżamy do **rezerwatu „Dolina rzeki Brdy”**.

Brda, kiedyś *Dbra* (*Dbram 1145*). Pierwotna jest staroeuropejską nazwą, oznaczającą „dolina, jama z wodą, potok, rzeka...” – rzeka jest głęboko wcięta w obszar sandrowy. Lewy dopływ Wisły, największy w jej dolnym biegu. Wypływa na Pojezierzu Bytowskim, ma długość 238 km.

Dolina Rzeki Brdy. Rezerwat krajobrazowy o powierzchni prawie 17 km². Obejmuje teren wzdłuż rzeki Brdy od Woziwody do Piły-Młyna. Brda płynie tu pośród sandru (równiny usypanej przez wody topniejącego lądolodu) w głębokiej dolinie, często o stromych zboczach, z kilkoma stopniami terasowymi w zboczu. Rzeką meandruje (płyń zakolami), tworzą się starorzecza, w korycie spotykamy łąchy (piaszczyste wyspy) i kępy (porośnięte łąchy). W rezerwacie występują zróżnicowane zbiorowiska roślinne z licznymi pomnikami przyrody oraz stanowiskami roślin chronionych. Jest to również ostoja rzadkich zwierząt (pstrąg potokowy, bocian czarny, wydra).

Wzdłuż rzeki skręcamy w lewo i przekraczamy ją w Rudzkim Moście. W nurcie w pobliżu **Kamień Jagiełły** – granit rapakiwi, o obwodzie 7,8 m i długości 2,5 m. Wyjeżdżamy z rezerwatu i Parku Tucholskiego.

→ **74,640 km – Most na Brdzie. Wjeżdżamy do Rudzkiego Mostu.**

Rudzki Most (1888) od *Ruda* (odcinek rzeki Stążki). Dziś część Tucholi. W październiku i listopadzie 1939 roku Niemcy dokonywali w okolicznych lasach masowych rozstrzeliwań Polaków (kilkaset osób), głównie inteligencji. **Zbiorowe mogiły i pomnik**. Też **cmntarz jeńców wojennych** z lat 1914–22, tablica pamiątkowa.

Dojeżdżamy do linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Chojnice i wzdłuż niej do stacji PKP w mieście.

→ **78,760 km – Stacja PKP Tuchola.**

Tuchola. Stolica Borów Tucholskich, miasto, ponad 13 tys. mieszkańców. Nazwa (*Thuchol 1287*) od wyrazu *tuchl* – „stęchły, zgniły”, bo położony w terenie bagnistym. **Pierwotny układ urbanistyczny** o owalnym obwodzie z XIV wieku – krzyżujące się prostopadle uliczki i duży rynek, **fragmenty murów** miejskich z XIV i XV wieku, **pozostałości zamku** krzyżackiego z XIV wieku w przyziemiu starostwa. **Cmentarze**: parafialny z drugiej połowy XIX wieku, jeńców wojennych z lat 1914–1918 oraz jeńców wojennych z wojny polsko-bolszewickiej 1920–21. W mieście znajduje się **Muzeum Borów Tucholskich**.

Szlak Napoleona, długość całkowita 29,3 km, w tym w powiecie świeckim 23,360 km – rowerowy, znaki niebieskie. Trasa: Z Nowego do Lipinek. Z wyjątkiem okolic Nowego prowadzi lasami. Po drodze ciekawe obiekty przyrodnicze.

Nazwa: Szlak przebiega między dwiema drogami przemarszów wojsk napoleońskich w latach 1806–07 i 1812–13, tzw. traktami napoleońskimi. Były one dla celów wojskowych poszerzane i utwardzane. Jeden z nich prowadzi ze Śliwic przez okolice Kasparusa (za nim odgałęzienie na Łuby i dalej Skórcz), Kałębnicę, Osiek, Starą Janię, Kopytkowo, Smętowo i Kolonię Ostrowicką do Gniewu, drugi z Tucholi przez Trzebiny, Tleń, Osie, Rybno, Gajewo, Dobrze i Morgi do Nowego. Ponadto wiele miejsc na Kociewiu przechowuje tradycje pobytu nawet samego Napoleona poprzez nazywanie jego imieniem głązów czy drzew. W rzeczywistości cesarz Francuzów tu się nie pojawił, lecz kilkakrotnie przemieszczały się tędy jego wojska, w tym wspierające go oddziały polskie. Istnieje też u nas sporo legend związanych z czasami napoleońskimi. W planie jest przedłużenie szlaku z Lipinek do Osia.

→ **0,0 km – Początek szlaku we wschodnim narożniku Rynku w Nowem.**

Opis miasta w dziale „Węzły szlaków”.

Za nami **zamek krzyżacki**. Z zielonym rowerowym szlakiem Grzymisława ruszamy przez Rynek. Za nim ulice Kościelna i Krótka, którymi możemy dotrzeć do **kościółka św. Mateusza**. Dalej z prawej dołącza Trasa Wiślana. Skracamy w prawo w przelotową ul. Tczewską, na której spotykamy czarny szlak rowerowy Po Dolinie Dolnej Wisły. Na kolejnym skrzyżowaniu Trasa Wiślana prosto, pozostałe trzy szlaki skręcają w lewo, w ul. Kolejową. Przecinamy pieszy czarny szlak Dolnej Wisły.

→ **0,830 km – Kaplica św. Jerzego.** Za nią dwa połączone **cmentarze** nowskie. Nieco dalej, po lewej, stadion Wisły Nowe. Za nim ogródki działkowe. Pod koniec odcinka jedziemy przez Przyny Miejskie, część wsi Przyny.

→ **3,540 km – Skręcamy w lewo.** Dwa pozostałe szlaki – Grzymisława i Po Dolinie – wiodą prosto.

→ **3,950 km – Skrzyżowanie z trasą zlikwidowanej linii kolejowej.**

Linia Twarda Góra – Nowe o długości 6 km została wybudowana w 1904 roku. W 1989 roku zamknięto ruch pasażerski, a w 2002 towarowy. Tory zlikwidowano w 2009 roku.

Wjeżdżamy do Przyn Szlacheckich.

Przyny. Wieś kociewska, dawny przystanek osobowy na linii kolejowej Twarda Góra – Nowe. Dwie części wsi: **Przyny Miejskie**, dawniej *Psiny Miejskie (Pszin 1888)*, **Przyny Szlacheckie**, dawniej *Psiny (Psiny al. Przyny 1888)*, obie nazwy od przymiotnika *psi*.

→ **5,770 km – Wjeżdżamy do lasu.** Po prawie 500 m skręcamy w prawo. Po 1,6 km jazdy leśną drogą wyjeżdżamy na użytki rolne okolic Gajewa.

→ **8,180 km – Pokonujemy przejazd na linii kolejowej Bydgoszcz – Gdańsk.** Wjeżdżamy do części Gajewa.

Gajewo-Zabudowania. Północna część wsi Gajewo (cała liczy około 240 mieszkańców). (*Gajewo 1936*), nazwa od *gaj*, „młody las”. Niecałe 2 km na południe od szlaku **jeziro Czarne** (37,5 ha).

→ **8,720 km – Przejeżdżamy pod autostradą.** Po ponad 300 m w lewo odchodzi droga, którą po prawie 600 m można dojechać do **cmentarza ewangelickiego** w lesie po lewej stronie. My prosto Dalej trzeba uważać na rozwidleniach. Po niespełna 400 m od autostrady wybieramy lewą drogę. Po kolejnych 350 m jedziemy prawą drogą, po następnych niecałych 100 m znowu prawą i po dalszych 350 m jeszcze raz prawą.

Lewa droga prowadzi do Osin (ponad 1 km od szlaku). Osiny. Wieś kociewska nad północnym brzegiem jeziora Łąkosz, kilkudziesięciu mieszkańców. (*Oschin 1773*), nazwa od *osina, osika*. W XIX wieku nad jeziorem działała odkrywkowa kopalnia bursztynu. Ośrodku wczasowe. Dawna **szkoła** z 1875 roku.

Jeziro Łąkosz – 77,5 ha, 3,5 m głębokości, nazwa od łąka. Wcześniej Łekna (*Lokna 1371*) od łekna „rośliny na bagnach, błotach, jeziorach” albo lukna „bagna, moczary”.

Torfowiskowy rezerwat przyrody Osiny – Dawniej południowa część jeziora Łąkosz. Ponad 21 ha, ścisły. Śródleśne torfowisko wysokie (mszar; roślinność, z której powstaje torf, jest zasilana opadami), m.in. z rosiczką okrągłolistną, przysięgłą i turzycą torfową.

1,5 km od ostatniego rozstaju na przestrzeni kilkuset metrów od północy omijamy **Zabijak**.

Zabijak. Kolonia wsi Osiny na przesmyku pomiędzy jeziorami Radodzierz i Łąkosz. Też **Żabiak** (Zabiiak 1703), nazwa od *zabijać*, właściwa dla karczmy w lasach. Około 1,5 km na południe do rezerwatu Osiny.

→ **11,850 km** – **Początek rekreacyjnej części Głodowa**. Kilkadziesiąt metrów do brzegu jeziora Radodzierz.

Głodowo. Wieś kociewska nad brzegiem jeziora Radodzierz. Około 50 mieszkańców. (Stodowo 1664, Głodowo 1682), nazwa od *głód*, związana z nieurodzajną glebą. Miejscowość letniskowa.

Radodzierz. Jezioro morenowe, powstałe w zagłębieniu moreny dennej lądolodu, powierzchnia 240 ha (największe w powiecie świeckim), głębokość średnia 5,0 m, maksymalna 9,5 m. Nazwa być może od imienia *Radodziej* lub *Radożyż* (*Radodziej* 1664). Jego powierzchnia zmniejszyła się po przekopaniu kanału łączącego jezioro z rzeką Mątawą. Płaski, gęsto zalesiony brzeg sprzyja wypoczynkowi.

Jezioro Radodzierz (fot. Joanna Siegel, Internet)

http://www.polskiekrajobrazy.pl/Galerie/307:Bory_Tucholskie/5219:Jezioro_Radodzierz_pozostalosci_pomostu.htm
(dostęp 4.11.2020)

Po 470 m, na rozwidleniu, jedziemy w prawo, w leśną drogę. 50 m przed rozstajem, po lewej, **cmentarz ewangelicki**.

Z rozwidlenia w lewo około 2,5 km do rezerwatu przyrody. **Leśny rezerwat przyrody Kuźnica** – Blisko szosy Warlubie – Osiek. Sosnowy bór bagienny nad zarastającym jeziorem Rumacz. Wśród roślin m.in. borówka bagienna, bagno zwyczajne i widłak jałowcowaty. **Jezioro Rumacz**, 12,5 ha powierzchni. (Rumatz-See 1902) od gwarowego rum „przeźreń, miejsce”.

Po przejechaniu kilometra musimy uważać na skrzyżowaniu kilku dróg, tak samo 220 m dalej.

→ **15,550 km** – **Opuszczamy powiat świecki** i woj. kujawsko-pomorskie, wjeżdżamy do powiatu starogardzkiego i woj. pomorskiego.

460 m dalej w lewo droga do wsi Udzierz (około 1 km). **Udzierz** – Wieś kociewska nad jeziorem o tej samej nazwie, około 100 mieszkańców. Nazwa być może od nazwy osobowej Budzisz (bona dicta Uzesche 1340) albo jak niżej.

Jeziro Udzierz – zarastające, 121,5 ha, 2,1 m głębokości. (stagnum Bdzesch 1315) od staroeuropejskiej bazy *auder-, *uder- oznaczającej „wodę” lub jak wyżej. Naturalne wypłykanie jeziora zostało przyspieszone przez działania człowieka: rozbudowę systemu rowów melioracyjnych, wykopanie kanału łączącego Udzierz z jeziorem Rumacz, skierowanie wód Mątawy bezpośrednio do jeziora Mątaskę (strata 20% zasilania jeziora Udzierz). Po utworzeniu rezerwatu przyrody próbowano zahamować zarastanie jeziora, wprowadzając tu dwa gatunki ryb roślinożernych – amura i tołpygę. Na przeszkodzie stanęli kłusownicy.

Rezerwat przyrody Jezioro Udzierz – faunistyczny, 230 ha. Jezioro oraz otaczające torfowiska, szuwały i łąki. Różnorodne, bogate gatunkowo, zbiorowiska roślinne. Dzięki nim oraz mikroklimatowi (jeziro nie jest otoczone lasem) jest to ostoja ptaków wodnych i błotnych (około 80 gatunków, połowa lęgowych). Są tu gęś gęgawa, bąk, perkoz, bielik, trzmielojad, rybołów.

Szlak wiedzie prosto. Po 600 m skręcamy w prawo i jedziemy wzdłuż końcowej części obniżenia jeziora Udzierz, oczywiście już bez wody. Potem wjeżdżamy do **Bukowin**.

Bukowiny. Rozproszona wieś kociewska, około 100 mieszkańców. Pierwotnie *Bieńkówki*. (Bugfin 1509) od *bukowina* „las bukowy”.

→ **18,380 km** – **Wjeżdżamy na szosę do Kopytkowa i skręcamy w lewo**. Po 2,4 km przekraczamy szosę Warlubie – Osiek, dalej przejeżdżamy koło Jaszczereka.

Jaszczerek. Wieś kociewska ze starymi chałupami. (Jaszczerek ok. 1790), oczywiście od *Jaszczierz* (Jaszczierz 1682), ten od *jaszczor* „jaszczurka” lub od nazwy osobowej *Jaszczor*.

Po 700 m od skrzyżowania wracamy do woj. kujawsko-pomorskiego i powiatu świeckiego.

→ **23,780 km** – **Wjeżdżamy do Przewodnika**.

Wieś kociewska, powstała w związku z tworzeniem pruskiej administracji leśnej. Około 100 mieszkańców. (Przewodnik 1818), od nazwy lasu, ten od *przewodni* „pierwszy”. W XIX i XX wieku (do 1963 roku) siedziba **Nadleśnictwa Przewodnik** (biały, spory budynek po lewej stronie trasy, ponad 300 m od wjazdu do wsi, oddalony od drogi). Jednym z nadleśniczych był **Witold Bielowski**, miejscowy organizator Przystosowania Wojskowego Leśników, członek „Grunwaldu” (organizacji konspiracyjnej), który 28 października 1939 roku został rozstrzelany przez Niemców w lesie leśnictwa Płochocin (**głaz** z tablicą pamiątkową). Pierwszy budynek mieszkalny po lewej stronie drogi to **była plebania** protestancka. Naprzeciw, po prawej, stał kiedyś (od 1904 roku) kościół ewangelicki. Na końcu wsi budynek byłego leśnictwa Jeżewnica. Stał tu kiedyś **pomnik przyrody** – dąb zwany Napoleonem. Niestety, natura go zniszczyła.

160 m za leśniczówką zakręć szosy. Prosto leśną zwirowką do leśniczówki Sobiny i dalej do Osia. My szosą. 150 m od zakrętu w lewo odchodzi droga do **cmentarza ewangelickiego** (250 m).

→ **27,270 km** – **Skrzyżowanie**. Lekko w lewo na Krzewiny i Zdrojewo oraz Nowe. Skręcamy w prawo. Po 800 m wjeżdżamy do **Lipinek**.

Lipinki (czytaj przy szlaku Partyzantów AK 11,650 km). Wieś kociewska z dwiema **chałupami holenderskimi** i innymi **starymi domami**. W okresie II wojny światowej i po niej **zaplecze partyzancki**. Za wsią, przy szlaku Stu z nieba **pomnik** i tablice informacyjne.

800 m dalej, na skrzyżowaniu, spotykamy niebieski szlak Partyzantów AK, który prowadzi w prawo drogą do Starej Huty (po 900 m w lesie po prawej **cmentarz ewangelicki** – 200 m od szlaku). Za kilkadziesiąt metrów kolejna krzyżówka. Tu w kierunku szkoły odchodzi szlak Partyzantów. Jeszcze około 100 m i szosa, a z nią nasz szlak, zakręcają w lewo. Prosto do **partyzanckiego miejsca pamięci**.

→ **29,260 km** – **Koniec szlaku na skrzyżowaniu w pobliżu kościoła**.

SZLAKI POŁUDNIOWEJ CZĘŚCI POWIATU

Szlak Zamkowy, długość 5,8 km, w powiecie świeckim 3,870 km – pieszy, znaki czarne. Trasa: Krótki szlak wiodący polami w pagórkowatym krajobrazie. Łączy sąsiednie wsie powiatu świeckiego i bydgoskiego, mające wspólną historię.
Nazwa: Prowadzi do ruin nadgranicznego zamku krzyżackiego.

→ **0,0 km – Serock. Stacja PKP.** Ruszamy na południe ul. Kolejową.

Serock. Wieś na pograniczu Borów Tucholskich i Wysoczyzny Świeckiej. Około 1350 mieszkańców. Nazwa być może pochodzi od osobowej *Sroka*. 5 września 1939 roku, w czasie kampanii wrześniowej, Niemcy dokonali masakry 66 polskich jeńców wojennych (pochowani na cmentarzu parafialnym za kościołem). W pobliżu **jeziora** Księżę (4,5 ha), Pluszno (11,0 ha) i Święte (3,9 ha). Pomnikowy **głaz narzutowy** (obwód 630 cm) i **dąb szypułkowy** (346 cm). Ciekawe stare wierzby nad jeziorem Księżę. W okolicy miejsca po czterech **cmentarzach** (w tym trzech ewangelickich).

Po 430 m skręcamy w prawo w ul. Dworcową. Po prawie 600 m znów w prawo (Al. Mickiewicza).
→ **1,090 km – Skrzyżowanie z ul. Wyzwolenia.** Po prawej kościół poewangelicki.

Neogotycki **kościół** obecnie pw. Matki Bożej Różańcowej, zbudowany w 1873 roku, z elementami barokowego wyposażenia. Rzeźba Chrystusa z XVIII wieku, stacje drogi krzyżowej z 1862 roku, chrzcielnica i organy z końca XVIII wieku.

Skręcamy w lewo razem z dołączającymi szlakami rowerowymi: zielonym Euro Route i niebieskim Brdy.
→ **1,270 km – Kościół** pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Po przeciwnej stronie drogi jezioro Księżę.

Świątynia zbudowana w latach 1791–92, o cechach klasycystycznych, z ołtarzem barokowym z około 1800 roku. Za nią **cmentarz**.

→ **1,570 km – Skręcamy w lewo w ul. Górną.** Szlaki rowerowe prowadzą prosto. Idziemy wśród pól i rozrzuconych gospodarstw Kurpiszewa – części Serocka.
→ **3,550 km – Mostek na Strudze Granicznej.**

Rzeczka wypływa na zachód od Łowina, płynie do Jeziora Zamkowego w Nowym Jasińcu i dalej do Zalewu Koronowskiego. Niegdyś stanowiła granicę między Królestwem Polskim a Zakonem Krzyżackim.

Po 190 m granica powiatu świeckiego. Jeszcze kawałek idziemy wzdłuż niej.
→ **3,870 km – Skręcamy w prawo.** Jesteśmy w powiecie bydgoskim. Po 900 m na rozstaju skręcamy w lewo.
→ **4,950 km – Po lewej granica pola i pasa drzew.** Wzdłuż niej po 150 m dojdziemy do **parku wiejskiego**.

Park jest nazywany „Gajem Wyczółkowskiego”. Wśród drzew, malowanych przez Leona Wyczółkowskiego, dwanaście dębów (280–580 cm) i dwie lipy (300 i 320 cm). W parku na wzgórzu **grodzisko średniowieczne**.

Po 80 m ponownie przechodzimy przez Strugę Graniczną. Po prawej (160 m) ruiny zamku, za nim jezioro.

Niewielki **zamek** zbudowano na planie prostokąta na półwyspie **Jeziora Zamkowego** (16,0 ha i 2,4 m głębokości), na miejscu wcześniejszego grodu kasztelanii serockiej, przy szlaku handlowym z Polski do Pomezanii (kraina na prawym brzegu Wisły). Po zamku, budowanym w latach 1377–92, pozostały kamienno-ceglane mury, fragmenty sklepień piwnicznych oraz fosa. Była to siedziba prokuratora krzyżackiego (z uprawnieniami administracyjnymi i sądowniczymi oraz dowództwem wojskowym), później polskich starostów niegrodowych (bez uprawnień sędowo-administracyjnych, ale dochodowych), w tym z rodu Kościeleckich, wreszcie za czasów pruskich kościół ewangelicki. W czasie wojen polsko-krzyżackich zamek był niszczonej i odbudowywany. W XVI wieku przebudowany w stylu renesansowym. Po połowie XIX wieku popadł w ruinę.

Po 80 m zabudowania wsi, po następnych 50 m droga do **zamku**. Kolejne 200 m i wychodzimy na szosę. Spotykamy opuszczone wcześniej dwa szlaki rowerowe. Skręcamy z nimi w lewo.

Nowy Jasiniec. Wieś (około 200 mieszkańców. Kazimierz Szulc w „Mytologii słowiańskiej” wywodzi nazwę od starosłowiańskiego boga *Jasa (Jasza, Jesza)*. Jest ona wymieniana jako *Jessenicz* 1349.

Miejsce o bogatych tradycjach historycznych, leżące w średniowieczu na pograniczu Pomorza i Wielkopolski, a w latach 1309–1466 będące w rękach krzyżackich. W centrum wsi zabytkowa **kuźnia** z XIX wieku i budynek dawnej **karczmy** z tego samego okresu. Na północ od wsi **Jezioro Nowojasienieckie** (29,0 ha).

→ 5,810 km – Węzeł szlaków na krańcu wsi. Koniec naszego.

Zamek w Nowym Jasińcu (fot. Jerzy Strzelecki, Internet)

https://pl.wikipedia.org/wiki/Zamek_w_Jasińcu_Nowym#/media/Plik:Nowy-jasinec2.jpg (dostęp 4.11.2020)

Euro Route R1, długość w województwie kujawsko-pomorskim ponad 143 km, w powiecie świeckim 34,860 km – rowerowy, zielony symbol roweru i oznaczenie R1.

Trasa: Jest to fragment liczącej 5100 km trasy rowerowej Londyn – Calais – Brugia – Haga – Berlin – Piła – Elbląg – Kaliningrad (Królewiec) – Kłajpeda – Ryga – Tartu – Sankt Petersburg (tu odgałęzienie na Helsinki) – Moskwa. W Polsce Kostrzyn – Międzyrzecz – Krzyż – Piła – Chełmno – Grudziądz – Kwidzyn – Elbląg – Braniewo. W powiecie świeckim (z Serocka pod Świecie) jest to jeden z nielicznych szlaków w jego południowej części poza doliną dolnej Wisły i jeden z wielu mający przebieg równoleżnikowy (z zachodu na wschód). Prowadzi prawie wyłącznie terenami otwartymi. **Nazwa:** Po przetłumaczeniu „trasa, szlak po Europie”.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim do południowej granicy gminy Koronowo (około 34 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

Granica województwa – Izabela – Mroczka – Wąwelnio – Salno – Wtelno –

Wtelno – wieś. Barokowy **kościół** zbudowany w latach 1785–87, później powiększony o wieżę. Wyposażenie barokowe z XVIII wieku. Na cmentarzu przykościelnym pochowano malarza Leona Wyczółkowskiego.

→ 0,0 km – Południowa granica gminy Koronowo w lesie koło Bożenkowa.

Po 4,2 km, po wyjeździe z lasu, przejeżdżamy przez most na kanale Elektrowni Wodnej Samociążek (26 MW) – elektrownia po lewej. Wjeżdżamy do **Samociążka**.

→ 5,590 km – Początek Koronowa – ul. Alfonsa Hoffmanna (twórcy elektroenergetyki pomorskiej).

Koronowo. Miasto, około 11 tys. mieszkańców, ośrodek wypoczynkowy, węzeł szlaków turystycznych. Położone nad Brdą, Zalewem Koronowskim, jeziorem Lipkusz i Kanałem Lateralnym (omijającym przeszkody dla żeglugi), na pograniczu Borów Tucholskich i Krajny. Nazwa miasta pochodzi od łacińskiej nazwy klasztoru *Corona Mariae* (*Korona Marii*). W 1288 roku na terenie wsi *Smeysche* (późniejsze Koronowo) założono klasztor cysterski. W 1370 roku lokowano dzisiejsze miasto. W jego okolicach wojska polskie odniosły znaczące zwycięstwo nad Krzyżakami 10 października 1410 roku. Upamiętnia je wysoki pomnik w północno-zachodniej części Koronowa, u wylotu drogi na Koszalin. **Zespół pocysterski** pochodzi z końca XIII lub z pierwszej połowy XIV wieku. Wielokrotnie odbudowywany po zniszczeniach w wojnach z Krzyżakami i Szwecją. W skład zespołu wchodzi **Bazylika Mniejsza pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny**, gotycka trójnawowa bazylika (nawa środkowa wyższa) z transeptem (nawa poprzeczna), częściowo przebudowana w stylu barokowym. Liczne kaplice. Bogate wyposażenie barokowe, m.in. obrazy Bartłomieja Strobla (1591–1647, malarz obrazów ołtarzowych i portretów) w ołtarzu głównym, fragmenty polichromii (wielobarwnych ozdób malarskich) gotyckich, cenne stalle (ławy w prezbiterium). **Kościół pw. św. Andrzeja** został zbudowany w latach 1382–1396 w stylu gotyckim, przebudowany w renesansie i baroku, trzynawowy, z barokowo-rokokowym wyposażeniem, m.in. ołtarzem głównym z 1740 roku. Barokowy **pałac opacki i zabudowania klasztorne** (przełom XVII i XVIII wieku) nie są dostępne ze względu na mieszczący się tam zakład karny, utworzony po kasacji zakonu w 1819 roku. **Średniowieczny układ urbanistyczny** (z czasów Kazimierza Wielkiego) – **Rynek**, z którego narożników wybiegają pod kątem prostym po dwie prostopadłe do siebie ulice. Zabytkowe **kamienice** w ulicach staromiejskich pochodzą głównie z XIX wieku oraz początku wieku XX. **Diabelski Młyn** wodny z połowy XIX wieku nad Brdą (północno-zachodnia część miasta), o drewnianej konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą, z zachowanym kołem młyńskim nasiębiernym żeliwno-drewnianym. Najwyższy w Europie **most kolejki wąskotorowej** (dziś kładka dla pieszych) na południu Koronowa, oddany do użytku w 1895 roku (18 m wysokości i 120 m długości). Dawna **synagoga** (świątynia żydowska) wzniesiona w 1856 roku. W północnej części miasta, nad Brdą, **cmentarz żydowski** (kirkut) z zachowanymi macewami (płytami nagrobnymi). **Park „Grabina”** w południowo-zachodniej części miasta, o powierzchni 24 ha, jest pozostałością zwartych obszarów leśnych występujących niegdyś w Dolinie Brdy. Z parku na zachodniej skarpie doliny Brdy, poprzecinanej głębokimi jarami, widok na meandrującą rzekę i miasto. Na obszarze tym były dwa wczesnosłowiańskie grodziska. W parku rośnie wiele gatunków drzew i krzewów. Dominują graby i dęby szypułkowe (m.in. skupisko trzydziestu o obwodach w pierśnicy od 220 do 445 cm). **Ścieżka dydaktyczna „Cysterski Gaj”** o charakterze historyczno-przyrodniczym prezentuje wszystkie ciekawe miejsca Koronowa. Na długości 3 km znajduje się 20 tablic informacyjnych. Zaczyna się i kończy na rynku miejskim.

Prawie kilometr od początku miasta w las po prawej odchodzi szlak Brdy. Tu ul. Hoffmanna przechodzi w ul. Karola Pomianowskiego (również zasłużony dla hydroenergetyki), która prowadzi do największych atrakcji Koronowa. Następne 1,3 km i skręcamy w prawo, w Aleje Wolności. Jedziemy nimi ponad kilometr do skrzyżowania, na którym skręcamy w prawo w Szosę Kotomierską. Po prawie 1,3 km znowu łączymy się z niebieskim szlakiem Brdy (razem podążamy kolejne 15 km). Stąd drogą na północ do zapory w Pieczyskach.

→ **10,960 km – Most na Kanale Lateralnym.**

Zalew Koronowski. Zbiornik retencyjny na Brdzie. Powstał dzięki spiętrzeniu wód rzeki (około 18 m) przez zapórę w Pieczyskach. Zalane zostały dolina Brdy i ujściowe odcinki jej dopływów, do tego dołączyły powiększone jeziora rynnowe. Budowa zapory i elektrowni wg koncepcji Alfonsa Hoffmanna i Karola Pomianowskiego trwała w latach 1956–61. Powstał też Kanał Lateralny, który tworzy ciąg jezior od Lipkusza na północy po Białe na południu. Pozwala on na zwiększenie spiętrzenia wody o kolejne 7 m oraz umożliwia ominięcie przeszkód dla żeglugi. Na skutek takiego rozwiązania zapora (Pieczyńska) i elektrownia (Samociążek) są odległe od siebie o prawie 6,5 km w linii prostej. Zalew ma około 16 km² powierzchni, 35 km długości i do 21 m głębokości. Nad otoczonym lasami sztucznym zbiornikiem o urozmaiconej linii brzegowej (ponad 100 km długości) rozwinęły się tereny wypoczynkowo-rekreacyjne, turystyka wodna, piesza i rowerowa oraz wędkarstwo.

Kilkadziesiąt metrów za mostem skręcamy w lewo w prostą, leśną drogę. Z lasu na pola nowojasińskie wyjeździemy po ponad 3 km. 1,4 km od ściany lasu przejeżdżamy nad **Strugą Graniczną**, łączącą na tym odcinku Jezioro Zamkowe i Zalew Koronowski. Niewielka rzeczka stanowiła niegdyś granicę między Polską a państwem krzyżackim.

→ **15,960 km – Skrzyżowanie i węzeł szlaków w Nowym Jasińcu.**

Wieś. Nad Jeziorem Zamkowym mury niewielkiego **zamku**. **Park wiejski** zwany „Gajem Wyczółkowskiego” z pomnikowymi dębami i lipami. W parku na wzgórzu **grodzisko** średniowieczne. W centrum wsi zabytkowe **kuźnia** i dawna **karczma**. Więcej przy szlaku Zamkowym po 4,950 km.

440 m za skrzyżowaniem w prawo odchodzi droga w kierunku ruin **zamku** – nią prowadzi pieszy czarny szlak Zamkowy.

→ **17,990 km – Granica powiatu.** Wjeżdżamy do Serocka ul. Wyzwolenia. Po prawie kilometrze znowu łączy się z nami szlak Zamkowy.

Serock. Wieś na pograniczu Borów Tucholskich i Wysoczyzny Świeckiej. Dwa kościoły, jeziora, mogiła żołnierzy z września 1939 roku. Czytaj przy szlaku Zamkowym 0,0 km.

→ **19,280 km – Kościół** pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. 180 m dalej **kościół poewangelicki**. Przed nim w prawo odchodzi szlak Zamkowy.

→ **19,740 km – Na skrzyżowaniu lewą drogą – ul. Długa.** Wyjeżdżamy z Serocka. Jedziemy wśród obszarów rolniczych, trochę łąk leśnych. Nasza droga na północ prowadzi wzdłuż ciągu jezior świekatowskich.

Tworzą go serockie jeziora Święte (3,9 ha), Księżę (4,5 ha) i Pluszno (11,0 ha), dalej Szukaj (7,2 ha), Piaseczno (28,5 ha i 16,2 m), Duże Łąkie (18,5 ha), Małe Łąkie (2,2 ha) oraz największe z nich **Jezioro Świekatowskie** (51 ha i 11,5 m). Wszystkie one (poza Świętym) leżą w jednej, długiej na 9 km, rynnie polodowcowej.

Mijamy rozrzucone zabudowania.

→ **24,620 km – Skrzyżowanie z drogą polną z prawej. Wieś Małe Łąkie.** Po lewej **jezioro Duże Łąkie**. Przed krzyżówką, po prawej, **cmentarz ewangelicki** z około 1920 roku.

Małe Łąkie. Wieś, za zaborów i II RP **Niemieckie Łąkie** (*Lancken* 1445), od *łąkie* „położone wśród łąk”. Około 170 mieszkańców. **Pomnikowy dąb** szypułkowy (330 cm).

→ **25,350 km – Skrzyżowanie.** W lewo do Janiej Góry (patrz szlak Brdy 24,080 km). Przed nami po lewej **Jezioro Świekatowskie**. *Prosto do Świekatowa (1 km)*.

Kościół Matki Bożej Różańcowej w Serocku
(fot. Przemysław Jahr, Internet)
[https://pl.wikipedia.org/wiki/Serock_\(województwo_kujawsko-pomorskie\)#/media/Plik:Serock_Pomorski_church.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Serock_(województwo_kujawsko-pomorskie)#/media/Plik:Serock_Pomorski_church.jpg) (dostęp 4.11.2020)

Kościół pw. św. Marcina Biskupa w Świątkowice
(fot. Zbigniew Zieliński, Internet)
https://pl.wikipedia.org/wiki/Świątkowice#/media/Plik:Outdoor_church_in_Świątkowice.jpg (dostęp 4.11.2020)

Świątkowo. Wieś na skraju Borów Tucholskich przy magistrali węglowej Bydgoszcz – Kościerzyna – Gdynia. Około 1350 mieszkańców. Dawniej Ś(wi)echotowo (villam Sechotouo 1277), od nazwy osobowej Świechot/Świech lub Siechot/Siech. Niegdyś dobra biskupie. 2 września 1939 roku walki 50 Pułku Piechoty Strzelców Kresowych z oddziałami Wehrmachtu, ginie 210 żołnierzy polskich. Dzień później pacyfikacja wsi – zabito 26 osób, zniszczono większość gospodarstw, w tym kościół. **Kościół** pw. św. Marcina Biskupa, zbudowany w stylu barokowo-gotyckim w 1909 roku (ołtarze z wcześniejszego kościoła, dzwon z 1691 roku w kruchcie), po zniszczeniach wojennych odbudowany w roku 1948, **plebania** z końca XIX wieku, **cmentarz** przykościelny i drewniano-murowane **ogrodzenie**.

Ruszamy dalej w prawo. Po 1,5 km przejazd na linii kolejowej Bydgoszcz – Kościerzyna – Gdynia. Zbliżamy się do wsi Lubania-Lipiny. Po lewej zarośnięte mokradło.

→ **27,940 km – W prawo droga.** Przy niej, naprzeciw budynku dawnej szkoły, **cmentarz ewangelicki**. Dalej i w lewo drugi **cmentarz**, w trójkątnej kępie drzew.

Lubania-Lipiny. Wieś, około 250 mieszkańców, powstała z połączenia wsi Lubania (wschodnia część) i Lipiny (zachodnia część). Lubania (Lubane 1434) od nazwy osobowej Luban, Lubań lub *leubh „odzierańie z kory” albo „woda podmywająca brzegi” (nazwa rzeki przeszła na wieś). Lipiny – też Lipczyno (Lypchino 1354) od nazwy osobowej Lipka ewentualnie lipina „las lipowy”.

→ **30,550 km – Na skrzyżowaniu w prawo.** Po prawie 800 m, przed grupą zabudowań wiejskich, skręcamy w lewo.

Stążki. Wieś (Stanske 1400, Wstąnski 1570), nazwa rodowa od osobowej Stążek z odniesieniem do wstążka „pas, szarfa”. Zamieszkuje ją ponad 300 osób. Wieś rycerska (krzyżacka), potem królewska i szlachecka (m.in. Niewieścińskich i Łaszewskich). **Zabytkowy zespół dworski** (ze skrzyżowania przed grupą zabudowań drogą na południe 300 m) z końca XIX wieku – dwór, rządówka, stajnia, obora, magazyn, dom kołodzieja (w ruinie), park. **Dwór** o charakterze pałacowym, piętrowy, w stylu późnoklasycystycznym, z narożną wieżą. Fasadę zdobi ryzalit (wysunięcie), poprzedzony tarasem na filarkach. **Park** (kiedyś z oranżerią) około 4 ha, wyróżniający się w bezleśnej okolicy. W głębi parku **cmentarz ewangelicki** – mogiły dawnych właścicieli.

→ **33,660 km – Skrzyżowanie Stanisławie.** W lewo do Korytowa, w prawo do **dworu** (200 m).

Stanisławie. Niewielka wieś. (*Stanisławie* ok. 1860, *Stanisławie, folwark założony w r. 1822 na obszarze odłączonym od Korytowa 1890*), od imienia właściciela Stanisława Łębińskiego. **Dwór** z 1885 roku w stylu zameczku, z wieżą zwieńczoną krenelazem (blanki, zęby w murze), tak jak elewacje piętrowej części. Dobudowane parterowe skrzydło. Mały **park krajobrazowy** (o charakterze naturalnym) z zachowanym starodrzewem. **Pomnikowa daglezja** zielona (205 cm). W pobliżu skrzyżowania dwa **dęby** szypułkowe (310 i 340 cm).

→ **38,200 km – Skrzyżowanie w Różannie.**

Dawniej *Rożenna (Rosehne 1415)*, od *rozeń „kołek, żerdź, słupek”*. Ponad 200 mieszkańców. **Park dworski** z końca XIX wieku, około 1,5 ha (niegdyś 8 ha). Zniszczony, pozostała jedynie grupa drzew, wśród nich lipa drobnolistna (350 cm) i jesion wyniosły (280 cm).

→ **39,480 km – Przejazd kolejowy w Parlinie.** Po prawej stacja.

Parlin. Wieś, ponad 450 mieszkańców, przy magistrali Śląsk – porty. Dawniej rekonstruowana nazwa *Pyrnin(o) (pirlin 1400)* od przymiotnika **pym/*pyr*, polskie „perz” lub prasłowiańskie *pyro* „szpica”. Od XVI wieku siedziba znanej rodziny Pawłowskich herbu Haugwicz. **Dwór** z 1870 roku, pierwotnie neoklasy-cystyczny, piętrowy. **Park** z końca XIX wieku. Zachowała się tylko część drzewostanu, w tym **pomnikowe** lipy drobnolistne (302 i 332 cm), lipa drobnolistna dwuwierzchołkowa (403 cm), klon jesionolistny (310 cm). Ponadto we wsi dwa **dęby** szypułkowe (445 i 462 cm).

Dwa kilometry dalej zaczynamy zjeżdżać po zbozcu doliny Wisły, w tym parowem rozcinającym stok.

→ **42,500 km – Pod szosą do Bydgoszczy.**

Uwaga! Budowa drogi ekspresowej S5 – odcinek może być czasowo nieprzejezdny lub o innym przebiegu i kilometrażu.

Wjeżdżamy do **Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego**. Do Gruczna prowadzi nas ul. Dworcowa, w dolinie, którą dziś płynie Młyńska Struga. Po 490 m po prawej ul. Młyńska (do **Góry św. Jana i starego młyna**). Po kolejnych 330 m jedziemy w prawo, w ul. Wojska Polskiego.

→ **43,490 km – Skrzyżowanie.** Spotykamy szlaki – Trasę Wiślaną, czarny szlak Po Dolinie i zielony Dookoła Doliny Dolnej Wisły. Z nimi jedziemy do Głogówka. Prosto kilkadziesiąt metrów do **kościola**.

Uwaga! Opis Gruczna, Kosowa, Niedźwiedzia i Głogówka przy Wiślanej Trasie Rowerowej od 24,570 km.

Skręcamy w lewo, w ul. Chełmińską. Po 1,9 km w Kosowie mijamy po prawej **cmentarz ewangelicki**.

→ **46,370 km – Przed wałem wiślanym skręcamy w lewo.** Dołącza pieszy zielony szlak Nadwiślański.

→ **48,390 km – Na 350 m odjeżdżamy od wału.** Przejeżdżamy przez **Niedźwiedź**.

→ **52,810 km – Skrzyżowanie w Głogówku.** Czarny szlak Po Dolinie i Trasa Wiślaną prosto. My w prawo razem z zielonymi Dookoła Doliny oraz dołączającym czerwonym rowerowym Czersk – Świecie – Włocławek. Wyjeżdżamy z powiatu świeckiego. Po 320 m w lewo odchodzi zielony szlak Nadwiślański, a dołącza na krótko niebieski pieszy Mestwina. Z tego miejsca 500 m do lewego brzegu Wisły. Po kolejnych 420 m osiągamy drugi brzeg. 200 m dalej w prawo odchodzi szlak Mestwina. Po następnych prawie 600 m skrzyżowanie dróg i węzeł szlaków turystycznych. Po prawej współczesne Chełmno, nieco dalej Starówka.

→ **56,320 km – Skręcamy w lewo** na Nowawieś Chełmińską i Grudziądz.

Dalszy przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim (około 50 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

– **Nowawieś Chełmińska – Wielkie Łunawy – Sztynwag – Grudziądz – Nowa Wieś – Mokre – Wielki Wełcz – Rusinowo.**

Szlak Brdy, długość 169 km, w powiecie świeckim 9,120 km – rowerowy, znaki niebieskie. Trasa: Bardzo atrakcyjny szlak rowerowy z Bydgoszczy do Chojnic, prowadzący przez dobrze zagospodarowane turystycznie tereny. Na trasie park narodowy, dwa parki krajobrazowe, kilka rezerwatów przyrody, zabytki i muzea. W powiecie świeckim od Serocka do Janiej Góry, w większości razem z Euro Route.

Nazwa: Od rzeki, z którą trasa szlaku jest związana.

Przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim do granicy powiatu świeckiego (około 33 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

Bydgoszcz – Smukała most na Brdzie – Bożenkowo Zdroje most na Brdzie – granica gminy Koronowo –

Uwaga! Do skrzyżowania przed Świątkatowem (23,760 km) szerszy opis atrakcji przy szlaku Euro Route.

→ **0,0 km – Południowa granica gminy Koronowo w lesie koło Bożenkowa.**

Ponad 4 km jedziemy lasem. Potem przejeżdżamy przez most na kanale elektrowni w Samociążku. Wjeżdżamy do wsi.

Samociążek. Wieś letniskowo-turystyczna u południowego końca Zalewu Koronowskiego.

→ **5,590 km – Wjeżdżamy do Koronowa.**

Bazylika pw. Wniebowzięcia NMP (fot. Przemysław Jahr, Internet)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/Koronowo__kosciol_Wniebowziecia_NMP.jpg (dostęp 4.11.2020)

Koronowo. Miasto nad Zalewem Koronowskim. Pocysterska **bazylika** z transeptem (nawą poprzeczną) z końca XIII wieku, przebudowana w stylu barokowym, z cennym wyposażeniem wnętrza. Gotycki **kościół** św. Andrzeja z końca XVI wieku. Późnoklasycystyczny **ratusz** z pierwszej połowy XIX wieku. **Średniowieczny układ urbanistyczny** z zabudową głównie z XIX wieku. **Młyn wodny** z połowy XIX wieku, 18-metrowej wysokości **most** kolejki wąskotorowej. **Synagoga i cmentarz żydowski** z poło-

wy XIX wieku. **Park „Grabina”** z atrakcjami. Więcej przy szlaku Euro Route 5,590 km.

Zalew Koronowski. Zapora i zbiornik powstały w latach 1956–61. Zalew ma około 16 km² powierzchni, wydłużony kształt (długość 35 km) i głębokość maksymalną ponad 20 m. Patrz szlak Euro Route 10,960 km.

Pieczyska. Część *na Koronowa między Brdą, Kanałem Lateralnym i Zalewem Koronowskim, o charakterze turystyczno-wypoczynkowym.*

Kilometr od początku miasta szlak Euro Route wiedzie ku centrum Koronowa, nasz skręca w las po prawej – w ul. Letniskową. Po 1,6 km wjeżdżamy na tereny rekreacyjne Koronowa. Jeszcze 600 m i na Szosie Kotomierskiej łączymy się ze szlakiem Euro Route na kolejne kilkanaście kilometrów. Z miejsca połączenia drogą na północ do zapory w Pieczyskach.

→ **9,370 km – Most na Kanale Lateralnym.**

Za mostem skręcamy w lewo w prostą, leśną drogę. Mamy przed sobą 3 km do wyjazdu na tereny rolnicze. 1,4 km od lasu przejeżdżamy nad **Strugą Graniczną**. Jej nazwa odnosi się do faktu, że rzeczka stanowiła niegdyś granicę między Polską a państwem krzyżackim.

→ **14,370 km – Skrzyżowanie i węzeł szlaków w Nowym Jasińcu.**

Nowy Jasiniec. Wieś. Na półwyspie nad Jeziorem Zamkowym mury niewielkiego **zamku**, budowanego w latach 1377–92, fragmenty sklepień piwnicznych oraz fosa. „**Gaj Wyczołkowski**” z pomnikowymi dębami i lipami oraz grodziskiem średniowiecznym. We wsi dawne **kuźnia i karczma**. Czytaj przy szlaku Zamkowym po 4,950 km.

440 m za skrzyżowaniem w prawo, w kierunku ruin zamku, odchodzi pieszy czarny szlak Zamkowy.

→ **16,400 km – Granica powiatu świeckiego.** Wjeżdżamy do Serocka ul. Wyzwolenia. Po prawie kilometrze znowu łączą się z nami szlak Zamkowy.

Serock. Wieś na pograniczu Borów Tucholskich i Wysoczyzny Świeckiej. **Groby** ofiar kampanii wrześniowej na cmentarzu. W pobliżu **jeziora** Księża, Pluszno i Święte. **Pomnikowe** głąz narzutowy i dąb szypułkowy. Patrz szlak Zamkowy 0,0 km.

Jadąc przez wieś, mijamy **kościół** pw. Niepokalanego Poczęcia NMP (za nim **cmentarz**), potem **kościół poewangelicki**. Nieco przed nim, w Al. Mickiewicza, odchodzi szlak Zamkowy. Ulicą Długą wyjeżdżamy z Serocka. Jedziemy przez tereny rolnicze Wysoczyzny Świeckiej. Po lewej stronie ciąg jezior świekatowskich, leżących w długiej rynnie polodowcowej. Blisko północnego krańca jeziora Duże Łąkie, we wsi **Małe Łąkie**, przed skrzyżowaniem z drogą polną, **cmentarz ewangelicki**.

→ **23,760 km – Skrzyżowanie.** Prosto do Świekatowa (1 km). Przed nami po lewej **Jeziro Świekatowskie**. Zielony Euro Route odchodzi w prawo, my skręcamy w lewo.

Świekatowo. Wieś. Na początku września 1939 roku ciężkie walki, potem pacyfikacja wsi. Barokowo-gotycki **kościół** z 1909 roku, po zniszczeniach wojennych odbudowany w roku 1948, zabytkowe **otoczenie świątyni**. Patrz przy Euro Route 25,350 km.

→ **24,080 km – Przepust nad ciekim** łączącym jeziora Małe Łąkie (po lewej) i Świekatowskie (po prawej). Po lewej stronie drogi rozrzucone zabudowania **Janiej Góry**. Możemy do niej zjechać po 230 m, na skrzyżowaniu.

Jania Góra. Wieś, około 430 mieszkańców. Od 2009 roku **wioska tematyczna – Wioska Chlebowa**. Na rogach wsi witacze z logo. Każdy dom ma tabliczkę ze słowem „chleb” w różnych językach. Na polach strachy na wróble. Warsztaty wypieku chleba, ścieżka edukacyjna „Stracha pokonamy, chleba nie oddamy”, zajęcia z rękodzielnictwa, lekcje muzealne. W drugą sobotę września Festiwal Chleba – pieczenie chleba w piecu chlebowym, pokazy, wystawy, konkursy. We wsi **pomnikowe drzewa**: dąb szypułkowy (304 cm) i lipa drobnolistna „Bronia” (470 cm). Trzy **cmentarze ewangelickie**.

→ **24,560 km – Narożnik granicy powiatu.** Dalej drogą wzdłuż niej, między lasem i polami. Po 770 m druga droga w lewo – do wsi.

Wypiek chleba w Janiej Górze (fot. Internet)
<https://wioska-tematyczna.pl/project/jania-gora-wioska-chlebowa/> (dostęp 4.11.2020)

→ **25,520 km – Lekko w prawo wjeżdżamy do lasu.** Opuszczamy powiat świecki. Wjeżdżamy do tucholskiego – do gminy Lubiewo. Kilometr dalej po lewej gospodarstwo. Nieco wcześniej po prawej początek zlikwidowanego **rezerwatu przyrody**. Jego granicą jedziemy przez 0,5 km.

Faunistyczny rezerwat przyrody Czapliniec Koźliny. Utworzony w 1995 roku, ochronę zdjęto w 2017 roku. Było to miejsce lęgowe czapli siwej. Jej kolonia, zwarta, o kształcie elipsy, grupowała kilkadziesiąt gniazd rozmieszczonych na sosnach. Przyczyną likwidacji rezerwatu była zmiana miejsca bytowania czapli.

→ **29,090 km – Przejeżdżamy nad Rowem Trutnowskim.**

Ciek wypływa koło Zalesia Królewskiego i płynie przez jeziora Wielkie Suskie i Sucha do Małego Suskiego.

Dalsza droga wiedzie częściowo w pobliżu zlikwidowanej i rozebranej linii kolejowej Terespol Pomorski – Pruszcz-Bagienica – Złotów. Potem odchodzi od niej w lewo i wraca w miejscu, gdzie po 10 km jazdy leśnej wjeżdżamy na tereny rolnicze.

→ **36,040 km – Zwarta zabudowa Klonowa.**

Wieś, około 650 mieszkańców. (*Clonow* 1349), dawniej też *Klunowo*; nazwa dwuznaczna – od drzewa klon lub nazwy osobowej *Klon*. Wieś jest mocno rozproszona, a jej części mają ciekawe nazwy: Ameryka, Byki, Krowy, Lisie Jamy... Działa tu borowiacki zespół folklorystyczny „Klonowiaki”.

Dalsza droga zarówno wśród pól, jak i przez las.

→ **41,040 km – Zwarta zabudowa Bysławka.**

Wieś, około 380 mieszkańców, położona w pobliżu **Jeziora Małego Bysławskiego** (21,0 ha). Dawniej *Zbysławek* (*Cleyn Bysław* 1379) od wsi *Bysław*, ta od nazwy osobowej *Zbysław*. **Klasztor pobenedyktynski i kościół pw. św. Wawrzyńca** z początku XVII wieku z przebudowanego dworu dawnych właścicieli wsi Żalińskich. Ostatnia przebudowa i wyposażenie wnętrza związane są z 1821 rokiem. Ołtarze neoromański główny oraz wczesnobarokowy i rokokowy w kaplicach (dwa ostatnie z XVII wieku). Rozwija się tu kult Pocieszenia Matki Boskiej. Klasztor był siedzibą benedyktynek (1603–1852),

później franciszkanów reformatów (1857–1875), wreszcie Sióstr Miłosierdzia (szarytek, od 1881). **Polna Droga Krzyżowa** oraz leśne ścieżki różańcowe. **Borowiacki Festiwal Orkiestr Dętych** na dziedzińcu przyklasztornym. **Muzeum** narzędzi rzemieślniczych.

Kilkaset metrów za Bysławkiem po prawej **Jezioro Lucimskie** (28,5 ha, *Lutschminer See* 1902).
→ **44,480 km – Szosa Bysław – Tuchola w Szumiącej.**

Szumiąca. Osada, kilkudziesięciu mieszkańców. Dawniej *Szumionka* (*Zumionka* ok. 1400) od rzeki, a ta od *szumieć*. **Szumionka.** Rzeka wypływająca z pobliskiego jeziora Dziuki (od nazwy osobowej *Dziuk*, 5,5 ha) i uchodząca do Brdy w osadzie Piła-Młyn.

Skracamy szosą w lewo i po 500 m z szosy znowu w lewo, do **Tucholskiego Parku Krajobrazowego**.
→ **46,000 km – Opuszczamy gminę Lubiewo.**

Dalszy przebieg szlaku w woj. kujawsko-pomorskim (około 30 km wg uproszczonego pomiaru na Google Earth):

- **Tucholski Park Krajobrazowy** o powierzchni prawie 370 km², głównie w gminach Tuchola, Cekcyn i Śliwice (woj. kujawsko-pomorskie) oraz Czerny (woj. pomorskie). Jego oś stanowi rzeka Brda z licznymi przełomami (odcinkami o wąskim dnie i stromych zboczach doliny) i zakolami. Na otaczającym ją sandrze rosną lasy sosnowe. Osiem rezerwatów przyrody: trzy torfowiskowe, dwa krajobrazowe i jeden wodny.
- **Świt** – osada leśna nad przełomowym odcinkiem Brdy, węzeł szlaków turystycznych. Liczne **pomniki przyrody**, m.in. dęby szypułkowe (w tym „Wisielec”), sosny zwyczajne (w tym „Bliźniaczki”), drobnolistne „Lipy Wyczółkowskiego”.
- **Brda** – rzeka o długości 238 km, lewy dopływ Wisły. Na większości swego biegu płynie na sandrze (płaski, zbudowany z piasków i żwirów teren usypany przez wody polodowcowe) porośniętym Borami Tucholskimi, przepływa liczne jeziora. To jeden z najpiękniejszych w kraju szlaków kajakowych.
- **Piekiełko** – uroczysko na przełomowym, głęboko wcięтым, odcinku szybko płynącej Brdy poniżej Świtu, z licznymi głazami narzutowymi i powalonymi drzewami w korycie. Głazowisko zostało objęte ochroną jako pomnik przyrody „Piekło”.
- **Rudzki Most** – południowo-wschodnia część Tucholi, miejsce, przeprowadzanych przez hitlerowców w październiku i listopadzie 1939 roku, masowych egzekucji ponad 300 Polaków. **Pomnik-mauzoleum**. Po północnej stronie mostu w korycie Brdy **głaz** narzutowy „Kamień Jagiełły” (750 cm obwodu).
- **Tuchola** – miasto nad Brdą, około 14 tys. mieszkańców, stolica Borów Tucholskich, siedziba Tucholskiego Parku Krajobrazowego. Zachowany **średniowieczny układ urbanistyczny**, fragmenty murów miejskich z XIV i XV wieku, kościół poewangelicki, **Muzeum Borów Tucholskich**, Muzeum Sygnałów Myśliwskich, **cmentarze wojenne** z lat 1914–18 i 1920–21.
- **Wymysłowo** – osada koło Tucholi, siedziba **Muzeum Kultury Indiańskiej** im. Sat-Okha, prezentującego eksponaty związane z kulturą Indian Ameryki Północnej (broń, stroje, przedmioty codziennego użytku oraz kultowe, ozdoby).
- **Bagna nad Stążką** – rezerwat przyrody, prawie 480 ha, z tego 60 ha ochrony ścisłej, reszta czynnej. Torfowiska i lasy w rozlewiskach rzecznych.
- **Gołębek** – osada borowiacka, siedziba Nadleśnictwa Tuchola. **Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna** „Jelenia Wyspa” (3,5 km długości, 10 przystanków) na terenie rezerwatu „Bagna nad Stążką”. **Park dendrologiczny** ze 150 odmianami drzew i krzewów.
- **Źródła rzeki Stążki** – rezerwat przyrody o powierzchni 250 ha. Chroni się fragment doliny rzeki Stążki wraz z jej źródłami o wyjątkowych walorach krajobrazowych. Ochrona głównie czynna, trochę ścisłej.
- **Dolina rzeki Brdy** – rezerwat przyrody w kilku gminach, prawie 17 km². Ochrona ścisła, czynna i krajobrazowa. Obejmuje dolinę rzeki od Woziwody do Piły-Młyna. Dolina wycięta w sandrze, o wysokich i stromych zboczach z terasami, liczne meandry, odcinki przełomowe, zróżnicowane lasy typu łąkowego i łąkowego z pomnikowymi drzewami, ostoja wielu rzadkich zwierząt.
- **Woziwoda** – osada, siedziba Nadleśnictwa Woziwoda. **Pomnikowy dąb szypułkowy** „Zbyszko” (700 cm), **Ośrodek Edukacji Przyrodniczo-Leśnej** z ekspozycjami związanymi z przyrodą, lasem

i gospodarką leśną oraz pomocami dydaktycznymi dla prowadzenia zajęć. **Zielona Szkoła** dla edukacji dzieci i młodzieży, w sezonie turystycznym schronisko. **Ścieżka edukacyjna** (4,5 km, 13 przystanków tematycznych) w rezerwacie Dolina Rzeki Brdy.

- **Jeziorka Kozie** – Rezerwat przyrody o obszarze ponad 12 ha, chroniący cztery zarastające jeziorka z roślinnością torfowiskową.
- **Jezioro Zdręczno** – Rezerwat przyrody, prawie 16 ha, obejmuje zarastające jezioro eutroficzne (jezioro z dużą ilością substancji odżywczych i małą tlenem, zanikające) z roślinnością wodną i szuwarową oraz torfowiska.
- **Fojutowo** – kolonia borowiacka. **Akwedukt** na skrzyżowaniu Czerskiej Strugi (płyynie dołem) i Wielkiego Kanału Brdy (płyynie górą), długości 75 m, wzniesiony przez Prusaków z kamieni i żółtej cegły w latach 1845–49. Kładki pod sklepieniem akweduktu i nad kanałem. W pobliżu **wieża widokowa**.

Przebieg szlaku w woj. pomorskim – Bory Tucholskie (około 60 km wg informacji w Internecie):

- **Wielki Kanał Brdy** – zbudowany przez Prusaków w pierwszej połowie XIX wieku w celu nawodnienia tzw. łąk czerskich, które miały dostarczać siana dla koni armii pruskiej. Ma ponad 21 km długości, zaczyna się przy zaporze w Myłofie, a kończy w basenie w Barłogach, skąd woda jest rozprowadzana. Malowniczy szlak kajakowy.
- **Rytel** – wieś borowiacka. Neobarokowy kościół. Sołectwo spustoszone przez trąbę powietrzną 11/12 sierpnia 2017 roku.
- **Myłof** – kolonia borowiacka z zaporą wodną, najstarszym w Polsce zbiornikiem wodnym, pobudowanym dla celów gospodarczych, i hodowlą pstrąga.
- **Park Narodowy Bory Tucholskie** o powierzchni ponad 46 km², jeden z najmłodszych i najmniejszych w Polsce, utworzony z części Zaborskiego Parku Krajobrazowego w gminach Chojnice i Brusy (woj. pomorskie). Tworzą go lasy porastające sandr, jeziora rynnowe i wytopiskowe (w tym bardzo cenne lobeliowe – czyste, mało zarośnięte, oraz dystroficzne „suchary” – małe, słabo produktywne biologicznie), torfowiska i wydmy (największe skupisko w Borach). Z dziesięciu obszarów ochrony ścisłej (dziesięć jezior z otoczeniem oraz las) tylko dwa udostępniono do zwiedzania.
- **Jezioro Małe Gacno** – jeden z dwóch udostępnionych do zwiedzania obszarów ochrony ścisłej Parku Narodowego. 15,5 ha, głębokość 5,6 m. Jezioro lobeliowe.
- **Struga Siedmiu Jezior** – 14-kilometrowa rzeczka łącząca siedem jezior rynnowych: Ostrowite, Zielone, Jeleń, Bełczak, Główka, Płesno, Skrzynka, Mielnica. Ciek bez jezior ma długość zaledwie 1,9 km. Obszar występowania wielu cennych, w tym chronionych gatunków roślin i zwierząt.
- **Kacze Oko** – Jezioro o powierzchni 0,7 ha, głębokości 1,2 m, drugi z obszarów ochrony ścisłej Parku Narodowego udostępniony do zwiedzania. Jezioro dystroficzne bez roślinności podwodnej.
- **Swornegacie** – rekreacyjno-turystyczna wieś kaszubska, leżąca nad Brdą i Jeziorem Karsinińskim. Neobarokowo-modernistyczny kościół z 1913 roku. Kaszubski Dom Rękodzieła Ludowego.
- **Jezioro Karsinińskie** – rynnowe, 671,0 ha, 27,1 m głębokości.
- **Zaborski Park Krajobrazowy** obejmuje śródlądowy, jeziorny bieg Brdy w gminach Brusy i Chojnice (woj. pomorskie), ma 340 km², prawie 50 jezior i osiem rezerwatów przyrody (po trzy wodne i torfowiskowe, florystyczny i faunistyczny).
- **Małe Swornegacie** – letniskowo-wypoczynkowa wieś kaszubska między jeziorami Karsinińskim i Charzykowskim.
- **Jezioro Charzykowskie** – rynnowe, 1336,0 ha (drugie w Borach Tucholskich po Wdzydzach), 30,5 m głębokości.
- **Funka** – kaszubska osada letniskowa nad Jeziorem Charzykowskim, w niej Harcerskie Centrum Edukacji Ekologicznej Funka.
- **Charzykowy** – wieś turystyczno-letniskowa nad Jeziorem Charzykowskim, siedziba Parku Narodowego Bory Tucholskie, Zaborskiego Parku Krajobrazowego i najstarszego w kraju klubu żeglarskiego (Chojnicki Klub Żeglarski).
- **Chojnice** – miasto powiatowe (woj. pomorskie) na pograniczu Borów Tucholskich, około 40 tys. mieszkańców. W 1454 roku zwycięstwo Krzyżaków nad wojskami polskimi w początkach wojny trzynastoletniej. W 1939 roku rozstrzelano około 2 tys. Polaków w „Dolinie Śmierci”. Gotycka bazylika z XIV wieku ze starymi plebaniami, barokowe kolegium pojezuickie z kościołem, średniowieczne mury miejskie z basztami i Bramą Człuchowską (w niej Muzeum Historyczno-Etnograficzne), średniowieczny układ Starego Miasta, kamieniczki z XVIII i XIX wieku.

Szlak kajakowy Wisły – długość całkowita w województwie kujawsko-pomorskim 206,5 km lewy brzeg i 190,3 km prawy brzeg, na Kociewiu (od Grabowa do mostów tczewskich) 118,0 km, w powiecie świeckim 69,0 km. Trasa: Wisła, najdłuższa rzeka

Polski (1047 km), wypływa ze zboczy Baraniej Góry w Beskidzie Śląskim (Biała i Czarna Wisetka) i uchodzi do Morza Bałtyckiego (Zatoka Gdańska) w przekopie koło Świbna. **Na teren województwa kujawsko-pomorskiego** wpływa koło wsi Skoki Małe (653,0 km), a kończy u nas bieg za Kozielcem (859,5 km) na lewym brzegu lub wpływa przed Leniami Wielkimi (657,0 km), a wypływa za Wielkim Welczem (847,3 km) na prawym brzegu – zasięg sąsiednich województw na obu brzegach jest inny. Z kolei **przez Kociewie** Wisła płynie w przybliżeniu od Grabowa do Tczewa, a w **powiecie świeckim** od Grabowa do rezerwatu „Wiosło Duże”.

Nazwa rzeki: W źródłach pisanych występuje od 7–5 roku p.n.e. (*Viscla*), co być może oznacza „wodę płynącą”.

Od okolic Płocka do Bydgoszczy rzeka płynie na północny zachód w Pradolinie Toruńsko-Eberswaldzkiej (wielkiej dolinie wrytej przez połączone wody topniejącego lądolodu na północy i rzek płynących z południa). Po przyjęciu z lewej strony Brdy Wisła opuszcza pradolinę i wpływa do Doliny Dolnej Wisły, zmieniając kierunek na północno-wschodni, a od Grudziądza na północny. Wreszcie powyżej Gniewu, od rozdziału wód na Leniwkę (dla nas to Wisła właściwa) i Nogat, rzeka wpływa na obszar Żuław Wiślanych, czyli teren, który sama usypała ze swoich osadów. W granice powiatu świeckiego Wisła wpływa koło Grabowa (25 m n.p.m.), a opuszcza jego teren za Kozielcem koło Nowego (12 m n.p.m.). Od Włocławka do Bałtyku ma brzegi uregulowane ostrogami (główkami), występują w niej piaszczyste łachy (wystają nad powierzchnię wody) i mielizny. Nie ma prawie wcale kęp, czyli łach utrwalonych przez roślinność. Na obszarze ujętym w opisie, Wisła płynie w atrakcyjnej krajobrazowo dolinie, umożliwia obserwację wielu gatunków ptaków. Tereny przyległe oferują zróżnicowaną roślinność, liczne zabytki, w tym zamki i bogate architektonicznie miasta. U nas obejmuje rzekę specjalny obszar ochrony ptaków „Dolina Dolnej Wisły” (od Włocławka po Tczew) oraz specjalny obszar ochrony siedlisk „Dolna Wisła” (na Kociewiu od granicy województw kujawsko-pomorskiego i pomorskiego do Tczewa). Ponadto z rzeką związane są trzy parki krajobrazowe: Nadwiślański, Chełmiński i Gór Łosiowych.

Wisła jest szlakiem kajakowym bardzo odmiennym od opisanych w tym przewodniku szlaków Wdy, Prusiny i Mątawy – rzeka jest wielka (jej szerokość w powiecie świeckim to 400–450 m, Wdy w Świeciu do 25 m, czyli kilkanaście razy mniej) i niesie dużo wody (średni przepływ Wisły koło Świecia to około 1000 m³/s, a Wdy przy ujściu, czyli też w Świeciu, około 15 m³/s, czyli prawie 70 razy mniej). **Dlatego warto pamiętać o poniższych zasadach:**

1. Wisłą pływać należy raczej w grupach, na odpowiednim sprzęcie i z wyposażeniem ratunkowym.
2. Warto znać podstawy prawa wodnego i znaki żeglugowe.
3. Przy wysokich stanach wody lepiej nie spływać.
4. W okresie niskich stanów dużo uwagi należy poświęcić szukaniu głównego nurtu.
5. Prąd Wisły jest silny (to wielka masa wody – patrz wyżej). Dlatego szczególnie należy uważać przy dopływaniu do ewentualnych przeszkód (np. ostróg), aby nie przyparło kajaka do nich, a za nimi uważać na zawirowania wody.
6. Do pomostu czy ostrogi dobijamy zawsze pod prąd.
7. Należy uważać na mielizny (miałki piach, osadzenie kajaka) oraz na możliwość głębokiej wody za nią.
8. Rzeka jest szeroka – w sytuacjach awaryjnych do brzegu może być daleko.
9. Przy planowaniu długości odcinka dziennego trzeba wziąć pod uwagę konieczność pokonania przeciwnego wiatru. Przy silnym wietrze lepiej nie płynąć.
10. Należy znać numery alarmowe: 112 (ratunkowy ogólny), 999 (pogotowie ratunkowe), 997 (policja) i 601 100 100 (WOPR).
11. Planując zwiedzanie okolicy trzeba uwzględnić fakt, że starorzecza oraz pasy drzew i krzewów mogą być trudne do pokonania.

Kilometraż w opisie jest dostosowany do tablic kilometrowych na szlaku żeglownym, stawianych od ujścia Przemszy daleko na południu i uwidoczniony na mapach w Geoportalu. L – oznacza oczywiście lewy brzeg, P – prawy. **Opisy dotyczą obu brzegów rzeki.**

→ **772,5 km L – Bydgoszcz Brdyujście.** Wejście do skanalizowanego końcowego odcinka Brdy. Po pokonaniu śluzy można płynąć przez Bydgoszcz. Teren na prawym brzegu to **Nadwiślański Park Krajobrazowy**.

Tam projektowany **faunistyczny rezerwat przyrody „Mała Kępa Ostromecka”** – 116 ha, miejsce łąkowe i żerowisko rzadkich gatunków ptaków wodnych i błotnych.

→ **773,7 km L – Wyszogród.**

Grodzisko nad drogą wodną Wisły oraz na szlaku handlowym z Kujaw na Pomorze Gdańskie i Ziemię Chełmińską. Dzisiaj w Fordonie. Gród istniał od pierwszej połowy XI wieku do 1330 roku.

→ **774,8 km – Most Fordoński im. Rudolfa Modrzejewskiego.** Koniec wielkiego łuku Wisły.

R. Modrzejewski (1861–1940), inżynier, budowniczy linii kolejowych i mostów, pionier w budowie mostów wiszących). **Most Fordoński** kolejowo-drogowy, 1005 m długości, zbudowany w latach 1950–56. Z lewej Fordon, dzielnica Bydgoszczy, port rzeczny. Za mostem po prawej leśny **rezerwat przyrody „Wielka Kępa”** z ochroną czynną, prawie 28 ha, bujny las łąkowy (las liściasty dna dolin rzecznych) ze szczególnie cennymi starymi topolami.

→ **774,9 km L – Wodowskaz Fordon.** Obserwacje prowadzi się od 1873.

→ **776,0 km P – Ostromecko.**

Podmiejska wieś letniskowa. Na obrzeżach największa w kraju **topola czarna** (903 cm obwodu i 33 m wysokości). **Zespół pałacowo-parkowy**: **Pałac Stary** w stylu saskiego rokoka, zbudowany około 1730 roku (w nim Kolekcja Zabytkowych Fortepianów). **Pałac Nowy** klasycystyczny z 1849 roku, z neobarokowym dobudowanym skrzydłem. **Park krajobrazowy** (36 ha) w stylu angielskim (ogród o charakterze naturalnym), założony w początkach XVIII wieku, powiększony w XIX wieku. W nim liczne pomniki przyrody. W parku **mauzoleum grobowe** właścicieli. Przy Starym Pałacu **ogród włoski** w stylu renesansowym (oparty o podział na kwadratowe kwatery). Gotycko-barokowy **kościół** z XV wieku, przebudowany w latach 1763–64. Rzeźby gotyckie z XIV (Matka Boska z Dzieciątkiem) i XV wieku (Pieta – Matka Boska z martwym Jezusem na kolanach). **Źródło „Maria”** wykorzystywane w chorobach jelit, dróg moczowych i u diabetyków.

Starorzecze w dolinie Wisły (fot. Piotr Szumigaj)

→ **783,0 km P/L – Rafa/Strzelce Dolne** (droga do nich 200 m bliżej).

Z **prawej** wysoka skarpa doliny Wisły odsuwa się od brzegów. Zaczyna się **Basen Unisławski** – rozszerzenie doliny od Unisławia do Starogrodu, szerokości do 9 km. Powstał w wyniku erozji bocznej zakola Wisły, skierowanej na wschód. Po przerwaniu szyi meandra (początku „półwyspu” wewnątrz zakola) Wisła w tym rejonie wyprostowała swój bieg, płynąc wzdłuż lewego, zachodniego zbocza doliny. Między Wisłą a zboczem obniżenia ciągną się starorzecza. Dno doliny zajmują pola i łąki.

Z **lewej Strzelce Dolne**. Wieś. W pierwszy weekend września odbywa się tu **Święto Śliwki**. W pobliżu drogi do Strzelc Górnych **grodzisko** wczesnośredniowieczne. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 0,0 km.

→ **788,5 km P/L** – **Czarże**. Początek obwałowań na prawym brzegu. **Kozielec** na lewym.

Wieś z **kościółem** poewangelickim i **parkiem** wiejskim. **Edukacyjna Zagroda Wiejska. Ścieżka przyrodnicza z punktem widokowym**. Więcej przy Wiślanej Trasie Rowerowej 11,490 km.

→ **790,5 km L** – **Grabowo**. **Granica powiatu świeckiego**. Początek wału przeciwpowodziowego na lewym brzegu. Zbocze doliny Wisły oddala się od rzeki. Po prawej stronie rzeki kończy się **Nadwiślański PK**, a zaczyna **Chełmiński Park Krajobrazowy**.

Wieś z **dworem i parkiem** krajobrazowym (rodzaj ogrodu) z pomnikowymi lipami. Czytaj Wiślana Trasa Rowerowa 13,900 km.

→ **796,0 km L** – **Topolno**.

Wieś. **Wzgórze i Źródło św. Rocha** u jego podnóża. **Pałac** wzniesiony w 1891 roku, obecnie klasztor. Różaniec z kamieni polnych skutych łańcuchami, w kształcie mapy Polski, wokół dębu z figurką ks. Jerzego Popiełuszki. **Park krajobrazowy. Kościół barokowy** z XVII wieku z **cudownym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem** i bogatym wyposażeniem wnętrza. Więcej przy Wiślanej trasie Rowerowej 18,430 km.

→ **798,0 km P** – **Bieńkówka**, wieś położona tuż za wałem. Dobre wyjście z wody – możliwość wycieczki do Starogrodu (4 km).

Starogród. Wieś wysoko ponad dnem doliny. Tu był jeden z najstarszych zamków krzyżackich (Góra Zamkowa) i pierwotnie lokowane Chełmno (później przeniesione na obecne miejsce). Późnobarokowy **kościół** z 1754 roku, **schron amunicyjny** twierdzy Chełmno (zbudowany po 1914 roku), **dwór** murowany z początku XIX wieku i inne **budynki** XIX-wieczne. W kaplicy zamku przechowywano relikwie św. Barbary, zrabowane przez Krzyżaków w Sartowicach, dzięki czemu Starogród przez ponad 200 lat był popularnym ośrodkiem pielgrzymkowym. Na północ od wsi (2 km) **Góra św. Wawrzyńca – stepowy rezerwat przyrody** ścisły, 0,75 ha, z roślinnością kserotermiczną (ciepło- i sucholubną) oraz wałem obronnym grodziska słowiańskiego.

→ **798,8 km L** – **Chrystkowo**.

Wieś. **Drewniana chata menonicka** (menonici – przybysze z Holandii, zagospodarowujący opisywane tereny) z 1770 roku. Budynek inwentarski. Kolekcja i szkołka starych drzew owocowych. **Ośrodek Muzealno-Dydaktyczny Zespołu Parków Nad Dolną Wisłą**. Patrz szlak Po Dolinie Dolnej Wisły 22,220 km.

→ **803,7 km P** – „**Ostrów Paniński**”.

Leśny rezerwat przyrody ścisły, ponad 34 ha, z naturalnym lasem łęgowym (las liściasty dna dolin rzecznych) i licznymi osobliwościami roślinnymi.

→ **805,7 km P** – „**Łęgi na Ostrowiu Panińskim**”.

Leśny rezerwat przyrody, około 34,5 ha, na terasie zalewowej doliny Wisły w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki. Obejmuje las łęgowy wiązowo-jesionowy i (bliżej rzeki) wierzbowo-topolowy. Podlega ochronie czynnej.

→ **806,8 km L – Wodowskaz Chełmno.** Obserwacje prowadzone od 1810.

→ **806,8 km P – Chełmno.** Przystań Klubu Sportowego „Nadwiślanin” położona za ujściem rzeczki Trynki przy przyczółku dawnego mostu.

Chełmno. Miasto powiatowe. Stare Miasto wpisane na listę **Pomników Historii** (obiektów o szczególnej wartości historycznej, ustanawianych przez prezydenta RP), leży też na **Europejskim Szlaku Gotyku Ceglanego**. Renesansowy **Ratusz**, jeden z najcenniejszych obiektów tego stylu w Polsce. Siedziba Muzeum Ziemi Chełmińskiej. Pięć **kościółów gotyckich** z cennym wyposażeniem wewnątrz. Prawie nie zmieniony **zabytkowy układ urbanistyczny** z połowy XIII wieku. **Rynek** i liczne **zabytkowe kamienice**. **Mury obronne, baszty i dwie bramy**. **Park Miniatur Zamków Krzyżackich**. Więcej przy szlaku Mestwina 0,0 km.

Widok na Chełmno (fot. Piotr Szumigaj)

→ **807,6 km – Most Chełmiński im. gen. pilota Stanisława Skalskiego** (patrz szlak Mestwina po 0,860 km).

Przed mostem po lewej, w oddali zakłady przemysłu celulozowo-papierniczego „Mondi” w Świeciu-Przechowie.

→ **811,2 km L – Początek Świecia za wałem.**

→ **813,5 km L – Ujście rzeki Wdy w Świeciu.** 1,6 km pod prąd do podnóża zamku krzyżackiego.

Wda. Rzeka długości 198 km. Źródła ma w jeziorze Krążno około 2 km na wschód od Studzienic na Pojezierzu Bytowskim. Płynie m.in. przez zespół jeziora Wdzydze, Czarną Wodę i Tleń. Opisana jako szlak kajakowy.

Świecie. Miasto powiatowe, stolica Kociewia południowego. **Zamek krzyżacki** zbudowany w latach 1335–1350, tzw. wodny, rzadki w Europie średniowiecznej. Baszta odchylona od pionu na zachód, najwyższa krzywa wieża w Polsce. W podziemiach zimowisko nietoperzy. **Kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Stanisława Biskupa i Męczennika** (Stara Fara), gotycko-renesansowy z ciekawym wnętrzem. Obok fragmenty **murów obronnych i baszt**. Barokowy **zespół byłego klasztoru bernardynów z kościołem Niepokalanego Poczęcia NMP**, bogate wyposażenie. **Krużganki** dokoła dziedzińca. Budynki dawnego **klasztoru**, obecnie szkoły katolickie. Neoromański **kościół św. Andrzeja Boboli**, początkowo ewangelicki. **Duży Rynek z ratuszem i kamienicami** z XIX wieku. Więcej w dziale „Węzły szlaków”.

Wisła skręca na wschód. Za ujściem Wdy prawe zbocze doliny oddala się od nas, natomiast **lewe** zbliża do samej rzeki.

To **Diabelce**, inaczej Czarcie Góry. Ich nazwa pochodzi od Sartowic (dawniej Czartowic). Wznoszą się 50–70 m ponad poziom lustra wody. Zbocza doliny są strome, często urwiste, rozcinają je erozyjne dolinki różnej wielkości, występują obrywy i osuwiska. Nazwa wywodzi się z czasów średniowiecznych – diabły miały swoje siedziby w stromych zboczach i nie pozwalały rybakom i flisakom przepływać po tym odcinku Wisły nocą. W rzeczywistości diabłów zastępowali rzeczni piraci. Na zboczach wzdłuż Wdy ciekawa **trasa widokowa**.

→ **819,5 km L – Sartowice.**

Schowana za skarpą i drzewami wieś kociewska. **Pałac** w stylu klasycystycznym z 1792 roku. **Park krajobrazowy** z pomnikami przyrody. **Kaplica grobowa** z drugiej połowy XIX wieku. Czytaj przy szlaku Na Diabelce po 7,900 km.

→ **819,9 km L – Sartowice. Kościół św. Barbary, patronki flisaków.**

Na miejscu dawnego grodu pomorskiego postawiono kaplicę. Zatrzymywali się tu z prośbą o opiekę świętej wiślani flisacy. Obecny kościół z 1858 roku. Cennymi zabytkami są romańska chrzcielnica i XIV-wieczny krucyfiks oraz obraz Najświętszej Panny Maryi Niepokalanego Poczęcia z 1773 roku. Miejsce widokowe. Więcej Wiślana Trasa Rowerowa 50,640 km.

→ **822,0 km L – Wielkie Stwolno.** Wisła skręca na północny wschód, potem na północ. Na prawym brzegu kończy się **Chełmiński PK**.

Początek Kotliny Grudziądzkiej. Wyraźne rozszerzenie doliny Wisły (do 18 km), wyrzeźbione przez rzekę w związku z meandrowaniem, czyli przerzucaniem się nurtu z jednej na drugą stronę doliny, co dzięki erozji, czyli niszczeniu zboczy, ją poszerza, a na skutek osadzania niesionego materiału tworzy płaską powierzchnię dna dolinnego. Działająca równocześnie erozja wgłębna (niszczenie dna) sprawiła, że od otaczającej wysoczyzny zostały odcięte trzy wzgórza, tzw. kępy (uwidoczniające się w zboczach doliny) – po lewej Kępa Górnej Grupy, po prawej Kępa Strzemięcińska (południowy Grudziądz) i Kępa Forteczna (północny Grudziądz).

Lewa strona Kotliny, od Stwolna do Nowego, to **Nizina Sartowicko-Nowska**, rolnicza kraina zagospodarowana głównie przez osadników holenderskich – menonitów, którzy przybywali tu od XVI wieku. Pozostały po nich rządowe wsie (zagrody ustawione wzdłuż wału, za nimi użytki rolne), domy i cmentarze, ale przede wszystkim wały, kanały odwadniające, pola i łąki. Na lewym brzegu mijamy kolejno wsie, w których możemy obejrzeć zabytki menonickie. Są to kolejno Wiąskie Piaski, Wielkie Stwolno, Bratwin, Michale, Dragacz, Wielki Lubień, Wielkie Zajączkowo, Mątawy i Tryl. Nie widać ich z rzeki, bo są za wałem, ale od Wisły w kilku miejscach prowadzą do nich dobre drogi, przy których można się zatrzymać i dotrzeć do wsi.

→ **826,5 km – Polskie Stwolno/Rozgarty. Most autostrady A1 Gdańsk–Warszawa.**

Najdłuższy most w Polsce – 1954 m.

→ **834,1 km – Most Grudziądzki im. Bronisława Malinowskiego** (lekkoatlety, złotego i srebrnego medalisty olimpijskiego).

Most kolejowo-drogowy, najdłuższy tego typu w Polsce. Czytaj przy szlaku rowerowym Grudziądz–Tuchola 0,0 km. Za mostem Stare Miasto grudziądzkie.

→ **834,5 km P – Grudziądz. Kanał wejściowy do Mariny** – portu jachtowego, też siedziby Klubu Wioślarskiego „Wisła”.

Grudziądz. Miasto, około 100 tys. mieszkańców. Zabytki Grudziądza leżą na **Europejskim Szlaku Gotyku Ceglanego EuRoB. Średniowieczny układ urbanistyczny** Starego Miasta. Płynąc Wisłą, po kolei widzimy: Barokowy **zespół poklasztorny benedyktynek**: klasztor (obecnie historyczno-etnograficzne Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi), Pałac Opatka, kościół św. Ducha. Gotycka **Brama Wodna** i mury miejskie.

Zespół **spichrzów** obronnych. **Gotycki kościół** św. Mikołaja, sanktuarium Matki Bożej Łaskawej, z wieżą z czerwonej cegły. Barokowy **zespół pojezuicki** – Kościół św. Franciszka Ksawerego z białą wieżą z zielonym hełmem. Dawne kolegium jezuickie (czyli szkoła, kolegia jezuickie były ówczesnie uważane za najlepsze), obecnie ratusz, siedziba Urzędu Miasta. Pozostałości **zamku** krzyżackiego (wieża Klimek) na Górze Zamkowej. **Cytadela Twierdzy Grudziądz** z XVIII wieku (na Górze Fortecznej) wraz z systemem fortów. Więcej czytaj przy żółtym szlaku Grudziądz – Tleń na początku jego opisu.

Panorama Grudziądza z Wisły (fot. Piotr Szumigaj)

→ **835,0 km P – Wodowskaz Grudziądz.** Obserwacje prowadzone od 1810.

Wprost za wałem, na lewym brzegu (ale drogą trochę dokoła), **Biała Karczma** z przełomu XIX i XX wieku z pięknie dekorowaną salą balową. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa 66,270 km.

→ **836,0 km P – Przystań łodzi wędkarskich** na końcu bulwaru.

→ **837,0 km P – Początek cytadeli grudziądzkiej.**

Zbudowana przez Prusaków w latach 1776–89 z cegieł, pochodzących z rozbieranych okolicznych zamków krzyżackich.

→ **837,4 km L – Zatoka i droga do Wielkiego Lubienia.** Na prawym brzegu zaczyna się **Park Krajobrazowy Gór Łosiowych**.

Wielki Lubień. Wieś kociewska. Klasycystyczny **dwór**. **Kościół św. Jakuba Apostoła.** **Zabytkowe domy drewniane** z zachowanymi elementami zdobniczymi drzwi i okien. Przy drodze do wsi **luneta** – pozostałość fortyfikacji twierdzy grudziądzkiej. Więcej przy Wiślanej Trasie Rowerowej 68,550 km.

→ **842,1 km P – Ujście rzeki Osy** (koło Zakurzewa).

Osa. Rzeka długości 96 km. Wypływa z jeziora Perkun na Pojezierzu Ławskim, około 13 km na północ od Ławy. Ujście zarośnięte, trudne do odnalezienia. Za nim **Góry Łosiowe**, objęte ochroną w niedawno powstałym parku krajobrazowym.

→ **844,1 km L – Droga do Mątaw.**

Wieś kociewska. Obiekty **budownictwa olęderskiego**, w tym dom z podcieniem. Pomenonicki **kościół NMP Królowej Polski** i **cmentarz** z tablicami informacyjnymi o tych osadnikach. Czytaj Wiślana Trasa Rowerowa 74,930 km.

→ **844,5 km P – Początek płaskiej Doliny Kwidzyńskiej.**

Ma ona prosty przebieg i równomierną szerokość (7–9 km), strome zbocza, na których prawie brak zniszczonych teras (stopni w zboczu). To teren rolniczy z wieloma starorzeczami. Ciągnie się do wsi Piekło, miejsca dawnego rozgałęzienia Wisły na Nogat i Leniwkę.

→ **847,1 km L – Mała zatoczka i droga do Tryla.** Na prawym brzegu kończy się **PK Gór Łosiowych**.

Tryl. Wieś kociewska. W niej kilka **drewnianych domów** ołęderskich. Dwa **cmentarze ewangelickie**. Patrz Wiślana Trasa Rowerowa przed 78,060 km.

→ **852,4 km L – Nowe, ujście Mątwawy.** 100 m dalej ul. Rybaki prowadząca do miasta.

Mątwawa. Rzeka długości 59 km, wypływająca obecnie z jeziora Mątasek. Opisana jako szlak kajakowy.

Nowe – Drugie miasto powiatu świeckiego. Płynąc Wisłą, widzimy po kolei: Neogotycki **kościół pw. św. Maksymiliana Marii Kolbe**. Miejskie **mury obronne** połączone z **zamkiem krzyżackim**. Gotycki **kościół farny św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty**. Warto też zobaczyć **układ urbanistyczny Starego Miasta z rynkiem i kamienicami, wiatrak holender i domy ołęderskie**. Więcej informacji o mieście w „Węzłach szlaków”.

→ **859,5 km L – Granica powiatu świeckiego. Rezerwat leśny „Wiosło Duże”.** Trochę dalej kończy się **Nadwiślański PK**.

Wąska część kujawsko-pomorska rezerwatu chroniona ściśle, pozostała czynnie. Las zboczowy i dna dolinnego oraz stanowiska roślin ciepło- i sucholubnych.

→ **860,6 km L – Wieża widokowa i początek florystycznego rezerwatu „Wiosło Małe”** (przy ostrodze ścieżka).

Z wieży widok na Nowe, Grudziądz i Kwidzyn. Rezerwat częściowy, chroni się rośliny stepowo-leśne. O obu rezerwach czytaj w opisie szlaku Dolnej Wisły po 7,690 km.

→ **863,7 km L – Opalenie. Dawny most.**

Wieś kociewska na wysoczyźnie morenowej, 1,5–2 km od brzegu Wisły. Barokowy **kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła. Pałac** Czapskich, otoczony parkiem. Czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej 99,420 km. W korycie Wisły znajdują się filary dawnego **mostu**, a na obu brzegach przyczółki mostowe.

→ **867,0 km P – Korzeniewo, dawna przeprawa promowa.** Nieco dalej basen portowy.

Wykorzystywana do czasu wybudowania mostu kwidzyńskiego w 2013 roku. Utwardzone nabrzeże jest miejscem organizacji festynów i pikników. Ponad 4 km od Korzeniewa leży **Kwidzyn**. Miasto powiatowe. Z trzech stron (z wyjątkiem północy) opływa je rzeka Liwa. **Zespół zamkowo-katedralny (Pomnik Historii)**, leży na Szlaku Zamków Gotyckich): **zamek** kapituły pomezkańskiej (kapituła – rada przyboczna biskupa, Pomezania – kraina na prawym brzegu Wisły i Nogatu) wzorowany na krzyżackich, budowany od 1322 roku do drugiej połowy XIV wieku, z charakterystycznym gdańskim (wieżą ustępową – latryną), połączonym z zamkiem 54-metrowym krytym pomostem, wspartym na filarach. Gotycka **konkatedra** (druga siedziba biskupa) św. Jana Ewangelisty z XIII i XIV wieku. W jej kryptach odnaleziono szczątki trzech mistrzów krzyżackich. Cela przykościelna, w której ostatni rok życia spędziła błogosławiona Dorota z Mątów. Na zachód od miasta skarpy wiślane z **florystycznym rezerwatem przyrody „Kwidzyńskie Ostnice”**. Chroni się w nim czynnie roślinność stepową z ostnicą Jana.

→ **868,2 km – Most kwidzyński.**

Most drogowy o łącznej długości 1867 m, zbudowany w latach 2010–13.

→ 874,0 km P – Janowo.

Wieś. Po plebiscycie w 1920 roku (wysoki procent mieszkańców opowiedział się za przynależnością do Polski) stworzyło enklawę na terytorium niemieckim, zwaną **Małą Polską**. Na cmentarzu **symboliczna mogiła** rozstrzelanych w 1939 roku przez Niemców m.in. działaczy plebiscytowych. Neogotycki **kościół pw. św. Jana Chrzyciela**, budowany w latach 1867–72.

→ 876,7 km L – Gniew, ujście Wierzyca.

Wierzyca. Wypływa z Jeziora Piotrowskiego na Pojezierzu Kaszubskim około 4 km na południowy wschód od najwyższego wzniesienia polskich nizin – Wieżycy. Płyynie m.in. przez Będomin, Pogódki, Starogard Gdański i Pelplin.

Gniew. Jedno z czterech położonych nad Wisłą miast kociewskich. **Zamek krzyżacki**, odbudowany i odrestaurowany, obecnie centrum kultury, turystyki i edukacji historycznej oraz hotel. Odbywają się tu inscenizacje wojenne, turnieje rycerskie, spektakle historyczne. **Pałac Marysieńki**, o cechach neogotyckich (wspaniałe widoki na dolinę Wisły). **Stare Miasto** z zachowanym średniowiecznym układem przestrzennym. Gotycki **kościół św. Mikołaja** z XIV wieku z bogatym wyposażeniem. **Ratusz** z podcieniem i zabytkowe **kamienice**. Więcej informacji przy Wiślanej Trasie Rowerowej 111,430 km.

→ 879,0 L – Cieple.

Wieś kociewska z **grodziskami średniowiecznymi i cmentarzyskiem** z początku XI stulecia (pochówek wojowników skandynawskich). Początek **Niziny Walichnowskiej**, równiny zalewowej, osadzonej przez Wisłę na jej lewym brzegu. Kraina rolnicza ciągnąca się do wsi Rybaki na północy.

→ 886,4 km P – Biała Góra (Cypel Mątowski).

Cypel Mątowski – zalesiony półwysyp w widłach Wisły i Nogatu. **Biała Góra** – wieś z **zespołem śluz rozdzielających Wisłę (dawną Leniwkę) i Nogat**, dwa ramiona ujściowe Wisły. Przystań dla motorówek i jachtów. Śluza komorowa, zbudowana w latach 1912–15. Umożliwia przepływ jednostek przy różnym poziomie wody na obu częściach rzeki. Dawniej tradycyjne **miejsce chrztu młodych flisaków**, zwanych frycami; od tej chwili mieli prawo mówić do pozostałych towarzyszy „Bracie”. Od kilkuset lat najważniejszy system rozrządu wody w rejonie dolnej Wisły, szczególnie istotny dla konkurujących ze sobą miast handlowych – Gdańska i Elbląga. Na prawym brzegu uchodzącej tu do Nogatu Liwy **florystyczny rezerwat przyrody „Biała Góra”** – zboczce doliny Wisły ze stanowiskami roślin ciepłolubnych. **Nogat** to prawe ujściowe ramię Wisły, długości 62 km, z uregulowanym i obwałowanym korytem. Wpływa do Zalewu Wiślanego.

Biała Góra leży na północnym krańcu **Doliny Dolnej Wisły**. Poniżej rozciągają się **Żuławy Wiślane**. To dawna zatoka morska, do której na północ od dzisiejszego Gniewu jeszcze kilka tysięcy lat temu uchodziła pra-Wisła. Niesiony przez jej wody rozdrobniony materiał skalny zasypywał obszar ujściowy – tam, gdzie woda rzeczna hamuje swój bieg, czyli na granicy morza, traci siłę transportową. W efekcie powstała trójkątna równina deltowa (delta – ujście rzeki do mórz zamkniętych, z wieloma ramionami) z wierzchołkiem w okolicy Białej Góry. Od XII do XX wieku krajobraz Żuław był kształtowany przez człowieka. Wycinano lasy, budowano wały, kopano rowy odwadniające, zakładano pola uprawne i łąki. Uregulowano ramiona ujściowe Wisły. Działalność sił przyrody i człowieka skróciła Wisłę o 23 km. Od 1895 roku uchodzi ona do Bałtyku sztucznym przekopem pod Świbnem.

→ 886,5 km L – Wielkie, nieco dalej Małe Walichnowy.

Wielkie Walichnowy. Wieś kociewska. **Kościół św. Jana Chrzyciela** z przełomu XIV/XV wieku. **Cmentarz** z nagrobkami z XIX wieku. Obok świątyni bielona **kuźnia** z podcieniem z końca XIX wieku. **Cmentarz menonicki** z ciekawymi nagrobkami. Liczne **budynki murowane** z przełomu XIX/XX wieku. **Małe Walichnowy**. Na ścianie szkoły namalowana **mapa** Niziny Walichnowskiej. W szkole ciekawe **stare dokumenty**. **Obelisk** ku pamięci dawnego starosty wałowego. Czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej po 120,470 km.

W korycie Wisły **kamienny próg** przegradzający całą szerokość nurtu. Dawniej bardzo niebezpieczny dla flisaków, stąd może wieś na prawym brzegu to Piekło.

Na północ od Piekła **Leśny rezerwat przyrody „Las Maławski”** – otoczony polami i łąkami kompleks leśny w widłach Wisły i starego koryta Nogatu, starodrzew jesionowo-dębowy z grupą topól białych (Dwunastu Apostołów), ostoja rzadkich ptaków. Ochrona czynna.

→ **897,0 km L – Rybaki, ujście Kanału Granicznego od stacji pomp.**

Rybaki. Wieś kociewska ze **Śluzą Międzyłęską**. Łączy ona system odwadniająco-nawadniająco Niziny Walichnowskiej z Wisłą. Ma wrota zamykające się samoczynnie pod naporem wysokiej wody z Wisły. W ten sposób, razem z dwiema przepompowniami wody, zabezpiecza otoczenie rzeki przed jej cofką wezbraniową (przelaniem wód Wisły do sieci rowów). We wsi też **zespół dworski** z drugiej połowy XIX wieku na krawędzi skarpy wiślanej. Po drugiej stronie sluży **Jezioro Pelplińskie** – dwukilometrowej długości starorzecze.

→ **898,9 km P – Małowy Wielkie (droga).**

Wieś. **Zespół kościelny:** Gotycki kościół św. św. Piotra i Pawła z XIV–XV wieku, cmentarz przy kościele XV–XX wiek, kostnica 1916–17, plebania z 1905 roku, budynek gospodarczy obok plebanii z początku XX wieku.

→ **901,5 km L – Gorzędziej.**

Wieś kociewska w dużym parowie. Nad skarpią wiślaną gotycki **kościół** św. Wojciecha. **Klasztor** Karmelitów bosych z XVIII–XIX wieku. **Dwór** z XIX wieku. **Widoki** na dolinę Wisły i Żuławy Wiślane. Czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej – końcowe opisy.

→ **903,9 km L – Most Knybawski.**

Zbudowany przez Niemców w latach 1939–40 na tzw. „Berlince”, czyli drodze Berlin-Królewiec. Podczas II wojny miał znaczenie strategiczne. Został ufortyfikowany (można zwiedzać te części) i wyposażony w stanowiska artylerii. Wyszadzony przez Niemców w styczniu 1945 roku. Odbudowany z wykorzystaniem części oryginalnych. Działa od 1950 roku. Długość 982 m.

→ **906,2 km L – Ujście Knybawki (Dryboka).**

Niewielka rzeka o długości kilkunastu kilometrów, wypływająca ponad kilometr na wschód od Rajków.

→ **907,9 km L – Tczew, przystań żeglarska. Wodowskaz Tczew.** Obserwacje prowadzone od 1811 roku.

Na wprost ul. Wodnej, w ciągu bulwarów nadrzecznych. Przeznaczona dla wszystkich jednostek pływających: kajaków, łodzi, jachtów oraz statków pasażerskich.

→ **908,5 km L – Tczew, most drogowy, nieco dalej kolejowy.**

Most drogowy zbudowany w latach 1851–57 jako drogowo-kolejowy, w celu połączenia Berlina z Prusami Wschodnimi. Wtedy najdłuższy w Europie (837 m). Filary z neogotyckimi wieżami i bogato zdobione bramy wjazdowe. W 1891 roku, po wybudowaniu 40 m dalej mostu kolejowego, stał się drogowym. Wyszadzony 1 września 1939 roku przez Polaków. Odbudowany w pełni dopiero w 1960 roku, obecnie zamknięty. **Most kolejowy** wybudowany w 1891 roku, na linii łączącej Berlin z Królewcem, obecnie najdłuższy most kolejowy w Polsce (1030 m). Wyszadzony przez polskich saperów w pierwszych godzinach II wojny. Odbudowany ostatecznie w 1958 roku. W związku z obroną mostów padły pierwsze strzały w kampanii wrześniowej 1939 roku.

→ **909,1 km L – Tczew. Kanał wejściowy do portu.**

Baza dla łodołamaczy, pomost dla jednostek turystycznych. Obok do 2011 roku działała stocznia rzeczna.

Tczew. Największe miasto Kociewia, około 60 tys. mieszkańców. Do czasu wybudowania portu w Gdyni pełnił rolę portu handlowego i wojennego II Rzeczypospolitej, tu powstała Państwowa Szkoła Morska. Gotycki **kościół farny** pw. Podwyższenia Krzyża Św. z wielką wieżą, wewnątrz gotyckie freski z XIV wieku. **Podominikański kościół** gotycki św. Stanisława Kostki z XIV wieku, z ośmioboczną wieżą, wystrój częściowo z XVII wieku. Drewniany **wiatrak** „holender” z pięcioma skrzydłami, wybudowany w 1806 roku. **Muzeum Wisły** eksponujące historię żeglugi na rzece, zabytki hydrotechniki oraz kulturę regionu Dolnej Wisły. **Bulwar** z nadwiślańską promenadą i tarasem widokowym. Tczew kończy **kociewski odcinek** naszej największej rzeki.

Szlak kajakowy Wdy – długość całkowita 195 km, na terenie powiatu świeckiego

około 58 km. Trasa: Wda to jedna z najdłuższych rzek polskich pojezierzy i głównie, oczywiście obok Wisły, rzeka powiatu świeckiego. Wypływa z kaszubskiego jeziora Krążno na wysokości około 160 m n.p.m. Szlak kajakowy zaczyna się już od Jeziora Wieckiego (część geografów tu umieszcza początek Wdy), kilka kilometrów od początku rzeki. Po pokonaniu 198 km (są też inne dane) uchodzi do Wisły na północ od zamku krzyżackiego w Świeciu na wysokości 21 m n.p.m. Rzeka w swym biegu pokonuje „Kaszubskie Morze”, czyli kompleks jeziora Wdzydze, wije się pośród Borów Tucholskich, przepływa tereny parków krajobrazowych Wdzydzkiego i Wdeckiego, rezerwatów przyrody Kamienne Kręgi (też archeologiczny) czy Krzywe Koło oraz planowanego Dolina rzeki Wdy. Dzięki temu jest bardzo atrakcyjnym kajakowym szlakiem turystycznym.

Nazwa rzeki: W dokumentach występuje jako *Vda* (1239), *Wda* (1328), *Bda* i *Bdo* (1338), *Czarna* (1767, 1883), *Schwarzwasser* oder *Czarna Woda* (około 1790). Jej słowiańskiego pochodzenia nazwa, oznaczająca „rzekę wijącą się”, doskonale oddaje charakter większości biegu. Może ona też nawiązywać do „biegać” ze względu na szybki nurt. Nazwa „Czarna Woda”, funkcjonująca także w języku niemieckim, wzięta się prawdopodobnie od barwy wód rzeki: ciemnych, a czasami wręcz czarnych. Taka barwa może/mogła być spowodowana zabagnionymi brzegami, częstym niesieniem ciemnych cząstek pochodzących z rowów melioracyjnych, a także dopływem ścieków ze smolarni, działających przez setki lat w przyległych do rzeki wsiach, a produkujących węgiel drzewny, smołę i inne substancje. Najbardziej jednak narzuca się najprostsze wyjaśnienie – „czarną” wodę tworzą cieniste lasy i często ciemne podłoże terenów, po których rzeka płynie.

Kierunek spływu wód Wdy w powiecie świeckim jest zasadniczo południowy, choć z pewnymi odchyleniami. Od Błędna rzeka tworzy liczne zakola, płynąc na południe z odchyleniem na zachód. Od Tlenia do Grabowej Buchty przyjmuje kierunek południowo-wschodni, a potem do Przechowa południowy. Po wpłynięciu do doliny dolnej Wisły, Wda skręca na północny wschód i wreszcie uchodzi do naszej największej rzeki.

Na obszar powiatu Wda wkracza koło Błędna na wysokości około 79 m n.p.m., a kończy swój bieg w Świeciu. Na odcinku około 58 kilometrów spadek lustra wody jest duży (mimo prawie poziomych powierzchni Zalewów Żurskiego i Gródeckiego) i wynosi 58 metrów (czyli 1‰ – 1 metr spadku na przestrzeni 1 kilometra). Kręty bieg rzeki i znaczny spadek wykorzystano, budując w Żurze i Gródku elektrownie wodne, których zbiorniki spełniają też zadania retencyjne.

Szerokość rzeki na naszym terenie wynosi przeważnie kilkanaście metrów, głębokość do 2 metrów.

Większość kajakarzy korzystających ze sprzętu z wypożyczalni w Tleniu i Starej Rzece płynie przeważnie od Błędna, część zaczyna jednak jeszcze wyżej, bo we Wdzie. Stąd opis szlaku kajakowego zaczynamy od tego drugiego miejsca startowego. Kilometraż pochodzi z publikacji Wydawnictwa „Region”, zatytułowanej „Wda, szlak kajakowy”. Najpierw jednak trochę informacji o szlaku powyżej wsi Wda.

→ **179,0 km – Pole biwakowe w Lipuszu**, popularne miejsce startu spływów.

Muzeum Gospodarstwa Wiejskiego w dawnym kościele ewangelickim. **Młyn wodny** z początku XIX wieku. **Kościół** neogotycki 1866–67.

→ **171,0 km – Granica Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego.**

Wdzydzki PK obejmuje jezioro Wdzydze i wiele mniejszych, otoczonych borami. Ma powierzchnię 178 km², powstał w 1983 roku. Chroni się tu piękny krajobraz pojezierno-leśny, różnorodną szatę roślinną (różne zespoły leśne iglaste i liściaste oraz wodne i torfowiskowe). Tylko jeden rezerwat utworzony, ale ponad dziesięć planowanych.

→ **166,0 km – Ujście Trzebiochy** (z lewej strony).

→ **161,0 km – Początek zespołu jeziora Wdzydze** (jezioro Radolne).

Jezioro Wdzydze. Powierzchnia całego kompleksu to ponad 14 km². Głębokość średnia wynosi ponad 15 m, a maksymalna 68–69 m (najczęstsze dane). Zespół tworzą jeziora Radolne, Jelenie, Gołuń i Wdzydze, leżące w krzyżujących się rynnach polodowcowych – stąd ich wydłużony kształt i duża głębokość. Na jeziorze jest kilka wysp. **Kaszubski Park Etnograficzny** we Wdzydzech Kiszewskich. Założony w 1906 roku. Na 22 hektarach znajdują się chałupy, dwory, karczmy, szkoła, wiatraki, kościoły i inne obiekty budownictwa wiejskiego (razem z autentycznym wyposażeniem wewnątrz) od XVII do XX wieku z Kaszub i Kociewia.

→ **152,0 km – Borsk.** Wyływ z jeziora Wdzydze.

→ **150,0 km – Rozdział wód Wdy i Kanału Wdy.**

Kanał Wdy wybudowano w latach 40-tych XIX wieku w celu nawadniania łąk na wschód od Czarnej Wody (tzw. Łądy Czarnowodzkie). Celem było pozyskanie paszy dla koni wielkiej armii pruskiej. Kanał poprowadzono od jeziora Wdzydze po okolice Leśnej Huty i Studzienic.

→ **141,0 km – Odry.**

Rezerwat archeologiczno-przyrodniczy „Kamienne Kęgi”, utworzony w 1958 roku, ma powierzchnię 17 ha. W nim znajduje się 10 pełnych kręgów kamiennych o średnicy od 15 do 33 m i 30 kurhanów o średnicy do 12 m oraz kilkadziesiąt gatunków mchów i porostów, w tym wiele bardzo rzadkich. Według T. Grabarczyka jest to cmentarzysko skandynawskich Gotów z I–II wieku n.e. Radiesteci uważają Kęgi za miejsce szczególnej mocy (czakram), może to być też starodawne obserwatorium astronomiczne.

→ **135,0 km – Ujście Studzienickiej Strugi** (z lewej).

→ **131,0 km – Początek Czarnej Wody. Ujście Niechwaszczy** (z prawej).

Czarna Woda to najmniejsze (2,9 tys. mieszkańców) i najmłodsze miasto Kociewia. Wystawa „Przyroda Borów Tucholskich i Doliny rzeki Wdy”. System nawadniania łąk i kanałów zbudowany w 1848 roku. **Droga Krzyżowa** w obrazach Tadeusza Rupiewiczza w kościele pw. Matki Boskiej Częstochowskiej.

→ **118,0 km – Huta Kalna.**

Neogotycki **kościół** wybudowany w 1894 roku przez protestantów, dziś katolicki. W nim figura Chrystusa na krzyżu z pierwszej połowy XVII wieku i siedmiogłosowe organy z połowy XIX wieku.

→ **87,0 km – Wda.** Dogodne miejsce do postoju zaraz za mostem po lewej stronie. Warto dokonać zakupów w miejscowym sklepie. Następny w pobliżu rzeki będzie dopiero w Tleniu (45 km dalej).

→ **85,5 km – Dopływ z jeziora Kochanka** (prawobrzeżny). Jezioro – Świtez Kociewia. Za wsią nurt wyraźnie zwalnia, wreszcie rzeka zamienia się w staw. To efekt spiętrzenia wody w miejscowości Wdecki Młyn.

→ **85,0 km – Wdecki Młyn.** Mała elektrownia wodna, wybudowana w miejscu istniejącego tu niegdyś młyna. Przenosimy kajaki z prawej strony przed zastawką obok pola biwakowego. Olbrzymie głazy nadbrzeża mogą sprawić kłopoty przy wodowaniu.

Dworek wybudowany na przełomie XIX i XX wieku, otoczony starymi dębami.

Rzeka ponownie płynie lasem. Po około godzinie wiosłowania pojawia się otwarta przestrzeń – przed nami w oddali zwarta zabudowa wsi Smolniki.

→ **80,0 km – Smolniki i osada Ziemianek** (zabudowa kociewska z początku XX wieku).

→ **77,0 km – Ujście Kałębnicy** (lewy brzeg), łączącej Kałębie i Jezioro Słone z Wdą.

Długość ponad 5 km. Rzeczka malownicza i trochę dzika, płynie się w tunelu drzew. Od połowy lipca koryto Kałębnicy może być mocno zarośnięte ostnicą aloesowatą. **Jezioro Słone** o powierzchni 107,5 ha i głębokości 5,4 m. **Rezerwat przyrody Czapli Wierch** – na wschodnim brzegu jeziora Słone, 200-letni starodrzew sosnowy z kolonią czapli siwej (około 30 gniazd). Są tu też kruki i sokoły. **Jezioro Kałębie** – „Kociewskie Morze” o powierzchni 438 ha – patrz szlak Jezior Kociewskich po 29,250 km.

Na kilkukilometrowym odcinku do ujścia kolejnej rzeki w dolinie Wdy występują liczne starorzecza. Świadczą one o dużo bardziej krętym biegu rzeki niż dzisiejszy. Pętle zakoli zostały przecięte, nurt wyprostował się, a odcięte części meandrów stały się jeziorkami i powoli zarastają.

→ **74,5 km – Ujście Świętej Strugi/Brzeżianka** (prawy brzeg). Kajakarze uznają, że przed ujściem do Wdy płyną Świętą Strugą, a hydrołodzi, że to jednak Brzeżianek.

Święta Struga wypływa z Jezioro Świętego (14 ha) na zachód od Ocypla (gmina Lubichowo). Łączy ze sobą 7 jezior; w tym Wielki Ocypl (106 ha i 40 m głębokości). **Brzeżianek** – wypływa z łąk na północny zachód od Zdrójna w gminie Osieczna, przepływa przez jezioro Brzeżianek. Do jeziora i rzeki (**rezerwat Zdrójno**), w 1979 sprowadzono bobry, które dziś są nieodłącznym elementem Wdy (może nie tyle one, co efekty ich działań). Obie rzeki łączą się koło Kasparusa. **Kasparus** – położona wśród lasów, między rzekami Brzeżianek i Święta Struga, wieś z drewniano-ceglanym kościołem z 1926 roku pw. św. Józefa oraz drewnianą plebanią o konstrukcji zrębowej z połowy XIX wieku. Patrz szlak Jezior Kociewskich od 8,050 km.

Poniżej ujścia Świętej Strugi/Brzeżianka dolina Wdy staje się zdecydowanie głębsza i węższa. Bezpośrednio przed mostem na drodze Skrzynia-Kasparus, na wysokim lewym brzegu, miejsce biwakowe. Wpływamy na jeden z najpiękniejszych odcinków rzeki. Wda meandruje coraz bardziej. Wreszcie po kilku kilometrach ukazują się zabudowania wsi Łuby.

W rzece meandrującej (krętej) koryto przerzuca się z jednej strony dna doliny na drugą. Po jednej stronie zakola występują strome zbocza, a po przeciwnej płaski obszar nanosów. Przewężenie pomiędzy dwoma zakolami nazywa się szyją meandra. Jeśli jest ona wąska, rzeka może ją przeciąć, np. wskutek chwilowego podniesienia się poziomu wody. Wówczas zakole zostaje odcięte od głównego biegu rzeki, a dawny meander staje się starorzeczem (jeziorem), które powoli zarasta i zanika. Meandrowanie jest bardzo charakterystyczne dla odcinka Wdy od Łub za Starą Rzekę.

→ **69,0 km – Łuby.**

Wieś kociewska. Czytaj przy szlaku Jezior Kociewskich 23,790 km.

Za wsią rzeka skręca mocno w prawo, ponownie otoczona lasem. Drzewostan, w którym do tej pory przeważały sosny i dęby, zaczyna być bardziej różnorodny – przybywa gatunków liściastych. Wda skręca to w prawo, to w lewo tworząc głębokie zakola. Na niewielkim odcinku tworzy dwie pętle.

→ **68,0 km – Kasparuskie Krzywe Koło.**

Mniej znane od kolejnej pętli. **Zakole** ma 1600 m długości i otacza półwysp o średnicy 200–400 metrów. Nasada półwyspu ma u podstawy szerokość 70 metrów.

→ 65,5 km – Krzywe Koło.

Rezerwat przyrody „Krzywe Koło w Pętli Wdy” – otoczony przez pętlę Wdy półwysp łączący się z resztą „lądu” jedynie bardzo wąskim przesmykiem. Urozmaicona rzeźba, terasy rzeczne. Rośnie tu las mieszany o charakterze pierwotnym ze starymi bukami, dębami, sosnami i świerkami. Licznie występują porosty. Pętla rzeki ma długość 1600 metrów, a średnica półwyspu to 300–460 metrów. Przesmyk ma 30 metrów u nasady, a zaledwie kilka na górze. Patrz też szlak Jezior Kociewskich 21,900 km.

Dalej mijamy z prawej dopływ strugi odprowadzającej wody z jeziora Brzeźno koło Śliwic. Docieramy wreszcie do miejscowości Błędno. Przepływamy pod mostem na trasie Śliwice – Skórcz. Kilkadziesiąt metrów za mostem dopływamy do jednego pola biwakowego, a 100 metrów dalej do kolejnego.

→ 62,0 km – Błędno.

Nazwa osady, dawniej smolarskiej, pochodzi od rzeki „błądzącej” wieloma zakolami na odcinku między Błędnem a Starą Rzeką.

W pobliżu Błędna, 500 metrów szosą na zachód od mostu, stoi pomnik bitwy partyzanckiej.

Warto wiedzieć: Bitwa pod Błędnem. Stoczona w październiku 1944 roku, największa w Borach Tucholskich. Patrz szlak Partyzantów AK 27,710 km.

Po opuszczeniu Błędna rzeka znowu nieustannie zmienia kierunek, „błądzi”. Po lewej mijamy samotny budynek leśniczówki. Na zakolu skręcamy w lewo. Za zakrętem, na prawym brzegu, na skraju lasu naprzeciw leśniczówki, znajduje się **głaz z tablicą**, wskazujący miejsce obozu podziemnego pododdziałów partyzanckich „Sójki” i „Becha” w 1944 roku. W dolinie Wdy dominują teraz świerki.

Wda między Błędnem a Starą Rzeką (fot. Halina Spychalska)

Po ponad 4 kilometrach od Błędna osiągamy granicę **Wdeckiego Parku Krajobrazowego** i województwa kujawsko-pomorskiego (powiat świecki). Kolejne 3 km płyniemy wzdłuż tej granicy, zanim ostatecznie dostajemy się do Parku. Brzegi rzeki stają się jeszcze wyższe, a wysokie skarpy podmywane przez nurt tworzą malownicze urwiska. Dolinę porastają drzewa o wymiarach pomnikowych, chociaż spora ich część usycha na skutek działalności bobrów. Płynąc cicho, zaobserwować można wiele gatunków ptaków i innych zwierząt.

→ 52,0 km – Zwalony most.

Drewniany **most** istniał tu już w XIX wieku. Była tu **binduga**, czyli miejsce spławu drewna. Betonowy zbudowano w okresie międzywojennym. Most miał spore znaczenie wojskowe, szczególnie dla oddziałów zmotoryzowanych i z ciężkim sprzętem. Na początku września 1939 roku zniszczyły go oddziały armii „Pomorze”, wycofujące się w kierunku Świecia. Więcej przy szlaku „Na tropach II RP” 29,440 km.

Na przyczółku mostu z lewej strony ładne miejsce postojowe dla kajakarzy. Nurt zwięzającej się rzeki jest szybszy. Dawniej leżały tu betonowe fragmenty mostu, utrudniające, ale i czyniące spływ bardziej atrakcyjnym.

Dopływamy do leśniczówki Pohulanka (na prawym brzegu). Wda zmienia się w górską rzekę. Woda przelewa się między głazami, a leżące drzewa stwarzają dodatkowe utrudnienie. Z lewej strony pojawiają się zabudowania wsi Stara Rzeka. Zaraz za mostem, na lewym brzegu, miejsce biwakowe.

→ **50,0 km – Most w Starej Rzece.** Opis wsi przy „Węzły szlaków”.

W pobliżu mostu **pomnikowe dęby i leśna kapliczka** św. Huberta. Przed mostem, po lewej, patrząc z nurtem, widać dwa końcowe odcinki pętli, którą robiła tu Wda. Została ona przekopana, rzeka popłynęła prosto, a zakole stało się starorzeczem. Jego koryto jest szczególnie dobrze widoczne z góry po zniszczeniu części lasu przez trąbę powietrzną. Dziś rzeka płynie w tym miejscu 30 metrów, zamiast ponad 1000, jak przed przekopem. Od tego starorzecza wieś wzięła nazwę.

Powyżej leśniczówki Czarna Woda (praktycznie od wielkiego zakola około 2,5 km w prostej linii na północ od Tlenia) zaczyna się jezioro zaporowe, powstałe dzięki spiętrzeniu wód Wdy w Żurze. Aż do mostu kolejowego w Tleniu woda płynie wolno i osadza niesiony materiał. Płytkie, miejscami (koło Piekła) trudne do przepłynięcia odcinki kontrastują z wysokimi i stromymi zboczami doliny. Wreszcie dopływamy do mostu drogowego w Tleniu. Na lewo przed mostem, obok restauracji, dogodne miejsce do postoju z drewnianym pomostem i zadaszeniami. Zdecydowana większość spływów tu kończy swoją trasę. Tymczasem zalewy i rzeka aż do ujścia są warte wysiłku wiosłowania.

→ **42,0 km – Most drogowy w Tleniu.** Opis wsi w „Węzły szlaków”; tam też opis Zalewu Żurskiego (przy Żurze).

Przed mostem z prawej wpływa **Prusina** (opis rzeki przy jej szlaku), która kiedyś uchodziła do Wdy tam, gdzie dziś jest skwer Hoffmanna. Rozlewisko ujściowe (obok szosy Tleń – Łążek) jest pozostałością po stawie zaporowym przy istniejącym tu przez całe wieki młynie (jedną z dawnych nazw Tlenia było *Klingermühle*). Nieco wyżej nad Prusina **pomnik ewangelicki** i olbrzymi **dąb**.

Dalej płyniemy również zamulany i zarastającym zbiornikiem.

Po prawej widzimy leżący na trzech poziomach (terasach, stopniach w zboczu doliny rzecznej) Tleń. Najniżej leży skwer Hoffmanna i przybrzeżna część ośrodka „Promyk”, wyżej centrum wsi, a najwyżej chociażby kaplica. Natomiast z lewej strony obserwujemy podcięte, strome zbocza doliny.

→ **41,0 km – Most kolejowy w Tleniu.**

Wybudowany w 1929 roku nad zwięzieniem Zalewu Żurskiego na linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Czarsk (budowa 1906). Po lewej, wschodniej stronie mostu, **pomnikowy głaz** narzutowy. Czytaj przy zielonym szlaku łącznikowym 0,0 km.

→ **40,5 km – Stacja wodna PTTK.** Stacja po prawej, za trzcinami. Przed nami najszersza część Zalewu Żurskiego.

Przed powstaniem Zalewu Żurskiego, Wda między Tleniem a Żurem płynęła stosunkowo niewielkimi zakolami i w niezbyt szerokiej dolinie, przyjmując po drodze kilka cieków (między innymi w okolicy Grzybka ze strony dzisiejszej zatoki odchodzącej od Wdy w kierunku zabudowań osady oraz na linii dzisiejszej zatoki Dyżurnia). Natomiast na terenie, gdzie dziś Zalew jest najszerszy (między Zatokami, Skrzyniskami i stacją wodną PTTK), istniało wcześniej płaskie, trawiaste i zabagnione obniżenie, w którym schodziło się kilka innych zagłębień – rynien lub dolin wód rzecznych. Na dzisiejszych Wylewach (jeziro Wierzchy na mapach Wdeckiego PK, na południe od wsi Wierzchy) wypływająca na zapewne rynnowego pochodzenia obniżenie

Ryszka (Rischke na mapach topograficznych 1873–74) przyjmowała z zachodu dopływ Zdrojanek (Zdroje Fliess) i strumień od jeziora Wierzchy (Mukrza). Te połączone wody na najszerszej dziś części zalewu zyskiwały nazwę Zatoki Fl. (Fliess lub Fluss, czyli strumień albo rzeka Zatoki) i z prawej strony wpływały do Wdy. Nieco bardziej na północ z obniżenia dzisiejszej zatoki Chłop (od nazwy łąki powyżej – występuje na mapach niemieckich) do Wdy wpływała Lassa Fluss (rzeka Lassa, być może od Leśna, Leśnica), biorąca swój początek na łąkach koło dzisiejszej ulicy Sportowej w Osiu. Jej źródła mogły być też nieco dalej – w tzw. Ple (Pło – trzęsawisko i głęboki stawek o czystym lustrze wody, od *pło* – „staw”) między ulicami Sienkiewicza i Kościuszki (w Osiu). Lassa płynęła koło leśniczówki Osie, przez obniżenie na Starniach (obecnie staw) i dalej, jak dzisiaj strumień wypływający z jeziora Starnie.

Na prawo część Zalewu z wyspami. Płynąc tam, po lewej mijamy tzw. **Rury** – przepust łączący Zalew ze sztucznym Jeziorem Cichym, dziś rezerwatem przyrody (opis przy szlaku Zagłoby-Zyglera 13,810 km). Potem po prawej zatoka prowadząca do grobli oddzielającej jezioro Mukrza (opis przy szlaku Piętaszków). Jeszcze dalej, za przepustem na szosie Tleń – Lniano, jezioro Wierzchy (tzw. Wylewy) z uchodzącą do niego Ryszką (ujście niedostępne z wody, trudno dostępne z łądu) – opis rzeki przy szlaku Cisów Staropolskich 6,410 km. My płyniemy najszerszą częścią Zalewu.

→ **39,5 km – Skrzyniska** (leśniczówka Zalesie).

Leśniczówka Zalesie. Miejsce obozów harcerskich Hufca Świecie do końca lat 80-tych ubiegłego wieku.

Nieco dalej **wyspa Madera** – przed powstaniem Zalewu Żurskiego wysokie wzniesienie morenowe w dnie dużego obniżenia. Ma powierzchnię około 2 ha i stanowi „wyspę” morenową położoną pośród piasków sandrowych. Porośnięta jest przede wszystkim drzewami i krzewami liściastymi, głównie dębem. Spora część drzew od strony Zatok została „wycięta” przez bobry. Madera jest znana okolicznym mieszkańcom jako teren obfitujący w grzyby, nawet w okresach, kiedy w innych miejscach jest ich mało.

Naprzeciw Madery wysokie skarpy lewego brzegu Zalewu, tzw. **Zatoki**. Nazwa kojarzy się z zatoką (częścią Zalewu), którą tu faktycznie widać, ale ma inne pochodzenie. Nazwę Zatoki nosił kiedyś dolny bieg rzeki Ryszki, która tu wpływała do Wdy. Pod skarpą z tarasem widokowym była kiedyś plaża, z której często korzystali mieszkańcy Osia i okolic. Została ona „zabrana” przez wodę.

Zalew Żurski – Skarpy na Zatokach pokazujące budowę sandru (fot. Józef Malinowski)

→ **38,0 km – Grzybek.**

Grzybek to niewielka osada, w której był kiedyś młyn – od jego właściciela lub obfitości grzybów wzięła się nazwa. W osadzie znajdują się dwa ośrodki wypoczynkowe, pole biwakowe oraz kąpielisko gminne. Patrz szlak Sychty 3,000 km.

→ 34,0 km – Żur. Pole biwakowe.

Przy polu drewniany, częściowo wyremontowany **hangar**, który był wykorzystywany przez członków Klubu Kajakowego Wda. Czytaj przy szlaku Sychty 7,680 km. **Zapora ziemna** o wysokości 20 m i długości 160 m została wybudowana w 1929 roku. Na niej pomnikowy **głaz narzutowy**, a nad nią **figura** Matki Boskiej Gwiazdy Morza. **Tablica** poświęcona pamięci budowniczego elektrowni – opis przy szlaku Hoffmanna 24,780 km.

Uwaga! Obowiązuje bezwzględny zakaz wpływania na kanał elektrowni. Tu konieczna przenoska około 1 km prawą stroną kanału do mostu na nim, potem w prawo w dół do starorzecza.

→ 33,2 km – Elektrownia Żur.

Elektrownia Wodna Żur ma moc 8 MW. Po budowie dostarczała prąd m.in. do powstającego portu gdyńskiego. Szerszy opis obiektów związanych z elektrownią Żur oraz wsi przy szlaku Hoffmanna 25,660 km i dalej.

Po przenosce wypływamy na dolnej wodzie koło elektrowni. Dalej płyniemy pod mostem drogowym Osie – Drzycim. Po lewej za mostem, do Wdy wpływa **Sobina** (Sobińska Struga – opis rzeki i doliny przy Żurze w „Węzłach szlaków”). W jej ujściu istniał przez kilkadziesiąt lat młyn. Wda skręca na południe, jej dolina zwęża się do zwykłej szerokości, koryto do Zalewu Gródeckiego jest raczej proste. Ten odcinek ze względu na niszczenie lodu przez zrzut wody z turbin, nie zamarza nawet podczas surowej zimy i jest wykorzystywany przez zimujące ptaki wodne. Wpływamy na drugi zalew.

Zalew Gródecki ma około 8 km długości i na sporej odległości jest niewiele szerszy, niż rzeka. Warto tu płynąć, jak i przejść brzegiem z wieloma rozcięciami erozyjnymi. Patrz szlak Hoffmanna 33,460 km.

Brzegi Zalewu Gródeckiego są porożcinane dolinkami erozyjnymi (fot. Józef Malinowski)

→ 25,0 km – Gródek zapora.

Zapora ziemna ma długość ponad 220 m i wysokość 13 m. W wodzie zalewu obok tamy ustawiono posąg **Matki Boskiej Gwiazdy Morza**. Więcej przy szlaku Hoffmanna 33,460 km.

Uwaga! Obowiązuje bezwzględny zakaz wpływania na kanał elektrowni. Przenoska dowolną stroną kanału do szosy, potem lewą za budynek elektrowni – około 1,3 km. **Na szosie Gródek – Krąplewice granica kończąca Wdecki PK.**

→ 23,8 km – Elektrownia Gródek.

Elektrownię Wodną Gródek zbudowano w latach 1914–23. Opis przy szlaku Hoffmanna 33,460 km.

Po przeciwej, niż wodowanie, stronie Wdy za elektrownią, trzy **pomnikowe dęby** szypułkowe (352–468 cm).

Na odcinku od Gródka do ujścia Wyrwy, dolina Wdy jest przeważnie wąska (np. koło Gródeczka około 300 m), głęboka, ma wysokie i strome zbocza. Szczególnie na początku tego odcinka rzeka płynie szybko, w nurcie występują bystrza, głazy i powalone drzewa. Niekiedy płyniemy w tunelu drzew gęsto porastających dolinę. Na przestrzeni od Gródka do ujścia, tak jak na odcinku leśnym Błądno – Stara Rzeka, Wda tworzy liczne meandry.

→ 21,0 km – Leosia.

Przy kładce przez Wdę **głaz z tablicą** upamiętniającą spływ Wdą Karola Wojtyły. Niżej dawna **stacja limnigraficzna** z 1931 roku, a kawałek dalej bardzo wysoki **most kolejowy** na linii Laskowice Pomorskie – Chojnice, zbudowany na czterech arkadach. W pobliżu (1,3 km) jeden z największych na Pomorzu głazów narzutowych – Diabelski Kamień (opis przy szlaku Sychty 24,320 km). Można do niego dojść niebieskim szlakiem, którego znaki spotkamy na brzegu.

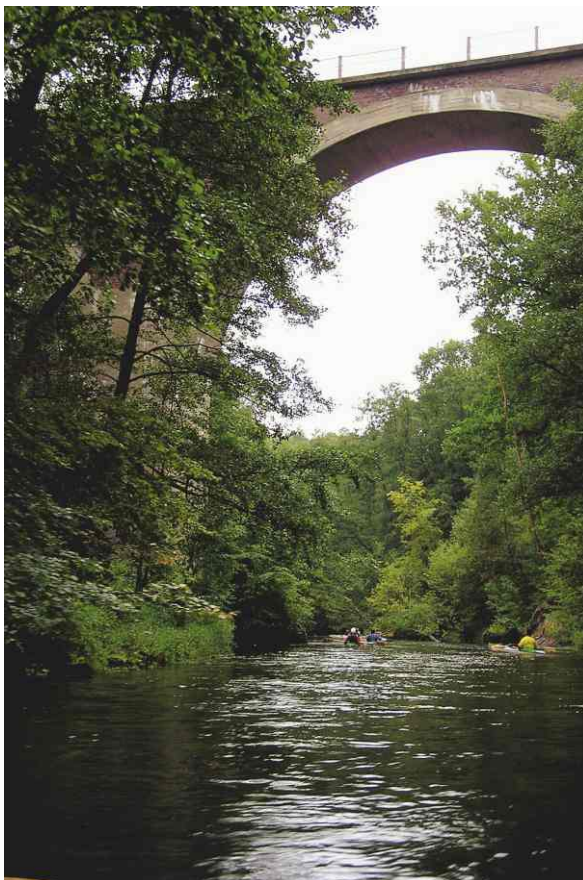
W zboczach i dnie doliny Wdy na wielu odcinkach można zauważyć cały system układających się schodkowo spłaszczeń. Są to **terasy rzeczne**, powstające w wyniku podmywania brzegów, a tym samym poszerzania dna doliny oraz wcinania się rzeki w dotychczasowe dno. Na odcinku od Gródka do Przechowa stwierdzono występowanie ośmiu teras rzecznych o różnej wielkości powierzchni, oddzielonych od siebie kilkumetrowej wysokości progami. Na jednej z teras leży Diabelski Kamień.

→ 16,0 km – Most w Bedlenkach.

Osada. **Dwór** sprzed ponad 100 lat (obecnie leśniczówka), **park**. Małe pole biwakowe obok mostu. Czytaj szlak Łęgi 9,610 km.

Za Bedlenkami krajobraz zmienia się. Dolina Wdy zaczyna się rozszerzać. Rzeka wypływa z lasu na otwarte przestrzenie pól. Po lewej stronie mijamy pojedyncze zabudowania wsi Nowe Dobra. Nurt wyraźnie zwalnia, a brzeg obniża się. Wpływamy na ostatni już zalew, spiętrzony przez tamę w Kozłowie.

→ 12,0 km – Ujście Wyrwy (z prawej). Początek zalewu.

Wda koło mostu kolejowego w Leosi (fot. Józef Malinowski)

Wyrwa. Rzeka o dużym spadku. Przy ujściu dawny młyn wodny, obecnie mała elektrownia. Patrz szlak Łęgi 5,150 km.

→ **9,0 km – Kozłowo zapora.**

W Kozłowie mała elektrownia wodna. **Zalew** ma około 2,5 km długości i jest wąski (do 230 m). Przed tamą bardzo wysoki **most kolejowy**. Koło mostu **obelisk** upamiętniający odnalezienie meteorytu. Więcej przy szlaku Łęgi po 0,0 km i szlaku Chopina 2,350 km.

Przenosimy kajaki z lewej strony zapory i płyniemy do Przechowa. Początkowo jeszcze lasem, potem już wśród zabudowań miejskich.

→ **6,0 km – Świecie-Przechowo.** Patrz „Węzły szlaków – Świecie”. Przepust dla przenoszenia kajaków przy MEW (500 kW).

W Przechowie Wda wpływa na dno doliny Wisły i na ostatnich kilku kilometrach przyjmuje ogólnie kierunek zachód – wschód z odchyleniem ku północy. Płynie teraz wzdłuż wysokiego wału chroniącego przed wylewem Wisły. Z lewej ogranicza ją wysokie zbocze doliny Wisły. Początkowo tworzy kilka zakoli, potem prostuje swój bieg. Jej koryto nie zmieniło się praktycznie od początku XX wieku, co można prześledzić na starych mapach.

→ **2,0 km – Most drogowy w Świeciu.** Opis miasta w „Węzłach szlaków”. Około 670 m wcześniej, na granicy zwartej zabudowy na lewym brzegu, wpłynęliśmy do **Nadwiślańskiego Parku Krajobrazowego**.

Przed mostem po lewej widoczny **kościół farny** pw. Św. Stanisława Biskupa, od 1990 roku też Matki Boskiej Częstochowskiej. Za mostem po prawej **zamek krzyżacki** z „krzywą wieżą” – basztą. Po lewej stronie od ujścia **Diabelskie Góry** – wysokie i strome zbocza doliny Wisły, z licznymi głębokimi dolinkami bocznymi. Czytaj przy szlaku „Na Diabelce”.

→ **0,0 km – Ujście Wdy do Wisły.**

Ujście Wdy do Wisły-widok z Diabelców (fot. Józef Malinowski)

Szlak kajakowy Mątawy – długość 57,6 km, całość w powiecie świeckim. Trasa: Według przewodników turystycznych jej źródła należy szukać kilometr na północ od Przewodnika, w uroczysku Konotop. Jej długość od tego miejsca to 67 km. Na mapie Krajowego Zarządu Gospodarki Wodnej Mątawa wypływa z jeziora Udzierz i osiąga długość 59,3 km. Ma charakterystyczny bieg o kształcie litery „U”. Przez Bory Tucholskie płynie na południe, następnie krótkim odcinkiem przedostaje się do Doliny Dolnej Wisły i w niej kieruje się na północ. Górny odcinek rzeki jest niedostępny dla kajaków, tak samo zanikające jezioro Mątašek, więc niżej proponuję szlak od wypływu z jeziora. Kilometrów na podstawie danych IMGW. Do Rozgartów szlak dostępny tylko dla kajaków jednoosobowych (a i tak czasem zabraknie wody pod kilem), częściowo o charakterze zwalowym, poniżej też dla dwuosobowych, ale z załogą lubiącą pokonywanie wielu przeszkód, w dolinie Wisły dla dwuosobowych.

Nazwa rzeki: Pojawia się jako *Montau* w 1350 roku. Pochodzi prawdopodobnie od *mącić*, co oznacza „rzekę o mętnej wodzie”.

→ **57,6 km – Początek szlaku.** Mostek na drodze w pobliżu wypływu Mątawy z jeziora Mątašek. Wschodni brzeg jeziora około 1 km na południe od Grabowej Góry (wieś przy drodze Osiek – Warlubie).

Mątašek. (*Montasek toni 3 1664*) od nazwy rzeki. Zanikające na skutek zarastania jezioro w płytkiej rynnie o długości około 1800 m. Przewodnik z 1971 roku podaje powierzchnię jeziora 53 ha, katalog jezior z 1991 roku już tylko 13,5 ha, a obecnie odsłonięta woda praktycznie nie występuje.

Pierwszy odcinek bardzo malowniczy. Prowadzi wąską dolinką o stromych zboczach (o charakterze rowu) w lesie i przez małe polanki, po minięciu mostku koło wyżej wspomnianej szosy płaskim obniżeniem. Po prawie 2,5 km mijamy z lewej zarośniętą dawną strugę, łączącą Mątawę z jeziorem Radodzierz. Istnienie tego połączenia pozwalało niegdyś zorganizować spływ naszą rzeką w połączeniu ze zwiedzaniem jezior Czarne, Łąkosz i właśnie Radodzierz (łączny szlak około 65 km). Stąd płyniemy nadal wśród sosnowego lasu. Rzeka jest wąska, ma dość szybki prąd i piaszczyste dno. Dolina jest już szersza. Wyraźnie zaznacza się asymetria zboczy. Lewe jest przeważnie wyższe i bardziej strome, prawe niższe, łagodniejsze, czasem rozmywa się w terenie.

→ **54,4 km – Przecinamy drogę z Lipinek do Nowego.** Za nią kilka kamienistych bystrzy. Potem pojawiają się ostrzejsze meandry. Za nimi wpływamy w część doliny o podmokłym dnie. Rzeka czasem rozdziela się, pojawiają się mielizny. Z prawej strony dopływ **Kwaśnienica**.

Też *Kwasienica*. Nazwa od *kwaśny* „woda o kwaśnym smaku”. Rzeczka wypływa z jeziora Rybno Małe, przepływa przez Rybno Duże, kieruje się ogólnie na północny wschód. Koło leśniczówki Kuźnica skręca na południe i uchodzi do Mątawy.

Trochę dalej wpływamy na zarastający staw zaporowy.

→ **51,4 km – Borowy Młyn.**

Leśna osada kociewska. (*Borowy Młyn 1635*) – nazwa oczywiście od położenia w borze. Dawny młyn nad Mątawą, później tartak. Obecnie jest tu mała elektrownia wodna.

Po przeniesieniu kajaka na dolną wodę początkowo kilkaset metrów prostego odcinka rzeki. Potem wpływamy w bardzo malowniczy, ale i uciążliwy (liczne zwalone pnie) kilkukilometrowy fragment wśród tzw. Szwajcarii Rulewskiej. To teren o urozmaiconej rzeźbie, pośród którego Mątawa tworzy liczne meandry. W jego drugiej części dno doliny jest często podmokłe. W korycie napotyamy kamieniste bystrza. Pod koniec odcinka płyniemy wśród łąk. Wreszcie wpływamy do kolejnego stawu zaporowego.

→ **47,2 km – Koniec stawu zaporowego w Bąkowskim Młynie.**

Bąkowski Młyn. Osada kociewska. Nazwa (*Bękowo Molendina 1686*) od większego *Bąkowa* (a to, dawniej *Bądkowo*, od imienia *Bądek*). W niej mała elektrownia wodna i odnowiony budynek dawnego młyna. **Figura Matki Boskiej** na kamiennym cokole i **grób** zamordowanego przez hitlerowców. Z rozwidlenia około 170 m leśną drogą w prawo **cmentarz ewangelicki**.

Przenosimy kajak obok elektrowni i przez drogę do Warlubia. Dalej płyniemy w dość głębokiej dolinie, najpierw przez łąki, potem znowu lasem. Z prawej strony uchodzi do Mątwawy **Sinowa Struga** (45,4 km).

Też *Sinawa* lub *Szonówka*, strumień płynący z jeziora przez obniżenie koło leśniczówki Kotówka oraz Pięćmorgi. (*Synav* 1350) – nazwa od „siny”.

Wpływamy w malowniczy jar o urwistych zboczach, urozmaicony gdzieniegdzie małymi łączkami, na których można znaleźć dobre miejsce na biwak.

→ **43,0 km – Przepust na linii kolejowej Laskowice Pomorskie – Gdańsk.**

Dalej płyniemy szerszą doliną o podmokłym dnie, w lesie olchowym. Dopływamy do kolejnego stawu zaporowego, tym razem w Rozgartach. Po lewej stronie wał, chroniący leśniczówkę Rulewo i łąki za nią.

Rozgarty. Osada leśna z nazwą od niem. *Rossgarten* „łąka, pastwisko dla koni” (*Rossgarth* 1777). Mała elektrownia wodna.

Musimy pokonać nie tylko zaporę, ale i drogę Pięćmorgi – Rulewo. Dalej krótki trudniejszy fragment o dość szybkim prądzie. Wypływamy z lasu. Docieramy do Buśni.

Buśnia. Wieś kociewska. **Kaplica** parafii Jeżewo. **Cmentarz ewangelicki** z drugiej połowy XIX wieku. Czytaj przy szlaku Grzymiśława 25,060 km.

We wsi mostek z wysokim progiem. Bardziej wprawieni urządzają tu skoki kajakowe. Za wsią Mątawa wpływa do szerokiego na kilkaset metrów, podmokłego obniżenia. Jej bieg prostuje się. Płyniemy wśród łąk i przybrzeżnych zarośli. Następnym staw zaporowy.

→ **38,3 km – Piła-Młyn.**

Osada nad Mątwawą. Dawniej *Piła*. Nazwa od *piła* „tartak” (*Piła* 1686). W niej staw zaporowy oraz budynek dawnego młyna i tartaku, mała elektrownia wodna. W pobliżu **cmentarz ewangelicki**. Patrz szlak Grzymiśława 24,180 km.

Poniżej dolina rzeki kilkakrotnie zwęża się i rozszerza, Mątawa płynie wśród łąk lub zarośli, za którymi widać las. Przyjmuje z prawej dopływ **Hutę** (wypływa w Taszewie). Potem pokonuje linię kolejową Grudziądz – Laskowice Pomorskie. Płyniemy w pobliżu pojedynczych zabudowań Sarnowa – części wsi Dubielno. Na szlaku mostek na drodze do Grupy. Wpływamy w szerokie obniżenie, ciągnące się aż do doliny Wisły. Mątawa prowadzi wodę na jego zachodnim skraju. Gdy kończą się meandry zaczęte za wspomnianym wyżej mostkiem, rzeka wpływa do suchego lasu sosnowego i prostuje swój nurt. Przed stawem zaporowym kładka, za nim mała elektrownia wodna.

→ **30,9 km – Święte zaporą.**

Święte. Wieś. Patrz szlak Po Dolinie 54,780 km.

Po przenosie i krótkim fragmencie rzeczonym rozlewiska połączone przesmykiem wodnym.

To zarastające **jezioro Święte**, niegdyś jedno duże (21 ha), obecnie trzy ciągle zmniejszające się na skutek zarastania.

Kawałek dalej most pod rozbudowywaną drogą ekspresową S5. Szybki prąd i głązy. Jeszcze trochę lasu i koniec atrakcji kajakowych.

→ **28,9 km – Mątawa wpływa w dno doliny Wisły.**

Stąd rzeka jest już szeroka od kilku do ponad 10 metrów, uregulowana, w końcowej części obwałowana. Łączą się z nią sztuczne kanały, przecinające cały teren wzdłuż i wszerz. Teren, po którym płynie, to płaska Nizina Sartowicko-Nowska, rolnicza kraina zagospodarowana m.in. przez Olędrów (czytaj przy Wiślanej Trasie Rowerowej po 51,670). W Nowych Marzach płynie blisko wysokiego na kilkadziesiąt

metrów i stromego, zalesionego zbocza doliny Wisły. Potem prawie cały bieg (z wyjątkiem okolic Dolnej Grupy) prowadzi środkiem płaskiego terenu rozciągającego się między skrajem dna doliny a wałem przeciwpowodziowym Wisły. Jest tutaj rzeką polno-łąkową, nad którą nie ma nic ciekawego. Jedynie przecinające równinę w poprzek jej nurtu drogi umożliwiają dotarcie do miejscowości. Jest to jednak 1–3 km do przejścia. Dalsza część kilometraża wskazuje takie możliwości.

Mątawa w dolnym odcinku (fot. Ks. Grzegorz Kortas, Internet)
http://rower.bydgoszcz.eu/Po_Dolinie_Wisly_4.html (dostęp 6.11.2020)

Opis poszczególnych wsi i atrakcji na tym odcinku można znaleźć przy Wiślanej Trasie Rowerowej (WTR), czarnym szlaku rowerowym Po Dolinie Dolnej Wisły (PD) oraz przy szlaku rowerowym Grzymiślawa (Grzym).

- **28,1 km** – Mątawa skręca na północny wschód.
- **26,5 km** – Mostek. W prawo 2,1 km do **Wielkiego Stwolna** (WTR 55,700 km i wcześniej).
- **26,3 km** – Most pod autostradą.
- **22,6 km** – Mostek. W prawo 0,75 km do **Bratwina** (WTR 60,200 km i dalej).
- **21,3 km** – Mostek. Czarny szlak w lewo 1,6 km do **Górnej Grupy** (Po Dolinie 64,390 km).
- **20,2 km** – Mostek. W prawo 1,8 km do szosy w **Michalu** (WTR po 60,830 do 66,270 km).
- **19,0 km** – Szosa Dolna Grupa – Grudziądz.
- **16,1 km** – Mostek. W prawo do **Wielkiego Lubienia** 2,0 km (WTR 68,550 km).
- **13,2 km** – Mostek. W prawo 2,1 km do **Wielkiego Lubienia** (WTR 69,680 i wcześniej), w lewo do **Krusz** (PD po 73,600 km).
- **8,9 km** – Mostek. W prawo 2,2 km do **Mątaw** (WTR 74,930 km).
- **5,7 km** – Mostek. Czarny szlak w prawo 1,6 km do **Tryła** (WTR po 76,120 km).
- **1,3 km** – Most na szosie **Dragacz – Nowe**. W lewo 0,65 km do **Kończyc** (Grzym 43,270 km).
- **0,9 km** – Rozdzielenie ramion Mątawy na prawo do starej pompowni Kończyce i w lewo do nowej. Przenoska.
- **0,0 km** – **Ujście Mątawy do Wisły**. 100 m Wisłą dalej główka (ostroga) i droga przez Rybaki na Rynek w **Nowem** 0,85 km. O mieście i jego atrakcjach w „Węzłach szlaków”.

Szlak kajakowy Prusiny – długość ponad 23 km. Trasa: Rzeka mierzy 29 km długości i ma średni spadek 1,5‰. Wypływa na obszarze województwa pomorskiego między wsiami Klaniny i Zimne Źdroje w gminie Osieczna. Uchodzi do Wdy (a właściwie Zalewu Żurskiego) w Tleniu. Dla kajaków jest dostępna od Osiecznej. Ze względu na wąskie koryto oraz na zwałkowy charakter rzeki zalecane są kajaki górskie lub nie za długie kajaki jednoosobowe.

Nazwa rzeki: Wspominana w 1790 roku nazwa (*Brosna Fl.*) ma ciekawe, choć nie wyjaśnione do końca pochodzenie: od *prusać* „kichać, parskać” (czyli rzeka o wartkim biegu), może metaforycznie od *prus* „ogier”, wreszcie od nazwy etnicznej lub osobowej *Prus, Prusin*.

→ 23,4 km – Osieczna.

Osieczna. Wieś pogranicza kociewsko-borowiackiego, ponad 800 mieszkańców. (*Osieczna 1664*) od *osiek* „palisada obronna”. Przy szkole im. Lotników Wojska Polskiego **pomnik-samolot**. **Kościół** pw. Niepokalanego Poczęcia NMP z lat 20-tych XX wieku. We wsi podobno największy **drewniany grzyb** na Kociewiu.

Rzeczka jest tu wąska, płytka, prąd umiarkowany. Spotykamy powalone drzewa. We wsiach przeszkadzą niskie kładki lub płoty.

Tak może być też w **Małym Krównie** (około 130 mieszkańców, *Kl. Krowna* ok. 1790) z chatami borowiackimi i **Dużym Krównie** (około 90 mieszkańców). To drugie kiedyś *Krówno* (*Gr. Krowna* ok. 1790), nazwa od *krowa*, ale chyba w znaczeniu „samica grubego zwierza”.

→ 19,5 km – Byłyczek.

Wieś, około 130 mieszkańców. Niegdyś *Bieliczek* (*Bieliczek 1879*) od *biel* „błoto, bagno” lub *biela* „mokradła, łąki podmokłe”. W pobliżu zachowane pozostałości **pieca smolarskiego**. Sosna zwyczajna i jałowiec pospolicie o **pomnikowych wymiarach**.

Ciekawostką jest asymetryczność zboczy doliny. Do Byłyczka wysokie i strome jest lewe, za nim prawe. Przeciwnie niekiedy rozmywa się w terenie.

Płyniemy przez małe rozlewisko. Liczne są powalone przez bobry drzewa. Spotykamy też tamy bobrowe. Za tamami nurt jest szybki, dolina wąska, brzegi zalesione. Potem z lasu wypływamy na łąki.

Z prawej otwiera się podmokła rynna, którą wykorzystuje **Śliwiczka**, rzeczka zaczynająca się za Rosochatką i tu, w Prusinie, kończąca swój bieg.

Dopływamy do kolejnej wsi – **Łobody**.

Tu zarastający staw młyński i przenoska. Dawny **młyn, dwór i park**. Patrz Szlak Śliwicki 11,730 km.

Dalej nurt jest szybki, koryto przegradzają drzewa. Dolina rzeki słabo zaznacza się w terenie. Przed Śliwiczkami wpływamy na długi staw młyński, płytki, z mulistym dnem.

→ 12,2 km – **Śliwiczki**. Przenoska przy małej elektrowni wodnej na fundamentach starego młyna. O wsi przy szlaku Partyzantów AK 39,280 km.

Za jazem początkowo płytko, prąd szybszy, kamieniste dno, sporo drzew w nurcie.

Do leśniczówek **Sarnia Góra** i **Zimne Źdroje** (tu wpływamy do Wdeckiego PK) Prusina ma koryto raczej proste. Potem zaczyna meandrować. Płynie przeważnie wśród pól i łąk, ale, choć słabo wcięta w podłoże, jest wyraźnie widoczna, zaznaczając się w krajobrazie szeregiem drzew i wąskim pasem zarośli olchowo-wierzbowych.

→ 9,6 km – **Kamienny most w Laskach**. O wsi przy szlaku Stu z nieba 42,030 km.

→ 8,5 km – **Most w Zazdrości**.

Borowiackie chaty. Patrz szlak Stu z nieba 40,810 km.

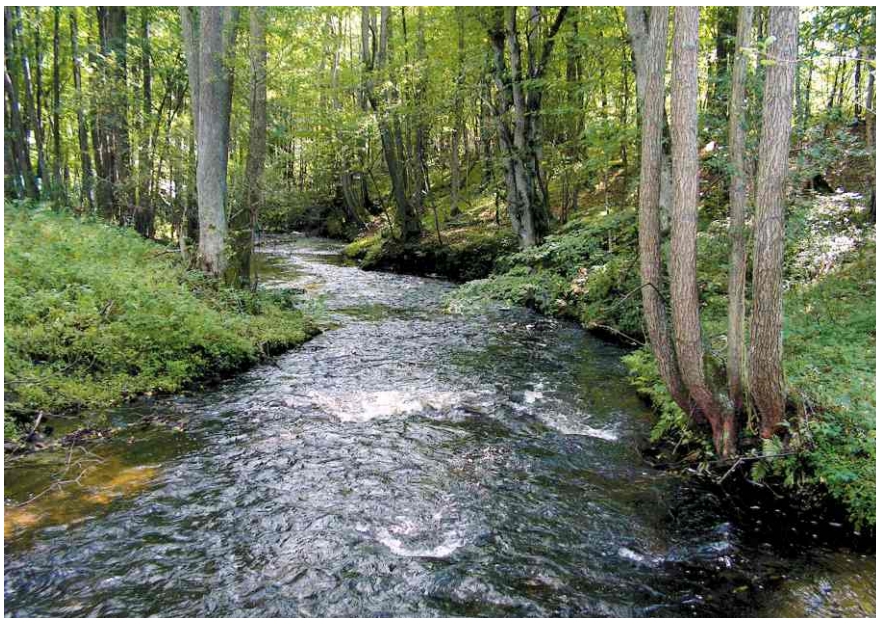
→ **6,3 km – Łązek.** Patrz szlak Harcerzy Światowida – tu się zaczyna.

Dolina jest szeroka (do 200 metrów), ale też wyraźniej zaznacza się w terenie ze względu na większą głębokość wcięcia (około 10 metrów). Od **Szarłaty** (szlak II RP po 15,340 km) rozpoczyna się najbardziej atrakcyjny odcinek Prusiny. Rzeka ma duży spadek, a więc szybki nurt, wąskie koryto, na dnie liczne kamienie. Dolina ma wygląd wąwozu o wysokich i stromych zboczach. Do samego Tlenia liczne powalone drzewa. Odcinek uciążliwy. Za Szarłatą mijamy uszkodzony przez wicher z 2012 roku potężny wiąz szypułkowy.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Rzeka Prusina – utworzony w 1997 roku, powierzchnia 234 ha. Obejmuje urozmaicony pod względem rzeźby i roślinności krajobraz doliny rzecznej od Szarłaty do Tlenia.

→ **2,8 km – Leśniczówka Wygoda.**

Odcinek bardzo malowniczy, o charakterze przełomu. Dno doliny jest wąskie, zajmuje je prawie w całości koryto rzeki, w którym pojawiają się liczne głazy. W korycie uskoki, przegradza je wiele drzew. Na znacznej długości stoki doliny są podcięte, tworząc skarpy do kilkumetrowej wysokości.

Prusina koło Tlenia (fot. Józef Malinowski)

Za mostkiem przy hotelu Evita dolina rozszerza się. Ostatni odcinek to staw zaporowy dawnego młyna, nurt jest wyhamowany przez wąskie przejście do Zalewu Żurskiego. Dużo mułu, pełno roślinności, trudno przedostać się do końca szlaku. Trzeba uważać, bo wywrotka może sprawić problemy.

→ **0,0 km – Prusina uchodzi do Wdy** (Zalewu Żurskiego). Opis Tlenia w „Węzłach szlaków”.

SZLAKI POZA POWIATEM ŚWIECKIM

Szlak „Po poligonie Heidekraut”, długość całkowita 16,2 km, całość poza powiatem świeckim – pieszy, znaki czerwone. Trasa: Jeden z najnowszych szlaków pieszych w Borach Tucholskich, wytyczony przez Fundację Zrównoważonego Rozwoju Lokalnego „Cisowy Fyrteł” z Wysokiej. Trasa prawie cały czas leśna, tworzy na razie niedokończoną pętlę w okolicy

Wierzuczina przez teren dawnego poligonu raketowo-doświadczalnego „Heidekraut”. Fragment szlaku po granicy Wdeckiego PK. W tym miejscu od lipca 1944 do stycznia 1945 roku Niemcy przeprowadzali próby z raketami typu V. Do tej pory można tu spotkać leje po wybuchach rakiet Rheinbote (Posłaniec Renu) i V-2 (Vergeltung-Odwet), ślady okopów koło Wierzuczina i inne pozostałości po poligonie. Poligon miał charakter szkoleniowo-doświadczalny. Obsługi, zmieniane co jeden do trzech tygodni, ćwiczone w przygotowaniu rakiety/wyrzutni do użycia i jednocześnie testowano wprowadzane zmiany konstrukcyjne. Cele rakiet były odległe o 150–250 km. Wystrzelono blisko 300 rakiet w rejon Kalisza i Sieradza. Szlak wart uwagi ze względu na umieszczenie wzdłuż niego 10 tablic przedstawiających dzieje poligonu, lokalne legendy i ciekawostki. Trasa na krótkich odcinkach uciążliwa. Od sierpnia 2011 roku na dawnym poligonie odbywają się inscenizacje historyczne z udziałem grup rekonstrukcyjnych i prelekcje tematyczne.

Nazwa: Oczywiście od niemieckiej nazwy poligonu.

→ 0,0 km – Wierzuczin. Peron na stacji PKP.

Wierzuczin. Osada borowiacka (około 100 mieszkańców). *Wierzuczin* 1928 od nazwy osobowej *Wirzchuta/Wirzchota*. Stacja kolejowa na skrzyżowaniu dawnej magistrali węglowej Śląsk – Bydgoszcz – Kościerzyna – Gdynia (ukończona w 1933 roku, omijała Wolne Miasto Gdańsk) oraz linii Laskowice Pomorskie – Chojnice. Końcowy przystanek transportów kolejowych na poligon Heidekraut.

Z peronu stacji ruszamy na południe wzdłuż torów. Po 220 m przechodzimy na drugą stronę linii Bydgoszcz – Kościerzyna (na przejeździe krótkie spotkanie z czarnym szlakiem Sulisławskiego) i za nią najpierw drogą, potem ścieżką (może być zarośnięta) kierujemy się przy torach na północ.

→ 0,360 km – Tablica 1.

„Poligon raketowy Heidekraut cz. 1”. Podstawowe informacje o powstaniu poligonu.

Stanowisko pojazdu bojowego na polu startowym (fot. Internet)

<https://www.facebook.com/Poligon-Heidekraut-638355456306607/photos/684487665026719> (dostęp 4.11.2020)

Po następnych 400 m dochodzimy do wieży ciśnień.

„Jej bryła główna ze zbiornikiem na wodę do parowozów opiera się na potężnych betonowych wspornikach. Powstała po wojnie w miejscu jednego z poligonowych bunkrów.

Przed wieżą skręcamy w lewo, potem znowu w lewo (w miejscu skrzyżowania tablica – patrz niżej), następnie w prawo. Trzeba uważać, bo znaki blisko siebie mogą wprowadzić w błąd.

→ **0,860 km – Tablica 2.**

„**Wierzchucin**”. Historia stacji kolejowej i przecinających się tu linii. Z początkiem II wojny światowej wiąże stację fakt, że stacjonował tu sztab Grupy Operacyjnej „Czersk”.

Po trzech powyższych skrętach dochodzimy do początku przecinki po dawnej linii energetycznej/telefonicznej (pozostały jeszcze betonowe podstawy w formie słupków). Niał idziemy 460 m i potem skręcamy w prawą drogę.

→ **1,440 km – Tablica 3.**

„**Poligon raketowy Heidekraut cz. 2**”. Informacje o historii poligonu i pierwszych strzelaniach.

Po 370 m szlak skręca w lewo. Po następnych 190 m przecinamy niebieski szlak Wszędołazów, a 260 m dalej skręcamy w prawo.

→ **2,580 km – Punkt czerpania wody**. W prawo od niego **tablica 4**.

„**Jezioro dystroficzne w Starym Wierzchucinie**”. Zanikające jezioro (3,5 ha) polodowcowe wytopiskowe (pozostałe po stopieniu zagrzebanej bryły martwego lodu – oderwanej bryły lądolodu). Biologicznie to jezioro dystroficzne, o zakwaszonej wodzie, co nie sprzyja rozwojowi bakterii, więc rozkład roślin następuje bardzo wolno. To z kolei powoduje gromadzenie się grubej warstwy osadów dennych. Brzegi tych jezior są zarośnięte kożuchami torfowców (tworzących tzw. pło), które nasuwają się stopniowo na powierzchnię wody. Roślinność jest uboga gatunkowo.

Skręcamy w prawo i idziemy wzdłuż jeziora. Na krótko znowu spotykamy szlak Wszędołazów. Przekraczamy tory linii Wierzchucin – Tuchola (Uwaga: Przejście bez przejazdu. Ten dalej na zachód).

Stary Wierzchucin. Osada borowiacka, około 20 mieszkańców. Przystanek kolejowy nosi nazwę Wierzchucin Stary.

Poruszamy się wzdłuż wyżej wymienionej linii (30–120 m od niej), wreszcie przechodzimy przez kolejne tory, tym razem z linią Wierzchucin – Kościerzyna.

→ **4,090 km – Za torami tablica 5.**

„**Procedura startowa rakiety A4 cz. 1**”.

→ **4,950 km – Za szosą Wierzchucin-Zielonka tablica nr 6.**

„**Badania archeologiczne cz. 1**”. Po poligonie nie zostały żadne obiekty, np. budynki. Badania objęły więc pozostałości ziemne, chociażby po ziemiankach mieszkalnych (schronach wykopowych).

→ **5,780 km – Łączymy się z niebieskim szlakiem Wszędołazów. Kawałek dalej tablica nr 7.**

„**Procedura startowa rakiety A4 cz. 2**”.

300 m za tablicą dochodzi czarna Ścieżynka Sulisławskiego i tego samego koloru szlak rowerowy Borowej Ciotki. Dalej z nimi.

→ **7,130 km – Leśniczówka koło rezerwatu „Jelenia Góra”. Przy niej tablica nr 8.**

Jelenia Góra. Informacje o rezerwacie przyrody Jelenia Góra im. Kazimierza Szlachetko na tablicach. Ochroną objęte jest, liczące około tysiąca okazów, skupisko cisów. **Tablica szlaku Heidekraut „Badania archeologiczne cz. 2”.** Opisuje póżiemianki mieszkalne – celty fińskie, ukrycia dla pojazdów. Patrz też szlak Sulisławskiego 20,370 km.

Opuszczamy oba czarne szlaki i skręcamy w prawo. Asfaltową drogą idziemy na południe. Po prawie 1,3 km skręcamy w lewo, w linię oddziałości. W przeciwną stronę skierowany jest drogowy szlak do leja po rakiemie (600 m).

→ **9,190 km – Skręcamy w prawo.** Po prawie 400 m jesteśmy najbliżej jeziora Kobylinek (po lewej, 70 m).

Kobylinek. Nazwa oczywiście od *kobyła*, ale dlaczego? Śródleśne jezioro wytopiskowe (1,5 ha). Według legendy była tu niegdyś polana, na której postanowiono pobudować drewniany kościółek. Brak zgody między budowniczymi spowodował burzę, piorun uderzył, pożar strawił budowlę. Teren zapadł się, a wielkie deszcze wypełniły go wodą – tak powstało jezioro.

→ **10,490 km – Wychodzimy na uprzednio opuszczoną drogę asfaltową.**

→ **10,780 km – Granica Wdeckiego Parku Krajobrazowego.** Wzdłuż niej poruszamy się dalej. Jednocześnie dołącza do nas zielony szlak Cisów Staropolskich.

→ **11,000 km – Tablica 9.**

„Legenda o Ryszce”. Opowieść o tragicznej miłości rycerza o imieniu Ryszko i pięknej Heleny, córki miejscowego hutnika-kowala. Pochodzenie rzeki i jej nazwy, oczywiście legendarne.

Trochę dalej most na **Ryszce** (opis przy szlaku Cisów 13,120 km). Jesteśmy na terenie dawnej osady Hamer.

Hamer: W tym miejscu niegdyś wydobywano i przerabiano rudę żelaza. Jednocześnie musiał tu istnieć młyn.

Niedaleko za mostkiem opuszczamy szlak zielony i skręcamy w prawo. Po 110 m z prawej granica kultur. Wzdłuż niej 80 m na północ **cmentarz ewangelicki**.

Cmentarz uporządkowany, ogrodzony, z krzyżem i pamiątkową tablicą.

Po ponad kilometrze wychodzimy z lasu. Łączymy się z dwoma czarnymi szlakami – Sulisławskiego i Borowej Ciotki (12,420 km). Wchodzimy do **Lisín**.

Wiosieczka z pamiątką po poligonie – lejem po wybuchu rakiety, która przeleciała niewiele ponad kilometr.

→ **13,470 km – Skrzyżowanie na skraju lasu.** Czarne szlaki prosto, my skręcamy w prawo.

→ **14,710 km – Skręcamy w lewo** i na krótko łączymy się z niebieskim szlakiem Wszędołazów. Po odejściu od niebieskiego 220 m skręcamy w lewo. Stąd coraz węższa droga, potem ścieżka, niekiedy krzaki. Kilkadziesiąt metrów przed końcem szlaku znowu dołącza czarny Sulisławskiego.

→ **16,150 km – Koniec szlaku Heidekraut. Tablica 10.**

„Bocznica kolejowa”. Od stacji Wierzchucin w kierunku południowo-wschodnim poprowadzono w las kilkusetmetrową bocznice kolejową (na linii przecinki z końca szlaku), na końcu której rozładowywano wagony i umieszczano rakiety na podwoziach (też ćwiczone takie działania).

Do stacji Wierzchucin możemy dojść czarnym szlakiem Sulisławskiego (w lewo) lub przecinką po dawnej bocznicy (na wprost).

 Szlak Jezior Kociewskich część południowa, długość 32,9 km, w całości poza powiatem świeckim – pieszy, znaki czerwone. Trasa: Wiedzie lasami, częściowo wzdłuż Wdy i jezior. Jest to fragment planowanego szlaku ze Skarszew do Nowego, przecinającego Kociewie z północy na południe. Wprawdzie przebiega tylko przez województwo pomorskie, ale stanowi ważną trasę łączącą północno-zachodnią część powiatu świeckiego ze szlakami Kociewia starogardzkiego. Atrakcje to przyroda, piaszczyste drogi oraz kociewskie budownictwo.

Nazwa: Szlak wiedzie wzdłuż wielu zbiorników wodnych Pojezierza Starogardzkiego, przez region etnograficzny Kociewie.

→ **0,0 km – Przystanek autobusowy w Ocyplu**, koło dawnej stacji kolejowej.

Ocypl. Kociewska wieś wypoczynkowo-letniskowa nad jeziorem Wielki Ocypl. Nazwa (*Ocepel* 1664) ponowiona od jeziora. W 1944 roku rozstrzelano tu publicznie ponad dwudziestu Polaków jako odwet za atak partyzantów na gestapowca z Tczewa. Przy trasie **pomnik**.

Jezioro Ocypl (na mapach Wielki Ocypl) – 106,0 ha i 40,0 m głębokości, z trzema wyspami. Nad brzegiem największa na Kociewiu plaża. Niegdyś *Ociepiel* (*Ocepel* 1664), nazwa od *otopiti* „oblać dokoła wodą” ze względu na dużą wyspę na jeziorze.

Ruszamy na południe ul. Kociewską, na rozstaju (650 m) schodzimy w prawo, w ul. Szkolną. Po prawie kilometrze wchodzimy w las na przesmyk między jeziorami Ocypl (po prawej) i **Piaseczno** (10,0 ha, jez. *Piaseczno* 1565, oczywiście od *piasku*). Dalej szlak zatacza łuk w prawo. Teraz przechodzimy między jeziorami Ocypl (po prawej) i **Czarne** (3,9 ha). Skręcamy w lewo.

→ **3,070 km – Przecinamy Drogę Połomska**.

Droga Ocypl – Połom – Zdrójno – Linówek – Łoboda – Śliwice, długości 16 km. **Połom** to dawna osada śródleśna (*Połom* 1750, od nazwy osobowej *Połom*). W okresie międzywojennym teren ten został całkowicie zalesiony. Po osiedlu pozostała nazwa „Droga Połomska”, używana przez mieszkańców Ocypla, dla określenia trasy, którą jeździli do młyna w Łobodzie, gdzie produkowano lepszą mąkę niż w bliższym Lubichowie lub Wdeckim Młynie.

Nieco dalej po lewej stronie jezioro **Firek** (8,5 ha, niem. *Viereck*, „kwadrat” od kształtu jeziora). Leży ono na krańcu rynny polodowcowej, ciągnącej się na 4,5 km w ogólnym kierunku południowo-wschodnim. Kiedyś wypełniała ją jedno jezioro, dziś kilka zbiorników.

Wkrótce skręcamy w lewo i wzdłuż obniżenia rynnowego idziemy dalej.

→ **5,075 km – Skrzyżowanie leśne**. W lewo droga do jeziora i wsi Długie.

Długie. Wieś kociewska, około 60 mieszkańców. (*Langesang/Langesee* 1570) – nazwa ponowiona od jeziora. Wieś była lokowana na półwyspie (*długiennicy*), oblany wodami jeziora Długie, więc być może stąd nazwa. Ceglane **budynki dawnej szkoły i karczmy** oraz dwie **drewniane chałupy**, w tym podcieniowa. **Jezioro Długie** 55,0 ha i 2,2 m głębokości. (*lacus Dlugye* 1526), nazwa od kształtu.

→ **6,470 km – Skręcamy w prawo** (w lewo droga do południowej części jeziora i wsi Długie). Po 660 m kierujemy się w lewo. Wkrótce pojawiają się rozrzucone zabudowania kociewskiej leśnej osady **Cisiny**.

Dawniej *Cisina* (*Czesyna* ok. 1790), od *cisina* „drzewo cisowe”.

→ **8,050 km – Koło rozlewiska przekraczamy Świętą Strugę**.

Rzeka wypływa z Jeziora Świętego, płynie przez jeziora Ocypelek, Ocypl Wielki, Długie i Babskie. Ma kilkanaście kilometrów długości. Uchodzi do Brzezianka około 0,5 km na południowy wschód od centrum Kasparusa. (*Święta* 1882), nazwa ponowiona od jeziora *Święte*, a to od bałtosłowiańskiej bazy *svēt-, sent-, svēt-* „jezioro świecące, nie porośnięte szuwarami, odbijające promienie słoneczne”.

Po 440 m skręcamy w prawo, a po następnych 180 m znowu przechodzimy nad Świętą Strugą. Dalej poruszamy się w pewnej odległości od rzeki, po jej prawej stronie. Pokonujemy dwa zakręty i potem idziemy na południe.

Po 440 m skręcamy w prawo, a po następnych 180 m znowu przechodzimy nad Świętą Strugą. Dalej poruszamy się w pewnej odległości od rzeki, po jej prawej stronie. Pokonujemy dwa zakręty i potem idziemy na południe.

→ **10,690 km – Skraj Kasparusa**. Po lewej **cmentarz** parafialny. Po 350 m dochodzimy do szosy w centrum wsi. Przy skrzyżowaniu **tablica informacyjna** z historią wsi, parafii i szkoły. Stąd 230 m na południe do **kościół**a. Jeszcze 150 m dalej rzeka **Brzezianek**.

Kościół z muru pruskiego w Kasparusie (fot. Eugeniusz Cherek)

Kasparus. Dawniej *Kasparshūs* (od *pieca Kasperusa* 1664) od nazwy osobowej *Kaspar* i *hūs*, niem. *Haus* „dom”. Wieś kociewska (150 mieszkańców) u zbiegu Brzezianka i Świętej Strugi, znana ze strajku szkolnego w styczniu – lutym 1907 roku. **Pomnik** ku czci Obrońców Mowy Polskiej. Neogotycki drewniano-ceglany **kościół** św. Józefa z 1926 roku, ryglowy (drewniany szkielet wypełniony murem z cegły) i **plebania** z połowy XIX wieku o konstrukcji wieńcowej (poziome belki łączone w narożach na zamki – wpusty). W gminnej ewidencji zabytków znajduje się ponad 30 **domów drewnianych** (w tym ciekawa remiza) i **murowanych** z końca XIX wieku i starszych. W okolicy aż siedem (część już zapomnianych) **miejsc pochówku**: cmentarz katolicki, cmentarz ewangelicki (o nim dalej), cmentarze – żołnierzy napoleońskich, choleryczny, zmarłych na hiszpankę i dwa ofiar II wojny.

Brzezianek. Rzeka długości kilkunastu kilometrów, wypływająca na północ od Zdrójna, przepływająca przez kilka niedużych jezior i uchodząca do Wdy koło Żurawek (600 m na północny wschód od Szlagi). Nazwa ponowiona od jeziora.

Uwaga! Kajakarze w swoich przewodnikach uważają, że po połączeniu obu cieków (tj. Świętej Strugi i Brzezianka) rzeka nosi tę pierwszą nazwę. Mapy topograficzne i RZGW Gdańsk połączoną rzekę nazywają Brzeziankiem, więc i ja taką przyjąłem.

Rezerwat przyrody Zdrójno. Rezerwat leśny na pograniczu borowiacko-kociewskim, około 3 km na zachód od Kasparusa, prawie 170 ha. Celem ochrony jest zachowanie ekosystemów jeziora **Brzeżanek** (7,4 ha, Brzeżinek 1888, od brzezina) i rzeki Brzeżanek oraz otaczających je lasów (grądy i łęgi) z wieloma rzadkimi gatunkami roślin i zwierząt (głównie bobrów i ptaków). Bobry zostały tu sprowadzone w 1979 r.

Szlak obchodzi zabudowania w centrum (takie rondo), wraca na szosę i prowadzi na wschód (w prawo). Przechodzimy most nad Świętą Strugą, która 370 m na południe stąd uchodzi do Brzeżianka. Prawie kilometr dalej, na łuku szosy w prawo, po jej lewej stronie, dwa miejsca związane z okresem II wojny – **grób masowy - pomnik** pięciu mieszkańców Kasparusa zamordowanych przez Niemców w ostatnim dniu września 1939 roku, w pobliżu **pomnik** ku czci przedstawicieli władzy ludowej zastrzelonych przez łupaszkowców w 1946 roku. Ponad 300 m dalej most na Brzeżianku. Za nim schodzimy z szosy w prawo do **Szlagi-Młyna**.

Osada kociewska powstała w 1772 roku. (*Schlaga Mühle* ok. 1790), nazwa od *szlaga* „poręba” lub „drewniany młot do rozłupywania drewna”) przy dawnym rozlewisku zaporowym Brzeżianka (kiedyś kilkuhektarowy Staw Młyński, dziś zarośnięte mokradło).

Za dawnym młynem skręcamy w lewo i po 240 m przekraczamy tzw. **trakt napoleoński**.

Prowadził on do Skórcza i Gniewu, wytyczony został w 1807 roku podczas wojny francusko-pruskiej. Tędy maszerowały wojska napoleońskie w 1912 roku na podbój Rosji i wracały po klęsce.

Przed traktem po prawej **cmentarz ewangelicki**, założony w 1910 roku. Tam pomnik żony właściciela Szlagi.

→ **13,300 km – Na rozstaju w prawo.** Zbliżamy się do jednego z zakoli Wdy. Za nim skręcamy ostro w prawo i po niecałych 400 m w lewo. Teraz czeka nas około 1,5 km w miarę prostego szlaku.

→ **16,270 km – 100 m na południe od nas zakole Wdy, zwane Krzywym Kołem.** Po 7 km będziemy mogli zwiedzić je „od środka”. Wędrujemy dalej na zachód, przechodząc między innymi północnym skrajem **polany Zdrójki**. Wreszcie wychodzimy z lasu.

→ **18,700 km – Skrzyżowanie w Suchobrzeźnicy.**

Wieś kociewska (około 70 mieszkańców), założona przez smolarzy, węglarzy i bartników w XVIII wieku. Nazwa (*Szumbzrzenicza* 1570), ponowiona od rzeczki *Brzeźnica*, też *Brzezina* (*Brzezina* 1880), ta od „lasu brzoźowego”. Ciek wypływa z jeziora Brzeźno i uchodzi do Wdy około 500 m na północny wschód od Błędna. **Budynki drewniane i murowane** z przełomu XIX i XX wieku. W dawnej **szkole** sala zebrań, pełniąca też funkcję kaplicy, z wyrzeźbionym drewnianym ołtarzem. Na budynku **tablica** ku czci zamordowanego przez hitlerowców nauczyciela Józefa Szmulty.

Ruszamy w lewo. Po 150 m przekraczamy Brzeźnicę, a pod koniec wsi skręcamy w lewo. Dalej idziemy równoległe do bliskiego szlaku Partyzantów AK (po prawej).

→ **20,810 km – Wychodzimy na szosę Śliwice – Skórcz.** Dalej wędrujemy w lewo razem z niebieskim szlakiem Partyzantów AK. Po 120 m pomnik, upamiętniający największą w Borach Tucholskich **bitwę partyzancką** II wojny światowej (patrz szlak Partyzantów AK 27,710 km). 350 m dalej po prawej droga do pól biwakowych. Tu zaczyna się żółty szlak pieszy im. prof. Alfonsa Hoffmanna.

Błędno. Leśna osada kociewska, powstała na początku XVIII wieku. Nazwa od *bład* „bezdzoża, manowce” (*Blendno* 1735). Siedziba dawnego nadleśnictwa (**budynki** z 1873 roku).

Ruszamy dalej. Przekraczamy most na Wdzie. Stąd kilkadziesiąt metrów i skręcamy w lewo, opuszczając szlaki niebieski i żółty.

→ **21,900 km – Skrzyżowanie leśne.** Stąd 400 m prosto, potem w lewo i po dalszych 500 m dochodzimy do przewężenia Krzywego Koła.

Rezerwat przyrody Krzywe Koło w Pętli Wdy. Rezerwat leśny, objęty ochroną czynną, 10 ha powierzchni. Chroni się w nim grąd subkontynentalny (las liściasty występujący zwykle w bardziej lądowym klimacie

Polski wschodniej, więc u nas nietypowy) dębowo-grabowy z licznymi gatunkami cennych roślin (jarząb brekinia, wawrzynek wilczełyko, widłak jałowcowaty, lilia złotogłów). Na drzewach liczne porosty. Leży na półwyspie otoczonym potężnym zakolem Wdy (o średnicy do 460 m) i ma bardzo wąskie połączenie z „ładem” (zaledwie kilka metrów u góry i kilkadziesiąt u podstawy). Niemiecka nazwa to *Paradies*, czyli „raj”. Jeszcze w latach powojennych organizowano tu majówki i zabawy.

Największe miejsce w zakolu Krzywe Koło na Wdzie (fot. Józef Malinowski)

Nasz szlak skręca w prawo. Po 300 m dochodzimy do drugiego wielkiego, ale mniej znanego, zakola Wdy – pętli **Kasparuskiego Krzywego Koła**. Dalej wędrujemy wzdłuż doliny Wdy.

→ **23,790 km – Wychodzimy na szosę Śliwice – Skórcz**. Kawałek dalej wchodzimy do **Łub**.

Osada kociewska przy dawnej trasie Osie (odcinek bruku) – Skórcz (*Lubba* ok. 1790). *Łub(a)* „kora z drzewa lipowego, wiązowego, sosnowego” lub „wypróchniałe drzewo”, ale też *łub* „człowiek nieużyty, skąpy, twardy”.

→ **24,620 km – Za zakrętem szosy w prawo schodzimy z niej, też lekko w prawo.**

→ **27,530 km – Przed nami południowy kraniec jeziora Słonego**. Skręcamy w prawo, a po prawie 200 m na rozstaju wybieramy lewą drogę. Drogą w prawo można dojść do **Trzebiechowa i Radogoszczy**.

Jezioro Słone. (*Słone Wielkie* 1664). Duże (107,5 ha, 5,4 m głębokości), przepływa przez nie Kałębnica. Na wschodnim brzegu rezerwat przyrody – patrz dalej.

Trzebiechowo. Wieś kociewska z kilkoma **starymi domami**. Dawniej *Trzebiatowo* (*Trzebatowo* 1397) być może od nazwy osobowej *Trzebiat* lub *Trzebiech*, skrócone od *Trzebiestaw*. **Radogoszcz** (patrz szlak Wokół Jeziora Kałębnice 2,590 km).

Po 180 m mostek na Kałębnicy.

Kałębnica – rzeka o długości ponad 5 km, wypływająca z jeziora Kałębnice, przepływająca przez jezioro Słone i uchodząca do Wdy na północ od Skorzena. (*Kalamitza* ok. 1790) – nazwa od jeziora (patrz dalej).

→ **28,210 km – Rozstaj koło leśniczówki Kałębnica**. Szlak skręca w prawo. Prosto do rezerwatu Czapli Wierch.

Leśniczówka Kałębica. Budynki z 1881 roku. Azyl dla zwierząt leśnych.

Rezerwat przyrody Czapli Wierch. Rezerwat leśny z ochroną czynną, bezpośrednio na północ od leśniczówki Kałębica, ponad 5 ha powierzchni. Chroni się typowy dla Borów Tucholskich kontynentalny bór mieszany ze starodrzewem sosnowym naturalnego pochodzenia. Kolonia czapli siewej na drzewach wzdłuż brzegu jeziora Słonego.

→ **29,250 km – Skrzyżowanie drogi z linią oddziałową.** Stąd 250 m na południe wypływ Kałębicy z jeziora Kałębie, a dalej do Radogoszczy i Trzebiechowa. My prosto. 100 m dalej rozpoczyna się niebieski szlak Wokół Jeziora Kałębie. Jeszcze ponad 300 m i jesteście zaledwie 50 m od brzegu zatoki jeziora.

Kałębie albo *Kałęba*. (*Kalembie* 1664), nazwa niejasna. Duże jezioro rynnowe – 437,5 ha, 6,4 m głębokości. Kociewskie Morze, największy zbiornik wodny regionu. Ma nieregularny kształt z trzema dużymi zatokami. Dawniej połączony z jeziorem Czarne. **Jezioro Czarne.** Kiedyś jeden, dziś dwa zbiorniki. Jezioro południowe (koło Osieka) 97,5 ha i 7,6 m głębokości; jezioro północne 83,5 ha i 7,0 m.

→ **30,150 km – Za przepustem w obniżeniu skręcamy w kierunku ośrodka Dobry Brat.**

Uwaga! Część szlaku w pobliżu jeziora Kałębie może stwarzać trudności orientacyjne lub własnościowe. Można więc dojść do Osieka dalej szosą.

Dobry Brat – zachodnia część wsi Osiek z ośrodkiem wypoczynkowo-rehabilitacyjnym. (*Dobry Brat* 1888) ponowiona od nazwy pola. Ona być może od *dobry brat* „kat, oprawca” na określenie miejsca kaźni w dawnym starostwie osieckim.

Idziemy granicą łąki i lasu. Mijamy ośrodek „Dobry Brat”. 250 m za drogą dojazdową do ośrodka (w prawo) szlak skręca w lewo. 150 m dalej idziemy lekko w prawo, potem, też niewiele, w lewo. Mijamy zabudowania. Gdy po lewej skończy się las, skręcamy w prawo. Po dojściu do pasa drzew kierujemy się w prawo. Po 160 m osiągamy pas drzew i zarośli nad brzegiem jeziora Kałębie. Skręcamy w lewo. Po 340 m, za linią drzew, skręcamy w lewo i po 80 m, przed laskiem, w prawo, a przed kolejnymi zabudowaniami znowu w lewo. Jeszcze 200 m i dochodzimy do ul. Słowiańskiej.

→ **32,370 km – Na ul. Słowiańskiej skręcamy w lewo.**

240 m dalej wchodzimy w ul. Partyzantów Kociewskich – na skrzyżowaniu kierujemy się prosto. 100 m dalej w prawo ul. Zamkowa prowadząca do ruin **warowni krzyżackiej** (ponad 200 m). Dochodzimy do skrzyżowania. Przed nami **kościół**.

→ **32,930 km – Koniec szlaku przy kościele.**

Osiek. Około 1000 mieszkańców, wieś kociewska nad jeziorami Kałębie i Czarne. Nazwa (*Osec* 1312) od *osiek* „palisada z pni zbudowana w celach obronnych”. Kilkanaście lat temu miejsce Festiwalu Ciemnogrodu (z inicjatywy Wojciecha Cejrowskiego) oraz cyklu Międzynarodowych Festiwali Muzyki Gospel Camp Meeting, organizowanych przez miejscowego proboszcza ks. Zdzisława Ossowskiego. Neogotycki **kościół** św. Rocha, zbudowany w l. 1860/1865–1866 z kamieni polnych/ciosanych bloków granitu oraz cegły, odrestaurowany. Posiada piękną wieżbę dachową. W 2011 roku ustanowiony sanktuarium św. Rocha. W świątyni znajdują się relikwie św. Wojciecha i św. Rocha. **Ruiny zamku** krzyżackiego (fragmenty murów, zarys fos) z przełomu XIV i XV wieku na małym półwyspie (kiedyś wyspie) jeziora Kałębie (na południe od centrum). Po wojnie trzynastoletniej siedziba starostów (jednym z nich był Jan Sobieski), w czasie potopu szwedzkiego zniszczony. Rozebrany przez władze pruskie, a z pozyskanej cegły zbudowano koszary wojskowe w Starogardzie Gdańskim. Ponad 80 **budynków drewnianych i murowanych**, w tym o konstrukcji szkieletowej (szkielet drewniany wypełniony innym materiałem) i z podcieniami. Dużo ich na ulicach Partyzantów Kociewskich i Kwiatowej.

5. Ciekawe miejsca poza szlakami

GMINA BUKOWIEC

• **Bukowiec** – (*Bukowyecz* 1526), nazwa od drzewa *buk*. Wieś (ponad 1300 mieszkańców), w której pracował jako lekarz wiejski i zmarł **Florian Ceynowa** (1817–81), pionier kaszubskiej literatury ludowej, badacz folkloru i języka, działacz polityczny i pisarz, przywódca powstania Kociewiaków i Kaszubów 1864. **Dom** Ceynowy z tablicą pamiątkową. 3 września 1939 roku koło Bukowca, osłaniając odwrót polskich oddziałów, 16 Pułk Ułanów Wielkopolskich i bateria z 11 dywizjonu artylerii konnej stoczyły bitwę z niemiecką dywizją pancerną. Poległo 131 żołnierzy. **Pamiętki** po walce polskich ułanów – na **cmentarzu** w północnej części miejscowości mogiła poległych, we wsi obelisk, Izba Pamięci i tablica w kościele. Neogotycki **kościół** poewangelicki pw. Najświętszej Panny Marii Królowej Polski, zbudowany w 1834 roku. **Park wiejski z pomnikowymi** dwoma jesionami wyniosłymi (308 i 311 cm) i trzema cisami pospolitymi (79, 154 i 214 cm). Poza parkiem dwa cisy pospolite (94 i 101 cm).

Pomnik ku czci poległych ułanów w Bukowcu (fot. Internet)
<https://www.bukowiec.pl/gallery/pamietamy-o-bohaterskich-ulanach-2020> (dostęp 4.11.2020)

• **Budyń** – Dawniej *Budzyn* (v. *Budin* 1452), nazwa od *buda* „licha chałupa” lub *budzyń* „lichsza część wsi”. Wieś (ponad 200 mieszkańców) z **pałacem** o formach klasycystycznych, zbudowanym w drugiej połowie XIX wieku. W **parku pałacowym** ptaszarnia i **pomnikowe drzewa**: grab zwyczajny (302 cm) i sześć dębów szypułkowych (273–424 cm). W kępie drzew na południowy wschód od zabudowań **cmentarz ewangelicki**.

• **Gawroniec** – (*do Gawrońca* 1669), nazwa od ptaka *gawrona* lub od nazwy osobowej *Gawron*. Wieś, około 470 mieszkańców. **Pałac** eklektyczny z 1894 roku, rozbudowany w 1911, z ryzalitami (wysunięciami) od frontu i ogrodu. **Park krajobrazowy** około 10 ha, czterdzieści gatunków drzew i krzewów ozdobnych, rodzimych i egzotycznych. **Zabudowania folwarczne** z drugiej połowy XIX wieku, m.in. spichlerz. Na północ i południowy wschód od wsi **cmentarze ewangelickie** – pierwszy z 1911/12 roku, drugi z XIX wieku, na obu mogiły obmurowane i postumenty.

• **Jezioro Branickie** (też w gminie Świekatowo) – Powierzchnia 70,0 ha, głębokość 8,4 m. Niegdyś jeden zbiornik w rynnie polodowcowej z jeziorami Branickim Małym ze wschodu i Szewianek z zachodu (łączna powierzchnia obecnie 106 ha). Dawniej *Brenica* (*Branickie Jezioro* 1880), od *brɛnʲɔ* „błoto, bagno, muł”

- **Kawęcin** – Dawniej *Kawięcin(o)* (*Kawieczino*, *Stentzeslaus Kawieczniński* 1570), nazwa od *kawięci* „związany z pisklętami kawki”. Wieś (około 130 mieszkańców) z murowanym **dworem** (ostatnio mocno zniszczony) zbudowanym w latach 70-tych XIX wieku, z wieżą przy zachodniej elewacji, ryzalit (wysunięcie) w części środkowej, bogato zdobiona elewacja frontowa. Zachowane **budynki folwarczne** z drugiej połowy XIX wieku (stajnia, owczarnia, obora, rządcówka). **Park krajobrazowy** o powierzchni prawie 8 ha, z okazami starodrzewu, w tym pomnikowe: sześć dębów szypułkowych (430–584 cm), dwa buki zwyczajne (308 i 449 cm). Na południe od wsi **cmentarz ewangelicki**.
- **Poledno** – Kiedyś *Polednia* (*de Poledna* 1326), nazwa od *polednia*, *poleń* „dwie żerdzie w chacie umocowane na kształt półki” lub *polednia* „szopa przy domu”. Wieś, ponad 300 mieszkańców. **Dwór** eklektyczny, zbudowany około 1890 roku, murowany, z wieżą. **Park krajobrazowy** z XIX wieku. Starodrzew z **pomnikowymi drzewami**: bukiem pospolitym (361 cm), dębem szypułkowym (484 cm) i kasztanowcem białym (323 cm). **Ewangelicki grobowiec rodzinny** na północnym krańcu jeziora. **Zabudowania folwarczne**: dom mieszkalny, dom ogrodnika, gorzelnia z 1919 roku, trzy stodoły z drugiej połowy XIX wieku, owczarnia z końca XIX wieku, suszarnia z 1920 roku. Obecnie **Pałac Poledno** – hotel, restauracja, spa, **Muzeum Przyrodniczo-Etnograficzne** z ponad 130 gatunkami dzikich zwierząt. **Cmentarz ewangelicki** na zachód od pałacu, na skraju lasu.
- **Przysiersk** – Dawna nazwa rekonstruowana *Przesieczsko* (*de Preserscho* 1326–1327), od *przesieka* „droga w lesie powstała przez wyrąbanie drzew”. Wieś, prawie 800 mieszkańców. Jednonawowy **kościół** neogotycki zbudowany w latach 1821–23, wyposażenie barokowe (połowa XVII do połowy XVIII wieku), późnogotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z pierwszej połowy XVI wieku, dzwony z lat 1647–97. Na cmentarzu **grób** Floriana Ceynowy, działacza kaszubskiego i kociewskiego. Na zachód od wsi, w kępie drzew, pośród pól, **cmentarz ewangelicki**.

GMINA DRAGACZ

- **Mniszek** – wieś, dawniej *Miszek* (*we wsi Mniszku, Adamus Miszek ślubuje* 1668), oczywiście od nazwy osobowej *Miszek*. Drugie na Pomorzu (po Piaśnicy), a największe na Kociewiu miejsce masowych egzekucji od października 1939 do kwietnia 1940 roku, dokonanych przez hitlerowców. Na terenie zwirowni rozstrzelano około 10 tysięcy osób.
- **Rezerwat przyrody Jezioro Fletnowskie** – ponad 25 ha, unikatowa pod względem geomorfologicznym rynna jeziorna, długa (10 km), wąska i głęboka, porośnięta lasem, częściowo zabagniona. Leży w dnie Basenu Grudziądzkiego – rozszerzenia doliny dolnej Wisły. **Jezioro Fletnowskie** (*Flotenauer-See* 1902) od miejscowości *Fletnowo* (*Fletowo* 1686), ta od niemieckiej *Flötenau* (nazwa osobowa *Flöte*), zarastające.

GMINA DRZYCIM

- **Jastrzębie** – Z nazwą od drapieżnego ptaka (*Jestersheim* 1360). Wieś (około 470 mieszkańców). **Zespół pałacowy** z początku XX wieku, własność Victora von Detmering. Jeden z jego synów, też Victor, w wieku 27 lat zginął podczas polowania w lesie koło Zalesia Szlacheckiego (**głaz pamiątkowy**). Według oficjalnych źródeł zastrzelony przez kłusownika, według nieoficjalnych przez swojego szwagra Hansa Joachima Modrowa, właściciela majątku Falkenhorst (Jastrzębie Gniazdo) od 1943 roku. Modrow był podczas II wojny szefem powiatowym Selbstschutzu (organizacji paramilitarnej mniejszości niemieckiej w Polsce, utworzonej we wrześniu 1939 roku). Dokonywała ona wskazań, aresztowań i egzekucji kilkuset osób z okolicznych wsi i Bydgoszczy. W pobliskim lesie, na zachód od wsi, **zbiorowa mogiła** (tablica pamiątkowa i krzyż). To **drugie**, po Mniszku, **takie miejsce w powiecie świeckim**, lecz mało znane. **Pałac** modernistyczny zbudowany w latach 1910–12, przebudowany w 1945 roku, obecnie odnowiony, z restauracją i hotelem. Korpus główny z portykiem kolumnowym (zabudowanym wejściem) od frontu, od północy do elewacji frontowej przylega wieża. Wokół pałacu **park krajobrazowy** (ponad 1,5 ha) z **pomnikowym** cisem pospolitym (151 cm). Zabudowania gospodarcze.

Krzyż z tablicą pamiątkową i szczątkami ofiar w Mniszku (fot. Przemysław Jahr, Internet)
[https://pl.wikipedia.org/wiki/Mniszek_\(miejsce_zbrodni_nazistowskich\)#/media/Plik:Mniszek_krzyz.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Mniszek_(miejsce_zbrodni_nazistowskich)#/media/Plik:Mniszek_krzyz.jpg) (dostęp 4.11.2020)

GMINA JEŻEWO

- **Krąplewice** – Wieś, ponad 700 mieszkańców. Dawniej *Krępowice* (*Crambcouske* 1273), od nazwy osobowej *Krępa*, lub *Krępiewice* od nazwy osobowej *Krępia* albo *Krępowice* od nazwy osobowej *Krąp ew. krąp* „ryba z rodziny karpowatych”. XIX-wieczny **dwór z parkiem** krajobrazowym, w nim **pomniki przyrody**: topola biała (531 cm) i wiąz szypułkowy (295–361 cm).

- **Taszewo** – Dawniej *Cieszewo* (*Thessow* 1198), nazwa od osobowej *Ciesz*. Wieś, około 140 mieszkańców. **Dwór murowany** z drugiej połowy XIX wieku, z niewielkim ryzalitem (wysunięciem) w elewacji frontowej. **Park krajobrazowy** z pierwszej połowy XIX wieku z **pomnikami przyrody** – wiąz szypułkowy (300 cm), dwoma bukami zwyczajnymi, jesionem wyniosłym (315 cm). W alei dojazdowej do parku siedem wiązków szypułkowych (242–452 cm). W Taszewku, 300 m na północny wschód od plaży nad Jeziorem Bielskim (Białym), **cmentarz ewangelicki** z XIX wieku, uporządkowany, kilkadziesiąt różnych mogił.

GMINA LNIANO

- **Brzemiona** – Wieś kociewska, około 260 mieszkańców. (*Brzemon* 1400) od brzemie, prasłowiańskie **bermę, bermene* „tobół, nabrzmienienie” w znaczeniu „osady położonej na wzniesieniu”. Przy szosie **pomnikowa aleja** lip drobnolistnych (170–400 cm) i klonów pospolitych (220–298 cm). **Zespół dworski**: **Dwór** z 1900 roku, zniszczony przez pożar w 1961, odbudowany. **Park krajobrazowy**

z drugiej połowy XIX wieku, około 4 ha, z dwoma stawami. **Pomnikowe drzewa:** jedenaście lip drobnolistnych (226–499 cm), dąb bezszypułkowy (349 cm) i jesion wyniosły (327 cm). 380 m od szosy na zachód (idąc wzdłuż pasa lasu przecinającego wieś) **cmentarz ewangelicki**, tzw. **hrabiowski** (zachowane dwie płyty), nieco bliżej wiejski.

Płyta nagrobna na ewangelickim cmentarzu hrabiowskim w Brzemionach (fot. Józef Malinowski)

- **Jeziro Lubodzież** – (*Lubseersee* 1902), nazwa o trudnym do ustalenia pochodzeniu, może od osobowej *Lubociesz*. Powierzchnia 40,0 ha, głębokość do 3,3 m.
- **Lnianek** – (*Nuwe Elian* 1414–1448), nazwa od *Lniana*. Wieś, około 120 mieszkańców. **Dwór** murowany z cegły z pierwszej połowy XIX wieku, przebudowany w latach 60-tych XX wieku. **Park krajobrazowy** z XIX wieku z cennym starodrzewem, wśród którego **pomnikowe okazy:** dwanaście dębów szypułkowych (253–334 cm) w szpalerze, trzy dęby bezszypułkowe (317–377 cm), czternaście lip drobnolistnych (251–630 cm) i klon pospolity (283 cm). Przy szosie Lniano – Mszano **pomnikowa aleja**, głównie lipowa (do 459 cm). **Spichlerz** murowany z początku XX wieku. W pobliżu leśniczówki Lnianek **cmentarz ewangelicki**.
- **Siemkowo** – Też *Szymkowo* (*Sueinekowe* 1310), od nazwy osobowej *Siemek* od typu *Siemidrog*, *Siemirad*. Wieś, około 220 mieszkańców. **Park dworski**, ponad 1 ha, w nim **pomnikowe drzewa:** sześć klonów pospolitych (251–371 cm), dwa jesiony wyniosłe (301 i 349 cm), buk pospolity (374 cm), dęby bezszypułkowy (310 cm) i szypułkowy (510 cm), grab zwyczajny (349 cm). Poza parkiem pięć dębów szypułkowych (310–480 cm). Na wschód od wsi, w kępie drzew w polu, **cmentarz ewangelicki**.

GMINA PRUSZCZ

- **Gołuszycze** – (*Golschitz* 1400), od nazwy osobowej *Gołuch*. Wieś (około 470 mieszkańców) z **dworem** zbudowanym około 1880 roku, murowanym, z ryzalitami (wysunięciami) i drewnianymi balkonami. W otoczeniu **park krajobrazowy** ze zbiornikiem wodnym oraz zabytkowym drzewostanem z dwoma pomnikowymi dębami szypułkowymi (428 i 484 cm). **Kaplica** z 1929 roku. W kępie drzew wśród pól, na północny wschód od wsi, **cmentarz ewangelicki**.
- **Luszkówko** – (*in Parva Luskowo* 1354), nazwa od Luskowa, to od nazwy osobowej *Luszek* typu *Lutomir*. Wieś, około 190 mieszkańców. **Pałac** z około połowy XIX wieku, późnoklasycystyczny,

murowany. Od frontu wglębny portyk kolumnowy (wejście zabudowane), poprzedzony wysokimi schodami. **Park krajobrazowy** z połowy XIX wieku, prawie 3 ha, z **pomnikowymi drzewami** – trzema dębami szypułkowymi (330–396 cm), dębem czerwonym (360 cm), robinią akacjową (308 cm), lipą drobnolistną (484 cm), wiązem szypułkowym (412 cm), dwoma platanami klonolistnymi (312 i 327 cm). Po prawej stronie drogi do Luszkowa **cmentarz poepidemiczny**, dalej od drogi **ewangelicki**.

Pałac i park w Luszkówku (fot. sebdok – Praca własna, CC BY-SA 3.0 pl, Internet)
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=35283890> (dostęp 4.11.2020)

- **Łaszewo** – (*Lossaw* 1391), od nazwy osobowej *Łasz*. Wieś, około 280 mieszkańców. Na uboczu **dwór** z pierwszej połowy XIX wieku, przebudowany. Późnoklasykistyczny, murowany, z neogotycką przybudówką i wysuniętym gankiem kolumnowym. Niewielki (0,5 ha) **park krajobrazowy** z XIX wieku. **Pomnikowy klon** jesionolistny (280 cm).
- **Łowinek** – Wieś, prawie 600 mieszkańców. Jednym z właścicieli był Stanisław Niemojewski (1560–1620), dworzanin Zygmunta III Wazy, autor pamiętników z okresu Dymitriad (prób zdobycia tronu carskiego przez Polaków). **Ruiny dworu** z końca XVIII wieku, rozebranego w 1965 roku, pozostały sklepione piwnice. **Pomnikowa dębowa aleja** przydrożna (180–380 cm). W dawnym parku dworskim urozmaicony starodrzew – **pomnikowe**: trzy lipy drobnolistne (308–457 cm), trzy cisy pospolite (108–193 cm), dwa wiązy szypułkowe (345 i 530 cm), pięć dębów szypułkowych (270–449 cm), kasztanowiec zwyczajny (366 cm), grab zwyczajny (259 cm), żywotnik zachodni (143 cm), modrzew europejski (266 cm), świerk pospolity (235 cm) i buk pospolity (311 cm). We wsi **aleja przydrożna** dębów szypułkowych (187–380 cm). Trzy **cmentarze ewangelickie** – na tzw. Łysej Górze dwa (w głębi lasu rodowy), trzeci przy ul. Młyńskiej.
- **Łowin** – Dawniej *Lewin* (*magne Levyn* 1349), do niedawna *Łowiń*, od nazwy osobowej *Lewa*, w XVII wieku przekształconej w łowy. Wieś, poniżej 400 mieszkańców. Zabytkowy **dom mieszkalny z kuźnią** z przełomu XIX i XX wieku. Na południu wsi, w polach, **cmentarz ewangelicki**.
- **Nieciszewo** – (*Neczissovo* 1349), od nazwy osobowej **Niecisz* albo **Nieciesz*. Wieś, około 130 mieszkańców. Neoklasykistyczny, murowany **dwór** zbudowany około 1870 roku. Przy nim **park krajobrazowy** prawie 3 ha, ze starodrzewem.
- **Niewieścín** – (*de Nyvescino* 1302), od nazwy osobowej **Niewiest*. Wieś, prawie 500 mieszkańców. **Kościół** św. Jakuba, zbudowany w latach 1865–66, neogotycki, z wystrojem barokowym z XVII/XVIII wieku. **Dwór** z końca XIX wieku, przebudowany. Od frontu dwa boczne ryzality (wysunięcia) i przy-

ścienny portyk kolumnowy (obudowa wejścia). Od ogrodu ryzalit z balkonem. We wnętrzu secesyjna stolarka klatki schodowej. **Park krajobrazowy** ze starodrzewem i aleją dębową, w tym **pomnikowymi**: piętnastoma dębami szypułkowymi (245–342 cm), dębem burgundzkim (400 cm), czterema wiązami górskimi (253–300 cm), lipą drobnolistną (295 cm) i czterema klonami pospolitymi (245–265 cm).

• **Wałdowo** – Kiedyś *Waldau*, (*Waldo* 1311), od *Wald* niem. „las”. Wieś, około 350 mieszkańców. **Kościół** św. Andrzeja Boboli, poewangelicki, z przełomu XIX i XX wieku. Murowany, jednonawowy, z wieżą i czterema tarczami zegarowymi. Blisko kościoła **cmentarz ewangelicki**. **Dwór** z połowy XIX wieku.

GMINA ŚWIEKATOWO

• **Lipienica** – (*de Lipenicza* 1338), od ryby *lipień*. Wieś, około 80 mieszkańców. **Dwór** z początku XX wieku, murowany, z ryzalitami (wysunięciami) od wejścia i ogrodu. **Park krajobrazowy** z połowy XIX wieku, 3,5 ha. Kilka drzew o wymiarach **pomnikowych**: dąb szypułkowy, lipa drobnolistna (425 cm), wiązy szypułkowe (230–250 cm). Kasztanowa aleja wjazdowa i aleja topolowa prowadząca do jeziora. **Pomnik przyrody** – źródło na brzegu Jeziora Zaleskiego. 150 m na południe od dworu **cmentarz ewangelicki**.

• **Lipienica-Żuławy** – (*Szulawe* ok. 1790), od *żuława* „obszar pokryty urodzajnymi glebami madami”. Południowa część Lipienic. **Park dworski** założony w XVIII wieku przez zakonnice z Chełmna, potem rozszerzony. Obecnie w stanie szczytkowym.

• **Jezioro Zaleskie** – Położone w rynn timer północ-południe, która na południowym krańcu zmienia kierunek na zachód-wschód (z Jeziorem Branickim). Powierzchnia 65,0 ha, 3,1 m głębokości. Wcześniej też *Lipienica (Jezioro Zalesie Królewskie* 1893), od wsi Zalesie (*Lipnicza et Zaliessie* 1589) w znaczeniu *za lasem*.

• **Jezioro Szewianek** – (*Schewinkoer-See* 1902), nazwa od wsi *Szewno*. 13,5 ha, 5,2 m głębokości. Przy wschodnim brzegu **pomnikowy gład** narzutowy „Diabelski Kamień” o obwodzie około 10 m.

• **Szewno** – (*Schebe* 1390), nazwa od jeziora *Szewno* (zachodnia część Jeziora Branickiego), to od *šev-* „chwiać się, ruszać, tu w znaczeniu falować”. Wieś, około 290 mieszkańców. **Pałac** eklektyczny, zbudowany w 1907 roku. Murowany, z wieżą. Od frontu ganek kolumnowy z wysokimi schodami. **Zabudowania folwarczne**: młyn, gorzelnia, obora, stodoła, chlew. **Park krajobrazowy** nad Jeziorem Branickim, 8 ha, z okazami starodrzewu, w tym **pomnikowymi**: lipą drobnolistną (361 cm), dębem szypułkowym (380 cm), bukiem pospolitym (361 cm) i trzema sosnami zwyczajnymi (314–371 cm). Równoległe do brzegu jeziora przebiega aleja grabowa (47–195 cm). Przed pałacem dąb szypułkowy (405 cm) i dwie lipy drobnolistne (358 i 364 cm). W zachodniej części wsi, w grupie drzew, **cmentarz ewangelicki**.

• **Zalesie Królewskie** – (*Lipnicza el Zaliessie* 1589), od „za lasem”. Wieś, ponad 400 mieszkańców. Borowiacka Wieś Tematyczna. Zabytkowa „**Chata pod Strzechą**”, jednocześnie gospodarstwo agroturystyczne. **Regionalna Izba Borowiacka** z bogatymi zbiorami. **Pomnikowy dąb** szypułkowy (472 cm). 2 km na południowy zachód od wsi, na skraju lasu, **cmentarz ewangelicki** z XIX wieku.

GMINA ŚWIECIE

• **Polski Konopat** – (*pollnisch Konopat* ok. 1790), pierwotna od *kanopat* „gatunek sokoła” albo od bagien *Konopad*, te od *koń* i *padać* oznaczających „miejsce, gdzie padały (topiły się) konie”. Wieś, około 1300 mieszkańców. **Park krajobrazowy**, prawie 3 ha, z około połowy XIX wieku, z zachowaną aleją starych lip oraz **pomnikowymi** dębami szypułkowymi (324–462 cm).

GMINA WARLUBIE

- **Bzowo** – Historycznie rekonstruowane *Sobieszewo (*Zubessow* 1305, *Bzowo* 1534), od nazwy osobowej *Sobiesz*, Być może równolegle funkcjonowały dwie nazwy, druga od krzewu bez. Wieś, około 470 mieszkańców. **Kościół** św. Małgorzaty wzniesiony w 1768 roku, odnawiany. Późnobarokowy, orientowany, murowany, z wieżą. Wystrój z XVIII–XIX wieku. **Domy drewniane** konstrukcji zrębowej (olęderskie) z połowy XIX wieku. **Pomnikowa** grusza polna (182 cm). Przy pierwszych zabudowaniach wsi po prawej stronie szosy Grupa – Warlubie, **cmntarz ewangelicki**. We wschodniej części wsi **cmntarz poepidemiczny**.

- **Torfowiskowy rezerwat przyrody Jezioro Łyse** – Teren planowanego powiększenia Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Ponad 20 ha, ochrona ścisła jeziora i czynna reszty obszaru. Jezioro, bagna i torfowiska z rzadkimi i chronionymi roślinami (rosiczka okrągłolistna, torfowiec brunatny, grzybień północny), otaczający je bór bagienny oraz liczne gatunki ptaków wodnych i błotnych. **Jezioro Łyse** (*Łyse* 1890) od *łyse* „o gładkiej tafli wody”, 5,1 ha.

6. Szlaki Ziemi Świeckiej – podsumowanie

L.p.	Rodzaj szlaku	Kolor znaków / Nazwa szlaku	Długość szlaku w km		Gminy powiatu świeckiego, przez które prowadzi
			Całkowita	W powiecie	
Szlaki związane z Wdeckim PK i jego otoczeniem					
1.	pieszy	Żółty / im. Alfonsa Hoffmanna	38,1	35,420	Osie, Drzycim
2.	pieszy	Niebieski / Partyzantów AK	101,4	22,650	Jeżewo, Warlubie
3.	pieszy	Czerwony / Stu z nieba	57,3	41,520	Warlubie, Osie
4.	pieszy	Zielony / Cisów Staropolskich	26,5	17,390	Osie, Lniano
5.	pieszy	Czarny / Ścieżynka Zagłoby	19,9	19,900	Osie
6.	pieszy	Czerwony / Zagłoby-Zyglera	16,6	16,600	Osie, Drzycim
7.	pieszy	Niebieski / Klubu Turystów Wszędołazy	28,6	8,460	Osie
8.	pieszy	Niebieski / Harcerzy Światowida	13,0	13,030	Osie
9.	pieszy	Żółty / Piętaszków	4,8	4,790	Osie
10.	pieszy	Zielony / łącznikowy	6,0	5,990	Osie
11.	pieszy	Żółty / im. Pawła Gackowskiego	20,8	9,290	Lniano
12.	pieszy	Czarny / im. Kazimierza Sulisławskiego	30,3	7,780	Lniano
13.	pieszy	Niebieski / Wokół Jeziora Kałębie	11,0	1,530	Warlubie
14.	rowerowy	Zielony / im. ks. dr. Bernarda Sychty	52,6	52,570	Osie, Drzycim, Jeżewo
15.	rowerowy	Czarny / Na tropach II RP	53,7	53,700	Osie, Warlubie
16.	rowerowy	Czarny / Borowej Ciotki	51,8	0,590	Osie
17.	rowerowy	Czarny / Śliwicki	14,9	2,470	Osie
Szlaki związane z Nadwiślańskim PK i jego otoczeniem					
18.	pieszy	Zielony / Nadwiślański	52,1	24,060	Świecie
19.	pieszy	Czarny / Dolnej Wisły	75,7	7,690	Nowe
20.	pieszy	Czarny / Na Diabelce	10,4	10,410	Świecie
21.	pieszy	Niebieski / im. ks. dr. Władysława Łęgi	22,0	21,960	Świecie, Drzycim, Jeżewo
22.	pieszy	Niebieski / Mestwina	9,2	4,490	Świecie
23.	pieszy	Żółty / im. Fryderyka Chopina	8,3	8,330	Świecie
24.	rowerowy	Symbol roweru, logo i nazwa na pomarańczowym tle / Wiślana Trasa Rowerowa	252*	78,210	Świecie, Dragacz, Nowe
25.	rowerowy	Czarny / Po Dolinie Dolnej Wisły	225**	97,120	Świecie, Dragacz, Warlubie, Nowe
26.	rowerowy	Zielony / Grzymisława	142	51,900	Świecie, Jeżewo, Dragacz, Warlubie, Nowe
27.	rowerowy	Zielony / Dookoła Doliny Dolnej Wisły	103	20,790	Świecie

L.p.	Rodzaj szlaku	Kolor znaków / Nazwa szlaku	Długość szlaku w km		Gminy powiatu świeckiego, przez które prowadzi
			Całkowita	W powiecie	
Szlaki łączące parki krajobrazowe					
28.	rowerowy	Czerwony / Świecie – Czersk	76***	43,960	Świecie, Drzycim, Osie
29.	rowerowy	Żółty i zielony / Łąkorz – Grudziądz – Tleń – Tuchola	139	50,810	Dragacz, Warlubie, Osie
30.	rowerowy	Niebieski / Napoleona	29,3	23,360	Nowe, Warlubie
Szlaki południowej części powiatu					
31.	pieszy	Czarny / Zamkowy	5,8	3,870	Pruszcz
32.	rowerowy	Zielony symbol roweru i R1 / Euro Route R1	143****	34,860	Pruszcz, Świekatowo, Bukowiec, Świecie
33.	rowerowy	Niebieski / Brdy	169	9,120	Pruszcz, Świekatowo
Szlaki wodne					
34.	wodny	Wisły	206,5*****	69,0	Świecie, Dragacz, Nowe
35.	wodny	Wdy	195	58,0	Osie, Drzycim, Świecie
36.	wodny	Mątawy	57,6	57,6	Warlubie, Jeżewo, Świecie, Dragacz, Nowe
37.	wodny	Prusiny	23,4	8,0	Osie
RAZEM					
37 szlaków				1000,220	11 gmin
Szlaki poza powiatem świeckim opisane w przewodniku					
38.	pieszy	Czerwony / Po poligonie Heidekraut	16,2	0,0	
39.	pieszy	Czerwony / Jezior Kociewskich część południowa	32,9	0,0	

* W województwie kujawsko-pomorskim na lewym brzegu Wisły

** Na lewym brzegu Wisły

*** Od Chełmna

**** W województwie kujawsko-pomorskim

***** W województwie kujawsko-pomorskim na lewym brzegu Wisły

Uwaga! Odcinek po granicy powiatu świeckiego liczy się do jego terenu.

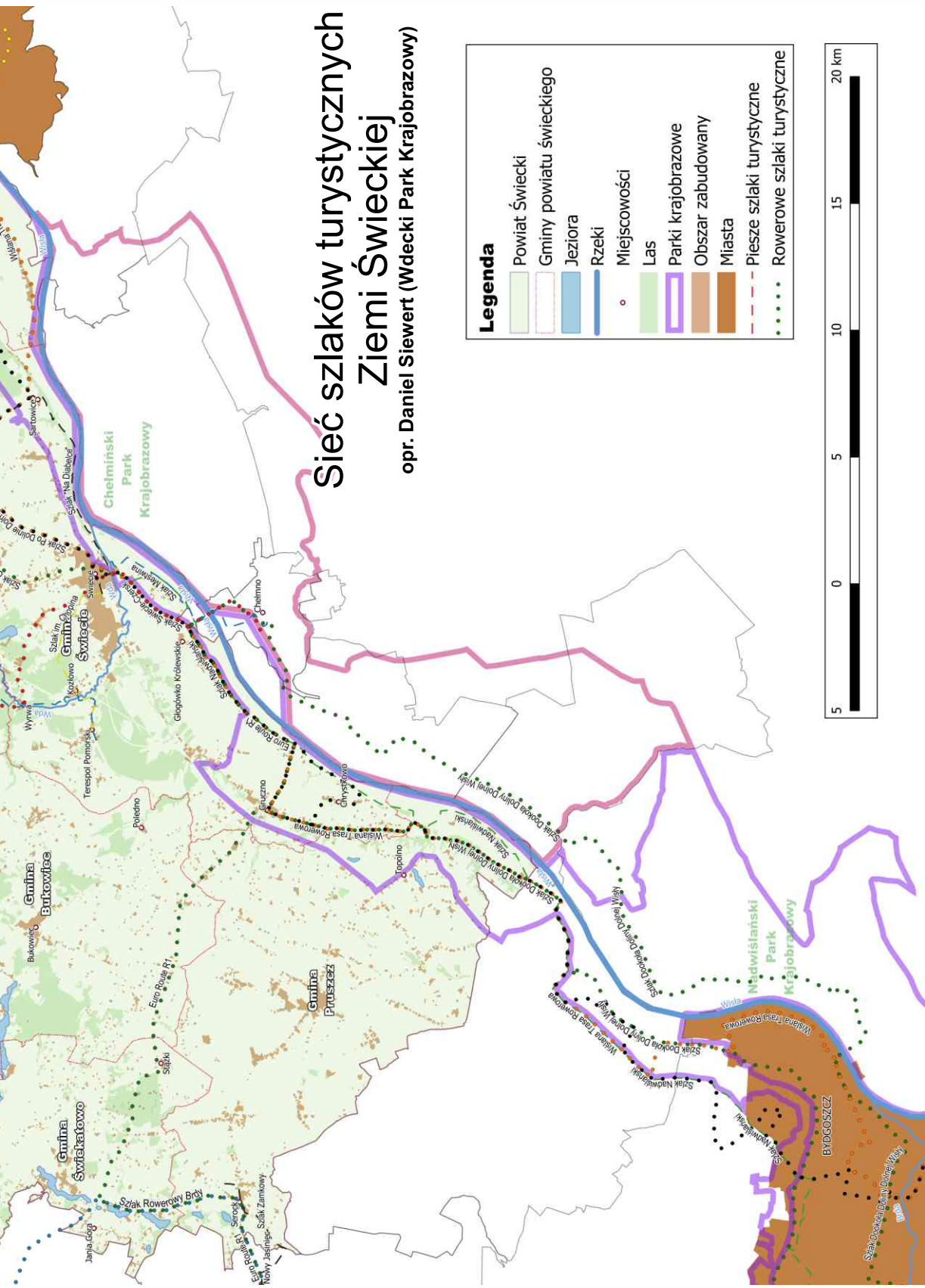
1. Szlaki opisane w przewodniku podzielono na sześć grup: związane z Wdeckim PK, związane z Nadwiślańskim PK, łączące oba parki, południowej części powiatu, wodne i biegnące poza powiatem.
2. Przez powiat świecki przebiega **37 szlaków turystycznych**, znakowanych według zasad PTTK lub wiodących wodą. Mają one **łącną długość** (według pomiarów autora na Google Earth) **1000,220 km**. W rzeczywistości łączna trasa zwiedzania jest wyraźnie krótsza, gdyż część odcinków szlaków, szczególnie wzdłuż Wisły, ma wspólny przebieg.
3. Oczywiście istnieje też spora grupa szlaków lokalnych, w tym Nordic Walking, nie było jednak możliwości ujęcia ich wszystkich w tym opracowaniu.
4. Wśród szlaków powiatu **20** należy formalnie do kategorii **pieszych** (łączny dystans 288,160 km), **13 rowerowych** (519,460 km) i **4 wodne** (192,6 km).
5. **Najdłuższym** na terenie powiatu jest czarny szlak rowerowy Po Dolinie Dolnej Wisły (ponad 97 km), **najkrócej** u nas biegnie też rowerowy szlak Borowej Ciotki (niecałe 600 m).
6. Ze względu na długość i atrakcyjność krajoznawczą terenu, po których przebiegają, **do najważniejszych szlaków turystycznych powiatu należą** (zdaniem autora):
  - a) Wśród pieszych – w północno-zachodniej części powiatu Hoffmanna, Partyzantów AK i Stu z nieba, w części wschodniej Nadwiślański i Łęgi.
  - b) Spośród rowerowych – Sychty i Na tropach II RP na północnym zachodzie oraz Wiślana Trasa Rowerowa i Grzymiślawa na wschodzie.
  - c) Ważny jest szlak rowerowy łączący oba nasze parki krajobrazowe oraz stolicę powiatu z terenami leśnymi, tj. Świecie – Czersk.
  - d) Ze szlaków kajakowych dwa są liczącymi się w skali ogólnopolskiej – Wisły i Wdy.
7. **Gęsta i dość równomierna sieć szlaków jest związana z Wdeckim Parkiem Krajobrazowym. Szlaki Parku Nadwiślańskiego**, co wynika z kształtu jego terytorium, **biegną prawie wyłącznie równoległe do Wisły** i na wielu odcinkach pokrywają się. **Trzy szlaki rowerowe łączą oba parki** (choć Napoleona jest niedokończony). Jedynie trzy (w tym dwa na krótkich odcinkach) obejmują południową część powiatu. Warte podkreślenia jest powiązanie gęstej sieci szlaków z terenami, po których płyną nasze największe rzeki – Wisła i Wda.
8. **Najlepszym ze względu na przebieg tras turystycznych terenem do zwiedzania jest Wdecki Park**. Jego szlaki łączą się (krzyżują lub przebiegają na pewnych, ale niedługich odcinkach wspólnie), co umożliwia planowanie wycieczek bez konieczności poruszania się za jednymi znakami. Można też, korzystając z różnych szlaków, zaplanować wycieczkę specjalistyczną – np. po rezerwatach przyrody, obiektach kulturowych czy miejscach widokowych. Dla rowerzystów szlaki całego Parku, a dla pieszych w okolicy Tlenia (łącznie z Nordic Walking) pozwalają na przygotowanie kilku atrakcyjnych wycieczek jednodniowych po różnych trasach.
9. **Szlaki wiodą przez teren wszystkich gmin powiatu**: Osie (17 szlaków), Świecie (14), Warlubie (9), Nowe (7), Dragacz i Drzycim (po 6), Jeżewo (5), Lniano i Pruszcz (po 3), Świekatowo (2) i Bukowiec (1). Trasy szlaków obejmują zdecydowaną większość atrakcji turystyczno-krajoznawczych naszego regionu. W celu uzupełnienia listy, zapewne i tak niepełnej (mieszkańcy każdej gminy chętnie coś dodaliby) miejsc wartych zobaczenia lub chociaż wiedzy, że takie są, umieszczono dział „Miejsca poza szlakami”.
10. **Głównymi węzłami szlaków turystycznych są: Tleń** (13 szlaków przechodzi przez miejscowość, tam się zaczyna lub kończy), **Świecie** (10 szlaków), **Nowe** (7 szlaków), **Osie** (6 szlaków) i **Stara Rzeka** (6 szlaków). Sporym węzłem, ale bez atrakcji turystycznych, jest **Głogówko Królewskie** (7 szlaków).
11. Szlaki formalnie piesze są dostępne na całej długości (z nielicznymi wyjątkami) dla rowerzystów. Mogą stać się również w części szlakami dla narciarstwa nizinnego oraz dla Nordic Walking.
12. Szlak Hoffmanna i szlak Sychty są opisane szeroko w formie odrębnych przewodników turystycznych (z częściami biograficzną patronów tras). Dla preferujących gotowe propozycje wycieczek dostępny jest „Ruszał w powiat świecki. Twój przewodnik na 10 udanych dni w powiecie świeckim” Kasi i Macieja Marczewskich. Prowadzić Was po zdecydowanej większości szlaków mogą mapy turystyczne Wdeckiego Parku Krajobrazowego oraz Zespołu Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA

1. Choiński A., *Katalog jezior Polski, część pierwsza: Pojezierze Pomorskie*, Poznań 1991.
2. Chudecki M., Malinowski J., *Szlakami prof. Alfonsa Hoffmanna i ks. dr. Bernarda Sychty po Ziemi Świeckiej*, Bractwo Czarnej Wody, Wdecki Park Krajobrazowy, Osie 2013.
3. Drozdowski E., *Środowisko geograficzne regionu świeckiego* [w:] red. Jasiński K., *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe Warszawa-Poznań-Toruń 1979.
4. Ellwart J., *Wda – szlak kajakowy*, Wydawnictwo Region Gdynia.
5. Ewertowska E., Gałczyńska N., Rojek K. red., *Wisła 1047 tajemnic. Przewodnik Marka Kamińskiego*, Fundacja Marka Kamińskiego, Gdańsk 2010.
6. Gonia A., Michniewicz-Ankiersztajn H., Gonia R., *Rezerwaty przyrody w Dolinie Dolnej Wisły: przewodnik*, Zespół Parków Krajobrazowych Chełmińskiego i Nadwiślańskiego, Świecie 2016.
7. Górniewicz H., *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1985.
8. Jakus-Borkowa E., *Toponimia powiatu świeckiego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Ossolineum Gdańsk 1987.
9. Kreja B., *Nazwy miejscowe Kociewia i okolicy*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności, Regionalna Pracownia Krajoznawcza w Gdańsku, Gdańsk 1988.
10. Malinowski J., Sierżputowski P., *Zielony Punkt Kontrolny i szlaki turystyczne Gminy Osie*, Gmina Osie, Urząd Gminy Osie, Osie 2018.
11. Malinowska T., Malinowski J., *To warto zobaczyć* [w:] *Gmina Osie*. Przewodnik turystyczny – praca zbiorowa pod red. M. Chudeckiego, Osie 2012.
12. Malinowski J., *Charakterystyka geograficzna Kociewia* [w:] *Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 1*, Wdecki Park Krajobrazowy, Bractwo Czarnej Wody, Osie 2016.
13. Malinowski J., *Kociewie Południowe – kraina wód* [w:] *Zeszyty Kociewskie Wdeckiego Parku Krajobrazowego. Zeszyt 2*, Wdecki Park Krajobrazowy, Bractwo Czarnej Wody, Osie 2017.
14. Malinowski J., *Kociewie Południowe – kraina wód* [w maszynopisie, Osie 2017].
15. *Mapa turystyczna Powiatu Świeckiego*, skala 1:75000, TopNovum, Poznań 2013.
16. *Mapa Wdecki Park Krajobrazowy*, skala 1:30000, Osie 2016.
17. *Mapa Zespół Parków Krajobrazowych nad Dolną Wisłą*, skala 1:50000, Świecie 2020.
18. Marzewscy K. i M., *Ruszaj w Powiat Świecki. Twój przewodnik na 10 udanych dni w powiecie świeckim*, Świecie 2019.
19. Milewska M., *Toponimia powiatu tucholskiego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe Gdańsk 2000.
20. Parucka K., Raczyńska-Makowska E., *Katalog zabytków województwa bydgoskiego*, TIFEN Bydgoszcz 1997.
21. Strony internetowe gmin, sołectw, miejscowości, urzędów i instytucji, w tym:
<https://pl.wikipedia.org/wiki/>
<http://www.polskaniezwykla.pl>
<http://www.polskiezabytki.pl>
<http://holland.org.pl/>
<http://lapidaria.wikidot.com/>
<https://wirtualneszlaki.pl/>
<https://www.navigo-kajaki.pl/splywy-kajakowe-pomorze/splyw-kajakowy-wda-z-doplywami>
<http://www.mapy.eksploracja.pl/news.php>

Sieć szlaków turystycznych Ziemi Świeckiej

opr. Daniel Stewert (Wdecki Park Krajobrazowy)

Legenda

- Powiat Świecki
- Gminy powiatu świeckiego
- Jeziora
- Rzeki
- Miejscowości
- Las
- Parki krajobrazowe
- Obszar zabudowany
- Miasta
- Piesze szlaki turystyczne
- Rowerowe szlaki turystyczne

Notatki

A series of 25 horizontal dotted lines for writing notes.

**Gminny
Ośrodek
Kultury**